Politikai gazdaságtan 2.

Kapitalizmus

Politikai gazdaságtan 2.

Kapitalizmus

Második, változatlan utánnyomás

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest, 1985

A Politikai gazdaságtan 2. kotet
szerkesztő bizottsága:

Szabó Kálmán (elnok), Bara Zoltán, Bock Gyula,
Eidei Gyorgy, Fekete Ferenc, Hamori Balazs, Kopányi Mihály

Írta:

Bara Zoltan, Bock Gyula, Gacsályi István, Horváth József,
Szabo Katalin, Szamarasz Oresztesz

Szerkesztette:

Bara Zoltán

© Bara Zoltán, Bock Gyula, Gacsályi István, Horváth József,
Szabó Katalin, Szamarasz Oresztész
Budapest, 1985

Kozos: ISBN 963 221 652 0
2. kotet: ISBN 963 221 654 7

Tartalom

Előszó 13

I. rész A kapitalizmus politikai gazdaságtanának alapvető kategóriái 15

1. A tőkés termelési mód történelmi kialakulása és alapvető jellemzői 17
Az eredeti tőkefelhalmozás történelmi folyamata 17
Az árutermelés terjedése és következményei 18
A kapitalizálódási folyamat „nekilendülésének" tényezői 19
A leglényegesebb, hogy létrejött a bérmunkásviszony 21
Az eredeti tőkefelhalmozás lényege 22
A tőkés—bérmunkás viszony legfontosabb jellemző vonásai 23
A tőke lényege és általános képlete 24
A ($P_2 - P_1$) növekmény forrása 25
A munkaerő mint áru 27
A munkabér lényege és formái 29
A tőkés termelőfolyamat jellemzői 29
A többletmunka jellemzői 30
A tőke lényege: sajátos termelési viszony 31
Az értéktöbblet lényege 32
Szükséges és többletmunkaidő 32
Az értéktöbblet rátája a tőkésvállalat szintjén 33

2. Profit és termelési ár 35
A profit lényegéről 35
A tőke felosztása az értéktöbblet forrása szerint 35
A tőke körforgása és megtérülése, álló- és forgótőke 37
A tőkés profit az értéktöbblet átváltozott formája 39
Az átlagprofitráta és a termelési ár 39
Az ágazati profitráták eltérő nagysága értékarányos árak mellett 40
Szabad versenyben szükségszerű az átlagprofitráta kialakulása 42
A termelési ár lényege 43
Érték és termelési ár 44
A termelési ár mint értékelméleti kategória 45
A termelési ár mint elosztási kategória 47

3. Az agrár-, a kereskedelmi és a banktőke 49
Az agrártőke és a földjáradék a kapitalizmusban 49
A járadékviszonyokról már korábban is tanultunk 49
Az abszolút földjáradék 50
A járadékviszonyok néhány jellemzője a marxitól eltérő modellben 53
A monopoljáradék 54
A kereskedelmi tőke 55
A forgalmi tőke mint kereskedelmi tőke 55
A forgalomban lekötött tőke részei 55
A kereskedelmi tőke lényege 56
A kereskedelmi tőke hatása az össztőke mozgására 57
A tiszta forgalmi költségek lényege és megtérülésük módja 57
A kereskedelmi árrés forrása 57
A forgalmi költségek megtérülése és a kereskedelmi profit 58
A kereskedelmi formák fejlődése a kapitalizmusban 61
Nagy- és kiskereskedelem. A kereskedelem szakosodása 61
A kereskedelmi tőke funkcióváltozása a mai kapitalizmusban 62
A banktőke 64
A bankhitel lényege és jelentősége 64
A kamat és a banktőke profitja 66
Mitől függ a kamat nagysága? 66
A bankár haszna 67

4. Tőkés pénzforgalom az aranypénzrendszerben 69
Az aranypénz és a pénzhelyettesítők 69
A papírpénzforgalom jellemzői az aranypénzrendszeren belül 70
A papírpénz mint egyszerű értékjel kialakulása 70
Az állami papírpénz 71
A papírpénz képviseleti értéke 71
A hitelpénz kialakulása 72
A hitelpénz első kifejlett formája: a klasszikus bankjegy 73
A bankjegyforgalom önszabályozó mechanizmusa 74
A hitelpénz másik formája: a bankszámlapénz 75
A bankszámlapénz teremtése 77
Hogyan töltik be a pénzhelyettesek a pénz funkcióit? 79
Az arannyal együtt forgó pénzhelyettesek pénzmivoltának lényege 79
A papírpénz funkciói és lényege 81
Az értékmérő funkció 81
A pénzstabilitás tartalma az aranypénzrendszerben 84

II. rész A szervezetek és a termelési viszonyok fejlődése. Árak és pénzforgalom az állami monopolkapitalizmusban 87

5. A tőkés gazdaság szervezeti rendszere és fejlődése 89
A tőkésvállalat történelmi alapformái 89
A tőkésvállalat fogalma 89
Az egyéni vállalat és a szabadversenyes piac 91
A részvénytársaság 93
A tőzsde 96
A részvénytársasági forma hatása a tőkésvállalatra 98
A részvénytársaságok részvénytársasága: a konszern és a konglomerátum 99
A konszern és a piac 101
A vállalati szervezet dinamizmusa. A tőkekoncentráció 103
Tőkefelhalmozás és tőkekoncentráció 103
A piac monopolizálása – vállalati koalíciók 104
Konkurrenciamozzanatok monopolista viszonyok között 106
A vállalaton belüli vállalkozás 107
A mai tőkésvállalati rendszer és más gazdasági szervezetek 108
Az „egysejtű" vállalatok és a bolygóvállalati rendszer 109
Franchising 111
Állami vállalatok és közszolgáltató intézmények 112
Közjavak és közszolgáltató intézmények 112
Az állami vállalatok térnyerése a mai kapitalizmusban 115
Az állami vállalat és a gazdasági racionalitás 115
A munkavállalók és a lakosság érdekvédelmi szervezetei 119
A szakszervezetek 119
A fogyasztók érdekvédelmi szervezetei 120

6. Tendenciák és korszakok a kapitalizmus fejlődésében 122
A termelőerők és a munkamegosztás fejlődése 123
Az állam gazdasági szerepének változásai 127
A tőkeviszony fejlődése 133
A tulajdonviszonyok fejlődése 138
Történelmi korszakok a tőkés társadalmak fejlődésében 143

7. Monopolprofit és ármechanizmus a mai tőkés gazdaságban 147
Monopolár és monopolprofit 147
A monopolista árképzés – a nagyvállalati szektor árai 148
A „kielégítő profit" és a monopoltőke „szuperprofitja" 150
A monopoltőke és a monopolvállalat profitja 150
A monopolista vállalat profittörekvései 152
A felhalmozás mint a „jövő költsége" 152
A monopolárak objektivitása 154
A monopolvállalat önköltsége 154

Az önköltségelemek „hamissá válása" 154
A technikai fejlődés monopolizálásának hatása a tőkés önköltségre 155
A kihasználatlan kapacitások és a „fiktív" költségek 156
Ármechanizmus és termelésszabályozás monopoltőkés közegben 157
A szabályozás „pluralizmusa" 157
Az árak orientációs funkciójának megváltozása 157
Nem árjellegű szabályozású mechanizmusok 158
A monopolista ármechanizmus 159
Hogyan lehetnek érzéketlenek a monopóliumok a kereslet változására? 160
Az árrendszer tehetetlensége és a monopolista termelési viszonyok 161
Az állam és a mai árrendszer 163
A vállalati amortizáció állami szabályozása 163
A monopolvállalatok kapcsolatai az állami költségvetéssel 164
Az állami gazdaságpolitika és a piaci kereslet-kínálat 165
Az értéktörvény és a monopóliumok (összegezés) 165

8. A mai tőkés pénz lényege és a modern pénzforgalom 167
A mai tőkés pénz lényege és kialakulása 167
A mai pénz és az állami papírpénz 167
A mai pénz és a klasszikus bankjegy 169
A mai pénz lényege 170
A mai pénz kialakulása 171
A mai pénz csíráinak kialakulása az aranypénzrendszeren belül 171
Az aranypénzrendszer megszűnése 172
A tőkés pénz képviseleti értéke 175
A pénz képviseleti értékének meghatározottsága a fogyasztási cikkek piacán 176
A kp_f-képlet 178
A kibővített kp_f^*-képlet 179
A képviseleti érték a beruházási javak piacán 181
A pénz képviseleti értéke és az árszínvonal 183
A termelékenységváltozás hatása a pénz képviseleti értékére és az árszínvonal változására 184
Az árszínvonal stabilitása a kapitalizmusban. Az infláció 186
Az árszínvonal stabilitása az aranypénzrendszerben 186
Az árszínvonal stabilitásának automatikus biztosítékai a mai pénzrendszerben 187
Az árszínvonal változása és az infláció 188
Az „infláció" fogalmi körülhatárolása 188
Inflációtípusok 189
A burkolt infláció 191
Az inflációs folyamat alapvető tényezői a mai kapitalizmusban 192
Spirális mozgások az árakban és a bérekben 196

III. rész A tőkés újratermelés alapvető jellemzői 197
9. Egyensúly és egyensúlytalanság a tőkés újratermelés összfolyamatában 197
A globális és a piaci egyensúly fogalma 199
A globális egyensúly tartalma a marxi újratermelési sémákban 200
Az összkereslet és az összkínálat 201
A globális egyensúly megvalósulása egyszerű újratermelés esetén 202
Realizálás bővített újratermelés esetén 204
Az egyensúlyi egyenlet lehetséges értelmezést 205
Az újratermelési sémák módosítása 206
A nem egyensúlyi helyzetek elemzése 208
Az egyensúlyhiány megnyilvánulási formája fix árak és adott termelés mellett 208
Az egyensúlytalanság megnyilvánulási formája rugalmas árak és adott termelés feltételezése mellett 210
Az árszínvonal és az újratermelés összefüggése 211
A reálbérek alakulása 212
A tőkésosztály profitjának alakulása 212
A modellváltozat fő korlátja 214
A kapacitásfölöslegen alapuló modellváltozat 215
A keynesi multiplikátorelmélet 217
A kapacitásfölöslegen alapuló modellváltozat és a keynesi multiplikátorelmélet viszonya 219
A modellváltozat érvényességi korlátja 220
A makroszintű profit paradoxona. A makro- és mikroszintű összefüggések eltérése 220
A makro- és mikroszint viszonya 221
A makroszintű profit a kibővített modellben 222
A kiegyensúlyozott költségvetés hatása a termelésre és a makroprofitra 224
10. Gazdasági növekedés és profitráta a kapitalizmusban 227
A fő újratermelési arányok alakulása 228
A népesség növekedési ütemének hatása a beruházási rátára 228
A technikai haladás szerepe az I. és a II. osztály arányának alakulásában 229
A nemzeti jövedelem és a végtermék aránya 232
A technikai haladás hatása a nemzeti jövedelem és a végtermék arányára 232
A bővítés és a pótlás arányát meghatározó tényezők 233
A felhalmozás és a fogyasztás aránya 234
Az „aranykori" növekedési pálya 235
A növekedési pályák közötti választás viszonylagos szabadsága rövid időszakban 237
Tőkekoefficiens és beruházási ráta 238
A felhalmozás aranyszabályai 239

A profitráta alakulásának tendenciájáról 241
A profitráta fogalmának kiterjesztése makrogazdasági szintre 242
A profitráta alakulásának vizsgálata „tiszta modellben" 243
Tőkeigényesség és átlagprofitráta 244
Gazdasági növekedés és profitráta 246
A tőkések személyes fogyasztása és a profitráta 247
A profitráta makrogazdasági vizsgálata „kibővített modellben" 248
A profitráta további tényezői 248
A forgótőke megtérülésének hatása a profitrátára 249
A profitráta-elemzés módszeréről és eredményének viszonylagosságáról 250

11. Klasszikus típusú periodikus válságok 252
A klasszikus típusú válságok lényege és lezajlása 252
A „klasszikus típusú válság" fogalma 252
A klasszikus típusú válságok végső oka és elvont lehetősége 253
A két osztály ütemváltása az újratermelési ciklus során 254
A klasszikus válságmechanizmus 257
A konjunktúraciklus szakaszai 258
A periodikus mozgás alapja a klasszikus válságokban 259
A készletek alakulása a ciklus során 262
Az első válság 263
A ciklikus kilengések mélységét meghatározó tényezők 264
A termelés és a fogyasztás ellentmondása mint a periodikus gazdasági válságok közvetlen oka 267

IV. rész Az újratermelési összefüggések az állami monopolkapitalizmusban 269

12. A tőkés állam gazdaságpolitikájának szerepe a mai tőkés gazdaság működésében 271
Az állami költségvetés és a társadalmi tőke újratermelése 271
Az állami költségvetés és az állandó tőke újratermelése 272
Az állam szerepe a munkaerő újratermelésében 273
A modern tőkés állam költségvetési eszközeinek konjunkturális hatásai 274
Az automatikus stabilizátorok 274
Diszkrecionális költségvetési eszközök 275
Az állami gazdaságpolitika keresletteremtő hatásának ábrázolása keynesi modellben 276
Az államadósság terhei 283
A központi bank monetáris politikája 284
A pénzállomány szerkezete a mai kapitalizmusban 284
A monetáris szabályozás sémája 287
A nyílt piaci műveletek 289
A leszámítolásikamatláb-politika 290

A kötelezőtartalékráta-politika 291
A monetáris szabályozás kisebb jelentőségű módszerei 293
A keynesizmus és monetarizmus, a tőkés állami gazdaságpolitika két koncepciója 294
A keynesizmus 294
A monetarizmus 296
Keynesizmus kontra monetarizmus – kinek van igaza? 297

13. Konjunktúraingadozások az állami monopolkapitalizmusban 299
A fejlett tőkés országok termelési visszaeséseinek főbb sajátosságai a második világháború után 299
A tőkés termelési viszonyok néhány fontos módosulása 300
A tőkés állam gazdasági szerepének megváltozása 301
Az improduktív szektor arányának növekedése 301
A tőkés országok közötti gazdasági kapcsolatok jellege 302
Az állandósult infláció 303
Az 1973–1975-ös gazdasági válság néhány jellemzője 304
A konjunktúraingadozások alapja és okai a mai kapitalizmusban 305
A mai újratermelési ciklus anyagi alapja 305
A termelés és a fogyasztás ellentmondásainak megnyilvánulása az állami monopolkapitalizmusban 307
Anticiklikus tényezők a mai tőkés gazdaságban 309
Az állami költségvetés 309
Az állami pénzügyi szervek monetáris politikája 311
Az állami vállalatok tevékenysége 312
A szolgáltató szektor szerepe 313
Az állam mint gazdasági válságot kiváltó tényező 314
A világpiaci árrobbanás szerepe a válságok kibontakozásában 316
Az 1980-ban kibontakozott válság néhány jellemző vonása 319
A gazdasági válságok típusai 320

14. A munkásosztály és a nem tőkés rétegek helyzete. A kapitalizmus fejlődési perspektívái 323
A fejlett tőkés társadalmak osztályszerkezetének főbb vonásai 323
A munkaerő értéke – újra megfontolva 324
A szükséges és a többletmunka tartalma a tőke és a munkás közötti nem egyensúlyi csere esetében 336
A munkaerő értékének és az értéktöbbletrátának az alakulása a tiszta kapitalizmus modelljében 327
A nem tőkés rétegek részesedése a nemzeti jövedelemből 329
A megtermelt és az elosztott nemzeti jövedelem 329
A nemzeti jövedelem megoszlása a kisárutermelők bekapcsolása mellett 330

A nemzeti jövedelem megoszlása az improduktív szolgáltató szektor figyelembevétele mellett 331
Az értéktöbbletráta és a munkaerő értékének tendenciája a munkatermelékenység növekedése mellett, növekvő részarányú improduktív szektor esetén 332
Az osztályharc szerepe a munkaerő értékének és az értéktöbbletrátának a változásában 333
A munkaerőáru és az értéktörvény 334
Foglalkoztatottság és munkanélküliség 335
Lehet-e teljes foglalkoztatottság a kapitalizmusban? 335
A strukturális munkanélküliség 336
A munkanélküliség egyéb okai 337
A munkanélküliség legfőbb társadalmi hatása 339
A kapitalizmus fejlődési perspektívái 339
A tőkés termelési mód megszűnésének történelmi szükségszerűsége 339
A gazdasági fejlődés lehetőségeiről napjaink kapitalizmusában 341
Hosszú hullámok a tőkés termelésben 34
Egy evolúciós alternatíva 344

Előszó

Ezzel a művel az olvasó a négy kötetben kiadásra kerülő *Politikai gazdaságtan* második kötetét veszi kézbe (fél évvel a „Közgazdasági alapvetések" alcímet viselő első kötet megjelenése után).

A *Politikai gazdaságtan 2.*, amint alcíme is jelzi, a tőkés termelőmód jellemző vonásait, fejlődésének és mozgásának sajátos törvényszerűségeit vizsgálja. Ebben a minőségben azonban lényegesen különbözik a kapitalizmus hagyományos tankönyveitől. Különbözik mindenekelőtt abban, hogy támaszkodhatott a „Közgazdasági alapvetések"-ben kifejtett ismeretekre. Közülük a politikai gazdaságtan tárgyára, módszerére, valamint az áru-, a pénz- és az értékelméletre vonatkozó ismeretköröket nélkülözhette, más ismeretköröket (újratermelés, egyensúly, növekedés stb.) pedig már alapul vehetett a tőkés viszonyok sajátságainak kifejtésekor.

Figyelembe véve, hogy a későbbi, negyedik kötet a nemzetközi gazdasági viszonyok elméleti kérdéseivel foglalkozik, a *Politikai gazdaságtan 2.*-ben a kapitalizmus közgazdasági elméletének keretében mindenekelőtt a legfejlettebb tőkés országok termelési viszonyainak elemzését és gazdasági fejlődésük problémáinak vizsgálatát helyezi előtérbe. Nem érint tehát több fontos, nemzetközi vonatkozású témakört. Nem tárgyalja például a fejlődő országok gazdaságának, valamint az ún. harmadik világ és a fejlett tőkés országok kapcsolatainak bonyolult kérdéseit. A legfontosabb pontokon természetesen mindig utalunk a nemzetközi összefüggésekre, és ahol ez a megértés szempontjából elkerülhetetlen, például a válságelmélet esetében, a nemzetközi gazdasági kérdésekre is kiterjed a tárgyalás.

A kapitalizmus politikai gazdaságtanának hagyományos tankönyveitől ugyancsak nagy az eltérés abban, hogy a mai tőkés gazdaság problémáinak elemzése alkotja a kötet túlnyomó részét. Ennek tudható be, hogy néhány témakört, például a termelési ár problematikáját, viszonylag szűkebben lehetett tárgyalni. A klasszikus kapitalizmus marxi alapkategóriáival a kötet I. része (első négy fejezete) ismertet meg. Ezekből kiindulva mutatjuk be a modern kapitalizmus összefüggéseit: így az ár, a profit és a pénz jelenségeit (a II. részben), a tőkés újratermelés alapvető jellemzőit (a III. részben) és az újratermelési összefüggéseket az állami monopolkapitalizmusban (a IV. részben).

Bizonyos fejezetek anyagát sok helyen tarkítják szakirodalmi hivatkozások és idézett szövegek. Ezeknek a részeknek azt a szerepet is szántuk, hogy ráirányítsák az

érdeklődők figyelmét azokra a forrásokra, amelyek a témák többségét töretlenül elemzik, amit e kötet logikai menete és korlátozott terjedelme nem engedett meg.

A *Politikai gazdaságtan* 2. anyagában igen sok olyan vonatkozással, szabályszerűséggel ismerkedhetünk meg, amely – a változtatandók változásaival – az intenzív fejlődés útjára lépő szocialista gazdaságok működésének a megértéséhez is felhasználható útmutatásul szolgál. Ezekkel bővebben a később kiadásra kerülő Politikai gazdaságtan 3. tanulmányozása során találkozik majd az olvasó.

A *Politikai gazdaságtan 2.* előzményeként készült az az egyetemi jegyzet, amelyet Szamarasz Oresztész professzor szerkesztett, és nagyrészt ő is írt. A jelenlegi kötethez ez jelentette a kiindulási alapot. Az eredeti elképzelések szerint ennek a kötetnek szintén Szamarasz Oresztész lett volna a szerkesztője. Őt azonban más megbízatása külföldre szólította, s helyette Bara Zoltán vállalta a szerkesztői munka folytatását és befejezését.

A *Politikai gazdaságtan* 2. anyagait rendszeresen és több ízben megvitatta a szerkesztő bizottság, amelynek tanszékünk munkatársai közül tagjai voltak: Szabó Kálmán, a szerkesztő bizottság elnöke, Fekete Ferenc, Erdei György, Bara Zoltán, Hámori Balázs, Kopányi Mihály, Bock Gyula. Rajtuk kívül hasznos észrevételeikkel sokat segítettek: Erdős Tibor, Bauer Ilona és Horváth József. A szerkesztői feladatok ellátásában jelentős részt vállalt Könczei György.

A szerkesztő bizottság részéről ez úton mondok köszönetet a kötet valamennyi szerzőjének, és mindazoknak, akik az anyag kiformálásában és kiadásának előkészítésében odaadóan közreműködtek.

Budapest, 1984. január.

Szabó Kálmán

I. rész

A kapitalizmus politikai gazdaságtanának alapvető kategóriái

1. A tőkés termelési mód történelmi kialakulása és alapvető jellemzői

A kapitalizmus olyan társadalmi-gazdasági alakulat, melyben az árutermelés viszonyai teljes mértékben kibontakoznak és a gazdasági-társadalmi élet alapvető szerveződési elvévé válnak. Ha a kapitalizmus születésének és kialakulásának a folyamatát kívánjuk megragadni, azt a történelmi fejlődési utat kell elemeznünk, amelynek során az árutermelés fokozatosan kilépett alárendelt helyzetéből és a gazdaság általános, uralkodó viszonyává vált, ugyanakkor azonban – éppen új helyzetének megfelelően – az áruviszony maga is kiteljesedett, és olyan jellemző vonásokat vet fel, amelyek prekapitalista társadalmi formákban nem léteztek. Ezek az új sajátosságok alkotják azt az „étert", amely „meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát".[1]

Az eddig ismert társadalmi formákban – mint azt a *Politikai gazdaságtan 1.* kötetből tudjuk – létezik egy meghatározott termelési alapviszony, amely kijelöli valamennyi többi termelési viszony „rangját és befolyását". A kapitalizmusban ez az alapvető viszony a tőkés és a bérmunkás termelőviszonya.

Ebben a bevezető fejezetben először röviden megvizsgáljuk a tőke–bérmunkás viszony történelmi kialakulását, az eredeti tőkefelhalmozás történelmi folyamatát.

Az eredeti tőkefelhalmozás történelmi folyamata

Az eredeti tőkefelhalmozás „. . . nem más mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata. ‚Eredetinek' azért jelenik meg, mert a tőke és a neki megfelelő termelési mód előtörténetét alkotja."[2] Az eredeti tőkefelhalmozás vagy ahogyan Adam Smith mondta: „previous accumulation" – olyan felhalmozás, amely „a tőkés termelési módnak nem eredménye, hanem kiindulópontja."[3]

A kapitalizmus eredeti kialakulásának történelmi feltételei, elsőízben az európai

[1] *K. Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonásai. Bevezetés. Marx–Engels Művei, 46/1. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 32. o.

[2] *K. Marx:* A tőke I. kötet, 24. fejezet. Kossuth Konyvkiadó, Budapest, 1967. 669. o.

[3] Uo. 668. o.

feudális társadalmakban jöttek létre,[4] kb. 7–8 évszázaddal ezelőtt. Ez természetesen nem véletlen jelenség, mert éppen a középkori Európában fejlődtek ki legjobban az áru–pénz kapcsolatok. Marx hangsúlyozza, hogy „Az áruforgalom a tőke kiindulópontja. Árutermelés és fejlett áruforgalom, kereskedelem azok a történelmi előfeltételek, amelyek mellett a tőke létrejön."[5] Az öreg kontinens akkori feudális társadalmaiban azonban az árutermelési viszonyok alárendelt szerepet játszottak. Alárendeltségük megmutatkozott abban, hogy

a) a feudális gazdaság árutermelő szektorának (lényegében a városi kézműiparnak) a terjedelme, valamint fejlődési lehetősége a mezőgazdaság termelékenységétől függött. A mezőgazdaság viszont alapvetően a gazdaság nem árutermelő szféráját képezte, és szinte önellátó egészként kapcsolódott össze a falusi kézműiparral;

b) a feudális gazdaság termelőinek áruviszonyai alárendelődtek a feudális földesúrtól való személyes függőségüknek, valamint a föld közösségi birtoklásában és használatában jelentkező faluközösségtől való függőségüknek.

Az árutermelői viszonyok bezártságáról tanúskodott, hogy az árutermelésben szerzett hasznot nem árutermelő módon használták fel. A meggazdagodott kereskedők inkább egyházi létesítményeket építettek vagyonukból, vagy busás összegekért állami hivatalt és nemességet vásároltak, földet és parasztokat vettek, tehát az árutermelésből szerzett pénzükkel a feudális kizsákmányolás körfolyamatába kapcsolódtak be. A gazdag parasztok piaci hasznukból földesúri uradalmi vagy faluközösségi tisztséget vásároltak, s ezzel volt sorstársaik közvetlen kizsákmányolóivá váltak stb. A példák[6] azt bizonyítják, hogy a árutermelést nem árutermelő viszonyok determinálták. Idővel azonban az árugazdálkodás feltételei fokozatosan megerősödtek.

Az árutermelés terjedése és következményei

Az árutermelés expanziójának, valamint uralkodó viszonnyá válásának történelmi feltételeit azokban a körülményekben kell keresnünk, amelyek a feudális gazdálkodási rendszerre bomlasztóan hatottak, és a faluközösségekre ráépülő feudális kizsákmányolási rendszert fokozatosan szétrombolták.

A feudális kizsákmányolási rendszer jelentősen hozzájárult az árutermelés hosszú stagnálásához azzal, hogy az uralkodó osztályok érdekeinek megfelelően fenntartották a falu és a város közötti árukapcsolat egyirányú jellegét. Az inkább luxuscikktermelő város szinte semmit sem adhatott el a falunak, a kizsákmányolt falu pedig szinte semmit nem vehetett a várostól.

A feudális kizsákmányolási rendszer felbomlását ösztönző, s a folyamatosan ural-

[4] A feudális gazdaság árukapcsolatairól és a kapitalista csírák megjelenéséről lásd *Jánossy Ferenc:* Az akkumulációs lavina megindulása. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978.

[5] *K. Marx:* A tőke. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 141. o.

[6] A francia példát lásd *G. Duby-R. Mandrou:* A francia civilizáció ezer éve. Gondolat, Budapest, 1975. 19–202. o.

kodó viszonnyá váló árutermelés fejlődésére vezető körülmények közül kiemelendő az a bomlasztó hatás, amely magának a vázolt gazdasági rendszernek a keretei között jelentkezett. Tulajdonképpen az iparosodási folyamatról van szó, amely később ipari forradalommá alakult át. E folyamat kezdetén jelentős volt például a textilipar szerepe, amelynek egy része a falu szükségleteinek kielégítőjéből az uralkodó osztályok egy speciális szükségletének kielégítőjévé vált.

E történelmi folyamat során a falusi kézműves árutermelők piacát fokozatosan hódította meg egy új típusú tőkés jellegű, bérmunkásokat foglalkoztató, termelékenyebb és expanzív árutermelő forma, amelynek terjeszkedését nem köthette többé gúzsba a falu alacsony vásárlóereje. Egyre jelentősebbé vált a város, a hadsereg és a távolsági kereskedelem igényeit kielégítő árutermelés. Sőt, további terjeszkedési lehetőséget jelentett számára azzal, hogy olcsóbb áruival tönkretette a még önálló kézműveseket, s ezáltal újabb fogyasztópiacokhoz és növekvő munkaerő-tartalékhoz jutott.

Az a tény, hogy a tőkés típusú árutermelés részben a falutól független felvevőpiacokra is támaszkodhatott, olyan új folyamatokat indított meg, amelyek az árutermelés domináns viszonnyá válását gátló körülmények (a faluközösségi gazdálkodás és a tőkeszegénység) felszámolódására, a kapitalizálódási folyamatok „nekilendülésére" vezettek.

A kapitalizálódási folyamat „nekilendülésének" tényezői

A kapitalizálódási folyamat jellegzetes megnyilvánulása volt a *manufaktúrák* szaporodása. A tőkés jellegű manufaktúrák nyersanyagbázisa azonban kezdetben megegyezett a falusi kézművesség nyersanyag-hátterével. Ez a korlátozott utánpótlási bázis azonnal nyersanyaghiányt eredményezett, amint a szélesebb fogyasztópiacra támaszkodó tőkés manufaktúrák szükségleteivel szembesült. A faluközösségi gazdasági szervezetben a melléktevékenységként űzött paraszti háziipar nem válhatott fő tevékenységgé, termelékenységének növekedésére kevés remény volt.

De ha feltételezzük is, hogy pl. a paraszti háziipar termelékenysége elvileg emelkedhetett volna (nem reális a feltételezés), a textiltermelést megelőző fontos vertikumban, az alapanyagot szolgáltató állattenyésztésben maga a háziipar is szűk keresztmetszetbe ütközik. A nagyban folytatott juhtenyésztés, egyáltalában az állattenyésztés ugyanis a nyomásos gazdálkodás sajátos kötöttségei, s a mezőgazdaság általánosan alacsony termelékenysége miatt a faluközösségi gazdálkodástól idegen elem.[7]

Míg tehát a tőkésedő árutermelés megjelenésekor összefért a létező feudális gazdasági keretekkel, sőt, kezdetben épp ezekbe épült be, további fejlődés csak e keretek teljes felbomlása árán volt elképzelhető. Sem az áruk fogyasztópiacának szélesedése,

[7] Ennek alátámasztására lásd *Georges Duby:* Demográfia és elhagyott faluk. Megjelent, *G. Duby:* Emberek és struktúrák a középkorban. Magvető Könyvkiadó, Budapest, é. n. (1978) 49–73. o.

sem pedig a tőkés manufaktúrák bővülő munkaerő-szükségletének kielégítése nem volt lehetséges a tradicionális közösségi gazdálkodás fennmaradásával.

A faluközösségek felbomlasztása természetesen a rájuk épülő feudális kizsákmányolási rendszert is pusztulás útjára vitte, s ezzel a tőkésedés elől egy további – igen jelentős – gátló tényező hárult el. Mindemellett a faluközösségi gazdálkodási rendszer erősebb volt annál, semhogy a tőkés árutermelő kezdemények maguk szétfeszíthették volna. Paradoxnak látszik, de mégis történelmi tény, hogy a faluközösségi rendszer felszámolása főként a feudális urak hatalmi beavatkozásával, elsősorban erőszakos úton ment végbe. Az uralkodó osztályok számára anyagi érdekek, haszonszerzési célok szolgáltatták a gazdaság és társadalom szervezetébe való erőszakos és radikális beavatkozás indítékait.

A fejlődés egyszerre jelentette a feudális kizsákmányolási rendszer és a falusi közösségi gazdálkodás felszámolását. A textiltermelés vertikumain végiggyűrűző hiány például felsrófolta a gyapjú árakat és ez érdekeltté tette a földbirtokosokat a nagyszabású juhtenyésztésben és takarmánytermelésben. A földesúr a járadéknál nagyobb összegű hasznot remélt, a meggazdagodott kereskedő pedig heverő vagy improduktív célokra fecsérelt tőkéjének gyümölcsözőbb befektetési lehetőségét várta az új termelési ágtól. E ponton az uralkodó osztályok érdekei is összeütköztek a falusi (föld)közösségi tulajdonrendszer létével.

Közismert, hogy részben ezek a körülmények vezettek Angliában a „bekerítések" néven hírhedtté vált folyamathoz, amely a XV. század végétől a XVIII. századig játszódott le.[8] A „bekerítések" lényege az volt, hogy a földesurak kisajátították a faluközösségi közföldeket, illetve a földbirtokosok kizárták a drága növénytermesztésből élő parasztjaikat és birtokaikat juhlegelővé alakították át. Kezdetben csupán a parlagok kisajátítása folyt, de – tekintettel a parlagon heverő föld gazdasági funkciójára – a nyomásos gazdálkodás alapvető létfeltételeit érintette. Amikor pedig a bekerítések a szántók egy részére is kiterjedtek, ezek a parasztok elűzésével párosultak.

Az uralkodó osztályok erőszakos beavatkozásának gazdasági alapját végső soron az képezte, hogy az éppen kezdetleges fejlődési szakaszban levő kapitalizálódási folyamat, egyfelől a juhtenyésztő földbirtokoshoz hasonlóan, kisebb költségű és na-

[8] A legújabb gazdaságtörténeti kutatások egy másik fejleménysorozat szálait is kezdik kimutatni. Ezek a 14. századi Wat Taylor-féle jobbágyfelkeléshez nyúlnak vissza. Leverésének eredménye az lett, hogy a foldesurak elvesztették privilégiumaikat, de megmaradtak földbirtokaik, a jobbágyok megszabadultak kotottségeiktől, de földhoz – amiért harcba szálltak – nem jutottak. A földbirtokos ott állt munkaerő nélkül, a hajdan volt jobbágy pedig munkaeszköz nélkül. Egymásra szorulván, a parasztok megművelték az új urak földjeit, akiktől fizetségül agrárbankra szóló utalványt kaptak, amit a bank beváltott, és a piaci árusok a tőlük vásárolt fogyasztási javakért elfogadtak. Ez a kezdetleges tőkés viszonyforma igen munkaintenzív növénytermelésen alapult, és tobb mint fél évszázadon át tartott. A megerősodott agrártőkések, hogy kínálatukkal követni tudják az időkozben kitágult gyapjúpiacot, és felgyorsítsák profitjaik képződését, a földbirtokos tőkések kisebb munkaigényű, extenzív, de sokkal kevésbé költséges juhtenyésztésre tértek rá. Ezért fosztották meg a bérlő parasztokat bérleményeiktől, illetve ezek a parasztok feleslegessé váltak a mezőgazdasági termelés számára.

gyobb hasznú üzemi formák kialakulására vezetett. Prosperáltak az ipari – különösen a gyapjúgyári manufaktúrák, amelyek egyre szélesebb fogyasztópiacra támaszkodhattak. Felhalmozóképességük, gazdasági erejük növekedését még az is elősegítette, hogy alacsonyabb termelékenységű üzemformákkal (a falusi kézművesség maradványaival, a konzerválódó városi céhes iparral) álltak versenyben. A konkurrens termelési formák fajlagosan nagy ráfordításai viszonylag magasan tartották az árakat. A magas árak és a relatíve alacsony költségeik különbözete a manufaktúratulajdonosok számára a termelés bővítésére fordítható extrajövedelmek forrása lett[9]

Nem csupán az árutermelésbe korábban beáramlott pénzösszegek gyarapodtak látványosan! A manufaktúrák sikerei a más módon (gyarmati kereskedelemből, uzsoraügyletekből, állami hivatali posztok kihasználásából) felgyülemlett vagy a feudális múltból származó vagyonok tulajdonosait is *kapitalista* befektetésekre ösztönözték.

Míg a feudalizmusban tehát az árutermelésben szerzett vagyonokat is nagyrészt e szférán kívül kamatoztatták, a kapitalizmus kialakulásának korszakára fordított helyzet jellemző: a tőkésjellegű árutermelés magába szívott minden lehetséges pénzforrást, eredetre való tekintet nélkül!

Végül, a tőkés árutermelés további bővülésének finanszírozásában fontos szerepet játszott az állam. Hatalmi céljait megalapozó gazdasági akciókra (hadiipar, gyarmatosítás, gyarmati kereskedelem stb.) hatalmas kölcsönöket vett fel. Ezzel személyes befektetéstől idegenkedő[10] vagyonosok tőkéjét is koncentrálja és a vállalkozóknak kölcsönadva „...a nem termelő pénzt nemzőerővel ruházza fel és így tőkévé változtatja anélkül, hogy ezért az ipari, sőt még az uzsorabefektetéstől is elválaszthatatlan fáradságnak és veszélynek kellene kitennie magát."[11]

A leglényegesebb, hogy létrejött a bérmunkásviszony

A jelzett kapitalizálódási folyamatok lényeges változásokat idéztek elő az árutermelés korabeli viszonyaiban:

Egyfelől a földek kisajátítása nagy tömegű termelőt „szabaddá tett" termelőeszközeitől, óriásira duzzasztva a nincstelenek táborát, akik létüket egyetlen megmaradt „vagyontárgyuk", munkavégző képességük áruba bocsátása révén tudhatták csak fenntartani.

Másfelől a faluközösségi keretek erőszakos felbomlasztása a falvakban maradt parasztokat is felszabadította mind földesúri kötöttségeik, mind a közösségi gaz-

[9] Később, az ipari forradalom folyamán ugyanez játszódott le: az eleinte szórványosan megjelenő gépesített üzemek számára a kevésbé termelékeny manufaktúrák jelenléte teremtett kedvező felhalmozási körülményeket.

[10] Tudvalevő, hogy ekkor még a bankok is féltek hitelt nyújtani a felettébb kockázatosnak tartott ipari vállalkozásoknak.

[11] *K. Marx:* A tőke. I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 705. o.

dálkodás rendjétől való szoros, személyi függőségük alól. „Felszabadulásuk" perspektivikusan lehetővé tette számukra, hogy specializált kisárutermelővé válva bekapcsolódjanak a fokozatosan tőkésedő árutermelő gazdaságba, vagy pedig, hogy mint a személyükben is szabaddá vált emberek csak a gazdasági kényszer nyomására döntsenek munkaerejük felhasználásáról.

A termelőeszközeiktől megfosztott és személyes függőségeiktől megszabadult egyének tömeges megjelenése döntő momentum volt az árutermelés uralkodóvá válásában és a terjeszkedő árutermelés munkaerő-tartalékkal való ellátottságában is. A létfenntartásukhoz szükséges javakat maguk sem nem termelhették meg (ehhez termelőeszközök kellettek volna), sem nem sajátíthatták ki (ehhez pedig hatalomra lett volna szükség), hanem csakis árukként vásárolhatták meg (munkaerejük eladásából származó jövedelem révén), s ezzel az árutermelés kiterjedéséhez szükséges legbiztosabb fogyasztópiacot képviselték. Az árutermelés korabeli dinamizmusának épp az a titka, hogy terjeszkedésének folyamatában egyszerre és „egy személyben" teremti meg az áru termelőjét és (fő) fogyasztóját: a bérmunkást.

Az eredeti tőkefelhalmozás lényege

A bérmunkásviszony „teremtési folyamata" érvényesülésének fontos előfeltétele az, hogy a termelőeszközeiktől elszakított termelőket újból egyesíteni lehessen. Ez az újraegyesítés viszont korántsem zajlott zökkenőmentesen. Erről tanúskodnak a gazdaságtörténet drámai fejezetei.[12]

Sok elűzött paraszt kapott és vállalt munkát a városban, vagy mezőgazdasági bérleti gazdaságokban, azonban jelentős tömegek nem jutottak munkához, vagy nem voltak hajlandók munkát vállalni, s csavargókká váltak. Az árutermelés munkaerő-tartalékának biztosítása így számos esetben állami (s ilyen értelemben) gazdaságon kívüli kényszert is igényelt az éhség gazdasági kényszere mellett. A „véres törvények" a kisajátítottak ellen, az államilag fenntartott dologházak stb. közvetlenül a „dologtalan élettől" való elrettentést, közvetve pedig az árutermelés olcsó munkaerő-forrásának állandósulását szolgálták.

A termelők és termelőeszközök elválasztásának teljes erővel zajló folyamatával párhuzamosan bővültek a hatalmi, de egyre inkább a csak gazdasági kényszerből adódó, s tőkés alapon történő újraegyesítés lehetőségei is. *Ezt a történelmi folyamatot, amelynek során létrejött és fokozatosan kiteljesedett a tőkés formában megvalósuló árutermelés, nevezzük eredeti tőkefelhalmozásnak.*[13] Ez a történelmi folyamat két irányban is mélyreható változásokra vezetett:

[12] Lásd *K. Marx:* A tőke. I. kötet, 24. fejezet. Az úgynevezett eredeti felhalmozás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 668–714. o.

[13] Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata a legkorábban a nyugat-európai területeken, elsősorban Németalföldön, Angliában és francia területen indult meg, de nem teljesen azonos időben és nem is teljesen azonos módon ment végbe. A később fejlődésnek indult országok csak a 18. század végén,

— végbement a termelők és termelőeszközeik szétválasztása;

— a korábbi társadalomban az árutermelő szférán kívül felhalmozódott vagyonok árutermelő befektetésre kész, illetve ilyen lehetőségeket kereső tőkékké változtak, s ezzel a termelők és a termelési eszközök újszerű (tehát tőkés módon történő) újraegyesítésének gazdasági feltételei is megteremtődtek.

Az újszerű újraegyesítés csak meghatározott körülmények között mehet végbe. Ezek a körülmények — Marx szavai szerint — „...a következőkben csúcsosodnak ki: két igen különböző fajtájú árubirtokosnak kell egymással szembe- és érintkezésbe lépnie:

— egyrészt a pénz, a termelési és létfenntartási eszközök tulajdonosainak, akiknél arról van szó, hogy a tulajdonukban levő értékösszeget idegen munkaerő megvásárlása révén értékesítsék,

— másrészt szabad munkásoknak, saját munkaerejük eladóinak és ezért munka eladóinak".

„Szabad munkások" — teszi hozzá Marx — „abban a kettős értelemben, hogy sem ők maguk nem tartoznak közvetlenül a termelési eszközökhöz mint rabszolgák, jobbágyok stb., sem a termelési eszközök nem tartoznak őhozzájuk, mint a maga gazdálkodó paraszt stb. esetében, ellenkezőleg, ezektől szabadok és mentesek. Az árupiacnak ezzel a polarizálódásával adva vannak a tőkés termelés alapfeltételei."[14]

A tőkés—bérmunkás viszony legfontosabb jellemző vonásai

A tőkeviszony feltételezi a munkások elválasztását a munkakifejtés eszközeinek, anyagi feltételeinek tulajdonától. Mihelyt a tőkés termelés már a maga lábán áll, ezt az elválasztást nemcsak fenntartja, hanem állandóan növekvő méretekben újratermeli.

A közvetlen termelő bérmunkássá válik, munkaerejét áruba bocsátja, munkaereje a „szerződés lejártáig" vásárlójának hatalmába kerül, s ezzel a dolgozó a gazdasági vállalkozás puszta „eszközévé", a gazdálkodás passzív tárgyává válik. A munkaerő és a termelőeszköz egyesülése tehát a közvetlen termelőtől elidegenült tulajdonos érdekei szerint történik. A helyzet igen sajátságos. Abban a pozíciójában, amit munkába lépése előtt a munkás elfoglal, gazdaságilag „csak" elkülönült a tőkéstől. Igaz, a csupasz munkaerejének (és létfenntartási eszközének) tulajdona alapján, míg

illetve a 19. században kapcsolódtak be a tőkési folyamatba. Ezek közül meg kell említeni az Amerikai Egyesült Államokat és Oroszországot. Még inkább érdekes, hogy a ma legfejlettebb országok közé sorolt Japánban még a 20. század első felében is jelentős gazdasági területek maradtak ki a tőkés árutermelésből, s így ezek az eredeti tőkefelhalmozás potenciális bázisát jelentették.

[14] *K. Marx:* A tőke. I. kötet, 23. fejezet. Marx—Engels Művei: 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 669. o. (Kiemelés tőlünk.)

amaz tőkevagyona alapján különül el. Amint azonban létrejön a tőkeviszony és a munkaerő a tőke ellenőrzése alá kerül, gazdasági elkülönültségük nyomban a szemben állók sajátos alávetettségébe megy át. A tőkés a domináló erő, és ez nyomja rá bélyegét az ellenőrzése alatt lezajló egész újratermelési folyamatra — így a termelés eredményére is, ami persze szintén a tőkés tulajdonába kerül. Ezek a körülmények képezik a munkás elidegenedésének gazdasági tartalmát, amelyek egyben a tőkés árutermelési viszonyok leglényegesebb specifikumai is. Ez az a bizonyos „éter", amely — mint e fejezet elején már említettük — „meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát".

A tőke lényege és általános képlete

A tőkés pénzét nem otthon tartja, ő ugyanis nem egyszerű kincsképző. „A pénz és az áru nem eleve tőke, éppoly kevéssé, mint a termelési és létfenntartási eszközök. Át kell őket változtatni tőkévé."[15] Átváltoztatásuk tőkévé azzal valósul meg, hogy a tőkés pénzéért folytonosan árut (termelési eszközöket és munkaerőt) vesz, s folytonosan árukat ad el haszonszerzés céljából. Ezek formai szempontból ugyanolyan tevékenységek, mint az egyszerű kereskedőié. Látni fogjuk azonban, hogy tartalmát tekintve egészen másról van szó.

A tőkés bizonyos pénzmennyiséggel (P_1) indul és a folyamat végén több pénzhez (P_2) jut. Amikor árut vásárol, vagyona pénzformából áruformává válik (P_1-A). Amikor árut ad el, éppen fordítva: áruformából ismét pénzformává válik $(A-P_2)$. És az eredmény? A $P_2 > P_1$. Ez a pénztöbblet sarkallja őt cselekvésre!

Mivel a tőkés vagyonának folytonos szaporítására törekszik, ezért $P_2 > P_1$ egyszeri bekövetkezése nem lehet cselekvésének végpontja, hanem inkább újabb cselekvések kiindulópontja. Egy adott P_1-A-P_2 lezajlása után egy másik körforgás (P_2-A-P_3) következik, ahol ismét $P_3 > P_2$, és így tovább.

A folytonos körforgás menetében minden újabb pénzmennyiség nagyobb annál, amivel egy-egy aktus elején rendelkezik a tőkés. Minden körforgásból a kiindulóérték szaporodva kerül ki. Ez adja értelmét cselekvése szüntelen sorozatának. A mindenkori $P-A-P'$-ben tehát folyton $P' > P$. A tőke általános képlete tehát:

$$P-A-P'.^{16}$$

A probléma az, hogy mind P_1-A, mind $A-P_2$ önmagukban közönséges vásárlást és eladást jelentenek. Vajon a $P_2 - P_1$ pozitív eredménye abból adódik-e, hogy a tőkések egyik csoportja becsapja a másikat? Vitathatatlanul sok az ilyen egyedi eset. Ha azonban sokaságban gondolkodunk, a jelenség becsapással nem magyarázható.

[15] *K. Marx:* Uo.

[16] A „képlet" itt nem mint szűkebben vett matematikai, hanem mint szélesebb értelemben vett formális, logikai kifejezés értendő.

Ilyen módon valamely egyén vagy egy bizonyos csoport nyereséghez juthat ugyan, de a többiek, egy másik csoport rovására, azaz összesítve a tőkés osztály nem nyerhet semmit. Talán abból adódik a többlet, hogy érték fölötti áron adnak el? Ez sem lehet elfogadható magyarázat. Hiszen a tőkések az áruk jelentős részét (eltekintve a munkásoknak eladott áruktól) általában egymásnak adják el, így minden tőkés eladó és vevő is, amit eladóként nyerhetne, azt végső soron vevőként elveszítené. Az sem lehetséges, hogy a tőkések pénznyeresége ebből származzék, hogy a tőkések rendszeresen értéken felül adják el áruikat a munkásoknak. A munkások pénzjövedelme ugyanis csak a tőkésosztálytól származhat, így a tőkések csak azt a pénzt kapják a munkásoktól vissza, ami egyébként eredetileg tőlük került ki.

Képtelenség tehát a tőkésosztály rendszeres hasznát az áruforgalomból levezetni. Ugyanakkor azonban az sem cáfolható, hogy ha a tőkések kimaradnának az árumetamorfózisok folyamatából, azaz, ha nem kapcsolódnának be a forgalomba, a haszontól biztosan elesnének. Éppen itt bukkan elénk a tőke általános képletének belső ellentmondása: a tőkés nyereség nem a forgalomban keletkezik, és mégsem keletkezhet forgalmon kívül![17] *A* $(P_2 - P_1)$ *különbség tehát nem magyarázható az egyenértékű csere elvének megsértéséből.* Mi akkor e különbség forrása?

A $(P_2 - P_1)$ növekmény forrása

Eddig arra jutottunk, hogy tőkés által tőkeként befektetett pénz (P_1) növekménye ($P_2 - P_1$) nem jöhet létre a *forgalomban.* Akkor viszont a tőkés *termelést* kell megvizsgálnunk, ha a növekmény eredetére akarunk rábukkanni. Vegyük szemügyre tehát a tőkés termelési folyamatot! A tőkés termelést azonban úgy kell vizsgálnunk, hogy közben a forgalom sajátos törvényszerűségei ne zavarják meg a termelési összefüggések elemzését. Ám a tőkés termelési folyamat adásvételi aktusokkal indul, és azzal is fejeződik be. Ezekre a forgalmi aktusokra nézve most feltételezhetjük, hogy értéken történnek, hiszen láttuk, hogy az ezzel ellenkező feltevésből a ($P_2 - P_1$) növekmény keletkezése nem magyarázható.

A tőkés termelési folyamat beindításához, illetve megújításához különféle áruk vásárlására van szükség. Ezeket sorban szemügyre kell vennünk, hogy megnézzük: miképpen „viselkednek" a termelési folyamatban. Ha a ($P_2 - P_1$) növekmény a tőkés termelési folyamatban keletkezik, s kezdeti és befejező csereaktusok értéken történnek, akkor a növekmény csak abból eredhet, hogy a tőkés által kezdetkor vásárolt áru értéke a termelési folyamatban megváltozott, megnőtt. Kérdés: van-e ilyen áru a tőke által megvásárolt termelési tényezők között? Vegyük sorba ezeket az árukat „kizárásos alapon"!

Először is a tőkés termelési eszközöket vásárol. Korábbi tanulmányainkból

[17] Erről lásd bővebben: *K. Marx:* A tőke. I. kötet, IV. fej. 149–159. o.: „Az általános formula ellentmondásai".

– a *Politikai gazdaságtan I.* kötetből – már tudjuk, hogy a termelés tárgyi feltételei csak saját értékük nagyságában járulhatnak hozzá az általuk termelt új áru értékéhez; nem árt azonban röviden átismételni a tanultakat. A munkafolyamatba bekerülő anyagok értéke teljes egészében átmegy az elkészült új termék értékébe, még akkor is, ha az anyagok egy része az elkerülhetetlen mértékben hulladékká válik. A hulladékanyagok kikerülnek a munkafolyamatból, de bekerülnek az értékképző folyamatba, ezért mondhatjuk, hogy az anyagok (a munkatárgyak) csak *részben* vesznek részt a munkafolyamatban, de teljes értékükkel, vagyis *teljesen* bekerülnek az értékképzési folyamatba. A munkaeszközök azonban nem használódnak el egy munkafolyamatban, ezért értéküket csak fokozatosan, elhasználódásuk mértékében adják át a velük készített termékeknek. Ezért a munkaeszközök *teljes egészükben* bekerülnek, és részt vesznek a munkafolyamatban, de csak *részben* az értékképződési folyamatban. Lényeg azonban, hogy a termelési eszközök csak *átadják* értéküket az új terméknek, s nyilván csak legfeljebb annyit adhatnak át, amennyivel maguk is „rendelkeznek". Az értékátadási vagy értékátviteli folyamatból tehát a ($P_2 - P_1$) növekmény nem eredhet, mert a termelési eszközök értéke nem növekedhet a tőkés termelési folyamatban.

A tőkés termelési folyamat megindításához és fenntartásához munkásra, illetve munkaerőre is szükség van, aki majd a megvásárolt termelési eszközök segítségével, az általa kifejtett munka során megtermeli az új termékeket. Lévén, hogy a termelési folyamatnak más tényezője nincs, a keresett értéknövekmény csak a tőkés és a munkás közötti cseréből, illetve a munkás által kifejtett eleven munkából eredhet. A tőkés és a munkás közötti csere ugyanis sajátos csere. A munkás ugyanis közvetlenül munkaerejét adja el a tőkésnek, ám a tőkésnek a munkaerő kifejtésére, vagyis a munkára van szüksége. A tőkés a munkás által kifejtett eleven munkának csak egy részét fizeti meg, a többit nem. Ily módon a tőkés a munkás által termelt új értéknek egy részét ellenszolgáltatással (munkabért fizet), más részét ellenszolgáltatás nélkül sajátítja el. Ez utóbbi a forrása a ($P_2 - P_1$) növekménynek, ez az a *többlete*, amellyel az új érték meghaladja a munkásnak munkabérként átengedett értékrészt: vagyis az értéktöbblet. *Az értéktöbblet az új értéknek az a része, amelyet a tőkés ellenszolgáltatás nélkül sajátít el.*

Kiderült az is, hogy az értéktöbblet nem abból származik, hogy a tőkés által vásárolt valamelyik áru *értéknövekedésen* megy keresztül. Ez a *látszat* csak abból ered, hogy a $P - Á - P$ képlet *forgalmi* képlet, s a forgalomban csak vásárolt és eladott áruk szerepelnek. Ám a termelő tőkés nem ugyanazokat az árukat adja el, amelyeket megvett: termelési eszközöket és munkaerőt vásárolt, ám késztermékeket ad el. Az értéktöbblet forrása a munkaerő értéktermelő képessége, s nem az, hogy a munkaerőáru értéke megnövekszik. A munkaerő saját értékét nem is adja át az új terméknek, ám az általa előállított új érték nagyobb, mint a saját értéke. Ezt vesszük szemügyre a következő alfejezetben.

A munkaerő mint áru

Vegyük közelebbről szemügyre a tőkés és a munkás közötti cserét! A munkás közvetlenül nem a munkáját adja el a tőkésnek, habár a csere révén a tőkés mégis hozzájut a munkás munkájához, illetve annak eredményéhez.[18] A munkás a munkaerejét engedi át meghatározott ideig, azaz munkabér ellenében a tőkés rendelkezésére bocsátja munkavégző képességét, szakismereteit, tudását, erejét stb. A munkaerő tehát az az áru, amely a tőkés és a munkás közötti adásvétel tárgya.

A munkaerőárunak is van használati értéke és értéke. Használati értéke azzal kapcsolatos, hogy „elfogyasztása" közben új értéket alkot. Az áruvilágban nincs még egy olyan áru, amelynek használata — a munkaerő áruhoz hasonlóan — új érték teremtésével járna. A munkaerőárunak ez a legfontosabb sajátossága. A tőkés számára persze nem egyszerűen azért hasznos *a munkaerő*, mert új értéket termel, hanem azért, mert *saját értékénél nagyobb új értéket képes létrehozni.*

De nemcsak használati értéke, értéke is számos, lényeges sajátosságot mutat. Kezdjük azzal, hogy az, amibe kerül a munkaerő (munkavégző képesség) újraelőállítása valójában nem egyéb, mint bizonyos áruvolumen (fogyasztási cikkek és szolgáltatások) fogyasztása. Ezen áruvolumenben már előzőleg kifejtett, tehát teljes egészében tárgyiasult munka testesül meg. Ebben az árutömegben levő társadalmilag szükséges munkamennyiség azért válhat a munkaerőáru értéknagyságává, mert ennek az árutömegnek az elfogyasztásával történik meg a munkaerő újratermelése társadalmi méretben. Amikor tehát általában a munkaerőáru értékét is — a többi áruhoz hasonlóan — ezen áru újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiséggel határozzuk meg, szem előtt kell tartanunk azt a lényeges különbséget, hogy itt nem ugyanolyan újratermelési folyamatról van szó, mint a másfajta áruk esetében. *A munkaerő újratermelése elsősorban és nagyrészt a fogyasztás folyamatában megy végbe.*

További lényeges sajátosság abból ered, hogy a munkaerő immanens sajátja a társadalomban élő embernek. Az egyének fogyasztási igényeit, szokásait pedig meghatározza a társadalmi környezet. A munkás fogyasztási színvonala nem eshet egybe a biológiai létminimummal. A munkaerő normális újratermelését biztosító fogyasztási színvonal nemcsak aszerint változik országonként, hogy más és más az éghajlat (következőleg a ruházkodási, táplálkozási, lakásszükséglet stb.), hanem aszerint is, hogy az egyes tőkés országok a termelőerők milyen fejlettségi fokát érték el. A fejlettség magasabb fokán álló tőkés országokban a munkások szükséges fogyasztásába a javak és szolgáltatások szélesebb köre tartozik, mint a kevésbé fejlettekben. A körülmények e térbeli és időbeli eltérésének lényeges szerepük van a munkaerő értékmeghatározásában.

[18] Annak bizonyítását, hogy a munkás és a tőkés közötti csere „tárgya" nem lehet a munka, csak a munkaerő, lásd például *Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 143–144. o.

A munkaerőáru értékének meghatározása sajátos, semmilyen más árura nem jellemző folyamat. Ez a sajátosság abból fakad, hogy a munkaerő újratermelése sajátos újratermelés, s szűkebben véve nem is termelés, hanem fogyasztás, mégpedig azoknak a javaknak az elfogyasztása, amelyek a szűkebben vett termelésben jönnek létre. A munkaerő újratermelése tehát egyfelől feltételezi a közönséges áruk termelését, ám — mivel a munkásosztály az össztermék jelentős részének egyben fogyasztója is — a közönséges áruk újratermelése is feltételezi a munkaerő újratermelését. Az áruk termelésének egy része társadalmilag a munkásosztály fogyasztását feltételezi, s ha ez nem történik meg, akkor nemcsak a munkaerő normális újratermelése kerül veszélybe, hanem az egész újratermelés.

Nézzük meg, mit is jelent a munkaerő újratermelése? A munkaerő vagy munkaképesség a munkafolyamat során elhasználódik, meg kell tehát újítani. Ahhoz, hogy a munkás dolgozni tudjon, egyáltalában élni kell tudni, tehát nap mint nap újra kell termelnie életerejét. Ehhez meghatározott fogyasztási jószághalmaz rendszeres elfogyasztása szükséges. Ezen túlmenően, a fogyasztási jószághalmazból családjának életszükségleteit is fedeznie kell. Ellenkező esetben nem lenne biztosítva a munkaerő újratermelése a következő generációban. A munkaerő újratermelésének harmadik fő vonala azoknak a sajátos készségeknek, tudásnak és ismeretanyagnak a megszerzése, amely őt valamiféle munkára alkalmassá teszi. Ezt a vonalat röviden a munkaerő szakképzésével és oktatásával kapcsolatos költségeknek nevezhetjük. Ezek a költségek is végső soron fogyasztásban — tanárok, nevelők, oktatók stb. fogyasztásában —, illetve a képzési folyamathoz szükséges anyagi eszközökben jelennek meg. Végül is úgy fogalmazhatunk, hogy *a munkaerő újratermelése bizonyos fogyasztási jószághalmaz elfogyasztását jelenti.*

Meg kell még magyaráznunk, hogy mit értünk a munkaerő *normális* újratermelésén. Az világos, hogy a munkaerő újratermelése során nagyobb, illetve kisebb fogyasztási jószághalmazt is elfogyaszthat. Most ezek közül melyik fog normálisnak számítani? A munkaerő hordozója ember, akinek *szokásai* vannak, s ezek a szokások kialakulnak a fogyasztásban is. A termelőerők fejlődésével a javak egyre szélesebb köre válik szokássá, s így bővül a munkások *szokásos* fogyasztási színvonala is. A munkaerő újratermelése tehát akkor lesz normális, ha a munkások fogyasztásába kerülő jószághalmaz tartalmazza az általa korábban megszokott fogyasztási javakat, illetve biztosítja az általa korábban megszokott életszínvonalat. Végül is ebben van a munkaerő értékmeghatározásának sajátos lényege: *a munkaerő értékét meghatározó javak körét a munkásosztály szokásos fogyasztási színvonala határozza meg.*

A munkabér lényege és formái

Bármennyire is sajátos azonban a munkaerő mint áru, mozgása a más árukhoz hasonlóan adásvétel útján történik. Igaz a munkaerőáru vásárlásakor bért fizetnek. De a munkabér lényege sem más, mint a munkaerőáru értékének pénzbeli kifejezése. Úgy is fogalmazhatjuk, hogy a munkabér a munkaerő ára.

A bérek vizsgálatakor különbséget kell tenni nominálbér és reálbér között. A nominálbér a pézben kifejezett bér, a reálbér a pénzbérért vásárolható fogyasztási cikkek és szolgáltatások mennyisége. A nominálbérnek két alapformája van: az időbér és a teljesítménybér. Ezek a bérformák elleplezik, hogy a munkabér kizsákmányolási viszonyokat tartalmaz. Az időbér — különösen az órabér — azt a látszatot kelti, hogy a munkás bére egyenlő az elvégzett munka mennyiségével, s hogy a tőkés, aki csakugyan munkájáért vette meg a munkaerőt, nem a munkaerő értékét, hanem a munkát fizeti meg. Még inkább ilyen látszatot kelt a teljesítménybér: a munkás keresetét valamilyen formában a munka eredményétől (például az elkészített munkadarabok számától) teszi függővé. Mintha az élőmunka alkotta új értéknek felelne meg a bér.

A munkás életszínvonala szempontjából a reálbérnek van elsőrendű jelentősége. Ennek időbeli alakulását mutatja a reálbérindex, amelyet úgy kapunk meg, ha a nominálbérindexet osztjuk a fogyasztásban szereplő áruk és szolgáltatások árindexével.

A munkaerő normális újraelőállításához szükséges javak és szolgáltatások volumene idővel bővül, ezért hosszabb idő alatt a reálbér is növekvő tendenciát mutat. A tőkés tulajdonviszonyok között a reálbér nem mindig nő automatikusan a termelékenység emelkedésével együtt. Rövid távon nincs is közvetlen összefüggés a munkatermelékenység és a bérszínvonal alakulása között. Az összefüggés a kapitalizmusban közvetett jellegű, mert osztályharcot tételez fel, és csak hosszú távon érvényesül. A meglehetősen nagy ingadozásokon keresztül kialakuló reálbérek — a munkásosztály bérharcának sikereitől, az infláció ütemétől és a termelékenység emelkedésétől függően — lassan emelkednek ugyan, de — mint látni fogjuk[19] — a tőkés újratermelési folyamat törvényszerűségei által megszabott kereteken belül.

A tőkés termelőfolyamat jellemzői

A munkaerő áruvá válásával a társadalmi munkafolyamatban az emberi termelőerő és a termelőeszközök egyesülése tőkés módon valósul meg. A tőkés munkafolyamat is árutermelő folyamat, s ezért ebben a folyamatban is egyszerre használati érték és érték képződik. A tőkés árutermelés értékképző folyamatának lényeges jellemzője az,

[19] A végső szót majd csak az utolsó, a 14. fejezetben mondjuk ki.

hogy itt a munkáért bért fizetnek, de a megvásárolt munkaerő által kifejtett új munkamennyiség (értéknagyság) nagyobb annál, mint amit a „munka költsége" (a munkabér) képvisel. Mivel a munkabér mögött a munkaerő értéke húzódik meg, itt többletmunkáról van szó abban az értelemben, hogy a munkás által létrehozott új érték a munkaerő értékének megfelelő részen túl még egy többletrészt is tartalmaz.

A többletmunka jellemzői

Az anyagi termelés szférájában a többletmunka többlettermékként, illetve többletértékként jelenik meg. Többletmunka nemcsak a kapitalizmusban, hanem más típusú társadalmi termelésben is keletkezik. Marx szerint: „bármifajta társadalmi termelést... előfeltételezve, mindig különbséget lehet tenni a munkának azon része között, amelynek termékét a termelők és hozzátartozóik közvetlenül egyénileg fogyasztják el és ... a munkának ama másik része között, amelynek terméke mindig általános társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál..."[20]

Marx itt a többletmunkát általános (tehát minden társadalomban létező) technikai-gazdasági jelenségként fogja fel. A marxi elemzésben azonban az általános, illetve különös kategóriák mindig a specifikus kategóriákkal való dialektikus egységben nyilvánulnak meg. Ennek megfelelően a többletmunka általános tartalmának kiemelése után Marx a fenti idézetet a következő megállapítással egészíti ki: „...A különböző elosztási módon azonossága ...oda lyukad ki, hogy azonosak akkor, ha különbségeiktől és sajátos formáiktól elvonatkoztatnak, ha csak a bennük levő egységet szögezik le, szemben különbségükkel."[21] Mivel tananyagunk e második kötetében a kapitalista termelési mód elemzését adjuk, ezért elsősorban az ebben a társadalmi formációban jelentkező többletmunka sajátos formáit fogjuk tanulmányozni. A kapitalizmusban a tőkésvállalat bérmunkása által kifejtett többletmunkát a munkással szemben álló tőkés sajátítja el minden ellenszolgáltatás nélkül, s kizárólagosan csak ő, saját magánérdekei szerint rendelkezik felette. A többletmunka — a munkás és a társadalom számára egyaránt — nem a „semmiből" adódik, hiszen az tényleges munkaráfordítást, munkakifejtést jelent, de a tőkések számára mégis „ingyen kapott jövedelem", amelynek állandó megszerzését elsősorban éppen a tőkés termelési és hatalmi viszonyok biztosítják.

[20] *K. Marx:* A tőke. III. kötet; Marx–Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 826. o.

[21] Uo.

A tőke lényege: sajátos termelési viszony

Sajátos többletmunka az, amelyet tőkés viszonyok között fejtenek ki. A többletmunkával előállított többlettermék értéktöbbletet tartalmaz, s ezért a tőkés árutermelő folyamat nemcsak érték-, hanem egyben értéktöbbletképző folyamat is. S éppen az értéktöbbletképzés biztosítja a vállalkozó kiinduló tőkéjének értékesülését.

A tőke értékesülése tehát nem más, mint maga az értéktöbblet termelésének a folyamata. Az értéktöbblet létrehozása a tőkés árutermelési folyamat alapvető célját, értelmét jelenti. Az értékképző folyamat csak olyan viszonyok között lehet egyben értékesülési folyamat is, ha a termelés személyi (munkaerő) és tárgyi (termelési eszközök) feltételei tőkés módon egyesülnek a termelőfolyamatban, azaz, ha ez az egyesülés a munkaerő adásvétele útján valósul meg.

A tőkés termelési módot más termelőmódoktól — Marx szerint — két rendkívül fontos alapvonás különbözteti meg, s teszi jellegzetessé:

— az egyik az, hogy „a munkás csak mint árueladó, és ennélfogva mint szabad bérmunkás, a munka tehát egyáltalában mint bérmunka lép fel", s hogy „a tőke és bérmunka viszonya határozza meg e termelési mód egész jellegét";

— a másik pedig az hogy „...az értéktöbblet termelése... a termelés közvetlen célja és meghatározó indítéka."[22]

Marx több helyen is hangsúlyozza, hogy az érték csak akkor funkcionál tőkeként, ha „folyamatot végző értékké, folyamatot végző pénzzé, és mint ilyen, tőkévé válik. A forgalomból jön, újra belép a forgalomba, fennmarad és megsokasodik benne, megnövekedve tér vissza belőle: és mindig újra kezdi ugyanazt a körforgást."[23]

Marx nem rekedt meg az érték „megsokasodásának" jelenségénél. Az értéktöbblet létrejöttének „titkát" az alapviszony (tőkés—bérmunkás viszony) elemzésével tárta fel. A tőke lényege után kutatva elhatárolta magát a tőke olyan felszíni meghatározásaitól, mint pl. az, amit Sismondi adott („a tőke... állandó, sokasodó érték"), vagy még előtte, a merkantilisták adtak: „pénzt fiadzó pénz"[24].

A tőke lényege nem lehet sem dolog, sem dolgok közötti viszony. Marx a látszat, vagyis a „sokasodó érték" és a „pénzt fiadzó pénz" mögött keresi a „láthatatlan" összefüggéseket, s ezért tekinti a tőke lényegének a tőkés—bérmunkás kizsákmányolási viszonyt; hangoztatva, hogy „A tőke csak ott jön létre, ahol a termelési és létfenntartási eszközök birtokosa készen találja a piacon a szabad munkást mint munkaerejének eladóját..."[25]

A tőke lényege: a tőkés—bérmunkás kizsákmányolási viszony, ami a kapitalizmus

[22] Uo. 828—829. o.

[23] *K. Marx:* A tőke. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 149. o.

[24] Uo. („money which begets money".)

[25] Uo. 162. o.

alapviszonya, az összes többi viszony fajsúlyának meghatározója. A tőkés értéktöbblet létezésének puszta ténye a tőkés–munkás közötti kizsákmányolási viszony létét, az értéktöbblet nagysága pedig a kizsákmányolás mértékét jelzi.

Az értéktöbblet lényege

Kizsákmányolásról nemcsak a kapitalizmusban beszélhetünk. Kizsákmányolási viszonyok több prekapitalista társadalmi formában is léteztek, illetve léteznek ma is. A kizsákmányolás nem tartozik feltétlenül az értékformákhoz sem, létezhet értékformákon (áruviszonyokon) kívül is.[26] Továbbá, a kizsákmányolásnak vannak elsődleges (az adott termelési módot jellemző) és másodlagos (az adott termelési mód perifériáján létező) formái is. A kizsákmányolás megvalósulási módja pedig lehet egyedi vagy társadalmi méretű, illetve ideiglenes vagy tartós jellegű. *Általában kizsákmányoláson azt a folyamatot értjük, amelynek révén a közvetlen termelőtől (ekvivalens ellenszolgáltatás nélkül és érdekeitől eltérő célokra) munkája eredményének kisebb-nagyobb részét elsajátítják.*

A tőkés kizsákmányolásban a többletmunka sajátos formában, értéktöbbletként jelenik meg. A marxi politikai gazdaságtanban az értéktöbblet elválaszthatatlan a tőkés viszonyok lényegétől. Megjelenésének dologi formája, a terméktöbblet mögött ugyanazok a termelési viszonyok húzódnak meg tartalomként, amelyet a tőke lényegének megfogalmazásakor állapítottunk meg. Az értéktöbblet legfontosabb jellemzője, hogy azt a közvetlen termelőivel szemben álló tőkés sajátítja el ellenszolgáltatás nélkül. *Az értéktöbblet tehát tőkés módon kisajátított terméktöbblet.* Az értéktöbblet a kapitalizmus specifikus és alapvető kategóriája.

Szükséges és többletmunkaidő

A tőkés termelőfolyamatban nemcsak a létrejött új érték, hanem az ezt termelő absztrakt munkamennyiség kifejtésének ideje is elvileg két részre osztható: azt a munkaidőt, amely alatt a munkások munkaerejük értékével egyenlő nagyságú értéket hoznak létre, szükséges munkaidőnek, az ezalatt kifejtett munkát szükséges munkának, a neki megfelelő használatiérték-tömeget szükséges terméknek, ennek értékét pedig a szükséges termék értékének nevezzük, s *v*-vel jelöljük (a „variabilis" szó kezdőbetűje); a munkaidő másik részét többletmunkaidőnek, az ezalatt kifejtett munkát többletmunkának hívjuk, s – mint már említettük – a neki megfelelő érték

[26] Ilyen – értékformákon kívüli – kizsákmányolásról beszélünk akkor, amikor a többletmunka (terméktöbblet) kisajátítása nem gazdasági, hanem gazdaságon kívüli kényszer útján történik, például a rabszolga, a jobbágy kizsákmányolása esetén. Ezzel a Politikai gazdaságtan 1. kötetében már foglalkoztunk.

a valamekkora terméktöbbletben megtestesülő értéktöbblet. Marx által bevezetett jel: m (a német „Mehrwert" szó kezdőbetűje). A kapitalizmusban tehát az új érték v-re és m-re oszlik.

A tőkés kizsákmányolás fokát – az absztrakciónak ezen a fokán – a többletmunkaidő és a szükséges munkaidőnek az aránya mutatja meg, amelyet értéktöbbletrátának nevezünk, képlete: $m' = \frac{m}{v}$.

Az értéktöbblet rátája a tőkésvállalat szintjén

A munkaerő újratermelése – mint láttuk – nem a termelésben, hanem a fogyasztásban megy végbe. Ha tehát az értéktöbblet rátájának alakulására vagyunk kíváncsiak, akkor nemcsak a szűkebben vett termelést, hanem az újratermelési folyamat *egészét* – benne a fogyasztást – kell szemügyre vennünk. Az újratermelés egészével azonban csak a 9. fejezetben – s előbb nem – tudunk foglalkozni, ezért a kérdést most egy – tipikus – tőkés vállalat szintjén tesszük fel, s majd a 14. fejezetben fogjuk az egész újratermelésre nézve újra feltenni.

Vegyünk egy minden tekintetben átlagos tőkésvállalatot! Tételezzük fel, hogy mind a közönséges áruk, mind pedig a munkaerő újratermelése „normális", ami az előbbiek esetében jelentse azt, hogy a megtermelt árukat mind realizálják, mégpedig egyensúlyi, illetve *(érték)* áron, míg a munkaerő esetében azt, hogy a munkások fogyasztásába a szokásszerűen szükséges fogyasztási javak kerülnek. A tőkés fizet valamekkora munkabért, amelynek reálértéke pontosan megegyezik a munkaerő értékével. Ismerve az új érték nagyságát, ismertnek vehetjük az értéktöbblet rátáját mind össztársadalmi szinten, mind pedig az egyes tőkésünk szintjén. A szükséges munkaidő alatt a munkások megtermelik saját munkaerejük „ellenértékét", míg a többlet az értéktöbblet forrása: a többletmunkaidő. Ebből adódik M/V, amely jelentse az értéktöbblet társadalmi szinten érvényes rátáját, s amely az átlagos tőkésvállalat esetében megegyezik m_0/v_0-vel, vagyis a szóban forgó vállalat egyedi értéktöbbletrátájával a t_0 időszakban. Kérdésünk az, hogy miképpen érheti el az a tőkésvállalat azt, hogy az egyedi értéktöbbletrátája a társadalmilag érvényes értéktöbbletrátánál nagyobb legyen?

A tőkés termelési folyamat célja a kizsákmányolás fokának az emelése, vagyis az egyedi értéktöbbletráta emelése. Ezt a célt egy vállalat úgy igyekszik elérni, hogy valamilyen tekintetben eltér az átlagtól. Vegyük először azt az esetet, amikor a vállalat tulajdonosa a társadalmi átlaggal szemben – mondjuk nem 10, hanem – 12 órát dolgoztatja a munkásait. Ekkor az értéktöbbletráta csak akkor fog emelkedni, ha a 12 órányi munkabér nem arányosan nagyobb a 10 órányihoz képest. Ugyanis, ha például az órabérben dolgozó munkások 10 helyett 12 órát dolgoznak, akkor ugyan 1,2-szeresére növelik a termelést – illetőleg az összes új értéket –, de szintén 1,2-szeresére nő a szükséges munkaidő is. Így az m/v ráta nem változik. Ha viszont a munkabér 1,2-nél kisebb ütemben (vagy egyáltalán nem) nő, akkor az m/v ráta most

a tőkés árutermelő folyamatban betöltött eltérő szerepükből adódik: a tőkés tulajdonban levő termelési eszközök az értéktöbbletképzés egyik feltételét képezik, a munkaerőáru pedig az értéktöbblet forrása. Éppen e kritérium alapján osztotta Marx a termelőtőkét a termelési eszközöket magában foglaló állandó tőkére (a latin „constans" szó alapján ismert jele: *c*), és munkaerő megvásárlására fordított változó tőkére (ennek jele, amint már írtuk: *v*).

Az állandó tőke elemeit, a termelési eszközöket a termelőfolyamatban elhasználják, régi formájukban ezek megsemmisülnek, megszűnik régi használati értékük. Szakszerű és normálisnak tekinthető mértékű megsemmisülésük a feltétele annak, hogy a termelőfolyamatban új termék, új használati érték keletkezhessék. Minden időszakban az elhasznált (amortizálódott) állandó tőkerésznek meghatározott nagyságú értéke van. Ez folyó ráfordításnak tekinthető. Az adott időszakban lekötött, befektetett összes állóeszköz viszont állományjellegű ráfordítás, s — normális gazdasági körülmények között — az újratermeléshez társadalmilag szükséges mennyiségű absztrakt munka megtestesítője.

Ha a termelési eszközöket felhasználó eleven munka — mint konkrét munka — megfelelően célirányos, és ténylegesen új használati értékeket hoz létre, és ha ezekhez valóban társadalmilag szükséges mértékben használ fel termelési eszközöket, akkor az állandó tőke értéke részben átmegy az új termékbe, s így a *felhasznált* termelési eszközökben megtestesült absztrakt munka meghatározott hányada is részét képezi az új termék társadalmilag szükséges munkamennyiségének. A *lekötött* állandó tőke (*c*) a termelésben csak felhasználásának mértékében járul hozzá az új termék értékéhez.

Az állandó tőke saját maga nem képes értéket létrehozni, értéke azonban passzív változáson ugyanúgy keresztülmehet, mint bármilyen más áru értéke, ha saját termelési feltételei változnak, és így az előállításához társadalmilag szükséges munka is változik. Normális termelési feltételek esetében — s egyéb tényezők változatlansága mellett — saját értékváltozásának megfelelően változik meg az általa átadott értékrész is, s ugyanúgy a felhasználásával létrehozott új termék értéke is. Ez a változás nem érinti a tőkés által realizálható értéktöbbletet, mert az ebből az értékváltozásból eredő bevételváltozást az elhasználódott állandó tőke pótlására eszközölt ráfordítások változása ellensúlyozza.

Ha például egy tőkés 100 értékegységért vásárolt nyersanyagot és közben 110-re emelkedett annak értéke (s ennek megfelelően az ára is), akkor ezt követően nem 100, hanem 110 értékmennyiség (itt felhasznált nyersanyag címén) megy át az áru értékébe, feltételezve természetesen, hogy a nyersanyagok felhasználása társadalmilag szükséges mértékben történik. Az új termék eladásakor 10 egységgel nő ugyan a tőkés árbevétele, de az új nyersanyag beszerzéskor 10 egységgel többet kell fizetni.

A tőkének ez a része tehát nem azért állandó, mert értéke változatlan, hanem mert nem lehet forrása az új értéknek, így az értéktöbbletnek sem: de előfeltétele mindkettő létrejöttének, mert nélküle nem mehet végbe az érték- és értéktöbbletképző tőkés termelőfolyamat.

Az új érték — s ezen belül az értéktöbblet — forrása a tőkés termelővállalatok

munkásai által kifejtett eleven munka. A munkásoknak kifizetett bérösszeget Marx változó tőkének nevezte. A változó tőke felhasználása egyben munkavégzést is jelent, amely eleven munkának (mint absztrakt munkának) az értékké tárgyiasulását eredményezi. A termelési eszközökkel szemben a munkaerő nem saját értékével, hanem az általa létrehozott új értéknagysággal járul hozzá az új termék értékéhez, vagyis nem értékének „átadásával", hanem új érték megalkotásával. A változó tőke által létrehozott új értéknek azonban saját értékénél nagyobbnak kell lennie, különben miért vásárolná meg a tőkés a munkaerőt?

A munkaerőáru saját értéke is változáson mehet keresztül, Ez azonban — ellentétben a *c* értékváltozásával — az általa előállított termék értékében nem okoz változást, mert a munkaerőérték változása önmagában nem érinti az új termék előállításához társadalmilag szükséges munkamennyiséget. Érinti viszont az előállított új érték és a *v* különbözetét, vagyis az *m* nagyságát!

A profit mint az önköltség feletti többlet azt a látszatot eredményezi, mintha a profit az össztőkéből eredne, mintha a tőke „hozadéka" lenne. Láttuk, hogy az állandó tőke nem lehet semmiféle „hozadék" forrása, s hogy csak a munkaerő vásárlására fordított tőkerész hoz létre értéktöbbletet. A tőkés önköltség feletti többletként felfogott profit kategóriájában elmósodik az állandó és a változó tőke közötti lényeges különbség. Ehhez hozzájárul az is, hogy a profit alakulását a tőke körforgásának és megtérülésének a gyorsasága is befolyásolja.

A tőke körforgása és megtérülése, álló- és forgótőke

Ahhoz, hogy az egyes tőkés tőkéje folyamatosan értékesüljön, folyamatosan vásárolnia kell termelési eszközöket és munkaerőt. Így a tőkés pénztőkéje termelőtőkévé alakul át, majd a termelőfolyamat befejezése után — ismét áruformát ölt, az áruk értékesítésével pedig megint pénztőkévé alakul át és így tovább. E folyamat szüntelen ismétlődését a tőke körforgásának nevezzük. Egy bizonyos tőkenagyság megtérülésén körforgása során pénzformából ismételten pénzformában való eljutását értjük.

Tankönyvünk első kötetéből tudjuk már, hogy a termelési tényezők egyes alkotóelemei eltérő módon térülnek meg. A megtérülés módjától függően a tőkét álló- és forgótőke részekre oszthatjuk. Az állótőke a tőke azon elemeinek összessége, amelyek munkaeszközökben testesülnek meg és több egymás utáni termelési periódusban (eredeti anyagi formájukat megőrizve) vesznek részt, s ezért értéküket csak részletekben, kopásuk arányában adják át a velük termelt áruknak.[1] A forgótőke a tőkének az

[1] A modern tőkés termelésben gyakori az ún. *gyorsított leírás* alkalmazása. Ilyenkor a valóságos értékcsökkenésnél magasabb leírási kulcsot használnak, így amortizációs alapként nagyobb összeget mutatnak ki, mint az állótőke fizikai és erkölcsi kopásából adódó tényleges termelési költség (az értéktöbblet is kisebbnek mutatkozik a valóságosnál). Gyorsított leírás esetén az állótőke értékét elhasználódásának idejénél rövidebb idő alatt írják le, ezért úgy tűnik, hogy megtérülésük után való-

Az ágazati profitráták eltérő nagysága értékarányos árak mellett

Az egyes ágazatokban a profitráta magasságára ható tényezőknek jelentősége nem egyforma. A forgótőke megtérülési száma és a tőke értékösszetétele[5] ugyanis a különböző iparágak közt erősen differenciált, függetlenül az egyes tőkések gazdálkodásának minőségétől. (Ágazaton belül a különbségek a tőkések vagyoni és gazdálkodásuk színvonalbeli eltéréseiből adódnak.) A forgótőke megtérülési idejének iparáganként eltérései főként technikai okokra vezethetők vissza, s nem tapasztalható tendencia e különbségek kiegyenlítődésére. A tőke értékösszetételében is igen jelentősek a különbségek, és ezeket sem tüntetheti el a konkurrencia.

Értékarányos árak és ugyanakkora lekötött tőke esetén tehát eltérő profitráták alakulnak ki különböző ágazatok, s azok átlagos vállalatai között, feltéve, hogy nem léteznek tartós és jelentős különbségek az ágazatok között a kizsákmányolás átlagos fokát tekintve. Ott, ahol a tőke értékösszetétele viszonylag alacsony, és a forgótőke megtérülési száma viszonylag magas, a profitráta viszonylag magas; ahol pedig az értékösszetétel magas és a megtérülési szám kicsi, a profitráta alacsony lesz. Nézzünk erre egy tetszés szerinti számpéldát!

Tegyük fel, hogy egy adott nemzetgazdaság *A* és *B* ágazatból áll, hogy mindkét ágazat egy termékfajtát termel, s hogy *A* ágazat 320 egységnyi lekötött állandó tőkével (c), plusz 40 egységnyi lekötött változó tőkével (v), *B* ágazat pedig 180 *c* és 60 *v* összeggel operál. Legyen továbbá a forgótőke (beleértve a bérköltségeket is) forgási sebessége = 1! Számpéldánkban tehát a 40 *v* és 60 *v* bérösszegek egyenlőek az ágazatonként lekötött változó tőke összegével. *A* ágazatban tehát a lekötött tőke összege 360 (azaz: 320 $c+40$ *v*), *B* ágazatban pedig 240 (azaz: 180 $c+60$ *v*) egység. Az állandó tőke még nem amortizálódott részét (tehát az esedékes amortizáció levonása után maradó lekötött állótőkerészt) jelöljük c_a-val, s c_f-fel a felhasznált állandó tőkerészt (amortizáció + anyagok). Legyen az *A* ágazatban $c_a = 200$ és $c_f = 120$, a *B* ágazatban pedig $c_a = 100$ és $c_f = 80$. Mindkét ágazatban legyen azonos az értéktöbbletráta.

Értékarányos árakat feltételezve egy-egy ágazat árbevétele *(áb)* annyi lesz, amennyi a megtermelt áruk értékösszege (c_f+v+m), vagyis példánkban mindkét ágazat egyaránt 200 egység. A két ágazat önköltsége *(ö)* azonban jelentősen eltér: *A*-ban 120 c_f+40 $v = 160$, *B*-ben viszont 80 c_f+60 $v = 140$ egység. Így árbevétel mínusz önköltség *(áb−ö)*, azaz a profitnagyság *(p)* *A*-ban 40, *B*-ben pedig 60 egység (mivel mindkét ágazatban azonos, 100%-os értéktöbbletrátát feltételezünk az értéktöbblet nagysága mindkét esetben annyi, amennyi a változó tőke nagysága). Ilyen feltételezések mellett számpéldánk a következőképpen fest:

[5] A tőke értékösszetételén a tőke állandó és változó elemeinek egymáshoz viszonyított értékarányát értjük.

Értékarányos árak mellett a profitráta az *A* ágazatban 11,1% $\left(\text{mert: } p' = \frac{m}{c+v} = \frac{40}{200_c + 120_{c_f} + 40_v}\right)$, *B* ágazatban pedig 25% $\left(\frac{60}{100_{c_a} + 80_{c_f} + 60_v}\right)$. Nemzetgazdasági átlagban a profitráta (p') 16,7%-os $\left(\frac{100}{300_{c_a} + 200_{c_f} + 100_v}\right)$.

Ágazat	c	c_a	c_f	v	m	érték	$(ab-ö)$	p	p'(%)
A	320	200	120	+ 40	+ 40	=200	200 − (120+40)	= 40	11,1
B	180	100	80	+ 60	+ 60	=200	200 − (80+60)	= 60	25,0
Összesen	500	300	200	+100	+100	=400	400 −300	= 100	16,7

Ágazatonként tehát a profitráták jelentős mértékben térnek el a társadalmilag átlagostól, vagyis se az *A*, se a *B* ágazat nem átlagos, vagyis nem tőkearányos profitot realizál. (*B* ágazat a tőkearányosnál nagyobb, *A* ágazat viszont kisebb profitrátát ér el. Egy dollárnyi befektetett tőke után átlagosan 16,7 cent profit jár. *A* ágazat viszont mindössze 11,1 cent, *B* ágazat pedig 25 cent profitot kap.) Az ágazatonkénti rentabilitási fok lényeges eltérése a példánkban szereplő feltételezések mellett abból fakad, hogy *A* ágazatban az össztőkén belül sokkal nagyobb az állandó tőke aránya, mint *B* ágazatban, azaz az előbbi ágazatban a tőke értékösszetétele magasabb mint az utóbbiban. Értékarányos árak esetében azonban nem a „tőkeelv", hanem a „munkaelv" érvényesül, mert a jövedelmezőség (rentabilitás) nem tőkearányosan alakulna, hanem az áru előállításához társadalmilag szükséges munkamennyiséghez (az áru értékéhez) igazodna.[6]

A megtermelt áruk értékének nagysága *A* és *B* ágazatban azonos ugyan, de nem azonos a benne levő értéktöbblet nagysága (40 *m* és 60 *m*), mert *B* ágazatban a *v* aránya az össztőkén belül sokkal nagyobb, mint *A* ágazatban, ami — azonos értéktöbbletráta feltételezése mellett — azzal jár, hogy ott, ahol *v* aránya nagyobb, ott nagyobb *m* aránya is az értékben, ahol viszont *v* aránya kicsi, ott kisebb *m* aránya is. Következésképpen, értékarányos árak esetén az ágazati profitráták szükségszerűen eltérnek egymástól, hiszen alig létezik két olyan ágazat, amelyben a tőke értékösszetétele egybeesik az átlagos (össztársadalmi) értékösszetétellel.

[6] Amíg nincs gépi nagyipar, amíg tehát *c* aránya az össztőkén belül kicsi, s ágazatonkénti eltéréseinek nagysága elenyésző (az eredeti tőkefelhalmozás korában volt ez hozzávetőleg így), addig a „munkaelv" — azaz, az értékarányos árak mellett elérhető nagyjából azonos jövedelmezőség elve — érvényesülhet. Ha viszont a *c* aránya nagy és az ágazatonkénti eltérések jelentékenyek a tőkearányos jövedelmezőség elve (a tőkeegyenlőségi elv) kerül előtérbe.

s ezért extraprofitot (tehát az átlagosnál magasabb profitot) érhet el. Ellenkező esetben kénytelen lesz megelégedni az átlagosnál alacsonyabb profittal.

Az extraprofit a különértéktöbbletnek átalakult formája.[10] Az egyéni és a társadalmilag szükséges ráfordítás értékbeni különbözete (különérték), mihelyt létezik a termelési ár, úgy lép fel, mint az „egyéni termelési ár" és a társadalmi termelési ár különbsége.

Érték és termelési ár

Az elemzéseink során az önköltséget $(c+v)$ nagyfokú egyszerűsítéssel, értékben tartottuk számon. Valójában az önköltségben szereplő elemeket is termelési áron adják és veszik, tehát a költségek nem az értéknek, hanem a termelési áraknak megfelelően alakulnak.

Számpéldánkban, ahol az összes értéktöbbletet osztottuk el tőkearányosan, abból indultunk ki, hogy társadalmi szinten az összérték egyenlő az áruk termelési árainak összegével. Valójában ez az egyenlőség nem feltétlenül áll fenn. Arról van szó, hogy az önköltség $(c+v)$ elemei is termelési áron kerülnek a termelésbe, ezért vagy a társadalmi össztermék termelési árösszege tér el az össztermék értékösszegétől, vagy az összes átlagprofit tér el az összes értéktöbblettől.[11]

Ha minden áru önköltségének elemei termelési áron kerülnek a termelésbe, akkor a termelési árat a korábbinál pontosabban kell meghatároznunk:
ahol:

$$\textit{Termelési ár} = \ddot{O}_{t\acute{a}} + \bar{p}$$

$\ddot{O}_{t\acute{a}}$ = termelési áron számba vett önköltség,
$\bar{p}$ = a befektetett (lekötött) tőkére jutó átlagprofit.

Bármelyik ágazat össztermékének árösszege eltérhet értékösszegétől, s ez ugyanolyan természetes, mint bármelyik áru termelési árának értékétől való eltérése! Elméletileg csak a társadalmi eszmei átlagnak megfelelő ágazatban (ilyen azonban a valóságban alig létezik) esik egybe a termelési ár az értékkel. A termelési árat azonban csakis az értékből kiindulva, mint attól való tartósan eltérő árcentrumot tudjuk megmagyarázni. A termelési ár csak mint az ármozgás közvetlen meghatározója váltja fel az értéket, de nem mint végső meghatározója. A termelési ár a piaci árakhoz viszonyítva lényegibb, mélyebb összefüggéseket kifejező fogalom, az értékhez viszonyítva viszont a felszínhez, a jelenségvilághoz közelebb álló kategória. „...az értékek és a termelési árak az absztrakció más szintjén jelennek meg. Az érték a tő-

[10] Különértéktöbbletnek nevezzük a különértéknek azt a részét, amely többletmunkára vezethető vissza.

[11] A tétel bizonyítását lásd például *Melldr Tamás:* A marxi transzformációs problémáról. Közgazdasági Szemle, 1983/5. 591–599. o.

kések profitkiegyenlítő versenyétől..., a termelési ár pedig a tőkés verseny tökéletlenségeitől való elvonatkoztatás"[12] nyomán ragadható meg.

Marx A tőke III. kötetében mutatta be, hogy miként alakul át az értéktöbblet profittá, s hogy az értékárcentrum helyett miért szükségszerű a termelési ár (mint árcentrum) kialakulása, amely történelmileg először éppen a szabadversenyes kapitalizmusban következett be. Az érték és a termelési ár Marx közgazdasági rendszerében szerves egységet alkot, de ennek meg nem értéséből vagy félreértéséből adódik az – a polgári közgazdászok nyomán – „történelmi transzformációs problémának" nevezett kérdés, amely A tőke III. kötetének megjelenése után éles vitákat váltott ki már a múlt század végén. A vita folytatódott, és a II. világháború után új lendületet kapott.[13] Az értékárcentrumból a termelésiár-árcentrumba való átmenetet többen az értéktörvény „történelmi transzformálásaként" fogják fel, holott itt legfeljebb „logikai transzformációról" lehet beszélni, jelezve ezzel azt az elemzési folyamatot, amely során az értékből kiindulva el lehet jutni a termelési árhoz anélkül, hogy csorbát szenvedne a marxi politökonómia alapját képező munkaérték-elmélet. Éppen ezért az érték és a termelési ár közötti kapcsolatban a hangsúly nem a mennyiségi, hanem a minőségi mozzanatokon van! Ezekre irányítjuk a figyelmünket a következőkben.

A termelési ár mint értékelméleti kategória

Láttuk, hogy az árarányok meghatározásában a termelési ár átveszi az érték helyét. Azt, hogy tőkés viszonyok között a termelési ár lép az érték helyébe, Marx fedezte fel. Enélkül a felfedezés nélkül nem tudnánk megmagyarázni az átlagprofit jelenségét. Az I. kötetben az egyszerű árutermelés modelljére vonatkozóan fejtettük ki a munkaérték-elméletet. A kapitalizmus viszonyaira ezt tovább kellett fejleszteni. Tugan-Baranovszkij és W. Sombart annak idején – éppen a munkaérték-elmélet alapján – azt állították Marx-szal szemben, hogy nem lehet kapcsolat a tőke összetétele és a profitráta között, mert ha lenne, akkor a tőkések nem fektetnének tőkét a magas tőkeösszetételű iparágakba. Erre az ellenvetésre éppen a termelési árról szóló marxi elmélet adja meg a választ: *hosszabb idő átlagában az árukat nem értékükön, hanem termelési árakon adják el, s így az eltérő tőkeösszetételű iparágak profitrátáiban kiegyenlítődési tendencia érvényesül.*

A termelési ár értékelméleti jelentőségét jól mutatja az a tény is, hogy nélküle nem magyarázható meg a jövedelemváltozásoknak az árcentrumra gyakorolt hatása sem. Ha értékarányos árakat tételezünk fel, akkor a munkabérváltozások az árarányokat

[12] *Mellár Tamás:* i. m. 599. o.

[13] Erre vonatkozó legismertebb írások: *Morishima, M.–Catephores, G.:* Is there a „historical transformation" problem? Economic Journal, 1975. június; *Meek, R.:* Is there a historical transformation problem? Economic Journal 1976. junius; *Meek, R.*: Some notes on the transformation problem. Economic Journal 1956. március; *Dobb, M.:* A note on the transformation problem. Megjelent: On the Economic Theory of Socialism. Routletge and Kegan Paul, London, 1955.

látszik nekik, hogy a profit kompenzációs indokai nem az összértéktöbbletben való részesedésüket egyenlítik ki, *hanem ezek hozzák létre magát a profitot*, mintha a profit egyszerűen az áruk költségárához ilyen vagy olyan indoklással való hozzácsapásból származna."[14]

A tőkés tulajdonviszonyoknak megfelelő formában kialakuló termelési árban kifejezésre jut egy már az I. kötetben tárgyalt általánosabb érvényű (tehát a szocializmusban is érvényesülő) összefüggés is, nevezetesen az, hogy a különböző termelőágak objektíve eltérő mennyiségben igényelnek tőkebefektetést (termelési eszközök előlegezését). A lekötött termelési eszközökkel való racionális gazdálkodás szükségessége a társadalmi termelés minden formájában megjelenik. Fejlett társadalmakban az eszközlekötés óriási méretű és ágazatonként erősen differenciált.

A termelési ár kialakulásával az eszközlekötés mint ráfordítás fejeződik ki, s a kapitalizmusban a tőke jövedelmezőségi normatívájává válik. A tőketulajdonos jövedelmét (legyen az profit, kamat, vállalkozói nyereség stb.) ugyanolyan „megszolgáltnak" tünteti fel, mint a munkabért, elleplezve annak valóságos tartalmát, vagyis azt, hogy a tőkések profitja kizsákmányolásból ered.

[14] *K. Marx:* A tőke, III. kötet. Marx–Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1974. 200–201. o.

3. Az agrár-, a kereskedelmi és a banktőke

Az előző fejezetben láttuk, hogy az iparban létrehozott értéktöbblet miképpen oszlik meg a különböző iparágak között. Értéktöbblet azonban nemcsak az iparban keletkezik, s a megtermelt értéktöbbletből nemcsak az ipari tőkések részesednek, hanem a kizsákmányolók egyéb csoportjai is: az agrártőkések, a földbirtokosok, a kereskedelmi tőkések és a bankárok.

Az agrártőke és a földjáradék a kapitalizmusban

Ha a mezőgazdasági tőke *bérleti rendszerben* működik, akkor a mezőgazdaságban realizált értéktöbblet profitra és földjáradékra hasad szét. A földjáradék és a profit, annak a bérleti díjnak egyik része, amelyet a bérlőként működő tőkés vállalkozó fizet a földtulajdonosnak, aki nem maga gazdálkodik a földjén. (A földjáradék azonban nem specifikus kategória, mint ahogy erről a *Politikai gazdaságtan 1.* kötetben már szó volt.) A bérleti díj másik része kamatnak tekinthető. Ha a bérbe vett földön ugyanis már korábban tőkét fektettek be (épületeket, utakat stb. építettek rajta), akkor a bérbeadó földtulajdonos ennek a földhöz kötött tőkének a kamatát is felszámítja.

A járadékviszonyokról már korábban is tanultunk

A kapitalizmusra jellemző a termelőegységek gazdasági elkülönültsége, a természeti erőforrások nagyobbrészt magántulajdonban vannak. Előfordulhat, hogy bizonyos természeti erőforrások inkább részlegesen vagy esetleg teljesen állami tulajdonba kerülnek. De ezekben az esetekben is az a jellemző, hogy velük lényegében a tőkés viszonyok által meghatározott gazdasági környezetben a tőkés gazdálkodás törvényszerűségei és szabályszerűsége érvényesülnek. A természetes monopóliumokkal kapcsolatban ilyen feltételek mellett jelentkező hatások közül tankönyvünk 1. kötetében már többet bemutattunk. Ezek közül a legfontosabbak a következők: „hamis érték" alakul ki; különbözeti, abszolút és monopoljáradék keletkezik; a természeti erőforrásokat áruként adják-veszik, adott áralakulási szabályszerűségeknek megfelelően. Az

abszolút járadékról a Politikai gazdaságtan I. kötetében kifejtettek kiegészítést igényelnek. Beszélnünk kell a monopoljáradékról is. Ezekkel és a járadékprobléma néhány kapitalizmusbeli specialitásával foglalkozunk a következőkben.

Az abszolút földjáradék

Az abszolút járadék létrejöttét, mennyiségi vonatkozásait az abszolút földjáradék keletkezésén keresztül mutatjuk be azokból az elemzésekből kiindulva, amelyek *A tőke* III. kötetében találhatók. Az itt elmondottak értelemszerűen vonatkoznak minden olyan ágazatra, ahol a termelési viszonyok hasonlóak; így elsősorban a bányászatban. A marxi vizsgálódásoknál fontos szerepet kapott három előfeltételezés, amelyek mellett levonta következtetéseit.

1. Az áralakulás eredeti centruma az érték. A termelési ár az értékből kiinduló transzformációs folyamat eredményeként kialakult árcentrum. A transzformáció a tőkések *zavartalan* konkurrenciájának az eredménye.

2. A mezőgazdaságban a tőke összetétele alacsonyabb, mint az iparban. Ha egy ágazatban az átlagosnál alacsonyabb a tőke összetétele, akkor *az ágazat termékeinek termelési ára kisebb, mint értéküké.*

3. *A mezőgazdaságban bérleti rendszer van.* A földeken tőkés bérlők gazdálkodnak, akik a földtulajdonosoktól bérleti díjért veszik bérbe a földet.

Ilyen feltételek mellett a termékek árösszege az átlagprofiton felül és a különbözeti járadékon kívül további extrajövedelmet tartalmaz. Ezt az extrajövedelmet csakúgy, mint a különbözeti járadékot, a tőkés bérlő kénytelen átengedni a földtulajdonosnak, mert erre kényszeríti a tőkés bérlők egymás közötti versenye. Ugyanis, ha az „átlagbérlő" (átlagos technikai szint, átlagos ügyesség, élelmesség stb.) átlagprofit feletti jövedelmet realizál, akkor ez más területekről (iparból, kereskedelemből) ide csábítja a vállalkozókat, ami megnöveli a bérlet iránti keresletet, és lehetővé teszi a bérleti díjak emelését. Alacsonyabb profitszint viszont csökkenti a bérlet iránti keresletet és a bérleti díj csökkenéshez vezet. A földtulajdonosnak kifizetett bérleti díj viszont a tőkés bérlő számára költség, amely ugyanúgy terheli, mint bármely más termelési ráfordítás költsége.

Ha tehát a föld magántulajdonban van, és ez a földmagántulajdon a kapitalizmusban kialakult bérleti rendszer folytán a tőkével mint tőle független külső tényező áll szemben, akkor a művelés alatt álló mindenkori legrosszabb föld használatáért is kell járadékot fizetni. Mivel ez a járadék független a földek minőségi különbözőségétől, és végeredményben minden művelésbe fogott földért meg kell fizetni, *abszolút földjáradéknak* nevezzük.

Nevezzük a továbbiakban a legrosszabb földön átlagos technikával termelt mezőgazdasági áru önköltségét és a rájutó átlagprofitot a mezőgazdasági termék *hamis termelési árának.* Ha a bérleti *rendszer uralkodó, a mezőgazdasági áruk árcentruma meg kell, hogy haladja a hamis termelési árat, mert a tőkés nem fizetheti a legrosszabb*

3.1 táblázat

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
A földterület fajtája	**Az összes tényleges termelési ráfordítás (Az összetermék ún. egyéni értéke)**	**A 2-ből az elhasznált termelési eszközök értéke**	**A 2-ből „V"**	**A 2-ből „M"**	**Termésered mény „tonna"**	**1 t árában a társadalmilag elismert ráfordítás (1 t értéke)**	**Az összterme lék társadalmi értéke**	**Különbözeti földjáradék (8 − 2)**	**Átlagos tőkebefektetés (lekötés)**	**10%-os átlagprofit 10-re**	**Abszolút földjáradék (5 − 11)**	**Összes földjáradék (9 + 12)**
A	360	180	90	90	36	20	720	360	450	45	45	405
B	360	180	90	90	24	20	480	120	450	45	45	165
C	360	180	90	90	18	20	360	–	450	45	45	45
Együtt *A, B, C*	**1080**	540	270	270	78	20	1560	480	1350	135	135	615

föld bérleti díját átlagprofitja rovására. Világos, hogy az ily módon keletkező átlagprofit feletti többlet nem valami mulandó extraprofit, hanem állandó monopolisztikus jellegű, amit a bérbeadó földbirtokos vág zsebre. Ez a többletjövedelem is járadéktermészetű tehát. Tartsuk szem előtt, hogy az abszolút földjáradék a mezőgazdasági termékek árszínvonalát magasabbra emeli ahhoz képest, mint amilyen csak különbözeti földjáradék létezése mellett volna.

Az abszolút járadék keletkezését számszerűleg is bemutatjuk. Kiindulunk az 1. kötetben leírt példából, az ott alkalmazott egyszerűsítő feltételezéseket fenntartva.[1] Legyen továbbá a földterületek műveléséhez szükséges tőkelekötés mindhárom földön egyaránt 450 egység, az átlagprofitráta 10%; a kizsákmányolás társadalmilag átlagos rátája 100%. Ezzel összhangban az egyes földeken a 360 egység termelési ráfordítás fele-fele arányban oszoljon meg elhasznált termelési eszközre és eleven munkára. Adatainkat és az azok alapján kiszámított járadékokat a *3.1. táblázatban* összegezzük.

A földjáradéknak abszolút és különbözeti földjáradékra történő megoszlását a szakirodalom nem kezeli teljesen egységesen. A földjáradék egy része ugyanis az abszolút és különbözeti földjáradék okainak *egyidejű együttes* megléte miatt keletkezik. Arról a részről van szó, amelynek alapja az, hogy a jobb minőségű földön a

3.2. táblázat

1	2	3	4	5	6	7
A földterület fajtája	Az összföldjáradék	Az össztermék társadalmi értéke	Az össztermék társadalmi termelési ára	A vitatott részt magában foglaló abszolút földjáradék (3–4)	A vitatott rész	Különbözeti járadék a vitatott rész nélkül (2–5)
A	405	720	630	90	45	315
B	165	480	420	60	15	105
C	45	360	315	45	–	–
Együtt *A, B, C*	615	1560	1365	195	60	420

[1] Emlékeztetőül az egyszerűsítő feltételek a következők:

– a technika és a gazdálkodás színvonala a termelőknél azonos;

– a föld minőségi különbségei adottak;

– háromféle termelőföldön folyik búzatermelés, és az *A* földön 10, a *B* földön 15, a *C* földön 20 egységnyi munkaráfordítás lesz egy tonna búza;

– mind a három minőségű föld területe egyforma, és mind a három teljes területét megművelik;

– mindhárom fajta föld egy hektárját azonos ráfordítással művelik meg, és a föld minőségi különbségei a terméshozamokban jelennek meg.

nagyobb terméseredmény következtében nagyobb mennyiségű termék árában jelentkezik többletjövedelem, és így nagyobb összeggel szaporodik a földjáradék. A *3.1. táblázatunkban* ezt a mennyiséget a különbözeti földjáradékhoz soroltuk. A többletjövedelemnek ezt a részét számos szerző az abszolút járadékhoz tartozónak tekinti. A vitatott részt és a földjáradéknak a másik fajta felosztását meghatározhatjuk, ha számításainkat az ún. hamis társadalmi termelési árból kiindulva végezzük, amelyet a legrosszabb földön termelt termék egyéni termelési árával határozunk meg. Példánkban: a meghatározó *C* földön 18 tonna búza önköltsége 270, ha ehhez hozzáadjuk a 45 átlagprofitot, megkapjuk a termelési árat 18 tonna búzára számítva, s így 1 tonna búza termelési ára 17,5 lesz. Ebből határozzuk meg az egyes földeken az össztermék társadalmi termelési árát és a (hamis) társadalmi értékből kivonva ezt, megkaphatjuk a vitatott résszel megnövelt abszolút földjáradék összegét. A számítás eredményét a *3.2. táblázat* tartalmazza.

A járadékviszonyok néhány jellemzője a marxitól eltérő modellben

Néhány gondolat erejéig ki kell térnünk azokra a különbségekre, amelyeket a mai tőkés gazdasági viszonyoknak a marxi modelltől eltérő sajátosságai okoznak. A mai tőkés mezőgazdaságra a néhány oldallal korábban ismertetett három marxi feltevés (zavartalan konkurrencia, a mezőgazdaság alacsony tőkeösszetétele és a bérleti rendszer) közül már egyik sem érvényes.

A mezőgazdaságban ma már – éppúgy, mint a legtöbb más nemzetgazdasági ágazatban – nem alakulnak ki a tőkések közötti szabadverseny feltételei. A tőkefelhalmozás folyamata a mezőgazdaságot sem hagyta érintetlenül, habár még a legfejlettebb tőkés országokban is a mezőgazdasági össztermelésnek jelentős hányadát kistermelők, kistőkések (illetőleg a saját munka mellett idegen munkát is alkalmazó farmerek) adják. A tőkefelhalmozás – mint majd az 5. fejezetben látni fogjuk – szükségszerűen vezet monopolista pozíciók kialakulásához, ám ezek a monopolista pozíciók más termelők eltérő relatív tőkeerején, s nem valamilyen korlátozottan rendelkezésre álló természeti erőforráson alapulnak. Itt most nem foglalkozunk azzal, hogy a szabad verseny korlátai miképpen befolyásolják a mezőgazdasági árak alakulását, illetőleg a járadékok képződését és realizálását. Tegyük fel továbbra is, hogy a tőkések között zavartalan a verseny!

Ez előbbi feltevésre azért van szükségünk, hogy megvizsgáljuk az áralakulás sajátosságait egy olyan modellben, amelyben a mezőgazdasági tőke összetétele *magasabb* az iparhoz képest. Ha a tőke összetétele magasabb, mint az átlagos, akkor a mezőgazdasági termékek termelési ára magasabb az értéküknél. Ebben az esetben az abszolút járadék képződése csak úgy lehetséges, ha a mezőgazdasági termékek árcentruma még ennél is magasabb. Ezzel viszont világossá válik, hogy *az abszolút*

járadék forrása nem lehet a mezőgazdasági termékek termelési árának és értékének a különbsége.[2]

Az előző bekezdésben tárgyalt kérdésnek némiképp akadémikus jelleget kölcsönöz az a tény, hogy a mai tőkés mezőgazdaságban – legalábbis a legfejlettebb tőkés országokban – nem jellemző a bérleti rendszer. Bérleti rendszer híján a legfontosabb változás abban van, hogy *a mai mezőgazdaságban képződő jövedelem nem hasad szét profitra és járadékokra.* Mindazonáltal a járadékképződés feltételei nemcsak fennmaradtak, hanem még inkább kiszélesedtek. A mezőgazdasági termelési vertikum kiszélesedésével és az iparral való kapcsolatok erősödésével a korlátozottan rendelkezésre álló természeti feltételek hatása talán még jobban érezteti hatását a társadalmi termelésben, mint például Marx korában.[3]

A monopoljáradék

Léteznek olyan különleges árufajták, amelyek termelését nem lehet bizonyos mennyiség fölé emelni, mert azt *abszolút természeti korlát*[4] nem engedi. Az ilyen áruk termeléséhez bizonyos fajta speciális természeti feltételek szükségesek, amelyek annyira szűkösek, hogy teljes igénybevételük esetén is kevés a felhasználásával termelhető árufajta mennyisége az adott árufajtára irányuló kereslethez képest. Ilyenkor olyan magas ár alakul ki, amely a keresletet a kínálat mértékére csökkenti. Ez az ár olyan magas monopolár, amely esetleg egyéb (tehát a különbözeti és abszolút járadékok feletti) *monopoljáradékot* is foglal magában. Ilyen típusú ára alakult ki például néhány tájjellegű, különleges zamata révén világhírűvé vált borfajtának és néhány egyéb mezőgazdasági termékspecialitásnak.

[2] Ennek az állításnak az ad jelentőséget, hogy korábbi tankönyveink – Marx nyomán – tartalmazzák az itt cáfolt tételt, arra hivatkozva, hogy a mezőgazdaságban az átlagos tőkeösszetétel alacsonyabb, mint az iparban. A termelőerők fejlődése azonban a 20. századi tőkés mezőgazdaságot e tekintetben is átalakította a 19. századi – tehát a Marx korabeli – viszonyokhoz képest.

[3] A különbözeti járadék értéktartalmáról, az ezt előállító munka dimenziójáról a hazai szakirodalomban vita folyik. (Vö. *Szabó Kálmán*: Aranyosság és érték a modern gazdaságban. III/1–6. és IV/1–2. alfejezetek. Akadémiai Kiadó.)

[4] Relatívnak minősül az olyan természeti *erőforráskorlát*, amelynek az adott pillanatban még gazdaságosnak minősülő ponton túli kihasználása technikailag még lehetséges volna. Ilyen például a kimerülőben levő bánya vagy egy rosszul termő földterület. Abszolút az a korlát, amelynek további kihasználása technikailag sem lehetséges (pl. a mai teljesen kimerült bánya vagy a terméketlen föld).

A kereskedelmi tőke

A kereskedelmi tőke a tőke egyik funkcionális alakja. A tőke és értéktöbblet, a profit és a termelési ár, valamint a járadékviszonyok eddigi vizsgálata alapvetően a tőkés *termelőfolyamat* lényegi összefüggéseinek megvilágítására irányult. A tőkés gazdálkodás természetesen nemcsak a szűkebb értelemben vett termelőfolyamatokból áll, hanem magában foglalja az újratermelés összes szféráját, a tőke különböző funkcionális alakjait, a forgalmi kapcsolatok teljes rendszerét, s ezen belül az áru- és pénzforgalmi kapcsolatok összességét. Ebben a fejezetrészben szemügyre vesszük a tőkés áruforgalom törvényszerűségeit.

Korábban kifejtettük, hogy áruforgalom nélkül elképzelhetetlen a tőke értékesülése. A tőkés a piacon veszi meg a termeléshez szükséges munkaerőt és termelési eszközöket, ezzel előkészíti az értéktöbbletet termelő folyamatot. E folyamat befejezése után megint az áruforgalom következik, ahol a már létrejött értéktöbblet realizálódik. Ha a tőkés üzemben elkészülő áru azonnal a fogyasztóhoz jutna, akkor az árutőke a termelés befejeztével késedelem nélkül megtérülne és újból termelőtőkévé válhatna, így az összes tőke állandóan csak a termelésben tartózkodna. A valóságban viszont nem ez a helyzet. Az elkészült áru általában nem talál rögtön vevőre, s ezért a termelés csak úgy lehet folyamatos, ha a tőkés előlegezett össztőkéjének csupán egy részét működteti a termelésben, másik részét pedig állandóan az áruforgalomban köti le.

A forgalmi tőke mint kereskedelmi tőke

A forgalomban lekötött tőke részei

A forgalom területén lekötött tőkét *forgalmi tőkének* nevezzük. A forgalmi tőke jelentősebb részei a következők:

- a még eladatlan áruban lekötött tőke;
- hitelben eladott árukért fennálló követelések;
- s készáruért befolyt pénz, amely még nem alakult át termelőtőkévé;
- az eladást szolgáló üzlethelyiségek és felszereléseinek befektetése;
- az eladással (pl. reklámmal) kapcsolatos, anyagi formában előlegezett tőke;
- a kereskedelmi tevékenységet lebonyolító alkalmazottaknak fizetett bérrel kapcsolatos tőkeelőleg.

A termelőtőkéhez hasonlóan a forgalmi tőke esetében is meg kell különböztetni a lekötött és a felhasznált tőke összegét, megtérülése szempontjából pedig az álló- és a forgótőkét. A forgalmi tőke dologi és bérjellegű részét jelölhetjük szintén c_k-val, illetve v_k-val, csakhogy ez a megkülönböztetés itt formális. Ugyanis míg a forgalmi tőke álló- és forgótőkére bontása elvileg azonos a termelőtőke ilyen felbontásával (a felbontás kritériuma mindkét esetben: a tőke megtérülésének módja), addig c-re és

v-re való osztása már nem történhet az értéktöbblettermelés alapján, hiszen a forgalmi v_k nem termel értéktöbbletet.

A forgalmi tőke szüntelenül a forgalmi szférában működik, és állandóan formaváltozásokon esik keresztül: áruformából pénzformába megy át, amidőn az elkészült termékek végső felhasználásuk helyére kerülnek (a fogyasztási cikkek a fogyasztókhoz, a termelési eszközök pedig más tőkésekhez), s pénzformából áruformába megy át, mihelyt újból kezdődik ugyanaz a folyamat. Ha ez a realizálási folyamat meghiúsulna, az egész újratermelést megakasztaná.

A kereskedelmi tőke lényege

Az újratermelési folyamaton belül a tőkések között sajátos munkamegosztás van. A tőke funkcionális alakjainak megfelelően különböző rétegeik más-más területen tevékenykednek. Így beszélhetünk ipari, agrár-, bank-, kereskedelmi stb. tőkésekről. Az áruk realizálásával foglalkozó vállalkozók a kereskedőtőkések. A tőkések e külön csoportja a forgalom területén pénztőkét előlegez, amellyel további eladás céljából megvásárolja a termelőtőkések áruját. Úgy a termelőtőkések $\acute{A}-P$ művelete a kereskedők területén $P-\acute{A}-P$ ciklussá alakul. Ezzel „az árutőke áruval kereskedő tőkévé, azaz kereskedelmi tőkévé lesz".[5] „Az áruval kereskedő tőke nem más, mint ezen állandóan a piacon tartózkodó, a metamorfózis folyamatában levő és mindig a forgalmi szférától körülvett forgalmi tőke egy részének átváltozott formája."[6]

Az előbbi idézet is utal arra, hogy nem a teljes forgalmi tőke alakul át kereskedelmi tőkévé, mert egyfelől az eladások és a vételek bizonyos hányada mindig a termelőtőkések között bonyolódik le, másfelől az utóbbiak akkor is kénytelenek tőkéjük bizonyos hányadát a forgalomban lekötni, ha árujukat a kereskedőnek adják el. A kereskedelmi tevékenységgel összefonódik termelőtevékenység is, mert az áruk szortírozása, raktározása, csomagolása, szállítása, rendszerint a kereskedelmi tőkések dolga, s nagy részben a kereskedelmi szférában valósul meg.

A kereskedelmi tőke lényegét úgy lehet meghatározni, hogy *a kereskedelmi tőke a forgalmi tőke egy részének önállósodása, melynek következtében az áruk realizálása — egyes produktív szolgáltatásokkal együtt — a kereskedők funkciójává válik.*

A kereskedelmi tőke a forgalmi tőke átváltozott formája, és az áruk adásvételével foglalkozik. Az áruk puszta adásvételét „tiszta" áruforgalomnak, az ennek kapcsán felmerülő költségeket pedig „tiszta forgalmi költségeknek" nevezzük. Ezek dologi és bérjellegű költségek. Miután az áruk realizálását a kereskedők vállalják magukra nemcsak az elkészült áruk megvásárlására előlegeznek tőkét, hanem a tiszta forgalmi költségek tőkeszükségletének fedezésére is. A kereskedelmi tőke a forgalmi tőkének

[5] *K. Marx:* A tőke, III. kötet. Marx–Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 254. o.

[6] *K. Marx:* i. m. 255. o.

ezt a részét is magában foglalja. (Tulajdonképpen megállapodás kérdése az, hogy minden forgalommal kapcsolatos költséget beleértünk-e a tiszta forgalmi költségek közé vagy csak azok egy részét. Ebben a tankönyvben ez utóbbi esetről van szó. *Per definitionem* nem számít tiszta forgalmi költségnek az eladatlan árukban lekötött tőke.)

A kereskedelmi tőke hatása az össztőke mozgására

Gondoljunk arra, hogy a kereskedők csak a forgalmi műveletekre specializálják magukat, tehát jobban tájékozódnak a piacon, szakszerűbben, gyorsabban bonyolítják le az áruforgalmat. Így lerövidül az árutőke realizálási ideje, gyorsul az össztőke megtérülése. Ha az egyes termelőtőkések maguk szerveznék meg áruik eladását, akkor nekik kellene külön-külön üzlethelyiséget fenntartaniuk, saját termékük reklámozásáról gondoskodniuk, az eladással járó adminisztratív műveletek dologi és személyi kiadásait fedezniük stb. Az ilyenformán szétaprózott tiszta forgalmi költségek összege társadalmi méretekben nagyobb lenne a forgalmat koncentráltan lebonyolító kereskedelmi tőke erre fordított részénél. A kereskedő ugyanis, miután valamely tőkés áruját megvette és eladta, ugyanezzel a tőkével megveszi egy másik tőkés éppen elkészült áruját, és sok termelő árujának forgalmát ugyanabban az üzlethelyiségben, ugyanazzal az eladószemélyzettel bonyolítja le.

Az improduktív forgalmi tőkének a realizálási idő lerövidítése és a kereskedelmi tevékenység koncentráltsága révén elért csökkentése következtében tehát az össztőke szempontjából előnyösebb a forgalmi tőke önállósodása (kereskedelmi tőkévé válása). Ez ugyanis enyhíti a forgalom tőkeszükségletét, s így az össztőke nagyobb része működhet a termelésben.

A tiszta forgalmi költségek lényege és megtérülésük módja

Eltekintve a forgalom területén végbemenő termelőtevékenységektől, az áruk adásvételével foglalkozó kereskedelmi alkalmazottak nemcsak értéktöbbletet nem alkotnak, de a saját jövedelmük mögött húzódó anyagi javakat sem termelhetik meg. Ennek dacára a termelőmunkásokhoz hasonlóan, ők is munkabért kapnak, a kereskedő tőkések pedig profithoz jutnak, miként a termelőtőkések. Azt kell tisztáznunk tehát, miképpen tesznek szert jövedelemre a kereskedelmi tőkések és alkalmazottaik, s mi a tartalma e jövedelmeknek.

A kereskedelmi árrés forrása

Ha most eltekintünk attól, hogy a kereskedelem is nyújt produktív szolgáltatásokat, akkor a kereskedelmi tőkések és alkalmazottak jövedelme csakis a termelőszférában létrehozott új értékből származhat. Ez az „átszármaztatás" úgy történik, hogy a

kereskedelmi tőkés olcsóbban veszi meg az árut a termelő (ipari, mezőgazdasági stb.) tőkésektől, mint amilyen áron tovább eladja. Ezt az árkülönbséget nevezik *kereskedelmi árrésnek*, s ez az árrés a kereskedelemmel foglalkozók jövedelmének fedezete.

Azt gondolhatnánk, hogy az árukat a kereskedő általában értékükön (termelési árukon) veszi meg, és az értéket (termelési árat) meghaladó felárral adja el.[7] Úgy tűnhetne továbbá, mintha a végleges árat a kereskedők határoznák meg, mintha a vételárakhoz saját megfontolásaik szerint számíthatnának hozzá kisebb-nagyobb hasznot. Ezt a látszatot megerősítik a konkurrencia jelenségei. Az például, hogy a vetélytárs tönkretételére spekuláló kereskedő csakugyan szabad elhatározásából csökkenti haszonkulcsát mindaddig, amíg célját el nem érte. Vagy például a kereskelemben kiváltképp megnyilvánul az a szabályszerűség, hogy a gyorsabban megtérülő tőke évi profitjából kisebb rész jut egy-egy áruegységre, mint a lassabban forgó tőkénél. A tüzetesebb vizsgálat is azt mutatja, hogy ha gyorsul az összes kereskedelmi tőke megtérülése, akkor csökken a kereskedelmi haszonkulcs.

A konkurrencia szereplőinek fejében mindez úgy is jelentkezik, hogy gyakran ésszerűbb az áru vételárára kisebb hasznot felszámítva a forgalmat gyorsítani és ezáltal a vetélytársakkal szemben a tőkére jutó profitot még növelni is. „Nagy forgalom, kicsi haszon"[8] – hangzik a bölcs kereskedő üzleti elve. Marx megjegyzi, hogy: „...Az újratermelés összfolyamatának valamennyi felületes és fonák szemlélete a kereskedőtőke vizsgálatából ered és azokból az elképzelésekből, amelyeket a kereskedőtőke sajátos mozgásai a forgalom szereplőinek elméjében ébresztenek."[9]

A kereskedelmi árrés nem fakadhat abból, hogy a kereskedők az árukat értéken veszik meg ugyan, de folyton afölötti áron adják el![10] Végső soron a kereskedők nem saját önkényes elhatározásuk szerint „adnak hozzá" ennyi vagy annyi hasznot a vételárhoz, hanem a termelésben keletkezett új értékből a tőkéjük nagysága szerint őket megillető részt kapják meg. Ez azt jelenti, hogy a termelőtőkések össztársadalmi méretekben értéken alul adják el az árukat a kereskedőknek, akik azokat értéken adják tovább. S éppen ez a különbözet a kereskedelmi árrés forrása.

A forgalmi költségek megtérülése és a kereskedelmi profit

A kereskedők – hosszabb távon – olyan nagyságú árréssel működhetnek, amelynek elegendőnek kell lennie a bér- és dologi jellegű forgalmi költségek fedezéséhez, valamint az őket „megillető" haszon biztosításához. Ennek a követelménynek érvényre

[7] Az egyszerűség kedvéért tételezzük fel ismét, hogy a természetes ár az érték. Természetesen azonban mondhatnánk érték helyett termelési árat vagy bármely más egyensúlyi árcentrumot is, attól függően, hogy milyen modellben gondolkodunk.

[8] *Értsd:* kis haszon (egy terméken), nagy forgalom.

[9] *K. Marx:* i. m. 295. o.

[10] Emlékeztetünk arra, hogy az 1. fejezetben bizonyítottuk: az értéktöbblet nem eredhet abból, hogy a cserék nem egyenértékűek. Ez értelemszerűen igaz a kereskedelmi árrésre is.

kell jutnia a termelő- és a kereskedőtőkések közötti cserében. Ha az eladási árak igazodnak az áruk értékarányaihoz, akkor ezen a modellünkben nem változtat az, hogy a tőkések egymás közt miképpen osztják el a kiadásokat és a bevételeket, s az sem, hogy a termelésben és a forgalomban dolgozó munkások által együttesen elsajátított új értékrész miképpen oszlik meg közöttük. De menjünk sorjában!

A kereskedelmi tőkések jövedelme, a kereskedelmi profit valójában nem más, mint részesedés a termelésben létrehozott értéktöbbletből. A következő példával szám-szerűen is érzékeltetjük az értéktöbblet megoszlását a termelő- és kereskedőtőkések között. Lapozzuk fel a 2. fejezet számpéldáját, s vegyük ezt kiindulási alapul. Legyen tehát a termelésben létrehozott áru értéke 400 (200 c_f+ 100 v+ 100 m).

a) Tegyük fel, hogy a forgalmi költségek csak eladatlan árukban testesülnek meg, egyelőre tehát eltekintünk a tiszta forgalmi költségektől. Legyen a forgalmi költségekre előlegezett tőke 80. Számítsuk ki az átlagprofitrátát! A korábbi példánkban, amikor nem voltak forgalmi költségek, akkor az átlagprofitráta 16,7%-os volt. Most ennél kisebb lesz, lássuk a számítás menetét!

Ha nincsenek forgalmi kiadások

$$\bar{p}' = \frac{100\ m}{500\ c+100\ v} = \frac{100}{600} = 16{,}7\%$$

Ha a forgalmi tőke = 80 f

$$\bar{p}' = \frac{100\ \mathrm{m}}{500\ c+100\ v+80\ f} = \frac{100}{680} = 14{,}7\%$$

A 100 egységnyi értéktöbbleten a termelő- és a kereskedőtőkések tőkéjük arányában részesednek. A termelőtőkések a 600 egységnyi tőkéjük után 88,2, a kereskedőtőkések pedig a 80 egységnyi tőkéjük után 11,8 értéktöbbletet realizálhatnak. Ennek alapján kiszámítható az ipari és a kereskedelmi eladási ár.

Ipari eladási ár

200 c_f+ 100 v+ 88,2 m = 388,2

Kereskedelmi eladási ár

388,2 (vételár)+ 11,8 (kereskedelmi árrés) = 400

b) Menjünk tovább! A fenti példákban a kereskedelmi árrés megegyezett a kereskedelmi profittal, mert nem vettük figyelembe a tiszta forgalmi költségeket. A kereskedők a kereskedelmi dolgozóknak bért fizetnek, amelynek a forrása szintén a kereskedelmi árrés. Ha a kereskedelmi dolgozókat is figyelembe vesszük, akkor a megtermelt új érték egy részét ők fogják elsajátítani. Például, a 200 egységnyi új

értékből 100 értéktöbblet, 80 a produktív, 20 pedig az improduktív dolgozók bérének ellenértéke. Ahhoz az iménti példánk így módosult.[11]:

Ipari eladási ár $200\ c_f + 80\ v + 88{,}2\ m = 368{,}2$

Kereskedelmi eladási ár

368,2 (vételár) + 31,8 (kereskedelmi árrés) = 400

$20\ v_k$	$11{,}8\ m$
(kereskedelmi dolgozók bére)	*(kereskedelmi profit)*

c) A kereskedelmi árrés tehát a kereskedelmi profiton túl a kereskedelmi dolgozók bérét is tartalmazza. Most vegyük figyelembe azt is, hogy a kereskedelemben dologi jellegű kiadások is vannak, ezekre is tőkét kell előlegezni, amelynek egy része gyorsabban, más része lassabban térül meg. A lassabban megtérülő dologi kiadásoknak (mint például az üzlethelyiségek, a raktárépületek egyszeri beruházási kiadásainak) egy rövidebb időszakban forgalmazott árukban csak részben kell megtérülniük, míg például a felhasznált anyagoknak, energiaköltségeknek teljesen meg kell térülniük. Vegyünk egy viszonylag egyszerű példát! Tegyük fel, hogy a kereskedelemben dologi formában lekötött tőke 100, amelyből 25 térül meg a kiinduló 400 értékű áru realizálása során. Ez a 25 értékegység olyan árukban testesül meg, amelyek nincsenek benne a 400-ban, ezeket kizárólag a kereskedelem számára termelték: üzletek, épületek amortizációja, pénztárgépek, raktárpultok stb. teszik ki. Ezért az árutermelés most nem 400, hanem 425 összértékű lesz.

Tőkelekötések a termelésben

$$500\ c\ (= 300\ c_a + 200\ c_f) + 100v \Rightarrow 600$$

Tőkelekötések a kereskedelemben

$$100\ c_k\ (= 75\ c_{ak} + 25\ c_{f_k}) + 80f \Rightarrow 180$$

Az átlagprofitráta

$$\bar{p}' = \frac{100}{500\ c + 100\ v + 100\ c_k + 80\ f} = \frac{100}{780} = 12{,}8\ \%$$

Az ipari eladási ár

$$200\ c_f + 80\ v + 76{,}8\ m + 25\ c_{f_k} = 381{,}8$$

[11] Vegyük észre, hogy eredeti példánk egyik feltevése most már, ha az áruk összértéke 400 marad, nem tartható. A lekötött és a felhasznált v most már mind a termelésben, mind a kereskedelemben el fog térni egymástól. A termelésben a lekötött v marad továbbra is 100, de a felhasznált v 80 lett. (Ilyen helyzet a valóságban csak kivételesen fordulhat elő, mert a felhasznált v rendszerint sokkal nagyobb, mint a lekötött.) A kereskedelemben viszont nincs lekötött v, míg a felhasznált v 20. (Ilyen helyzet a valóságban már egészen gyakori.)

A kereskedelmi eladási ár

381,8 (vételár)+43,2 (kereskedelmi árrés) = 425

$20\ v_k+23{,}2\ m$

A bérjellegű tiszta forgalmi költségek természetes formájának hordozói fogyasztási javak. A dologi jellegű tiszta költségeké viszont szoros értelemben se nem fogyasztási cikkek, se nem termelési eszközök, hiszen a forgalom tárgyi eszközeit maga az áruforgalom fogyasztja el! Ezek tehát kizárólagosan az áru metamorfózisaira szolgáló tárgyak. A vásárlóknak azonban a termelési eszközök, illetve a fogyasztási cikkek árában meg kell fizetnie a dologi és bérjellegű tiszta forgalmi költségeket is.

A kereskedelmi formák fejlődése a kapitalizmusban

A kapitalizmus fejlődése során a kereskedelmi tevékenységen belül is *sajátos munkamegosztás és specializációs rendszer alakult ki.* Továbbá, a kereskedelmi tőke szerepe a modern kapitalizmusban nem teljesen ugyanaz, mint azelőtt volt. A kereskedelmi tőke (a tőke „özönvíz előtti" alakja) fontos szerepet játszott a kapitalista termelés kialakulásában. Korábban végbement önállósodásának a folyamata. Később (az állami monopolkapitalizmus korszakában) azonban ismét a termelő és a kereskedelmi tőke *összeolvadásának* tendenciája érvényesült. Mindez azt mutatja, hogy a tőkés kereskedelem a fejlődés során különféle formákon ment keresztül.

Nagy- és kiskereskedelem. A kereskedelem szakosodása

Jelentős módosulásnak számítható a nagy- és a kiskereskedelem szétválása. Mindkét területen jelentős szakosodási folyamatok is végbementek, amikor az egyes kereskedők csak egy bizonyos árufajta vagy árucsoport adásvételével foglalkoztak. A specializálódás a nagykereskedelemben sokkal mélyebb, mint a kiskereskedelemben, ez utóbbi viszont területileg sokkal szétaprózottabb, mint az előbbi.

a) Nagykereskedelmen a nagy tételekben folyó kereskedelmet értjük. Rendszerint a nagykereskedelem veszi át az árut a termelőtőkésektől, s azt adja tovább a kiskereskedelemnek. Elsősorban erre a kereskedelemre jellemző az egy-egy árura (árucsoportra) való specializálódás. A tőkések közötti termelési eszközök forgalmának nagy részét a nagykereskedelem bonyolítja le, a többi termelési eszköz a termelőtőkések közvetlen szállításain keresztül cserél gazdát.

b) A *kiskereskedelem* kis tételekben továbbítja a – rendszerint – nagykereskedőtől vásárolt árut a fogyasztókhoz. A kiskereskedelemben tehát a fogyasztási cikkek dominálnak.

A nagy- és a kiskereskedelem megkülönböztetése után kissé jobban konkretizál-

ható a kereskedelmi árrésről szóló elemzésünk. Értékárakat feltételezve: a termelőtőkések által a kereskedőknek felszámított áruk összege társadalmi szinten kisebb, mint az áruk értékösszege. A nagykereskedők (feltételezve, hogy egyetlen árut sem adnak el közvetlenül a végső fogyasztónak) a kiskereskedőknek történő eladásoknál felszámítják az általuk fizetett vételárat, felmerült költségeiket és a lekötött tőkéjükre jutó átlagprofitot. A kiskereskedőknek felszámított *nagykereskedelmi árban* természetesen *még nem realizálódik az áru teljes értékösszege*. A kiskereskedő az általa fizetett vételárhoz és saját költségeihez hozzászámítja a maga átlagprofitját. Az így kialakult *kiskereskedelmi árak* társadalmi szinten biztosítják az áruk értékének realizálódását.

A kereskedelmi tőke funkcióváltozása a mai kapitalizmusban

A mai kapitalizmus termelési viszonyainak formaváltozásai alapján módosult a kereskedelmi tőke szerepe is. A magas tőkekoncentrációjú termelő *monopolvállalatok* nagy tételekben adhatnak el egymásnak termelési eszközöket. A nagy tételű áruforgalomba nem érdemes (nem jár kereskedelmi előnnyel!) bekapcsolni az önálló kereskedelmi tőkést. A nagyvállalatok közötti nagy tételű áruforgalomban nincs mit koncentrálni, a kereskedelmi tevékenység koncentrálásából stb. fakadó előny tehát itt elesik.

Gyakran előfordul azonban, hogy az eladó oldalán megvan a magas fokú koncentráció (egy vagy néhány monopolista vállalat), de a vevők oldalán nincs meg. A gépkocsikat pl. főként egyéni vásárlók (a lakosság) veszi meg. Itt a piac felkutatása, az eladás megszervezése viszonylag nagy tőkét köt le, és a termeléssel foglalkozó monopolista vállalatoknak meg kellene osztaniuk figyelmüket a termelés megszervezése, korszerűsítése és a piackutatás, az áru propagálása stb. között. Ilyen esetben lehetséges, hogy célszerűbb, gazdaságosabb az önálló kereskedelmi vállalatokra bízni az értékesítést.

A monopóliumok a nagyobb profitráta elérése végett arra törekszenek, hogy az önálló kereskedelmi tőkét kiiktassák az áruk realizálási folyamatából. A monopolista pozíció szempontjából a végleges eladási árnak – a fogyasztói árnak – nagy a jelentősége, ennek kialakítását tehát, ha csak tehetik, nem engedik át a kereskedőknek.

A mai, nem monopolista önálló kereskedő helyzete (aki a mai kapitalizmusban az egyik oldalon sok vásárlóval, a másik oldalról pedig csak egy vagy néhány szállítóval áll szemben) lényegesen eltér a szabadversenyes kapitalizmusbeli kereskedőétől; az eladó monopóliumok a kereskedővel szemben is monopolista pozícióban vannak. A kereskedőnek nincs módjában másoktól árut vásárolni, ha drágának találja az árut. Ez jelentősen megnyirbálja az „önálló" kereskedő önállóságát, gyakran még a kiskereskedelmi eladási árat is megszabja a monopólium. Helyzete tehát kiszolgáltatott, inkább a monopolvállalat „ügynöke", semmint igazi kereskedő. Ugyanez a helyzet fordított esetben is, amikor a monopólium sok-sok szétszórt eladóból álló piacon

(pl. a mezőgazdaságban) szerzi be nyersanyagait úgy, hogy igénybe veszi az önálló kereskedők felvásárlási tevékenységét.

A fő tendencia az, hogy *az ipari monopóliumok tevékenységének következtében csökken az önálló kereskedelmi tőke szerepe.* Ez többnyire azzal kapcsolatos, hogy a korábban csak termelő monopóliumok kereskedelmi részleget is létrehoznak, vagy azzal, hogy az ipari (és egyéb) monopóliumokkal integrálódik az önálló — és rendszerint alárendelt szerepet játszó — kereskedelmi tőke. Gyakran — ha ez nem ütközik különösebb nehézségekbe — a monopóliumok teljesen kikapcsolják áruik értékesítéséből a kereskedőket és kiépítik saját elárusító hálózatukat, vagy teljesen magukba olvasztják a korábbi önálló kereskedelmi cégeket.

Termelőmonopóliumok csak olyan esetekben választják az önálló (vagy formálisan önálló) kereskedelmi vállalatok közbejöttével történő értékesítést, ha a teljesen saját kézbe vett értékesítési tevékenység túlságosan megnövelné a vállalat eladással foglalkozó részlegét, az eladó és az irodai személyzet létszámát, és ily módon megnehezítené a vállalat vezetését. Ezért jellemző ma inkább a termelő monopoltőke burkolt benyomulása a kereskedelem területére.

A monopolkapitalizmusban azonban nemcsak a termelő-, hanem a bank- és a kereskedelmi tőke koncentrációja is végbemegy.[12] Létrejönnek a kereskedelmi monopóliumok is a nagy- és kiskereskedelmi tevékenység összevonásával. Vagy a tőkeerősebb nagykereskedelmi vállalatok rendelik maguk alá a gyengébb kiskereskedelmi cégeket, vagy a kiskereskedelmi vállalatokból — legtöbbször tőkeegyesítés útján — keletkezett óriásvállalatok teszik saját bevásárló részlegükké a legyőzött nagykereskedelmi cégeket, illetve kerülik meg ezeket a saját bevásárló részlegük megszervezésével.

Az előzőektől különböző folyamatok is végbemennek. Előfordul, hogy a kereskedelmi tőke koncentrációja gyorsabb, mint az ipari tőkéé, és a kereskedelem területén jönnek létre monopolista pozícióba kerülő óriásvállalatok. Ilyenkor erősödhet a kereskedelmi és a termelőtevékenység egyesítésének tendenciája egy vállalaton belül. Ezúttal a kereskedelmi tőke a kezdeményező, ő rendelheti maga alá, olvaszthatja magába a gyengébb termelőtőkét, illetve hozhat létre saját erőből termelőüzemeket. Ez a jelenség különösen szembeszökő a mezőgazdaság és a kereskedelmi tőke viszonyában.

A mai kapitalizmusban is léteznek nem monopolizált területek, amelyek között az áruforgalom önálló kereskedők által történő lebonyolítása ugyanúgy előnyös, mint a kapitalizmus szabadversenyes szakaszában. A kereskedelmi tőke koncentrációjának foka általában lényegesen elmarad az ipari és a banktőke koncentrációja mögött. Az összforgalom jelentős hányadát bonyolítják le kisebb és közepes kereskedelmi cégek.

[12] A tőkekoncentráció kérdéseit az 5. fejezetben tárgyaljuk részletesebben.

A banktőke

Folytatva az áru- és pénzforgalom törvényszerűségeinek vizsgálatát, lépjünk tovább a kölcsöntőkének, a tőke egy további funkcionális alakjának elemzése irányában. Először is meg kell különböztetnünk két, egymástól eltérő s ugyanakkor egymással szoros kapcsolatban álló hitelfajtát: *a kereskedelmi hitelt* és a *bankhitelt*. A tőkés áruforgalom éppúgy elképzelhetetlen kereskedelmi (áruk formájában nyújtott), mint bankhitel (pénzformában nyújtott hitel) nélkül. A kölcsöntőke fogalmába beletartozik az áru- és a pénzhitel egyaránt. Míg az áruhitel zömében a vállalatok közti kereskedelmi forgalomban keletkezik, addig a pénzhitelt túlnyomórészt bankok nyújtják. Ebben a fejezetrészben a banktőkével, illetve a bankhitellel foglalkozunk.

A hitel lehet rövid, közép- és hosszú lejáratú. Megkülönböztetésükre szigorú szabályok nincsenek. Sok függ attól, hogy az egyes országok gyakorlatában mit tartanak rövid, közép- vagy hosszú lejáratú hitelnek. Általában a rövid lejáratú hitel időtartama néhány hónap, legfeljebb 1 év. A középlejáratú hitel időtartama 1 évtől néhány (3—5) évig terjed. A hosszú lejáratú hitelek időtartama akár 15 évet is elérhet. Hitel nyújtható álló-, forgó-, illetve forgalmi tőkére egyaránt. Az utóbbiak többnyire rövid lejáratúak, míg az állótőkehitelek — a beruházásoknak több termelési cikluson keresztül való fokozatos megtérülése miatt — rendszerint közép- és hosszú lejáratúak.

A bankhitel lényege és jelentősége

A tőkés gazdaságban folyamatosan képződnek kölcsönözhető pénzösszegek. Ezeket a bankok tulajdonosaiktól összegyűjtik — úgy, hogy tőlük hosszabb vagy rövidebb lejáratra kölcsönveszik —, és ügyfeleiknek kölcsönadják. A tőkésvállalatok jelentős részében szüntelenül ideiglenesen fölös pénzmennyiség képződik, míg más vállalatoknál éppen ideiglenes pénzhiány lép fel. Mik az okai az ideiglenesen fölös pénzek keletkezésének?

Az ideiglenes fölös pénzmennyiségek képződésének okait elemezve választ kapunk arra a fontos kérdésre, hogy *mik a bankhitel forrásai*. A vállalatoknak rendszeresen képződnek pótló beruházási, illetve felhalmozási alapjai, amelyek náluk pénz formájában csapódnak le. Az áruk eladásakor megtérül az állótőke amortizálódott része, a realizált értéktöbblet egy hányada pedig az állótőke bővítésére fordítható, de bővíthető ebből a forgótőke is.

A pénzformában megjelenő beruházási, illetve felhalmozási alapokat azonban nem mindig használják fel azonnal. Ennek egyik oka lehet az, hogy várni kell, amíg azt a nagyságot el nem érik, amely a szándékolt beruházáshoz szükséges. A másik ok az, hogy halasztódhat a beruházás — legalábbis átmenetileg — pl. az iparágak közötti aránytalanságok, de más pl. konjunkturális okok miatt is. Tehát *a pótlási és felhal-*

mozási alap pénzben folyamatosan képződik, viszont a pótlás és felhalmozás elvégzése időszakonként, s nem egyszerre esedékes.

A bankhitel további fontos forrása az idényjellegű iparágak létezése. Ezekben az iparágakban ugyanis a vállalatok forgótőke-szükséglete erősen függ a termelés időszakos alakulásától. Holtszezon idején a pénz formájában megtérült forgótőkék kölcsönök forrásává válhatnak.

Végül, bankhitel forrását jelenthetik a családok, háztartások – közöttük a bérből és fizetésből élők – megtakarításai. A bérből és fizetésből élők megtakarításai elsősorban a tartós fogyasztási cikkek megvásárlásához és a lakásépítkezéshez szükséges pénzösszegek összegyűjtésével kapcsolatosak. Emellett azonban jelentős ok a létbizonytalanság is. Sokan idős korukra vagy az esetleges betegségekre gondolva takarékoskodnak.

Az összegyűjtött és rendszerint bankba helyezett pénzösszegek kölcsönadása, forgalomba kerülése nélkül az áruforgalom területén hosszabb-rövidebb ideig eladatlan készletek képződnének, illetve kapacitások, termelési eszközök és fogyasztási cikkek maradnának felhasználatlanul. A hitel segítségével a meglevő anyagi eszközök nagyobb arányban mozgósíthatók, javul a termelésben lekötött tőkék kihasználtsági foka, bővülhet az áruforgalom. Röviden: a hitel révén az újratermelés nagyobb lendületet kaphat.

Mivel a kölcsöntőkét igénybe vevő tőkésvállalat rendszerint más termelési területen működik mint az, amelynek pénzéből a bank kölcsönt nyújt, a bankok a kölcsönvevők és a kölcsönadók összpontosításával meggyorsíthatják a termelés szerkezeti átalakulását is, ami a gazdasági fejlődés fontos mozzanata lehet. A vállalatok számára általában nagyobb biztonságot jelent a banknak nyújtott kölcsön, mint közvetlenül egy másik tőkésnek nyújtott hitel. A kölcsönzésre specializálódott bankvállalat informáltságánál fogva jobban megtalálja a kölcsöntőke biztosabb elhelyezésének lehetőségét.

A tőkés termelésre nézve előnyök származnak abból a közismert tényből is, hogy *a bankok hiteligénylőket és kölcsönadókat összpontosítanak* és pénztárosi funkciókat töltenek be. Nézzük, milyen előnyök ezek:

1. A pénztőke megőrzése, nyilvántartása, számlálása, kifizetése az ügyfeleknek, a pénzkövetelések behajtása stb. költségekkel jár és időt igényel. A pénztárosi műveletekre felvett alkalmazottaknak bért kell fizetni, ezenkívül dologi kiadások is felmerülnek. Az így létrejövő tiszta forgalmi költségek csökkenthetők pusztán azáltal is, hogy a vállalatok a tőke körforgásakor szükségképpen jelentkező pénztárosi stb. műveleteket bankokra bízzák. Azok viszont koncentráltabban, fajlagosan kevesebb személyi és dologi kiadással ugyanazt a forgalmat bonyolítják le.

2. A pénzveréssel, a készpénzforgalom fenntartásával kapcsolatos költségek is tiszta forgalmi költségek. A bankok kialakították a készpénzt kímélő pénzforgalmat, amelynek csak egy része készpénzforgalom, a nagyobbik része – mint később látni fogjuk – ún. számlapénzforgalom. Ily módon azonban csökkentek a pénzforgalom költségei. Maga a készpénzforgalom is lényegesen változott a bankrendszer hatására. Az aranypénzt helyettesítő bankjegyforgalom a társadalomnak jóval kevesebb költ-

ségbe kerül, mint amennyibe az aranypénzforgalom kerülne. Mindez szintén csökkenti a tiszta forgalmi költségeket.

3. A bankok műveletein keresztül az össztőkének időlegesen fel nem használt része relatíve hamarabb működő tőkévé válhat, vagyis csökkenhet a parlagon heverő tőke részaránya, valamint az ezzel kapcsolatos tiszta forgalmi költségek súlya.

A kamat és a banktőke profitja

A kereskedelmi tőkéhez hasonlóan a banktőke sem kínálja ingyen szolgálatait. A bankár is, mint bármely más tőkés, keresni akar, minél többet. A bankár közismert jövedelme a *kamat*. Az ideiglenesen átengedett (kölcsönadott) pénz vagy a hitelben adott áruk (mindkét esetben kölcsöntőkéről beszélünk) használati díját kamatnak nevezzük. A kamat nagyságát a kölcsönzött összeg évi százalékában állapítják meg, s ez utóbbinak *kamatláb* a neve.

A kölcsöntőke tehát kamatozó tőke. A hitelt nyújtó tőkés számára a kölcsönösszeg anélkül gyarapszik, hogy bármilyen közbeeső műveletet valósítana meg. A termelőtőke általános képlete, mint tudjuk: $P_1 - A - P_2$, ahol $P_2 > P_1$. A kamatozó tőke képlete viszont $P_1 - P_2$, ahol szintén $P_2 > P_1$. A kölcsöntőke értékesülése azt a látszatot kelti, mintha nem lenne igaz, hogy értéktöbblet csak a tőkés termelés során keletkezik.

A valóságban azonban a kölcsönvett összeget a tőkés végül is ugyanúgy munkaerő és termelési eszközök vásárlására fordítja, mint azt saját tőkéjével tette. A vásárolt munkaerő pedig éppúgy értéktöbblettel növeli meg a kölcsönvett tőkét. A kölcsönvevő az árueladásnál realizált értéktöbbletnek természetesen csak egy részét engedi át kamatként a tőke tulajdonosának. A termelőtőkésnél maradó értéktöbbletrészt *vállalkozói nyereségnek* szokták nevezni.

Mitől függ a kamat nagysága?

A kölcsöntőke piacára az ideiglenesen felszabaduló pénztőke kerül. Mivel tétlenül hever, tulajdonosa szívesen engedi át másnak használatra, ha az fizet érte. Nagyobb kereslet esetén természetesen magasabb kamatot kérnek a tőketulajdonosok. Törekvésük saját hasznuk növelése, és a jó konjunktúra esetén a termelőtőkések hajlandók is a magasabb kamatot megfizetni. A kölcsönvevő azért hajlandó egyáltalán kamatot fizetni, mert a kölcsön segítségével növelheti tőkebefektetését anélkül, hogy a saját lekötött tőkéje emelkedne, így több profitot érhet el, amelynek egy részét a kölcsöntőkésnek átengedi. Ha a kölcsöntőke iránt a kereslet alacsony – pl. a gyengébb konjunktúra miatt, illetve ha adott kölcsöntőkekereslet mellett a kölcsöntőke kínálata emelkedik –, akkor a kölcsönvevő tőkés alacsonyabb kamatot fizethet. *A kamatlábat* alapvetően *a kölcsöntőke kereslete és kínálata szabja meg*. Nincs természetes

rátája, nagysága az újratermelési ciklus alakulásától, illetve az állami beavatkozástól függően hol nagyobb, hol kisebb.

A kamatláb ingadozásai egy bizonyos sávon belül maradnak. Persze sohasem süllyedhet nullára, de a vállalkozás átlagos jövedelmezőségi fokát sem érheti el, mert akkor már a kölcsönt nem veszik igénybe (kivételes, szorult esetektől eltekintve). A kamat nagyságának ésszerű határai: nullától az átlagprofitig terjednek. Ezen belül a kölcsöntőke kereslete és kínálata határozza meg a konkrét magasságot. Ha a tőke átlagos jövedelmezőségi foka érezhetően süllyedő irányzatú, akkor a kamatláb emelkedésének lehetőségei is csökkennek. Ellenkező esetben természetesen javulnak a kölcsöntőke kínálati feltételei. *A kapitalizmus kifejlődése során* a kölcsöntőke kínálatának keresleténél gyorsabb emelkedése volt tapasztalható. Így *a kölcsöntőke kereslete és kínálata egyre alacsonyabb kamatláb mellett lehetett egyensúlyban.* A monopolkapitalizmusban, s kiváltképpen az állammonopolista kapitalizmus kialakulása után azonban már nem mutatható ki a kamatláb csökkenő tendenciája. Például a bankmonopólium nem feltétlenül csökkenti a kiadott kölcsöneinek kamatlábát abban az esetben, ha a kölcsöntőke kereslete süllyed, az ipari monopólium pedig a kölcsönt emelkedő kamatláb esetén is igénybe veheti. Sőt, növelheti kölcsönfelvételét akkor, ha monopolárainak emelésével az emelkedő kamatterheket áthárítja a vásárlókra. Ez természetesen nehezebbé teszi a nem monopolista tőkések helyzetét, akik ilyen kamatlábak mellett gyakran lemondanak a kölcsöntőke igénybevételéről.

Korunkban a tőkés állam is beleszól a kamatlábak alakulásába. A kamatok — jelentős részben — a pénzügyi hatóságok előírásaitól, illetve az állami gazdaságpolitikától függően alakulnak ki. Az állami jegybank kamatlábát ráadásul nemcsak a belső gazdaságpolitikai, hanem a nemzetközi pénz-, illetve tőkemozgás befolyásolását is célzó meggondolások is alakítják. (Emelése például a külföldi tőkék beáramlását segítheti elő, leszállítása a beáramlást akadályozhatja stb.)

Tartós infláció viszonyai között célszerű *reál- és nominálkamatlábról* beszélni. A reálkamatlábat megkapjuk, ha a nominálkamatlábat defláljuk az évi árindexszel. Pozitív nominálkamatláb mellett negatív is lehet a reálkamatláb (ha az inflációs ráta a kamatlábnál is magasabb). A reálkamatláb igen szeszélyesen alakulhat. A nominálkamatláb ugyanis az inflációs áremelkedés időszakában sem minden esetben magas. Bizonyos hitelfajták nyújtásakor — elsősorban akkor, ha a hitelező maga az állam —, meghatározott gazdaságpolitikai, illetve politikai megfontolásokból nagyon alacsony kamatlábak is lehetségesek. Ilyenkor még az sem kizárt, hogy a hitelnek reális kamatterhe sincs.

A bankár haszna

A bank profitra törekvő tőkésvállalat. Szabad verseny esetén a banknak is — hosszabb távon — meg kell kapnia az átlagprofitot saját költségei után. Ha a bank csak kölcsönnyújtással, illetve kölcsönközvetítéssel foglalkozik, ebből csak kamatjövedelemre tesz szert. A kamat pedig kisebb mint az átlagprofit. Az átlagprofitot a bankár úgy

éri el, hogy egyfelől megkapja a saját kikölcsönzött pénze után járó kamatot, más oldalról pedig hasznot húz abból, hogy kölcsönt közvetít a tőkésvállalatok között. A bank ugyanis magasabb kamatláb mellett nyújt hitelt, mint amennyi kamatot fizet a nála elhelyezett betétekért. A különbség a *kamatrés*.

A bankár hasznának összetevői tehát: a saját kikölcsönzött tőkéje után kapott kamat, plusz a kamatrés szorozva a közvetített kölcsönök összegével. Ezt az összeget kell viszonyítani a bankár tőkéjéhez, hogy megkapjuk profitrátáját.

Miközben a kisbankok gyakran még átlagprofitot sem érnek el, a nagybankok monopolprofitot is realizálnak, tartós extraprofithoz jutnak, gyorsabban fejlődnek, náluk atőkekoncentráció is erőteljesebb, az általuk fizetett és kért kamatlábakat is a maguk előnyére alakíthatják. S rendszerint a bankmonopóliumok összefonódnak az ipari, kereskedelmi stb. monopóliumokkal, amely összefonódás révén létrejön a *finánctőke*, s az ezt kézben tartó mindenható *finánccoligarchia*.

4. Tőkés pénzforgalom az aranypénzrendszerben

A 3. fejezetben szemügyre vettük a kölcsöntőkének a bankhitelen, s ezen felül is a hitelközvetítésen alapuló formáját. Meg kell vizsgálnunk a kereskedelmi hitel sajátosságait, illetve a bankok pénzteremtő tevékenységén alapuló hitelműveleteit is. A pénzteremtő műveletek megértéséhez azonban először meg kell ismerkednünk magával a pénzzel, illetőleg a pénz mibenlétével tőkés viszonyok között. A bank hitelteremtő tevékenységével nem csak ebben a fejezetben, hanem későbbi fejezetekben is foglalkozunk majd.

Az aranypénz a múlt század mindennapjaiban még kézzel fogható valóság volt, ám a mai nemzedékek szinte sohasem látnak igazi aranypénzt. A ma emberének a „pénz" szó nem aranyérmét, hanem nyomtatott papirosdarabot jelent. A mai tőkés pénzrendszer sem aranypénzrendszer, s törvényszerűségei is mások. De a mai pénz a megelőző aranypénzrendszer spontán fejlődésének terméke, ezért az előbbit csak az utóbbiból kiindulva lehet megérteni.

Előző tanulmányaink során felvázoltuk azt a folyamatot, amelyben a sokféle áru közül éppen az arany emelkedett ki és vált pénzzé.[1] A történelmi-gazdasági fejlődés a különböző országokban és korszakokban sokféle konkrét pénzrendszert hozott létre, de *mindenféle modern pénzrendszer történelmi és logikai előzménye (s ebben az értelemben alapja) az aranypénzrendszer*. A mai pénz különböző fajtái eredetileg mint az aranypénz helyettesítői alakultak ki.

Az aranypénz és a pénzhelyettesítők

Az aranypénzforgalom szükségszerűen egészül ki pénzhelyettesítőkkel. Ez a szükségszerűség alapvetően két okra vezethető vissza. Az egyik ok abban rejlik, hogy az aranypénz a forgalomban természetes módon kopik, veszít eredeti súlyából. Így mint egy önmaga jelévé válik, megteremtve ezzel az aranyérmék „értéktelen" papírosból készült jelekkel való helyettesítésének lehetőségét és indokát.

A pénzhelyettesítők szükségszerű kialakulásának másik oka másfajta folyamathoz kapcsolódott. A kapitalizmus kialakulásával általánossá válnak a hitelkapcsolatok.

[1] Lásd a Politikai gazdaságtan 1. IV. részét.

A hitel lehetőségét az teremti meg, hogy a termelés során ideiglenesen felszabaduló pénzeszközök keletkeznek. Mások a pénzeszközök igénybevételével bővíthetik termelésüket. Így az áruforgalom bővülése együtt jár a hitelforgalom bővülésével. Ám a hitel iránti egyre erősödő igények nem igazodnak a kölcsönadható aranypénz mennyiségéhez. A kölcsönadható aranypénzmennyiségnek korlátot szab az aranytermelő munka termelékenységének alakulása, illetve a kibányászható arany mennyisége is. A hitel szerint fokozódó igények kielégítése tehát csak pénzteremtéssel, illetve pénzhelyettesítések révén lehetséges.

A pénzhelyetteseket szokásszerűen két csoportba osztjuk aszerint, hogy forgalomba kerülésük módja az aranypénz forgalmi eszköz vagy pedig a fizetési eszköz – funkciójához kapcsolódik. Az első csoportba a pénz forgalmieszköz-funkciójából kinőtt *papírpénzek* tartoznak, a másodikba pedig a pénz fizetésieszköz-funkciójából származó ún. *hitelpénzek*.

A papírpénzforgalom jellemzői az aranypénzrendszeren belül

A papírpénz mint egyszerű értékjel kialakulása

A papírpénz eredetileg tulajdonképpen *értékjel*. Ez az elnevezés arra utal, hogy az értékjel önmagában értéktelen, csak puszta jele a valódi értéknek, az aranypénznek. Az egyszerű értékjelek kialakulása már a pénzforgalom előtt elkezdődött.[2] Pénzhelyettesítő értékjelként elsőként érdekes módon maga az aranyérme szerepelt. A használat során elkopott aranyérme a forgalomban már csak önmaga jeleként vett részt. Erre a jelképpé válásra természetesen csak azután kerülhet sor, miután az arany már nem egyszerűen súlyával és finomságával szerepelt értékmérőként, hanem *érme* formájában. Az érmeforma kialakulása igen hamar életre hívta a nemarany váltópénzérméket, amelyek rendszerint ezüstből vagy rézből készültek.

Az értékjel fejlődésének történetében kezdettől döntő tényező volt az állam (a központi hatalom, a kincstár stb.) beavatkozása. Kezdetben magánemberek is veretek érmét, és saját személyükkel garantálták az érmedarab megfelelő súlyát és finomságát. A magánérmék korlátozott forgalomképessége előbb-utóbb szükségessé tette az állami pénzverés kialakulását és uralkodóvá válását.

Az állam által kibocsátott pénzérme értékjel, amennyiben saját belső értékénél nagyobb értékű pénzként forog. Hogyan lehetséges ez? Mondjuk 1 Lajos-arany hivatalosan garantált aranytartalma 10 gramm. Tegyük fel, hogy az újonnan kibocsátott Lajos-arany csak 9 gramm aranyat tartalmaz. Ekkor ezt az emberek kénytelenek el-

[2] Marx említ egy példát a korai Oroszországból, ahol általános egyenértékesként bőrök és prémek szerepeltek. Ám igen hamar elterjedt az a szokás, hogy a nehézkesen kezelhető bőröket, prémeket kisméretű lebélyegzett bőrdarabkákkal helyettesítették. (Lásd erről például *Égető Emese:* Értéktörvény és pénz. Oktatási Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztály kiadványa. *Politikai gazdaságtan füzetek*, 26. szám. Budapest, 1979. 3–99. o.

fogadni a korábbi értékével azonosnak, ha tudják is, hogy az kevesebb aranyat tartalmaz, mert erre az állam kényszerítheti őket. Az ilyen pénzrontás persze mindig is ellenállást váltott ki, mert az emberek úgy érezték, hogy becsapták őket. Sokkal kevésbé tetten érhető a pénzrontás, ha az állam a kincstárba befolyt aranypénz helyett — eredetileg a kopást megelőzendő — papírra nyomott pénzhelyettesítőket, papírpénzt bocsát ki. Az emberek így már nem tudhatják meg egyszerűen azt, hogy az állam által kibocsátott és kényszerárfolyammal ellátott papírpénz mennyisége megegyezik-e a kincstárba befolyó aranypénz-mennyiséggel.

Az állami papírpénz

Az állam által kibocsátott papírpénzben az egyszerű értékjel már „leválik" az aranypénzről és önálló pénzhelyettesítővé alakul. Vegyük szemügyre az értékjel ezen önállósult formáját, az állami papírpénzt!

Minek köszönhető, hogy az állam által kibocsátott papírpénzt az emberek egyáltalában elfogadják pénz gyanánt? Ennek oka nem lehet az, hogy az állam garantálja a papírpénz aranyfedezetét; már csak azért sem, mert az esetek többségében az állam nem is ígéri azt, hogy az általa kibocsátott papírpénzt kívánságra aranyra váltja be.[3] Azonban az állam *kikényszerítheti a papírpénz elfogadását*. Ez persze csak az egyik oldala a dolognak. Az államnak ugyanakkor *el is kell fogadnia* pénzként az általa kibocsátott papírosokat, például adófizetés fejében. Az emberek azért fogadják el a papírpénzt fizetéskor, mert valószínűsítik, hogy mások is el fogják tőlük fogadni.

Az állami papírpénz úgy kerül a forgalomba, hogy az állam árut vagy szolgáltatást vásárol, s kiadásait az általa nyomott papírpénzzel fedezi. A papírpénzt az állam „teremtette", hiszen „adott valamit, ami semmi sem volt (alig valami, pusztán a fillér tört részébe kerülő papírcédula volt) mielőtt odaadta, de valamivé vált, mihelyt odaadta, a forgalomba dobta."[4] A papírpénzek a forgalmon kívül semmit sem érnek, „funkcionális meglétüktől elválasztva értéktelen papírrongyokká változnak át."[5]

A papírpénz képviseleti értéke

Látjuk már, hogy az emberek miért fogadják el az önmagukban értéktelen papirosokat, de nem tudjuk még, hogy mekkora értékűnek fogadják el ezeket. A papírpénz belső értékkel nem rendelkezik, mert — szemben az aranypénzzel — az előállításához szükséges munkamennyiségeknek semmi (vagy majdnem semmi) szerepe sincs abban,

[3] Léteztek persze olyan állami papírpénzek is, amelyeket — legalábbis kezdetben — be lehetett váltani arányra vagy ezüstre. Ilyen volt például a francia forradalom idején kibocsátott „assignata".

[4] *Erdős Péter:* Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 25. o.

[5] *K. Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra, Budapest, 1953. 98. o.

hogy miképpen vesz részt a forgalomban. Ám az emberek valamiféle „értéket" tulajdonítanak neki, ellenkező esetben nem tölthetné be – az arany helyett – a pénz forgalmi eszköz funkcióját, hacsak az állam minden egyes csereaktushoz nem állítana egy-egy rendőrt. Ez persze képtelenség, ezért a papírpénznek rendelkeznie kell valamiféle értékes tulajdonsággal, az emberek szemében *értéket kell képviselnie.*

Képviseleti értéken értjük a pénznek azon tulajdonságát, hogy a forgalomban részt vevő áruk értékét mérni tudja, és ezáltal közvetíteni tudja az áruk cseréjét. A képviseleti érték nagyságát azon áruk értéke határozza meg, amelyek cseréjét közvetítette. Nemcsak a papírpénznek van képviseleti értéke, hanem minden pénzfajtának, így az aranypénznek is. Ám az aranypénz belső értékkel is rendelkezik, mert előállítására a társadalomnak munkát kell fordítani és termelőkapacitásokat kell lekötnie. Az aranypénz esetében feltehető az a kérdés, hogy vajon egybeesik-e az aranypénz képviseleti értéke és a belső értéke, illetve mikor melyik a nagyobb. Az arany értéke, mint minden más áru értéke az előállításához társadalmilag szükséges munkamennyiségtől függ, de vajon mitől függ a pénz képviseleti értékének nagysága? A válasz összetett, ezért csak lépésben haladhatunk, sőt, előre kell bocsátanunk, hogy valamennyire megnyugtató választ csak egy későbbi fejezetben fogunk adni. Előbb azonban meg kell vizsgálnunk a pénzhelyettesítők másik fajtáját, a hitelpénzt.

A hitelpénz kialakulása

Az áruforgalom növekedése növekvő pénzforgalmat, ez pedig növekvő mennyiségű pénzszükségletet eredményez. A tőkés áruforgalom többletpénzszükségletének fő kielégítési formája a *hitelpénz.* A hitel eredete jóval a tőkés termelési mód kialakulása előtti időkre tehető. A hitelre vásárlás, az *adósság* intézménye már elterjedt volt prekapitalista viszonyok között is. Ám a tőkés viszonyok hozzák létre a hitelpénz kifejlett formáit: a *bankjegyet* és a *bankszámlapénzt.*

A hitelpénz „őse" az *áruváltó.* Az áruváltót a forgalom növekvő pénzszükséglete hívja életre ott, ahol – átmenetileg – pénzhiány keletkezik, s így – egyébként – az áru körforgása megakadna. Átmeneti jellegű pénzhiány keletkezhet például akkor, ha a megtermelt készáruk már raktáron vannak, de értékesítésük még időbe telik. Ugyanakkor a tőkés szeretne termelési eszközöket vásárolni időveszteség nélkül. Ha lehetősége van rá, akkor hitelbe vásárol. Így jön létre a kereskedelmi hitel. Pénzhiány a tőke körforgásának bármelyik fázisában kialakulhat – legyen szó akár kereskedőről, akár ipari tőkésről.

A hitelre történő vásárlás azonban – önmagában – még nem szünteti meg teljesen a pénzhiányt, csak áthelyezi azt az egyik tőkéstől a másikhoz, az egyik újratermelési szakaszból a másikba. A hitelre történő vásárlást nem közvetítette forgalmi eszköz, hiszen éppen abban volt hiány. De maga a kereskedelmi hitelaktus magában hordozza a lehetőséget arra, hogy forgalomképes pénzeszköz jöjjön létre. Az adós ugyanis – többnyire – nem becsületszóra, hanem *váltóra* vásárol. Ezen az ún. *ke-*

reskedelmi vagy *áruváltón* az adós kötelezi magát arra, hogy egy meghatározott későbbi időpontban aranyban fogja kifizetni a váltón megjelölt összeget.

A kereskedelmi vagy áruváltó már forgalmi eszköz, mert – igaz, hogy korlátozott körben, de mégis – forgatható, azaz másra átruházható.[6] Fizetni tehát lehet vele, de csak az fogadja el, aki ismeri az adóst, s így megbízik benne. Ebben a bizalmi körben a váltó már pénzt helyettesít.

A hitelpénz első kifejlett formája: a klasszikus bankjegy

A váltóforgatás sorába a bank is bekapcsolódhatott, mégpedig oly módon, hogy az elfogadott magánváltó helyett saját magára szóló fizetési ígéretet, *bankváltót* bocsátott ki. A bank váltói, a *bankjegyek* eredetileg csak abban különbözött a magánváltótól, hogy nagyobb volt a „hitelük", többen megbíztak bennük. A bankjegy azonban még sokáig nem törvényes fizetési eszköz (s ezért pl. béreket nem fizethettek vele).

Később a bankváltóról „lekopott" a lejárat ideje. A bank már nem tüntet fel határozott időt a visszafizetésre, hanem arra kötelezi magát, hogy az általa kibocsátott bankváltó ellenében *bármikor* fizet. Ez a váltó tehát már bemutatóra szóló fizetési ígéretet jelentett, már abban az értelemben is pénzt helyettesített, hogy bármikor aranyat lehetett érte kapni, ha a kibocsátó bank még nem jutott csődbe.

A bankváltó a kereskedelmi váltó helyett kerül be a forgalomba úgy, hogy a bank *leszámítolja* az áruváltót. Ez azt jelenti, hogy a *leszámítolási kamatlábnak* megfelelő összeget saját hasznaként – visszatartja, s ennyivel kevesebb névértékű bankváltót ad át az áruváltóért cserébe. Amikor a bank a kereskedelmi váltó leszámítolása ellenében saját magára szóló bankváltót, azaz *bankjegyet* bocsát ki, akkor *pénzt teremt*, illetve pénzteremtő hitelt nyújt. Amikor a bank a váltóleszámítoláskor aranypénzt ad ki, akkor ez nem pénzteremtés, hanem csupán a már meglevő pénzeszközök újraelosztása, s ekkor a bank *pénzújraelosztó hitelt nyújtott.*

A bankjegyeket a bank (vagy bankok) bocsátja (bocsátják) ki. A bankjegykibocsátás konkrét módja és szervezeti rendszere országonként különböző volt. Két fő jellemző azonban mindegyikre érvényesnek mondható:

– a bankjegyeket a kibocsátó banknak – kívánatra – fix árfolyamon be kellett váltania aranyra,

– minden bankrendszerben érvényben volt valamiféle kötöttség a kibocsátható bankjegyek mennyiségét illetően: *a bankjegykibocsátásnak adminisztratív korlátai voltak.*

A bankjegykibocsátás adminisztratív korlátja valamilyen módon a bankoknál levő aranykészletekhez kapcsolódott. A bankjegyforgalom korabeli szabályozásával kap-

[6] A *korabeli* váltójog szerint a váltóforgatás során a váltóra kerülő adósok a névérték kiegyenlítéséért lejáratkor *egyetemlegesen* feleltek. Ez azt jelentette, hogy a váltó birtokosa lejáratkor *bármelyik* adóstól követelhette a tartozás kiegyenlítését.

csolatban két pénzelméleti irányzat volt ismeretes. Az ún. *currency* (forgalmi) *iskola* szerint a bankok csak olyan mennyiségű bankjegyet bocsáthatnak ki, amennyi az aranytartalékuk. Úgy vélték, hogy az ezt meghaladó bankjegykibocsátás a pénzügyi és gazdasági életben súlyos zavarok forrása lehet. Az ún. *banking* (bank-) *iskola* szerint viszont teljesen helyes művelet lehet, ha az aranytartalékokat meghaladó bankjegyforgalmat alakítanak ki. Csak arra kell ügyelni, hogy a bankjegyet valódi áruváltók ellenében bocsássák ki.

A két iskola közül mindenképpen a banking iskola volt a haladó, mert ők azt ismerték fel, hogy az áruforgalom növekedésével elkerülhetetlen az egyszerű pénzközvetítést meghaladó pénzteremtő hitelnyújtás.[7]

A bankjegyforgalom önszabályozó mechanizmusa

A bankjegyek forgalomba kerülésének módja a kereskedelmi váltók leszámítolása. Amíg a bankjegyek áruváltók helyett jutnak a forgalomba, addig a forgó bankjegyek mennyiségének van egy ezzel kapcsolatos önszabályozó mechanizmusa.

Miképpen történik a bankjegyek forgalomba való bekerülése és kikerülése a pénzforgalomból? Az áruváltót átmeneti pénzhiány szülte, így a helyette bekerülő bankjegyre is igaznak kell lennie, hogy pénzhiányt pótol. Ugyanakkor az áruváltón megjelölt tartozást lejártakor a bank behajtja, s ekkor a korábban bekerült bankjegyek összegének megfelelő bankjegy (vagy arany vagy egyéb pénzeszköz) automatikusan kikerül a pénzforgalomból. A bankjegyforgalomnak ezt a mechanizmusát *bankjegy-automatizmusnak* nevezzük.

Az áruváltó leszámítolásakor a banktól „kicsalt" bankjegymennyiség mindaddig a forgalomban maradhat, amíg a váltó le nem jár. Kövessük az újonnan teremtett bankjegyek útját! Birtokosa vásárolhat velük, s az akitől vásárolt, ismét vásárolhat velük, s így tovább. Az új bankjegyek tehát megnövelik a forgalomban levő bankjegyek mennyiségét, s a pénz forgási sebességétől függő mértékben a bankjegyforgalmat, illetve a pénzforgalmat is. A bankjegyek mindaddig a forgalomban maradnak, amíg vissza nem kerülnek a bankba. A bankjegyautomatizmus arról is gondoskodik, hogy ugyanannyi bankjegy kerüljön ki a forgalomból, mint amennyi bekerült oda. Az áruváltó adósság, amelyet a váltó lejártakor vissza kell fizetni a váltó birtokosának, vagyis a banknak. A forgalomból tehát automatikusan kikerül a bankjegy, mégpedig — normális esetben — pontosan annyi, amennyi korábban bekerült. Persze, ha a váltóadós lejáratkor nem tud fizetni, s a tartozás a kezeseken nem hajtható be, akkor nem kerül vissza ugyanannyi bankjegy a bankba, mint amennyi korábban kikerült.

A bankjegy-automatizmus azonban csak a pénzforgalom „durva" szabályozását tudja ellátni. Ahhoz, hogy a bankjegyforgalom pontosan igazodjon az áruforgalom

[7] Ennek ellenére a konzervatív Anglia az 1844-es Peel-törvényben a pénzrendszert a currency-iskola elvei szerint szabályozta. Az azóta hírhedtté vált törvény 1914-ig volt érvényben.

mindenkori pénzszükségleteihez az is szükséges, hogy a forgalomba került bankjegyek bármikor — kívánatra — a kibocsátó banknál átválthatók legyenek aranyra. Az *aranyra való beválthatóság* a klasszikus bankjegyforgalom „finom" szabályozója, vagy másképpen: biztonsági „szelepe". De miért is van erre szükség? Az áruforgalom mindenkori pénzszükségleteihez való igazodás ugyanis egyidőben két dolgot feltételez: egyrészt azt, hogy a forgalomba annyi bankjegy kerüljön, amennyi szükséges, de másrészt, s ugyanakkor *ki is kerüljön onnan, ami nem szükséges.* A bankjegy akkor válik szükségtelenné, ha birtokosa nem kíván vele vásárolni, hanem tartalékolni szándékozik. Ám, ha pénzét tartalékolni kívánja, akkor nem a bankjegyet „teszi félre", mert a pénztartalékolásnak sokkal biztonságosabb módja, ha azt visszaváltja aranyra, és az aranyat „merevíti kinccsé". Adott pillanatban tehát a bankjegyforgalom akkor igazodik pontosan az áruforgalom pénzszükségleteihez, ha a forgalomba a váltók leszámítolása révén bekerülő bankjegymennyiséggel egyidőben a mindenkori megtakarítási (illetve: tartalékolási) szándékoknak megfelelő nagyságú bankjegy a pénzforgalomból ki is kerül. Ám pusztán a bankjegy-automatizmus révén adott pillanatban annyi bankjegy kerül ki a forgalomból, amennyi az éppen lejáró váltóadósságoknak megfelel, illetve, amennyit ebből ténylegesen vissza is fizetnek. A mindenkori megtakarítási (tartalékolási) szándékoknak megfelelő bankjegymennyiség tehát az aranyra való beválthatóság révén kerül ki a forgalomból.

A bankjegy-automatizmus önmagában véve tehát nem lenne elég a bankjegyforgalom pontos szabályozásához, ezért a biztonsági szelepekre is szükség van. Ehhez az is hozzájárul, hogy nem minden váltó *valódi* áruváltó. A tőkések kiállíthatnak ún. *szívességi* vagy *finánc váltókat* is egymás számára, ha ily módon kívánnak segíteni ismerősük átmenetinek vélt pénzzavarán. A finánc váltók esetében a bankjegyek már a forgalomba kerülésükkor sem igazodnak automatikusan a forgalom pénzszükségleteihez, hiszen nem ténylegesen létrejött árucsere révén keletkeztek.

A hitelpénz másik formája: a bankszámlapénz

A bankjegy és a papírpénz olyan pénzhelyettesítők, illetve aranyhelyettesítők, amelyek kézzel fogható anyagból — papírból — vannak, tehát kész anyagi formájuk van, ezért *készpénzeknek* hívják őket. A banktevékenység fejlődésének későbbi terméke, a *bankszámlapénz* ilyen „kész" anyagi formával nem rendelkezik, csak a bankok folyószámláin létezik. Ha egy tőkés készpénzt visz a bankba, és kiköti, hogy ezzel a pénzösszeggel bármikor rendelkezni óhajt, akkor a bank a bevitt összeget *jóváírja* a tőkés folyószámláján. Ezzel a tőkés *látra szóló betétet* létesített, s pénztőkéje most már bankszámlapénz formájában van.

A bankszámlapénz megjelenése és elterjedése a bankok számára kitágította a pénzteremtési lehetőségeket. A bankjegykibocsátás révén megvalósuló pénzteremtési lehetőségeket erősen korlátok közé szorította az aranyra való beváltási kötelezettség. Ezeket a korlátokat enyhítette a bankrendszer kétszintűvé válása is. Bár a bankszámla-

pénz-teremtési művelet elvileg egyszintű bankrendszerben is elképzelhető, de történelmileg mégis a kétszintű bankrendszerben vált általánossá.

Mindeddig hallgatólagosan azt feltételeztük, hogy a bankrendszer *egyszintű*. Ez azt jelenti, hogy a bankok között *jogok* tekintetében nincs különbség. Minden bank bocsáthat ki saját magára szóló váltót, azaz bankjegyet. A bankrendszer akkor alakul át *kétszintűvé*, amikor az állam a bankjegyforgalmat törvényesíti, törvényes fizetési eszköznek ismeri el a bankjegyet. Ezzel egyidőben a bankjegykibocsátás jogát kizárólagosan egy nagy bankra vagy a legnagyobb bankok konzorciumára ruházza. Így a bankok között most már jogi hierarchia is van, kiválik közülük az ún. *központi bank*, a „bankok bankja".

Ezzel a bankrendszer kétszintűvé vált. Az alsó szinten működnek a *kereskedelmi bankok*. Fő funkciójuk a látra szóló betétek tartása, az erre szóló csekkek beváltása, s fontos funkciójuk továbbá a pénzkölcsönzés: rövid lejáratú termelési és transzferhiteleket, határidős kölcsönöket, valamint hosszú lejáratú jelzálogkölcsönöket nyújtanak. A felső szinten működik a központi bank. Fő feladatai: az állam fizetési tranzakcióinak lebonyolítása, a kereskedelmi bankok tevékenységének koordinálása és szabályozása, a pénzforgalom és a hitelviszonyok makroszintű szabályozása. A központi bank szorosan kapcsolódik az államhoz, s egyéb állami intézményekhez, de a kapcsolódás konkrét módja különböző az egyes tőkésországokban.[8]

A kétszintű bankrendszerek többnyire a 18. század elején, a 19. század végén alakultak ki a legfejlettebb nyugati országokban.[9] A mai bankrendszerek lényegében véve hasonló elvek szerint épülnek fel.

A kereskedelmi bankok tevékenysége a kétszintű bankrendszerben a *résztartalékokra épül*. Ez azt jelenti, hogy a banknak nem szükséges a látra szóló betétek ellentételezéséhez azok 100%-ának megfelelő készpénztartalékot tartani. Erre az ad lehetőséget, hogy a betéttulajdonosok sohasem hívják vissza egyidőben mindannyian az összes betétjeiket. A bankárok azt tapasztalták, hogy az összes látra szóló betétállománynak általában csak kis hányadát 2–10%-át – kell készpénz formájában tartalékolni. A résztartalékokra épülés elve lehetővé teszi a kereskedelmi bankoknak, hogy profitjaik maximalizálása érdekében a náluk elhelyezett készpénz egy részét jövedel-

[8] Az Egyesült Államokban 1913-ban létrehozott Federal Reserve System (rövidítve: FED) igen sajátos központi bank. Az országot 12 körzetre osztották, amelyek mindegyike egy saját Federal Reserve bankkal rendelkezik. E bankok induló tőkéjét a körzetbe tartozó kereskedelmi bankok jegyezték, és így – névlegesen – mindegyik FED-bank egy, a tagbankok által birtokolt részvénytársaság. A 12 FED-bank tevékenységét egy héttagú igazgatói tanács koordinálja (a Federal Reserve Board), amelynek elnökét és tagjait az Egyesült Államok elnöke nevezi ki 14 éves időtartamra. Érdekes, hogy az igazgatói tanács mégsem elsősorban a végrehajtó hatalomnak, hanem a kongresszusnak tartozik felelősséggel. Ebben a tekintetben az amerikai gyakorlat a legtöbb tőkés országétól különbözik. Angliában például a Bank of Englandet nemcsak állami tulajdonba vették, hanem ez a bank azt is akceptálja, hogy végül is a kormány akaratát kell támogatnia. (Lásd erről *P. A. Sammuelson:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 395–396. o.

[9] A világ legrégebbi központi bankja, a Svéd Birodalmi Bank, 1667-től tevékenykedik.

mező aktívákba fektessék, kölcsönöket nyújtsanak belőle. Az állam azonban *kötelező módon* előírja a kereskedelmi bankoknak azt a hányadot, amelyet az összes látra szóló betéttel szemben készpénzben tartalékolniuk kell.[10]

A bankszámlapénz teremtése

Hogyan teremtenek a bankok pénzt? Korábban szó volt arról, hogy a bankok az egyszintű bankrendszerben a kereskedelmi váltók leszámítolása során bankjegyeket bocsáthatnak ki. A kétszintű bankrendszerben a bankjegykibocsátás a központi bank monopóliumává válik. A kereskedelmi bankok csak a központi banktól kaphatnak bankjegyeket a birtokukban levő kereskedelmi váltók viszontleszámítolása útján.[11] *A kereskedelmi bankok* tehát *nem teremthetnek bankjegyeket kétszintű bankrendszerben.* A bankjegy kibocsátás lehetőségének megszűnését a kereskedelmi bankok számára megfelelően pótolja a bankszámlapénz-teremtés lehetősége.

A bankszámlapénz teremtése látszólag a legegyszerűbb művelet. A bank az ügyfél folyószámláján jóváír egy bizonyos összeget, amellyel ezután az belátása szerint rendelkezhet. Súlyos tévedés lenne azonban azt hinni, hogy egy bank igazgatója képes egyetlen tollvonással a nála letétbe helyezett pénzmennyiség többszörösét kölcsönadni. A pénzteremtést egyfelől az állam is korlátozza azzal, hogy megszabja a kötelező tartalékrátát. A *kötelező tartalékráta* a bankok készpénztartalékainak minimális hányadát mutatja a náluk elhelyezett *látra szóló betétek állományához képest.* Nem arról van tehát szó, hogy a tartalékráta a *kikölcsönzött* pénzmennyiség tartalékhányadát szabályozná! A bankár ugyanis nem adhat kölcsön olyan pénzt, amellyel nem rendelkezik.

A bankrendszer *egésze* azonban mégis megteheti azt, amire az egyes bankok különkülön nem képesek: *új készpénztartalékainak többszörösét képes kikölcsönözni.* Hogyan lehetséges ez? Tegyük fel, hogy valamelyik kereskedelmi bankba 1000 dollár készpénzt helyeznek el látra szóló betétre![12] A bankoknak a törvény 20%-os kötelező tartalékrátát ír elő. Vajon bővítheti-e most ez a bank 4000 dollárral a kikölcsönzött pénzállományt? Ha nem, miért nem, hiszen ha a bank az újonnan folyósított kölcsöneit bankszámlapénz formájában nyújtja, akkor a készpénztartalékai kielégítenék az összes látra szóló betét 20%-át kitevő törvényes előírásokat? A bank mégsem növelheti kölcsöneit készpénztartalékainak összege fölé. Az ok egyszerű: akik kölcsönt vesznek fel, nem azért folyamodnak érte, hogy azt a bankban, a folyószámlájukon tartsák. A kölcsönvevő a pénzt gépekre, anyagokra vagy bármi másra *elkölti.* Ezért

[10] Emlékeztetünk arra, hogy a Politikai gazdaságtan 1. kötetében erről már volt szó.

[11] Később látni fogjuk, hogy a kereskedelmi bankok a mai tőkés pénzrendszerben nem csak ezen az úton juthatnak bankjegyhez.

[12] A példát és a gondolatmenetet *P. A. Samuelson* „Közgazdaságtan" c. munkájából vettük át. Lásd i. m. 405–413. o.

a kölcsönadott pénzt a banknak rögtön ki kell fizetnie,[13] s így nem kölcsönözhet ki többet annál, amennyi készpénzt bevittek a bankba.

Mit tehet akkor a bank? Láttuk, hogy nem emelheti fel kölcsöneit a készpénztartalékai fölé, de megteheti, hogy lecsökkenti a *készpénztartalékait*. A nála elhelyezett 1000 dollárnak csak 20%-át kell tartalékolnia, így 800 dollárt nyugodtan kikölcsönözhet. A bank tartalékai ismét kielégítik a törvény előírásait, de most a bank ki is tudja fizetni az új kölcsönöket. A bank mindaddig nem tehet mást, amíg a lakosság több készpénzt el nem helyez nála.

Pénzt teremtett-e így a bank? Úgy tűnik, hogy most bankunk csak egyszerű hitelközvetítésre vállalkozott. Sőt, még kevesebbet is kölcsönzött ki annál, mint amennyit korábban elhelyeztek nála. Csakhogy az *összes* pénzállomány nem lett kevesebb, ellenkezőleg, több lett! Először is 1000 dollár értékű látra szóló betétje van az eredeti pénzelhelyezőknek, ám most bankszámlapénz formájában. Ugyanakkor a bank 800 dollár értékben kölcsönt nyújtott, amelyet készpénzben folyósított. A forgalomban levő összes pénzállomány többlete tehát 1800 dollár, ez pedig 800-zal több a kiinduló állapotnal. Tehát pénzteremtés történt.

A fenti 800 dollárnyi többletpénz azonban csak a pénzteremtés *első fázisának* a terméke. A kikölcsönzött pénz a kölcsönt felvevőktől a felhasználás során olyanokhoz jut, akik azt vagy elhelyezik egy – feltehetően – másik bankban, vagy pedig olyannak fizetnek vele, aki azt el fogja helyezni a bankban. Vagyis a 800 dollár előbbutóbb visszakerül a bankrendszerbe, s ott újra lehetőséget ad a bankoknak a kölcsö-

4.1. táblázat

A pénzkínálat megsokszorozódása a bankrendszerben

Bankok	Látra szóló betétállomány	Kölcsönök	Tartalékok
Eredeti bank	1000	800	200
2. generációs bankok	800	640	160
3. generációs bankok	640	512	128
4. generációs bankok	512	409,6	102,4
5. generációs bankok	409,6	327,68	81,92
6. generációs bankok	327,68	262,14	65,54
.	.	.	.
.	.	.	.
.	.	.	.
Végeredmény	5000,00	4000,00	1000,00

[13] A pontosság kedvéért hozzá kell tenni, hogy nem feltétlenül kell minden esetben készpénzben fietnie a banknak hitel nyújtásakor. Előfordulhat, hogy ügyfele olyannak kíván fizetni a kölcsönvett összegből, akinek ugyanabban a bankban van folyószámlája. Ekkor a tranzakció folyószámla-jóváírással is lebonyolítható, készpénz igénybevétele nélkül. Erre azonban a bank előre nem számíthat.

neik további növelésére. Ebben az ún. *második bankfázisban* a második generációs bankok az újonnan behelyezett 800 dollárnak ismét csak a 20%-át kötelesek tartalékolni, tehát 640 dollár értékben új kölcsönöket nyújthatnak.

A pénzteremtés folyamata azonban itt sem áll meg. A *harmadik fázisban* a korábbi elvek szerint 512, majd a *negyedikben* 409 dollárral fog növekedni a pénzállomány. A *4.1. táblázatban* feltüntettük a bankszámlapénz teremtésének egész folyamatát és a végeredményt.

Minél tovább követjük az eredeti 1000 dollár útját, annál inkább látható, hogy az újonnan teremtett pénzkölcsönök mértani sort alkotnak, amelynek összege 4000 dollár.[14] Megtörtént tehát a „csoda", az egész bankrendszer az összes kölcsöneit az eredeti látra szóló betétre elhelyezett készpénzt többszörösével tudta növelni. A „csoda" nyitja az, hogy a pénzteremtés folyamán a látra szóló betétállomány is megnőtt. Így tulajdonképpen a végső helyzetre is igaz, hogy az összes betétállománynak csak egy részét, jelen esetben négy-ötödét kölcsönözhette ki a bankrendszer, vagyis a megsokszorozódás csakis az *eredeti* betéthez viszonyítva igaz.

Hogyan töltik be a pénzhelyettesek a pénz funkcióit?

Az arannyal együtt forgó pénzhelyettesek pénzmivoltának lényege

Miért tölthetnek be pénzfunkciókat az arannyal együtt forgó pénzhelyettesek?[15] Ha a klasszikus bankjegyek és az állami papírpénz aranyat helyettesítenek, akkor persze nem lehet meglepő, hogy akkor be is töltik a funkcióit. A valódi kérdés tehát az, hogy milyen okok következtében helyettesít a papírpénz és a bankjegy aranyat. Ha erre a kérdésre a pénzhelyettesítők és az arany közti kapcsolat alapján akarnánk

[14] A látra szóló betétállomány növekményét az eredetileg elhelyezett többletpénzhez képest az ún. *pénzügyi multiplikátor* fogja megmutatni. A pénzügyi multiplikátor az a szorzószám, amely kifejezi, hogy az eredetileg elhelyezett többletpénz saját nagyságának hányszorosával növeli meg az összes betétállományt. Az új kölcsönök és a betétállomány egyes növekményei egy mértani sorozatot alkotnak, amelynek kvóciense, $q = 1-k$, ahol $k = 1/5$, a kötelező tartalékráta nagyságát mutatja. $M = 1000 \cdot [1+4/5+4/5^2+4/5^3+\ldots+4/5^n\ldots] = 1000 \cdot \frac{1}{1-4/5} = 5000$. A pénzügyi multiplikátort az alábbi összefüggés adja meg:

$$mp = \frac{1}{1-q} = \frac{1}{k}.$$

[15] Az itt következő levezetés jórészt Erdős Péter munkája, amelyet a tankönyvben való felhasználás érdekében némiképpen leegyszerűsítettünk. Megjegyezzük, hogy Erdős kisárutermelő viszonyok között fejtette ki a mondanivalóját, mi pedig tőkés viszonyokra is értelmezzük. Lásd *Erdős Péter:* Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 91–108. o.

válaszolni, akkor úgy kellene gondolkodnunk, hogy ami *helyettesíti* az aranyat, az az aranytól kapja a pénztulajdonságait.[16] Amíg a klasszikus bankjegyről van szó, a gondolatmenetünk helyesnek is látszik, hiszen az beváltható aranyra. Az állami papírpénz és az arany között azonban nincs közvetlen kapcsolat, s ebből adódik, hogy a kérdésünkre a választ máshol, nem pedig a pénzhelyettesítők és az arany kapcsolatában kell keresnünk.

Az állami papírpénz aranyat helyettesít, de nem magától az aranytól kapja azt a képességét, hanem *önmaga* rendelkezik vele. *Az állami papírpénz* — öntörvényeinél fogva — *az aranytól kapott támogatás nélkül működik pénzként.* Melyek azok a tulajdonságai, amelyek erre képessé teszik? „A pénz az az eszköz, amelyen keresztül a társadalom (a forgalom területén) társadalmi ellenőrzésnek, társadalmi számvetésnek veti alá az egyes áruféleségek termelésére fordított munkát mind mennyiségi, mind minőségi viszonylatban."[17] A „társadalmi" ellenőrzés, a „társadalmi" számbavétel persze absztrakció, s mint ilyen csak azt jelzi, hogy az árutermelő áruján keresztül kapcsolatba léphet más árutermelőkkel. Ténylegessé ez a számbavétel akkor válik, ha az adott árut a társadalom valamelyik tagja megvásárolja. Az árutermelő munka magán- és társadalmi jellege közti ellentmondásból az következik, hogy mindenféle magánmunkának be kell bizonyítania társadalmilag szükséges voltát. Az áru megvétele azt igazolja, hogy az áru *ténylegesen* társadalmi szükségletet elégített ki, más szóval *társadalmilag hatékony kereslet* mutatkozott az áru iránt. Az „igazolványt" pénzben — papírpénzben — állították ki. A papírpénz tehát a hatékony kereslet megnyilvánulásának eszköze, amelyen keresztül a társadalom — meghatározott mértékben — elismeri az árutermelő egyéni munkáját társadalmilag szükségesnek.

Pénzként csak olyan dolog szerepelhet, amelyet a társadalom pénzként ismer el. Az áru eladója csak akkor fogadja el a papírpénzt fizetés fejében, ha tudja, hogy a vevő kezében levő pénz is árueladásból származik. Tudja, hogy a vevő csak árujának realizálása következtében juthatott hozzá a pénzhez, amellyel most keresletet támaszt az eladó árujával szemben.[18] Tudja, hogy a *papírpénz* — tulajdonosa kezében — valóban értéket képvisel, mégpedig a tulajdonos realizált árujának (vagy szolgáltatásának) értékét.

Az eddigiek alapján belátható, hogy a papírpénznek — bár belső értéke nincs — van képviseleti értéke. A kérdés most már az, hogy mitől függ a képviseleti érték nagysága? Erre a válasz viszont feltételez bizonyos ismereteket a tőkés és munkás jövedelmek képződésének és elköltésének sajátosságairól. Ezért a választ elhalasztjuk, hogy majd a szükséges ismeretekkel felvértezve láthassunk hozzá.

[16] „Azt feltételezni, hogy a pénz értékének stabilitása és az arany között valamiféle kapcsolat lehet, csak akkor tűnik indokoltnak, ha a pénz az aranytól kap értéket vagy legalább az aranytól is." *(Hagelmayer István:* A monetáris arany felhalmozása a mai tőkés világpiacon. Közgazdasági Szemle, 1975/3. 379. o.

[17] *Erdős Péter:* i. m. 99. o.

[18] Ha a vevő az állam, akkor az eladónak tudnia kell, hogy egyrészt az állam, másrészt pedig a társadalom a kapott papírpénzt elfogadja pénzként.

A papírpénz funkciói és lényege

Az értékmérő funkció

Ha a papírpénznek van képviseleti értéke, akkor bizonyára értékét is képes mérni. Ám tekintettel arra, hogy a papírpénz nem rendelkezik belső értékkel, ezért kissé közelebbről is meg kell vizsgálni az értékmérő funkció mibenlétét a papírpénz esetében. Lehet-e az érték mérőeszköze olyan valami, amely önmaga nem rendelkezik a mérendő mennyiséggel: az értékkel?

Az áruérték pénzben történő mérése csak az árucsere eredménye lehet. „Ha ilyen becslést[19] tételezünk fel, azt úgy kell tekintenünk, mint áruértéknek áruérték ellenében végbemenő valóságos cseréje eredményét."[20] A marxi mondat arra is utal, hogy az aranyat az teszi értékmérővé, hogy áruk cseréjét közvetíti. „Általános értékmérő, mert minden áru vele cserél helyet, tehát mert forog."[21] A papírpénz is forog, ebből következően értéket is mérhet. De vajon miért nem zárja ki ezt a lehetőséget az a tény, hogy a papírpénz nem árutermelő munka terméke, s önmagának nincs immanens értéke?

Valamely mérőeszköz *nem csak* azáltal és azért lehet mérőeszköz, mert maga is immanensen rendelkezik a mérendő mennyiséggel. Igaz, hogy a méterrúd csak azáltal mér hosszúságot, hogy egybeveti azt saját hosszával, amellyel ő maga immanensen rendelkezik. De számos mérőeszközben, a mérendő mennyiségnek nem kell belsőleg meglennie, például a rugós mérlegnél a súlynak, a voltmérőnél a feszültségnek vagy az optikai pirométernél a hőnek.[22] Elvileg tehát a *papírpénz értéket mérhet, habár önmaga nem rendelkezik a mérendő mennyiséggel:* az értékkel. Lévén azonban, hogy az arany rendelkezik immanens értékkel, meg kell mutatnunk, hogy milyen különbségek és azonosságok találhatók abban, ahogyan a két pénzfajta az értékmérő funkciót betölti. Ehhez meg kell vizsgálnunk, hogy milyen *formákban* ment végbe a pénz fejlődése.

A *pénzforma* az értékformák fejlődésének utolsó állomása. A pénzforma azonban a papírpénz megjelenése után elveszíti egységes jellegét, és *megkettőződik aranypénzformára és papírpénzformára.* Az aranypénzformában a társadalmilag érvényes értékmérést olyan pénzkifejezések valósítják meg, amelyeken az áruk rendszeresen elcserélődnek bizonyos aranymennyiséggel. E pénzkifejezések összessége alkotja az aranypénzforma szimultán egyenletrendszerét, amely a piac mindennapi gyakorlatában mint egy hatalmas árjegyzék jelenik meg.

[19] *Értsd:* értékmérést.

[20] *K. Marx:* A tőke, III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 168. o.

[21] *Erdős Péter:* i. m. 128. o.

[22] Erdős Péter példái. Lásd *Erdős Péter:* I. m. 126. o.

I. Az aranypénzforma

2 font kávé	= 1 uncia arany
1/2 font tea	= 1 uncia arany
8 font kenyér	= 1 uncia arany
1 rőf vászon	= 1 uncia arany
.	.
.	.
.	.

Az arany- (és bármely) pénzformában történő értékmérés tartalma egyrészt az, hogy itt a pénzen keresztül minden egyes áru az *összes* többi áruval méri össze magát. A pénz potenciálisan minden egyéb áru. A pénzformában végső soron áruk mérik magukat egymáshoz, a pénz csak közvetíti, megjeleníti egymáshoz viszonyított arányaikat, értékarányaikat. *Az értékarányok szempontjából teljesen közömbös*, hogy a *jobb oldalon mekkora aranymennyiség szerepel.* Az értékarányok attól függenek, hogy miképpen változnak a relatív termelékenységi szintek az egyes áruk termelésében. Az értékarányok árarányokban fejeződnek ki, s az árarányok szempontjából éppúgy közömbös az árak abszolút színvonalának a magassága, mint ahogy az értékarányok felől az értékek abszolút nagysága.

II. A papírpénzforma

2 font kávé	= 10 papírtallér
1/2 font tea	= 10 papírtallér
8 font kenyér	= 10 papírtallér
1 rőf vászon	= 10 papírtallér
.	.
.	.
.	.

A papírpénzforma külsőleg csak abban különbözik az aranypénzformától, hogy a jobb oldalon arany helyett belső érték nélküli papirosdarabok szerepelnek. Mivel az értékaránymérés szempontjából közömbös a jobb oldalon álló pénz belső értékének nagysága, ezért elvileg minden további nélkül végbemehet az arany belső érték nélküli papírpénzzel történő helyettesítése. A papírpénz közvetítésével – az árarányokon keresztül – éppúgy megvalósulhat az értékaránymérés, mint az aranypénzformában. A két pénzforma közötti lényegi különbséget tehát nem az értékarányok mérésében kell keresnünk.

Eddig csak az értékmérés egyik oldaláról beszéltünk. A pénzformában történő értékmérés másik oldala nem az egyenletrendszer bal oldalán levő áruk arányaira, hanem az áruk és a pénz viszonyára vonatkozik. Az értékmérésnek ezt az

oldalát, amely azt fejezi ki, hogy az egyes áruk milyen értékű, illetve milyen mennyiségű pénzzel cserélődnek ki, értékszintmérésnek nevezhetjük. Az értékszint az árak abszolút színvonalában fejeződik ki. S itt már lényeges különbségeket találunk abban, ahogyan a két pénzforma ezt a funkciót betölti. Az aranypénzformában a bal oldalon levő áruk bizonyos mennyiségű aranyhoz viszonyítják magukat, amelynek meghatározott belső értéke van. Az arany áru, érvényes rá az értéktörvény, ebből következően *az áruk és az arany cserearányát végső soron az áruk és az arany értékének viszonya szabályozza.* Adott mennyiségű áruval kicserélődő aranymennyiség értéke nem szakadhat el az ezen árukban rejlő értékek nagyságától.

A papírpénzformában az áruk és a pénz cserearányát nyilván nem szabályozhatja az értéktörvény, hiszen a papírpénznek nincs belső értéke. Ebből következően: *az összformából, a teljes szimultán egyenletrendszerből kiragadott egyetlen egyenletnek önmagában véve csak az aranypénzformában van értelme.* A „2 font kávé = 1 uncia arany" egyenlet ilyen kiragadott módon is értelmes, mert kifejezi a kávé és az arany értékének viszonyát. Ám a „2 font kávé= 10 papírtallér" egyenleg *önmagában véve* nem fejez ki semmit. A papírpénzforma minden egyes részegyenletének csak az összformán belül, a szimultán egyenletrendszerből következően van értelme. A „2 font kávé = 10 papírtallér" kifejezésnek csak az adhat értelmet, ha minden más árunak is van ismert, papírpénzben kifejezett ára. A papírpénzformában az értékszintmérés tartalma nem lehet a munkák egyenlősége.

A papírpénzformában az értékszintmérés nem választható el az értékmérés másik oldalától, az értékarányméréstől. Emiatt az értékszintek papírpénzkifejezései *önmagukban pusztán formálisan adottak.* Ebből azonban helytelen lenne azt a következtetést levonni, hogy a papírpénz, illetve a mai pénz csak az értékarányokat képes mérni, s az értékszintet nem. Azon túl, hogy ez az állítás logikai képtelenség lenne,[23] a papírpénzformában az aranypénzformához képest végbemenő változás lényegének megnem értésére utalna.

Az értékszint mérésére a papírpénz is képes, csak más módon, mint az arany. Amíg a papírpénz együtt forog az arannyal, az igazi értékmérő természetesen az arany. De már ebben az esetben is csak az aranyárszint és a neki megfelelő papirosárszint meghatározásában van szerepe az értéktörvénynek. Abban viszont az értéktörvénynek már semmi szerepe nincs, hogy a papirosárszint és az aranyárszint milyen mértékben tér el egymástól. A papírpénz értékszintmérő tevékenysége nem az értéktörvény által, hanem más — később tárgyalandó — törvényszerűségek által szabályozott.

Az aranypénzformában az értékmérés mindkét oldalának önálló, a másik oldaltól viszonylag független jelentése és jelentősége van. A papírpénzformában viszont az értékszintmérésnek nincs ilyen önálló jelentése. A papírpénznek a szimultán egyenletrendszer jobb oldalán az általános egyenértékes funkcióját kell betöltenie, miközben maga nem egyenértékes.

[23] Erről lásd *Bánfi Tamás:* A pénz értékmérő funkciójának értelmezéséről. Pénzügyi Szemle, 1978. február.

Aranypénzrendszerről akkor beszélünk, ha vagy csak maga az aranypénz forog, vagy a forgalomba pénzhelyettesítők is kerülnek. Az aranypénzrendszer lényege tehát az, hogy a papirosanyagú vagy a folyószámlákon létező pénzhelyettesek *együtt forognak* az aranypénzzel. Ebből következik, hogy az aranypénzrendszer többféle *alrendszerből* tevődik össze:

1. a tiszta aranypénzforgalom, 2. bankjegyforgalom egyszintű bankrendszerben, 3. bankjegyforgalom kétszintű bankrendszerben, és 4. az állami papírpénzforgalom. A pénzstabilitás tartalma az egyes alrendszerekben különböző, ezért külön-külön meg kell vizsgálnunk azokat.

Mit jelent az, hogy az aranypénz stabil? Természetesen azt, hogy az aranypénznek a közönséges árukhoz viszonyított aránya stabil. Az arany *viszonylagos értéke* két dologtól függ, a közönséges áruk átlagos termelékenységének, valamint az aranytermelő munka határtermelékenységének (határtermelékenység, mert az aranytermelés járadékképző ágazat) az egymáshoz viszonyított változásaitól. Ha — mint ahogy ez a gyakori — a közönséges áruk termelékenysége gyorsabban nő, mint az aranytermelő munka termelékenysége, akkor az arany viszonylagos értéke nő, mert ugyanakkora mennyiségű aranypénz nagyobb tömegű közönséges áruval lesz egyenértékű. Az aranypénz stabilitása nem függ a saját, forgalomba kerülő mennyiségétől, mert a feleslegessé váló aranypénz a forgalomból kincsként lecsapódhat.

Vizsgáljuk most az egyszintű bankrendszer bankjegyforgalmát! Mitől függ ekkor a bankjegy stabilitása? A klasszikus bankjegyek átválthatók aranyra, még pedig fix árfolyamon. Ezért stabilitásuk az aranypénz a közönséges árukhoz viszonyított arányától függ. Kérdés, hogy az egyszintű bankrendszerben a bankjegyek viszonylagos értéke függ-e attól, hogy mekkora mennyiségű bankjegy került a forgalomba? Nem, mert a feleslegessé váló bankjegyeket átválthatják aranyra, s az aranypénz kincsé merevedve kivonulhat a forgalomból.

A kétszintű bankrendszerben — a látra szóló betét és a folyószámlahitel intézményeinek elterjedésével — az átmenetileg feleslegessé vált pénzeszközöket (bankjegyeket) nem feltétlenül váltják vissza aranyra, hanem a megtakarításokat a bankban helyezik el. A kereskedelmi bank nem bocsáthat ki bankjegyet, s ezért a hozzá, illetve a kereskedelmi bankok rendszerében visszakerült bankjegyek nem szűnnek meg teljesen pénzként funkcionálni. Igaz, hogy a bankszférán kívüli pénzforgalomban már nem vesznek részt, ám oda könnyen visszakerülhetnek, ha a kereskedelmi bank — a korábban megismert módon — egy részéből hitelt folyósít más tőkések számára. A kereskedelmi bankba visszakerült bankjegyek azért ún. *tartalékpénzként* („deposit money") funkcionálnak. A kétszintű bankrendszerben sem lehet függvénye a pénz stabilitása saját forgalomba került mennyiségének, mert egyrészt a megtakarítások elhelyezésének elterjedt módja a bankbetét nyitása, másrészt pedig — mintegy végső biztosítékként — a központi bank fenntartja a bankjegyek aranyra való beválthatóságát, hacsak egy mély és hosszan tartó válság annak felfüggesztésére nem kényszeríti.

Az állam által kibocsátott papírpénz rendszerint nem váltható be aranyra. Az állam ún. kényszerárfolyammal látja el. Ez azt jelenti, hogy rögzítik az aranyhoz való névleges cserearányát. Ám, mivel az állam nem váltja be a papírpénzeket a kényszerárfolyamon, így nincsen olyan – a bankjegyforgalomhoz hasonló – szabályozási mechanizmus, amely a papírpénz közönséges árukhoz, illetve az aranyhoz mért viszonylagos értékét stabilan tartaná. A papírpénz ezért csak igen korlátozott módon – rövid ideig – alkalmas a tartalékolási funkció betöltésére. Így a forgalomba kerülő papírpénz kikerülésének nincsenek automatikus biztosítékai. *A papírpénz viszonylagos értéke (tehát a stabilitása) függvénye saját, forgalomba kerülő mennyiségének is.*

Ha a forgalomban aranypénz és papírpénz forog együtt, akkor az áruk árait aranyban is, és papírpénzben is kifejezik. Az aranyárszint és a papirosárszint aránya megfelelhet a papírpénz kényszerárfolyamának, ám tartósan el is térhet attól, rendszerint úgy, hogy a papírpénz képviseleti értéke kisebb lesz a névértékénél.

A papírpénznek tehát semmi közvetlen kapcsolata nincs az arannyal, nem az aranytól nyeri a forgalomképességét, s nem az aranyhoz való viszonya szabja meg a képviseleti értékének nagyságát, hanem saját forgalomba kerülő mennyisége. A klasszikus bankjegy sem az aranytól nyeri a forgalomképességét, de már az aranyhoz való viszonya szabja meg – alapvetően – a képviseleti értékének nagyságát. *Mint pénz azonban semmilyen lényeges tulajdonságukban nem különböznek egymástól.* Képesek a pénz valamennyi fontos funkciójának a betöltésére, kivéve, hogy sem a papírpénz, sem pedig a klasszikus bankjegy nem válhat kinccsé, s csak korlátozottan alkalmasak a megtakarítási funkció ellátására is. Ám mindkettő általános értékképviselő, és fizetési eszköz.

II. rész

A szervezetek és a termelési viszonyok fejlődése. Árak és pénzforgalom az állami monopolkapitalizmusban

5. A tőkés gazdaság szervezeti rendszere és fejlődése

A tőkésvállalat történelmi alapformái

A tőke értékesülése – amint az az előző tananyagrészekből is kiderült – a kapitalista gazdaság két alapvető szereplőjének: a tőkésnek és a munkásnak az interakciója révén valósul meg. A tőkeviszony tartalmát adó tőkés–munkás kapcsolat szervezeti kerete a *tőkésvállalat.*

A tőkésvállalat fogalma

A tőkésvállalat az árutermelés kibontakozásával jelenik meg a gazdaság színpadán, az árugazdaság fejlődésének történelmi terméke. A piac elválasztotta a gazdasági tevékenységet a többi élettevékenységtől, elkülönítette a gazdasági aktusokat a társadalmi élet teljességétől.[1] Az árukapcsolatok révén felbomlottak a tradicionális társadalmi szervezetek (patriarchális család, faluközösség), s a gazdasági tevékenység önálló szervezetekbe koncentrálódott. A piac fejlődésével az „üzem" és a „háztartás" egymástól független szervezeti alakban jelentek meg. Az árutermelés kiteljesedésével az üzleti szervezet, a *tőkésvállalat* lett a gazdasági tevékenység természetes kerete. Minthogy a vállalat ebben az értelemben a piac szülötte, természetes hát, hogy arculatát, „anatómiáját és fiziológiáját" a piac „génjei" formálják.

A piaci kapcsolatok jellegzetességei a vállalatban mintegy „internalizálódnak", belső tulajdonságként jelennek meg. Az a „külső társadalmi struktúra", amely megadja a gazdasági egységek összekapcsolódásának rendjét, vagyis a piaci szerkezet, visszatükröződik a vállalati sejtben. Akárcsak a piac, a vállalat is „nyitott szervezet". A vállalatban dolgozókat a piac „tereli össze" egyetlen gazdasági egységbe. Ez az egység azonban nem zárul be, nyitott marad a piac és a piac megjelenítette egyetemesség felé. A munkaerőpiacról bárki beléphet a vállalati kötelékbe, s bárki kiléphet onnan. Az árupiaccal is élénk kapcsolatban áll a vállalat információk és a javak ellenirányú áramlása révén. A fejlődéssel a tőke maga is egyre kevésbé „vállalatba zárt", a vállalati tőke kiáramlik a „tőkepiacra", és a vállalat – fejlődéséhez – gyakorta „külső tőkét" szivattyúz be környezetéből. Engels híres mondása „Alig kezdtek az emberek cserélni, már őket magukat is cserélték" – itt úgy értelmezhető át, hogy

[1] E történelmi „szétválasztás" részletes elemzését lásd *Polányi Károly:* Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, Budapest, 1976.

alig kezdte a tőke az embert cserélni, piaci jelenségként vásárolni már őt magát is adták vették.[2] A tőkésvállalat nyitottsága az egyes korszakokban más és más formában jelenik meg, de e nyitottság mindmáig alapvető tulajdonsága a tőkés gazdaság szervezeti alapegységének.

A nyugati típusú vállalati szervezet tagjai formális-racionális alapon[3], azaz elsősorban gazdasági megfontolások szerint választódnak ki (helyüket a szervezetben nem „öröklik", nem szubjektív-érzelmi alapon, hanem célszerű számítás alapján tölti be). Hasonló alapon választják ki a dolgozók is azt a vállalatot, ahol kifejtik gazdasági tevékenységüket. Ezzel szorosan összefügg az, hogy a vállalatban dolgozók — akárcsak az áruk a piacon — kicserélhetők és összemérhetők. „Csereértéküket" bizonyos mértékig a közönséges árukéhoz hasonlóan pénzben kifejezhető tulajdonságaik és újratermelési költségük alakítják.

Nemcsak a szervezet tagjainak kiválasztását, hanem a vállalat egészének működését is formális-racionális szempontok irányítják. A vállalati akciókban — akárcsak a piaci műveletekben — nincs sok szerepe a megszokásnak, a tradícióknak. A vállalat felépítése, működése, belső folyamatai, viszonyai a gazdasági ésszerűség követelményeihez alkalmazkodnak, természetesen csak abban a mértékben, amilyen mértékben felismerik ezt az ésszerűséget.

A racionális döntések feltételezik az eredmények és a ráfordítások összevethetőségét és összevetését. Ez viszont a vállalaton belül is az értékek „összemérését", a pénzbeli kalkulációt[4] implikálja. A piac sajátos nyelve: a pénznyelv, a pénzkifejezés egyben a vállalati belső kommunikációi eszköze is. A vállalati folyamatokban is a pénz a fő információhordozó. Amit a piac szereplői szem előtt tartanak, vagyis a ráfordítások eredményekhez képesti minimalizálását, vagy megfordítva az eredmények ráfordításokhoz képesti maximalizálását, ugyanaz a törekvés vezérli a vállalati belső folyamatokat is.

A ráfordítások és az eredmények viszonyának „optimalizálása"[5] feltételezi a vállalaton belüli specializációt, a fizikai és a szellemi munka, az irányítói és a beosztotti munka szétválását, és az egyes munkafajták differenciálódását. A vállalat belső képére ugyanúgy a munkamegosztás nyomja rá bélyegét, ahogyan a piac képére is. A vállalati munkamegosztásban dolgozók részműveleteket végző „részemberek", elvesztik kapcsolatukat az egésszel. (Ez — egy bizonyos fejlődési fokon — már a

[2] Az Engels-idézet megtalálható *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. IX. fejezet. Marx–Engels Művei, 21. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 155. o.

[3] A tőkés vállalat alapvető tulajdonságainak leírásában a továbbiakban *Bock Gyula* egy kéziratos tanulmányára támaszkodunk. Gondolati kiindulópontként használjuk, egyben azonban — sajátos témánknak megfelelően — kiegészítjük, átformáljuk. Lásd *Bock Gyula:* A politikai gazdaságtan szervezetfogalmáról. Kézirat. Szocialista Vállalat Kutatási Főirány. Budapest, 1981.

[4] Ennek kifejtését lásd *Oskar Lange:* Politikai gazdaságtan. I. kötet, 5. fejezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.

[5] Természetesen itt nem valamiféle szabatosan kiszámítható matematikai optimumra kell gondolni, hanem egyszerűen a ráfordítások és az eredmények kedvező alakítására.

vállalat irányítására, az irányítás specializálódott részegységeire is vonatkozik.) A vállalaton belüli atomizálódás csupán csak tükörképe a piac szétválasztó, atomizáló tendenciáinak. De ahogyan a piac is magában hordja az integráció szükségszerűségét, úgy integrálja a vállalat is szerves egésszé részeit, hangolja össze és rendeli alá az „egésznek" a széteső célokat és érdekeket.

Mindezek alapján megfogalmazhatjuk a tőkésvállalat definícióját: *A tőkésvállalat a tőkeviszonynak keretet adó önálló gazdasági alapegység, amely a gazdasági élet többi szereplőihez (beleértve saját jövendő dolgozóit is) elsődlegesen a piac révén kapcsolódik. A benne részt vevők kiválasztását, akárcsak egész gazdasági cselekvését racionálisan szervezi meg, vagyis pénzbeli kalkuláció révén igyekszik maximalizálni jövedelmét, növelni eredményei és ráfordításai közötti különbségeket.*

A tőkésvállalat egyes konkrét történeti formái természetesen különböző módon és mértékben felelnek meg ennek az általános definíciónak. A definíció azonban többékevésbé minden tőkésvállalatra igaz. Nem nevezhetjük tőkésvállalatnak azt az alapegységet, amely nem önálló (ez esetben fiókvállalatról, üzemről stb. beszélünk), de azt sem, amelyik nem lép fel piacon, amely a piacot kikapcsolva, megkerülve működik (például egy jótékonysági egylet). A vállalatra jellemző jegyek azonban a kapitalizmus kiterjedésével egyre inkább felelhetők — ha csak nyomokban is — más gazdasági szervezetek működésében. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a tőkésvállalat a tőkés társadalom „sablonja", öntőformája. Olyan — korábban a vállalatoktól merőben különböző — intézmények, mint a kórházak, az egyetemek, sőt bizonyos társadalmi szervezetek is, felépítésükben, működésükben egyre hasonlatosabbá lesznek a vállalathoz.

Az egyéni vállalat és a szabadversenyes piac

A tőkésvállalat több évszázados fennállása során jelentős változásokon ment keresztül. Aligha emlékeztet a százmilliárd dollár körüli évi forgalmat lebonyolító mai konszern, az itáliai városállamok 14. századbeli gyapjúszövő manufaktúráira. Mégis az eddig leírtak — ha nem is azonos mértékben — mindkét vállalattípusra illenek. De amennyire változatosak a tőkésvállalat különböző korokban működött típusai, legalább annyira változatosak a ma létező tőkés üzleti szervezetek. Az Egyesült Államokban a napi 200 dollárnál kisebb forgalmat lebonyolító fűszerüzletek éppúgy a tőke szervezeti formájának, „üzletnek" minősülnek, mint az IBM, az egész világot behálózó számítógép-óriás, amelynek egyetlen leányvállalata is nagyobb forgalmat bonyolít le évi 1 milliárd dollárnál.

A vállalati szervezet változásai a piac megváltozásával kapcsolódnak össze. Nemcsak a külső piaci szerkezet formálja a vállalatot, hanem megfordítva, a vállalat is alakítja azt a piacot, amelyen fellép. Vizsgáljuk meg a vállalat működését, a vállalati szervezet és a piac egymásra hatását először klasszikus körülmények között. Hogyan öltöttek konkrét alakot a tőkésvállalat általános jegyei a vállalat első történelmi típusában az egyéni (családi) tőkésvállalatban? Milyen volt az a közeg, amelyben az

egyéni vállalatok felléptek, hogyan működött a piac az egyéni vállalat időbeli „értelmezési tartományában", az ún. szabadversenyes kapitalizmusban.

A klasszikus egyéni vállalat egyszerű szerkezete tükörképe a szabadversenyes piac struktúrájának. A szabadversenyes piac alapvető vonása a homogenitás, az egyneműség. Mind a piacon fellelhető áruk, mind a munkaerő, mind a piacra lépő szervezetek homogének, vagyis tömegtermékekről, egymásra „kicserélhető", egymással versenyző, egyszerű munkaerőről és a versenyben egyforma eséllyel induló, nagyjából egyenlő erejű vállalatokról van szó. A piacra ekkor jellemző kiegyenlítődési tendenciák csak ennek a homogenitásnak az alapján magyarázhatók, értelmezhetők.

A piac homogenitása a vállalat tagolatlanságában tükröződik vissza. A korszak vállalatai egyszerű felépítésűek, s úgy viszonyulnak a mai vállalatok bonyolult organizmusához, ahogyan az egysejtűek a gerincesekhez az élőlények között. Az „egysejtű" vállalat még csupán kváziszervezet, nem vonatkoztatható el a tőkés személyétől, a vállalat mint szervezet szinte összeforr a vállalkozóval.[6] A vállalkozók néhány tucat, legfeljebb néhány száz munkással dolgoznak, az irányítás feladatát maguk a tulajdonosok látják el. A vállalat a tőke vonatkozásában zárt, az individuális tőkék nem áramlanak folyamatosan oda és vissza a tőkepiac és a vállalat között. A tőke bemerevedik egy-egy vállalatba. A vállalatokon belüli munkamegosztás is kezdetleges, az irányításban pedig még ki sem alakul. A vállalat tagolatlansága a termelési profilra éppúgy vonatkoztatható, mint a társadalmi szerkezetre. „Egy üzem, egy telephely, egy (vagy néhány) termék, egy tulajdonos, egyetlen uralkodó érdek" jellemzi a szabadversenyes kor vállalatait. Az egyéni vállalat – Sárközy Tamás kifejezésével élve – „monista"[7], azaz egyetlen érdek által vezérelt, nem pedig „pluralista". Az integráló elem a vállalatban maga a tőkés, illetve a tőke. A piacon ezek a vállalati egységek éles határral különülnek el a többi egységektől. Bár a vállalatnak ez a típusa is nyitott a piac felé, e nyitottság jellege a zippzárelv alapján ragadható meg: a vállalat felvesz a piacról embereket, információkat és termékeket, és ki is bocsátja ezeket, de a „felvétel", illetve a kibocsátás után bezárul, megőrzi identitását, nem mosódik egybe a környezetével és nincsenek folyamatosan külső érdekeltségei.

A piac a vállalat számára csupán *környezet*, amely az egyes vállalat szándékaitól teljesen függetlenül fejlődik, mintegy a vállalatok egymásra hatásának eredőjeként. A piacon sok kisvállalat versenyez egymással, és a fejleményeket egyikük sem szabhatja meg. A piac paraméterei (ár, kereslet, kínálat) az egyes vállalatoktól függetlenül alakulnak, a vállalatok csak egyet tehetnek: alkalmazkodnak a piac jelzéseihez. Az alkalmazkodás egyben önmaguk „racionalizálására" kényszeríti a vállalatokat. Az alkalmazkodás nem ér véget a piaci alkunál, sőt inkább azután kezdődik: a költségek leszorításával, a minőség javításával, a termelékenység növelésével. Ha ez a cselekvési alkalmazkodás nem elég a piaci sikerhez, a vállalatnak „nomáddá" kell

[6] A vállalat és a vállalkozó kifejezés ebben az időben szinte azonos jelentésű.

[7] Lásd *Sárközy Tamás:* A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 182. o.

válnia. Amikor eredeti terepén a vállalat – minden alkalmazkodási törekvés ellenére – nem látja biztosítottnak a fennmaradását és megfelelő jövedelmezőségét, más iparágba kell vándorolnia. Ez az alkalmazkodás már az ún. iparágak közötti konkurrencia terepére visz el bennünket.

Az egy-egy terméket, termékcsoportot termelő „egysejtű vállalatok" ebben a korszakban többé-kevésbé homogén iparágakként különülnek el egymástól. Az iparágak – több paraméter alapján – egymástól jól megkülönböztethetők. E paraméterek közé sorolandó a munka jellemző bonyolultsága, szokásos intenzitása, a tőkeösszetétel, a tőke megtérülése stb. Az ígéretes iparágakba való belépés ebben a korszakban – ha nem is minden nehézség nélkül, de – megvalósítható. A befektetett tőke egy része mindig mobilizálható, és azt a tőkések – ha eredeti befektetési területük nem bizonyul elég jövedelmezőnek – igyekeznek más iparágakba átirányítani. A versenyzők – sokaságuknál fogva – nem alkothatnak koalíciókat. A mai szóval élve nincs vagy nem jellemző a „bunda", a verseny kimenetele nem hatalmi eszközök bevetésével dől el, mivel a versenyző vállalkozók gazdasági ereje nagyjából kiegyenlített. A tőkés társadalom fejlődésének egy bizonyos pontján azonban ezek az alkalmazkodási formák elégtelennek bizonyultak. A piac bővülése és differenciálódása, ami mögött a munkamegosztás, illetve a termelőerők fejlődése húzódott meg, ellentmondásba került az „egysejtű vállalatok" lehetőségeivel.

A tőkés termelőerők növekedése számára az egyéni tulajdonban levő vállalatok meglehetősen szűk keretet szabnak. „A világ még ma is vasutak nélkül volna, ha addig kellett volna várnia, amíg a felhalmozás egyes egyéni tőkéket akkorára növel, hogy meg tudjanak birkózni egy vasút építésével."[8] De nemcsak a tőkefelhalmozás lehetséges üteme tekintetében állít korlátot a családi vállalat, hanem azért is, mert sorsa a tulajdonos sorsához és képességeihez kötött. Keretei között ellentmondás bontakozik ki a tőke mint tárgyi hatalom és a tőkés mint személy között. A termelőerők fejlődésének kihívására a tőkésvállalat saját maga „genetikai átépítésével" reagál. A felhalmozás említett korlátait csupán a tőkésvállalat egy merőben új típusa hághatja át: és ez a részvénytársaság.

A részvénytársaság

A részvénytársaság olyan tőkésvállalat, amely az alapításához szükséges tőkét részvények kibocsátása útján szerzi meg. A részvények eladható és vásárolható értékpapírok, amelyek jogcímet jelentenek a vállalat nyereségéből való részesedésre.[9] A részvényen feltüntetett értéket az alapító tagok befizetik a részvénytársaságot szervezőknek. Az alapítók a gyakorlatban rendszerint bankok. A társaságok révén így a szét-

[8] *K. Marx:* A tőke, I. kötet. Marx–Engels Művei, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 587. o.

[9] A részvénytársaságok működéséről lásd részleteseben *R. Hilfeding:* A finánctőke. VII. fejezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959.; *P. A. Samuelson:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 181–196. o.

forgácsolt, egyénileg életképtelen kis tőkék nagyméretű működő tőkévé változnak át. A részvénytulajdonosok a vállalat fontosabb ügyeibe — annak közgyűlésén — a birtokukban levő részvények névértékével arányos szavazati joggal beleszólhatnak.

A kollektív tőkén nyugvó részvénytársaság azonban *nem az egyenlők szövetkezése.* A néhány részvénnyel rendelkező kisrészvényesek tömegével szemben néhány főrészvényes áll, akik egyénileg már jelentős számú részvényt (részvénypakett) mondhatnak magukénak. A részvénytársaság irányításához elegendő a részvények egy kisebb — és egyre zsugorodó — részének (az ún. ellenőrző pakettnak) a birtoklása. (Ez ma már azoknál a vállalatoknál, amelyeknek több százezer esetleg több millió tulajdonosa van, akár a részvények 1—2%-a is lehet.) A kisrészvényesek túlnyomó része ugyanis csupán abban érdekelt, hogy megkapja az osztalékot, számukra a részvénytársaság csupán *a lehetőség arra, hogy tőkéjüket jövedelemszerzésre használják fel anélkül, hogy aktív tőkésekként működjenek.*

A részvénytársaságban a tőkék egyesítésének következménye tehát az, hogy a kisrészvényesek elvesztik a saját tőkéjük feletti uralmat, s így idegen tőkék feletti abszolút rendelkezésre nyílik mód a főrészvényesek, a részvénytársaságot irányító csoport számára. A részvénytársasági paradoxon: *minél több kis tőke integrálódik egységes részvénytőkévé, annál kevesebb kézben összpontosul* a tőkéből fakadó *valóságos hatalom,* annál korlátlanabbul diktál a társaságon belüli hatalmi centrum — a részvénytőke viszonylag kis, de egy kézben koncentrálódott részének jogán.[10]

A társaság működése révén elért haszon egy részét felhalmozzák, ez az ún. *fel nem osztható jövedelem,* másik részét a részvények névértékének arányában szétosztják, ez a jövedelemrész az alapja *az osztalékok* kifizetésének. Az osztalék tehát kisebb, mint a teljes profit. Mindenképpen nagyobbnak kell lennie azonban a kölcsöntőke kamatánál, hiszen a részvények kockázata a bankbetéthez képest nagyobb. A részvénytársaságba fektetett alaptőke révén szerzett profit rendszerint sokkal nagyobb, mint az ugyanakkora tőkével szerezhető kamatjövedelem.[11]

A kibocsátott részvénynek két típusa vált általánossá: *a) a közönséges részvények, b) elsőbbségi részvények. Az elsőbbségi részvények után előre megállapított, fix osztalékot fizetnek,* amelynek nagysága nem függ a társaság jövedelmezőségétől és igen közel áll a kamathoz.

A részvénytársaságokban elválik egymástól a tőketulajdon és a tőkefunkció. A tőkefunkciót részben *a főrészvényesek,* részben az általuk megbízott igazgatók, *menedzserek* gyakorolják. A tőketulajdon és a tőkefunkció elválásának nagyon fontos következménye, hogy a mai tőkés gazdaság jelenségei (áralakulás, piaci reakciók, pénzügyi fejlemények) már nem vezethetők le közvetlenül a tulajdon mozgásából, illetve céljai-

[10] A Volkswagen Műveknek több mint félmillió részvényese van, többségük 1—2 részvény birtokosa. Érthető, hogy az a bank, amely a vállalat részvényeiből néhány ezret magáénak mondhat, a részvények 2—3%-nak tulajdonosaként ellenőrizheti az egész vállalatot.

[11] *A részvények valóságos ára* — amit árfolyamértéknek nevezünk — olyan arányban tér el *névértéküktől* (a részvénypapíron feltüntetett összegtől), amilyen arányban az *osztalékráta* (a névértékre vetített osztalék) *eltér a kamatlábtól.*

ból. Nem mindent értünk meg tehát, ha csupán a tőke lényegéből, céljaiból próbálunk következtetni a gyakorlati fejleményekre. A tőke céljai és a tőke működésének eredménye közé bonyolult multipoláris közvetítőrendszer ékelődik be, ami némiképpen „eltérítheti" a vállalat valóságos működését mind a tulajdonból fakadó érdekek érvényesítésétől, mind a tulajdonosok szándékainak megvalósulásától. Bár a vállalatban továbbra is meghatározók maradnak a tulajdonból fakadó célok, ezek megvalósítása csak eltérő célok erdején való áttörés eredménye lehet.

A menedzsereknek és a szakembereknek létfontosságú szerepük van a társaságok életében. A menedzserek azonban – bár van bizonyos mozgásterük – alapvetően nem független ipari parancsnokok, hanem a tőke megbízottai. A tulajdonnal kapcsolatos stratégiai döntéseket a főrészvényesek hozzák. A menedzserek nem juthatnak rendszeresen olyan elhatározásokra, amelyek nyilvánvalóan sértik a tulajdonosok érdekeit. Termelési terveiket alá kell vetni a tőkések profitszempontjainak és a piaci viszonyoknak. Mindazonáltal a tulajdonosok érdekérvényesítése sem olyan egyszerű, mint amikor még maguk vezették „egysejtű" vállalataikat. Nemcsak a menedzserek, de „kívülállók" is jelentős hatást gyakorolhatnak arra, ami végül is a vállalatban történni fog (hitelezők, szakszervezetek stb.). A tőkés profitcél így csak egy bonyolult érdekegyeztetési folyamat révén és egyben annak korlátai között érvényesülhet.

A részvénytársaság már fejlődésének kezdeti szakaszán is egészen más piaci reakciókra képes, mint az „egysejtű" vállalat. Ez természetesen megváltoztatja a piaci játék kimenetelét. Melyek a részvénytársaság versenyelőnyei az egyéni vállalattal szemben (még ha ez utóbbi nagyságrendileg azonos is az RT-vel)? *A részvénytársaság működése független az egy kézben egyesített tőke nagyságától.* A társaság „megindulhat" anélkül, hogy induló tőkét gyűjtött volna, terjeszkedhet anélkül, hogy előzetesen felhalmozna. Ez óriási előny mind az iparágon belüli, mind az iparágak közötti konkurrenciában. A tőkeszerzés könnyűsége megkönnyíti a társaság számára az új technika bevezetését csakúgy, mint az új iparágakba való belépést.

A részvénytársaság tőkéje független a társaság profitjától, pontosabban a működés révén szerzett profit kiegészülhet az árfolyamnyereségekkel, s a tőke közvetlenül is bővíthető. Emellett a részvénytársaság könnyebben vehet fel hitelt is. Szervezete megkönnyíti a hitelező számára az ellenőrzést, tőkeszerzésének egyszerű volta pedig garantálja a hitel visszafizetését.

A részvénytársaság előnyre tesz szert az árharcban is, minthogy a részvénytársaság a tulajdonosok túlnyomó részének (elsőbbségi részvényesek) lényegében kamatnagyságú jövedelmeket fizet, konkurrensei piacról való kiszorítása érdekében az árakat egészen az „önköltség+kamat" színvonalra engedheti le. Erre az egyéni tőkés sohasem képes.

A részvénytársaságokkal eleve megszűnik tehát a piacnak az a jellemző vonása hogy a vállalatok a konkurrenciaharcban nagyjából egyenlő esélyekkel vesznek részt. A részvénytársaság még ha nem is él vissza a nagyságából fakadó előnyökkel, és nem is gyakorol nyomást a piacra, már önmagában is más piaci konstellációt idéz elő, s más reakciókat mutat, mint az „egysejtű" vállalatok.

A piac új vonásaihoz tartozik az is, hogy a kézzelfogható áruk piaca „felett" létrejött egy *sajátos „árnyékpiac"*, amely a befektetendő tőkék és részvénypapírok piaca, ezt nevezik *tőzsdének*. A tőzsde elvileg lehet *árutőzsde* és *értéktőzsde*.[12] Az árutőzsdéről később lesz szó. Az értéktőzsdén a részvények mellett más értékpapírok (sok esetben árumozgást kifejező értékpapírok) is forognak. A részvénypiacon nem vállalati tulajdonjogot vesznek, hanem jövedelemre (osztalékra) szóló jogcímet.

A világ minden nagy pénzügyi központjának megvan a maga értéktőzsdéje. A fontosabbak New Yorkban, Londonban, Párizsban, Tokióban, Frankfurtban, Torontóban, Montrealban és Zürichben működnek. Az értéktőzsde kezdetben a váltókra koncentrált, később a fiktív tőke piacává, vagyis a részvények adásvételének helyévé alakult át. A részvényekben megtestesülő tőkét azért nevezzük fiktív tőkének, mert az eredeti részvényjegyzéskor kifizetett tőke megkettőződik: a pénzből eszközöket vesznek, de ugyanaz a pénz papíralakban is rögződik; s a részvények formájában megmarad pénztőkének. Ez utóbbi a fiktív tőke. A részvények azután külön piacon forognak, nem tárgyi, nem valóságos, hanem értéktőkeként. Árfolyamuk nincs közvetlen kapcsolatban a vállalatban működtetett tőke sorsával. A kétfajta tőke (a reális és a fiktív tőke) csak az alapítás, illetve tőkebővítés pillanatában kapcsolódik közvetlenül össze, a gazdasági élet mindennapjaiban egymástól (viszonylagosan) független életre kel. A tőke általános képlete a részvénytársasági kapitalizmus korszakában a következőképpen írható fel:[13]

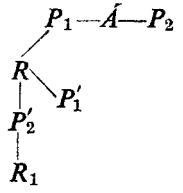

Ahol az eddig ismeretlen szimbólumok:

P_1 = névleges részvénytőke;
R = tényleges részvénytőke;
P'_1 = alapítói nyereség;
P'_2 = a részvény ára.

A fiktív tőke és a valóságos tőke nagysága már az alapításkor nem esik mennyiségileg egybe. *A névleges részvénytőke* megegyezik ugyan az ipari tőkévé változtatott pénzösszeg nagyságával, a részvénytőke összege — az az ár, amiért a piacra dobják — azonban nem. Az alapítók ugyanis már a részvények kibocsátásakor sem a vállalatba

[12] A tőzsdéről lásd még a „Politikai gazdaságtan 1." c. kötetet.
[13] Lásd *R. Hilferding:* I. m. 161. o.

befektetett valóságos tőkének megfelelő névértékben adják el a részvényeket, hanem azt meghaladó áron. A részvény ára olyan mértékben tér el a névleges tőkeértéktől, amilyen arányban az osztalékráta (a névértékre vetített osztalék) eltér a kamatlábtól:

$$\frac{\text{Részvényárfolyam}}{\text{Névérték}} = \frac{\text{Osztalékráta}}{\text{Kamatláb}}$$

Ha az osztalék kétszer nagyobb a kamatnál, akkor még kétszeres áron is érdemes egységnyi névértékű részvényt vásárolni, hiszen az érte kifizetett összeg (az árfolyamérték) egységére számítva a befektetők még így is megkapják a kamattal egyenlő jövedelmet.

Így hát a részvénytőke eleve nagyobb pénzösszeget testesít meg, mint a valóságos tőke, mégpedig hozzávetőleg annyiszor nagyobbat, mint ahányszorosa az osztalék a kamatnak. A fiktív tőke képében tehát a tőke nem egyszerűen megkettőződik, hanem megsokszorosodik. Erre a megsokszorosodásra vezethető vissza az ún. alapítói nyereség. Az alapítói nyereség nem más, mint az elsődleges részvénytulajdonosok (az alapítók) által kibocsátott részvények továbbadása révén realizált egyszeri profit. Az alapítói nyereség az árfolyamérték és a névérték különbözetéből adódik. Ha az osztalék nagysága meghaladja a kamat szintjét – és ez az általános eset –, akkor az árfolyam szükségképpen felfelé tér el a névértéktől.

Az alapítók által szerzett egyszeri árfolyamnyereség bezsebelése, amely az előlegezett pénzösszeg többszöröse lehet, valóságos gazdasági alkimiának tűnik. Pedig ez az „aranycsinálás" nagyonis kézenfekvő okokra vezethető vissza. Az alapítói nyereség tulajdonképpen a profitot hozó tőkének kamatozó tőkévé való átalakulásából fakad. A magasabb jövedelmet hozó tőke „többszörös" egyszerű pénztőkének felel meg. A kamatozó tőke, vagyis a részvénytőke nemcsak nagyságát, de mozgásait is tekintve elválik a valóságos tőke mozgásától. A vállalatban történtek csak laza kapcsolatban vannak a részvénytőzsdén történtekkel. A részvénytőzsde mozgásaiban nagy szerepe van a spekulációnak. A spekuláció nem más, mint az árváltozás kihasználása, ugyanakkor a spekuláció – paradox módon – az árváltozások tetemes részének a forrása, magyarázata is. A spekuláció szempontjából tulajdonképpen mindegy, hogy az árak nőnek vagy csökkennek, az a fontos, hogy változzanak. Az előbbi esetben a spekuláns hosszra *(hausse)*, az utóbbiban besszre *(baisse)* spekulál. A spekulációt erősíti a hitel lehetősége. A hitel már kis árfolyamingadozásokat is kihasználhatóvá tesz, a kisebb változások révén is jelentős árfolyamnyereségeket könyvelhet el a spekuláns, ha nagyszámú részvényt vesz.

A spekuláció nem egyszerűen szerencsejáték. A nagy spekulánsok információkkal rendelkeznek a vállalatokról, és így a megfelelő ügyletet köthetik meg, miközben a „közönséges részvényvásárlók" – felülvén a látszatnak – nagy pénzeket veszíthetnek. Ezért a „kicsik" mindinkább felhagynak a spekulációval, és az egyéni befektetők is inkább az ún. befektető társaságokra bízzák pénzük értékpapírokba fektetését.

A részvénytőzsde mind e mai napig fontos indikátora a gazdaság általános állapotának, de csak mutatja, nem pedig okozza a gazdaság ingadozásait. A részvény-

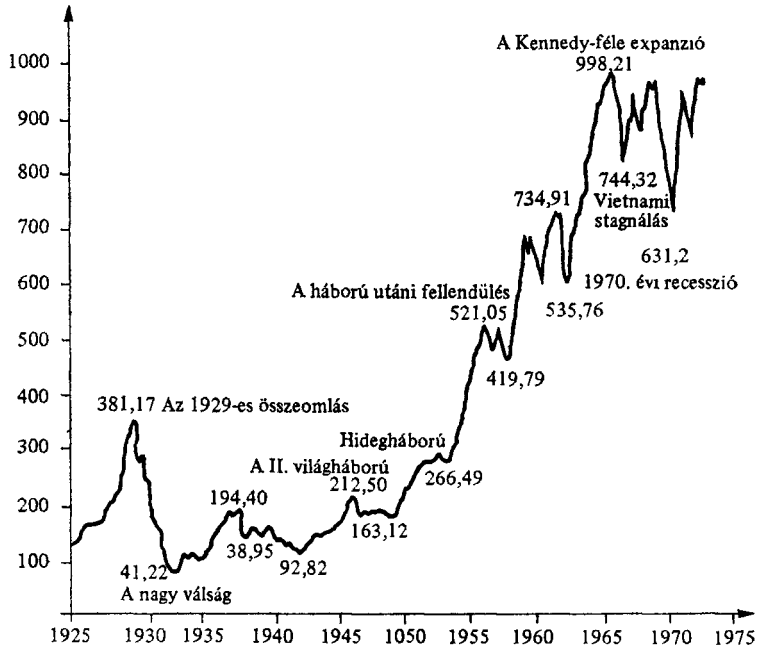

5.1. ábra

Az ipari részvényárak Dow-Jones-féle átlaga

A részvényárakkal kapcsolatban egyetlen biztosan állítható dolog csupán az, hogy ingadoznak. Ahogy nő – a termelés és az árszínvonal növekedéséből fakadóan – a nominális nemzeti jövedelem, úgy emelkedik a közönséges részvények árfolyamainak trendje. De figyeljük meg az erős ingadozásokat is. *(Forrás:* Dow-Jones Et. Co., Inc).

Forrás: P. A. Samuelson; Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 145. o.

tőzsde helyzetét az ún. Down-Jones indexszel szokás jellemezni, amely 30 első osztályú ipari részvény átlagárának alakulását számszerűsíti. A 100-as névértékű részvénypapírok árfolyamgörbéje (1929-től a 70-es évek elejéig) felér egy kisebb történelemkönyvvel (lásd *5.1. ábra)*.

A részvénytársasági forma hatása a tőkésvállalatra

A részvénytársaság – amint ezt az előzőekben igyekeztünk bemutatni – sokoldalú hatást gyakorol a piacra, egyszersmind azonban a részvénytársasági kapitalizmus piaca – különösen a tőkepiac (részvénytőzsde és az egyéb tőkepiacok) – jelentős hatást gyakorol a vállalati szervezetre. *A vállalat nyitottsága a korábbiaknál sokkal tágabb értelmet nyer.* A vállalati tőke – a részvénytőke áramlásának köszönhetően – valósággal beleolvad a társadalmi tőkébe. A vállalatokat – a részvénytranzakciók révén – részleges értelemben folyamatosan adják-veszik, de gyakran a vállalatok

egészében is adásvétel tárgyává válnak. A piac már nemcsak a vállalati tevékenység külső színtere, hanem mintegy „benyúlik" a vállalatba.

Az emberek kiválasztása a korábbinál személytelenebb lesz, a részvénytársaságot vezető személytelen irányító apparátus kialakulása következtében. A részvénytársasági forma lehetőséget ad a vállalati méretek megnövelésére, a nagyszervezetekben pedig a belső viszonyok is nélkülözik a személyes jelleget, gépiesekké, standardizáltakká válnak.

Minthogy a részvénytársaság jóval „fejlődőképesebb", mint az egyéni vállalat, a tradíciók, hagyományok az előbbinél is kevésbé kötik. *A társaságokban még tisztább formában juthat érvényre a puszta gazdasági ráció.* A részvénytársaság révén a tőkés gazdasági racionalitás egyre inkább leveti a konkrét használati értékhez való kötődéséből adódó korlátait is. A tőke itt már minden használati érték közvetítés nélkül tör a „többletre". Az $R-P_2-R$ körfolyamat a legtisztábban és legközvetlenebbül juttatja érvényre a tőkés vállalkozás értelmét: a jövedelemszerzést. A részvényekkel való spekulációban aztán a tőke használati értékkel szembeni közömbössége a csúcspontjáig jut el. A spekuláció a tőkés racionalizálás túlhajtása addig a pontig, ahol az már irracionalitásba csap át. A spekuláció a kapitalizmus fejlődésével mind jobban átszövi az egész társadalmat. „Emberi nyelvre lefordítva ez azt jelenti: a kapitalizmus fejlődése odáig jutott, hogy az árutermelés továbbra is »uralkodik« és az egész gazdaság alapjának számít ugyan, de a valóságban már alá van ásva és a hasznot a pénzügyi fortélyok »zsenijei« fölözik le."[14]

A részvénytársasági keretek között működő nagyszervezetekben *elmélyül a munkamegosztás*. A munkamegosztás behatol az irányításba és a gazdasági szereplők egyre szűkebb körének teszi lehetővé az „egésszel" való közvetlen kapcsolatot.

A részvénytársaságok részvénytársasága: a konszern és a konglomerátum

A részvénytársaságok nemcsak azért tekinthetők a modern tőkés árutermelés alapvető szervezeti formájának, mert ez az a vállalattípus, amely uralkodó, meghatározó a gazdaságban, hanem azért is, mert a fejlettebb vállalati szervezetek mindegyike (transznacionális társaság, állami vállalat, konglomerátum stb.) a részvénytársaságra épül, annak elemeiből szerveződik. A részvénytársaságokban megtestesülő tőkeviszony a mai kapitalizmusban a tőkeviszony legáltalánosabb létezési módja. A legújabb kor alapvető szervezeti formája a konszern is csak magasabb hatványa a részvénytársaságnak. A konszernt tulajdonképpen a részvénytársaságok részvénytársaságának is nevezhetnénk.

A konszern a részesedési rendszerre épül. A részesedési rendszer a mobil részvény-

[14] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lenin Összes Művei, 27. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 310. o.

tőkéből származó azon a lehetőségen nyugszik, hogy a vállalatok megszerezhetik más vállalatok irányító pakettjeit, ily módon ellenőrzésük alá vonhatják őket. Az egy vezető részvénytársaság által ellenőrzött vállalatokat *leány-* vagy *fiókvállalatnak* nevezik. A leányvállalatok további társaságok ellenőrző pakettjeit is birtokolhatják (ez az utóbbiak az *unokavállalatok)* és így tovább. Sajátos, gúlaszerű képződmény alakul ki tehát, amelynek köszönhetően viszonylag kis tőkével óriási tőkék, és sokszor egész gazdasági szektorok ellenőrizhetők. Az ellenőrzésnek ez a módja *a részesedési rendszer.*

A konszern rendszerint szerteágazó, több vállalatot magában foglaló képződmény. A vállalatok a konszernben megtartják formális jogi önállóságukat, ténylegesen azonban a központnak alárendeltek. A konszern tulajdonképpen részvénytársaságok piramisa: az anya-, a leány- és az unokavállalatok kiterjedt rendszere. Élén rendszerint egy bank vagy egy iparvállalat áll. A konszern ellenőrző központ *holdingtársaság*[15] formájában szerveződik. Ha a holding maga nem termel semmit, kizárólag más társaságokat ellenőriz, akkor *tiszta holdingnak*, ha termelővállalat, akkor *operatív holdingnak* nevezik. Mind a tiszta, mind az operatív holding funkciója, hogy olyan más vállalatok ellenőrző pakettjeit tartsa a kezében, amelyek viszont további társaságok ellenőrző pakettjével rendelkeznek.

A monopóliumok fejlődésének legújabb terméke *a konglomerátum.*[16] *Ez a legkülönbözőbb termelési ágakban működő vállalatok zárt halmaza, amelyeket egységesen irányítanak, és amelyek a tulajdon és a termelés szempontjából is összefonódnak.* A konglomerátumok a konszernek mutációjának, új változatának tekinthetők. A hagyományos konszernek ugyanis — bár ugyancsak a legkülönbözőbb profilú vállalkozásokat egyesítették — nem voltak egyebek, mint puszta holdingtársaságok. E holdingok az általuk ellenőrzött vállalatokat valóban csak *a tulajdoni és a pénzügyi részesedés* révén kapcsolták össze, *a tőkék működtetésének, a tőkefunkciónak összekapcsolása nélkül. A konglomerátumok* ezzel szemben — a tulajdoni és pénzügyi összefonódáson túl — *a legkülönbözőbb vállalatok a termelési, forgalmi stb. szférában is összefonódnak. A különböző ágakban működő leányvállalatok egységes stratégia alapján működnek*, és bizonyos központi szolgáltatások (szállítás, adatfeldolgozás, piacszervezés, reklám stb.), amelyek a vállalati életben mind nagyobb súlyra tesznek szert, *egységes komplex termelőfolyamattá integrálják a látszólag szétszórt eltérő természetű tevékenységeket.*

A konszernben és annak legújabb változatában, a konglomerátumban magasabb

[15] A holding arról kapta nevét, hogy más vállalatok és társaságok részvényeit *tartja* kézben (to hold: tartani).

[16] A konglomerátumok valóban teljesen eltérő profilú vállalatokat egyesítenek. Példa erre az amerikai Textronkonglomerátum. Ez a vállalkozás eredetileg textilkonszern volt. 10 év alatt 67 vállalatot vásárolt meg, amelyek között 12 elektronikus cég, 7 gépgyár, 3 gyufagyár, 2 műanyag-feldolgozó, 2 gyógyszerészeti és 2 vegyipari gyár, 1 cipőgyár, 1 cementüzem, 1 bútorgyár, 15 fémfeldolgozó, 6 optikai és óragyár, víz alatti kutatások számára felszereléseket gyártó üzem, 2 baromfifarm és 1 hajózási társaság is található.

fokra jutnak a részvénytársaságban uralkodó tőkés viszonyok. A részvénytársaságban individuális tőkék „kollektivizálódtak", a konszernben a vállalatban működő kollektív „társasági" tőkék kollektivizálódnak tovább. Akárcsak a részvénytársaságban, a konszernben is a kollektivizálás nem egyenrangúak szövetségeként értelmezendő, hanem idegen tőkék feletti uralom eszköze. A részvénytársaságok esetében a tőkearányos részesedés és szavazás leplezi a tőkék lényegi egyenlőtlenségét. A konszern esetében ez az egyenlőtlenség a vállalatok között áll fenn. A vállalatok jogi önállósága azonban eltakarja a konszernfüggőség szálait. A leányvállalatok, illetve unokavállalatok jogi különállása ráadásul elmossa a konszernközpont felelősségét a leányvállalati manipulációkért, praktikus szolgálatot téve ezzel a konszerncsúcsnak. A konszernuralom ugyanúgy, mint a részvénytársaság irányítóinak uralma a „papírtestek" dominanciája a valóságos folyamatok felett. A holdingok, a vállalatcsoportok központjai csupán a részvénypakettel uralkodnak a leányvállalatok termelő gépezetén.

A konszern és a piac

A konszernek és a konszernkeretek között kibontakozó vállalati függőség teljesen új helyzetet teremt a piacon. A részesedési rendszer által átfogott vállalatok nem független árutulajdonosként állnak egymással szemben, hanem mint egymással tulajdoni függőségben álló társvállalatok. Az egy-egy anyavállalat által összefogott vállalati rendszeren belüli árucsere *nem azonosítható a kisárutermelők vagy a szabadversenyes kapitalizmus tőkései közötti árucserével*, de azt sem lehet mondani, hogy pusztán termékcsere volna. Minél hatalmasabb ugyanis egy ilyen vállalati gúla, annál kevésbé egységes. A leányvállalatok között elkülönülés figyelhető meg, igyekeznek saját érdekeiket érvényesíteni a társvállalatokkal szemben, nagyobb befolyásra szert tenni az anyavállalatnál, a központban. A leányvállalatok közötti csere tehát sajátos árucsere.[17]

A piac, az árucsere feltétele elkülönült gazdasági egységek létezése. A konszernek belső piacán azonban az elkülönültség csak viszonylagos lehet. Ez rányomja bélyegét a konszernen belüli árakra is. A társvállalatok közötti cserében használt ún. transzferárak, manipulált, nem a valóságos gazdasági feltételeket kifejező árak. A „transzfer-árképzés története egybeesik a konszernek szervezeti egységeinek fejlődéstörténetével — lényegében 1930 óta használják ezt a módszert."[18]

A piaci csere — a tőkeösszefonódások következtében — méginkább eltávolodik a szabad konkurrenciától, a piaci fejleményeket nagymértékben befolyásolják a szervezeti tényezők. A polgári közgazdaságtanban ez az institucionalista irányzatok és a

[17] A polgári szakirodalomban külön kifejezés is született az effajta csere jelölésére: az „elkötelezett" csere. Manapság a tőkés országokban végbemenő áruáramlás tetemes része ilyen „elkötelezett" csere.

[18] *Sárközy Tamás:* I. m. 170. o.

vállalaton belüli viszonyokkal foglalkozó elméletek (mikro-mikroelmélet, hierarchikus vállalatelmélet) megerősödésében csapódik le. A piaci csere már nem értelmezhető többé a szervezeti-institucionális háttér nélkül, de a szervezeti fejlődés nem érthető meg a piac nélkül.

A legkorszerűbb nagyvállalati szervezet: a diverzifikált konszern kiformálódását sem érthetjük meg a mai piac jellemző fejleményeinek ismerete nélkül. A konglomerátumos konszernek differenciált és gyorsan változó szerkezetében a piac egyre erőteljesebb tagolódásának és gyors változásának a hatását ismerhetjük fel. A piaci keresletben nagyobb súllyal jelentkeznek az ún. szabadon elkölthető jövedelmek. Mivel a szabadon elkölthető jövedelmeket tulajdonosaik bármire kiadhatják, a kereslet „kihívásaira" csak olyan szerkezetű konszern reagálhat adekvát módon, amely „mindent" képes termelni.

A luxusigényeket erősen befolyásolják a manipuláció, a reklám, a divat hatásai. A gyorsan változó szükségleteket csak gyors szerkezeti változtatásokra képes vállalat elégítheti ki. Ebben a vonatkozásban megintcsak a konglomerátumok szolgáltathatnak megfelelő intézményi keretet. A társadalmi változások felgyorsulása meggyorsítja a fogyasztói szokások átalakulását, a változó fogyasztói szokások változó keresletben öltenek testet, és ehhez is csak rugalmas szerkezetű vállalatok képesek igazodni.

A verseny kimenetelének kiszámíthatatlanságát fokozza a *helyettesíthetőség* megnövekedése. A kiszámíthatatlan versenyben csak az a vállalat tud helytállni, amelyik egyszerre sok piacon van jelen. (Ha az egyik piacon vesztes, ezért kárpótolhatja a másik piacon kivívott győzelem.)

A modern kapitalizmusban sok piacot szinte áthághatatlan „belépési korlát" véd a „betolakodóktól". Az erősen monopolizált szerkezetű piac réseit csak az a nagyvállalat találhatja meg, amely sok kisebb vállalat összegződése. Ahová egy monstrum nem tud behatolni, oda még mindig behatolhat a mozgékony leányvállalat. Az ittott mutatkozó résekbe becsúszó leányvállalatok révén a konszern a sok meghódított — egyenként jelentéktelen — területből valóságos vállalatbirodalmat építhet ki.

A modern piacon a verseny elsősorban minőségi verseny. A minőség azonban nem olyan egzakt paraméter, mint az ár. A kereslet képviselői ilyenkor általában az „új = jobb" elv alapján ítélkeznek az áru kvalitásáról. Ez termékstruktúrája folyamatos átrendezésére, megújítására készteti a konszernt. A folyamatos megújulásra sokkal több hajlam van a már eleve diverzifikált[19] szerkezetű konszernben, a konglomerátumban, mint más vállalattípusokban.

A piac összehúzódása, a dekonjunktúra is a konszernek sokágúvá válását serkenti. A piac összeszűkülése nem egyenletes. Azok a vállalatok vannak előnyben, amelyek mindig készek azt termelni, aminek — az általános dekonjunktúra közepette is — konjunktúrája van.

[19] Diverzifikált = sokágú. A társaságok diverzifikációjának okairól és mozgatórugóiról részletesebben lásd *Szabó Katalin*: A tőkés társaságok tevékenységének diverzifikálása. Közgazdasági Szemle, 1979/6

Mindezek alapján ismét megerősíthetjük azt a kiinduló tételt, hogy *a vállalati szerkezet és a piaci szerkezet nemcsak hogy nem függetlenek egymástól, hanem a modern gazdaságban kölcsönhatásuk csak erősödik.* A mai kapitalizmus gazdasági fejleményeit ezért sem a piac felől, sem a vállalatok (institúciók) felől kiindulva nem lehet igazán megmagyarázni, hanem éppen e kettő kapcsolatából lehet megérteni. Ezért tekinthetjük meglehetősen meddőnek a friedmanisták[20] és a nagyvállalati kapitalizmus (Galbraith) vitáját, mivel a dolog lényegét sem egyik, sem a másik oldalon nem találhatjuk meg, hanem a két jelenség (a vállalatok és a piacok) összhatásában, egymásra vonatkozásában.[21]

A vállalati szervezet dinamizmusa. A tőkekoncentráció

Eddig statikusan vizsgáltuk a tőkésvállalatok történelmi „alapformáit", az „egysejtű" tőkésvállalatot, a részvénytársaságot és a konszernkonglomerátumot. Mindezek a vállalatformák nem egyszer s mindenkorra adott képződmények, hanem – akárcsak minden élő szervezet – fejlődő, változó jelenségek. A növekedés, terjeszkedés valamennyi tőkésvállalat-típus alapvető tulajdonsága. A vállalati növekedés – történelmi léptékben nézve – semmiképpen sem csak mennyiségi gyarapodás, hanem szerkezetváltozás, átalakulás is. A vállalati növekedés emeli a tőkés gazdasági szervezeteket mind magasabb fejlődési fokra: az egysejtű vállalattól egészen a mai diverzifikált nemzetközi konszernekig.

A vállalatok növekedésének, fejlődésének elsődleges formáját és lehetőségét *a tőkefelhalmozás* adja meg. A felhalmozásnak sorsdöntő jelentősége van nemcsak az egyes vállalatok, hanem az *egész tőkés gazdaság* növekedésében is. Felhalmoznifelhalmozni – ez a tőkés első számú parancsa. Maga *a tőke nem más, mint felhalmozott értéktöbblet.* Behatóbban meg kell ismerkednünk ezért a felhalmozás kategóriájával, illetve a hozzá tartozó fogalmakkal.

Tőkefelhalmozás és tőkekoncentráció

A tőkefelhalmozás (akkumuláció) *a tőke megnövekedése az értéktöbblet tőkésítése révén.* A tőkefelhalmozás egyszerre jelenti a társadalmi össztőke *növekedését és szerkezetének megváltozását.* A társadalmi össztőke növekedése az egyéni (vállalati) tőkék

[20] Milton Friedman, amerikai közgazdász az ún. monetarizmus atyja és a szabadpiaci gazdaság rekonstruálásának szorgalmazója. A friedmani koncepció szerint mind a nagyvállalatok, mind az állami beavatkozás káros jelenségek, mivel akadályozzák a piac működését.

[21] A vitáról részletesebben lásd *John Kenneth Galbraith;* A konzervatívok támadása. The New York Review of Books, 1981. A könyvet ismerteti: Mirovaja ekonomika i mezsdunarodnije otnosenyija, 1982. 5. sz. 64–77. o.

felhalmozódása formájában megy végbe. Az egyes egyéni tőkék felhalmozódása azonban nem azonos ütemű. A tőkések nem mindig jutnak azonos értéktöbblettömeghez azonos nagyságú tőkékkel. A technikailag élen járó tőkések különértéktöbbletet realizálnak. A nagyobb értéktöbblettömegből többet is halmozhatnak fel. Ha az egyéni tőkék nagyságában már jelentős különbségek vannak, *a felhalmozási ütemük különbsége tovább nő.*

A tőkék *akkumulációja* tehát már önmagában véve is *változásokat idéz elő a társadalmi össztőke szerkezetében.* Az egyéni tőkék differenciálódása azonban további szerkezeti változásokat hoz magával. A nagyobb, erősebb tőkék bekebelezik, kisajátítják a kisebb tőkéket. Ezt a folyamatot *tőkecentralizációnak* nevezzük. A centralizáció nem változtatja meg a társadalmi össztőke nagyságát, de – megváltoztatva az egyéni tőkék terjedelmét – megváltoztatja a társadalmi össztőke megoszlását. A centralizáció nemcsak erőszakosan mehet végbe: a tőkések önkéntes társulással is egyesíthetik tőkéjüket. Tulajdonképpen a részvénytársaság is ilyen békés tőkeegyesítés eredménye. A békés út többnyire akkor járható, ha az erőviszonyok kiegyenlítettek.

A centralizáció és a felhalmozás (akkumuláció) folyamatai szorosan összekapcsolódnak. A közöttük levő szoros összefüggés miatt a két folyamatot gyakran egy néven, koncentrációként emlegetik.[22] A tőke koncentrációja lehetővé teszi a nagyméretű termelést, a munkamegosztás elmélyülését, az új technikai vívmányok bevezetését, a termelékenység növelését, a termelés kibővítését.

A centralizáció és a tőkefelhalmozás, amelyet a termelőerők terjeszkedése és minőségi változása mozgat, nemcsak magát a vállalatot alakítja át, hanem a vállalatok közötti viszonyokat is. A vállalatok közötti viszonyok átalakulásával azonban menthetetlenül megváltozik a piac is, amely e kapcsolatok kialakulásának terepe.

A piac monopolizálása — vállalati koalíciók

Már a részvénytársasági forma – azzal, hogy a vállalati növekedés határait kitágította – megteremtette a lehetőségét a vállalatok közötti „piacon kívüli" kapcsolatok kiépülésének. A nagy tőkebefektetések, a nehézipar, a részvénytársaságok korszakában többé már nem igaz az a feltételezés, hogy egy-egy vállalat az össztermelésnek (az összkínálatnak) csak csekély részét adja, és nincs befolyása az árakra, illetve a piaci feltételekre. Amikor a tőke koncentrációja és centralizációja olyan fokot ért el, hogy valamely iparágban néhány vállalat adja a termelés túlnyomó részét, szükségszerűvé válik, hogy *megegyezéseket* kössenek a szabad verseny korlátozására, azaz a monopólium[23] létrehozására. A vállalati koalíciók „klasszikus" történelmi formája

[22] Lásd *K. Marx:* A tőke, I. kötet. Marx–Engels Művei, 23. kötet, VII. fejezet 2. pont. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.

[23] A polgári közgazdászok (az ún. „piaci formák elmélete" keretében) a monopólium formáinak feltérképezésekor is *kizárólag a piac szerkezetéből indulnak ki*, élesen megkülönböztetve például azt, hogy egy, kettő vagy több termelő ellenőrzi-e a piacot. A különböző piaci formák (monopólium,

a *kartell*. A kartell az árukkal való kereskedés monopolizálása az áruk termelésének közvetlen monopolizálása nélkül.

A modern „társasági" tőke is először a piacon, a piac átalakításában építi ki az új típusú koalíciós viszonyokat és társítja őket a „közönséges" konkurrenciaviszonyokkal. A piacon fellépő két konkurrens vállalat között a kartellek megjelenésével többé már nemcsak a verseny az egyetlen összekötő kapocs, hanem a *megegyezés*, az összefogás, a nyílt vagy hallgatólagos összejátszás – a piac más szereplőinek (vevők, más eladók) rovására.

A kartellek monopolista „őskövülete" egyáltalán nem tűnt el a későbbi fejlődéssel, a fejlettebb formák térhódításával. A Közös Piacon például ma is több tízezer kartellszerződés van érvényben. A kartelleket egy időben állami törvényekkel igyekeztek visszaszorítani. Ennek az lett a következménye, hogy a kartellek helyébe más, még szilárdabb monopolizálási formák, koalíciók léptek, és a kartellek „inkognitóban", leplezett formában szerveződtek újra.

A kartellek (piacra vonatkozó megállapodások) helyébe a nehezebben megfogható kvázikartell lépett. A hivatalos jogi formát is öltő kartellek átadták helyüket „a reggeliző kartelleknek" (ahol a megegyezés „reggeli közbeni csevely" formájában jött létre a vállalatok között), vagy a láthatatlan kartellek egyéb formáinak.

A láthatatlan kartellek klasszikus megnyilvánulása az árvezérlés. A néhány nagyvállalat által ellenőrzött iparágban önkéntes „árfegyelem" érvényesül. Bár a cégek heves harcot folytatnak a piaci részesedés egymás rovására történő felemeléséért, kartell nélkül is belátják, hogy az árharc csak árthat mindannyiuknak. Galbraith vélekedése az ármegállapítás mechanizmusáról mind több iparág valóságos helyzetét fejezi ki: „. . . az árak sohasem egy vállalat független döntését, hanem a cégek közötti alkalmazkodás kívánalmait tükrözik."[24] Ilyen körülmények között még az árak kiigazításához sincs szükség tárgyalóasztalra.

A klasszikus kartellfunkciók pótlására hivatott az ún. vertikális ármeghatározási forma, amely főként márkacikkekre vonatkozik, és azt jelenti, hogy a végső fogyasztói árat a termelőmonopóliumok szabják meg. Vertikális árképzés esetén a termék egységes árát nem a kereskedők kartellegyezménye, hanem a termelő és az eladók szerződése biztosítja. A termék valamennyi eladója köteles betartani a termelő által meghatározott végső fogyasztói árat, és ehhez képest szabják meg az árréseket. A vertikális árképzéssel így tulajdonképpen láthatatlan kartellt alapítanak.

A kartellek, a konvenciók[25] és a vállalati koalíciók egyéb formái a legutóbbi időben

duopólium, oligopólium, vagyis vagy két, illetve több termelő uralma) a polgári elmélet szerint az árutermelés fejlődésének bármely szakaszában felléphetnek. *Chamberlin* szerint például monopóliumhoz vezethet a termék minőségének valamely teljesen egyéni vonása, amely kizárólag csak az adott terméket jellemzi, vagy az eladó személyének egyéni, a többi eladótól elütő sajátossága. (Lásd *Mátyás Antal:* A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. III. fejezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

[24] *J. K. Galbraith:* Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 233. o.

[25] A konvenciót alkalmi kartellként definiálhatnánk.

olyan „piacon kívüli" szerződéses formákkal egészültek ki, amelyek – még a konszernekre vagy *trösztökre* jellemző tulajdoni összeolvadás és az erős központi irányítás kiépülése előtt – hosszú távú termelési érdekközösséget teremtenek az egymással korábban csak külsőleg vevő-eladó viszonyban levő vállalatok között. Ez a forma a termelési, illetve kutatási-fejlesztési kooperáció. Ahhoz, hogy több tőkét együtt vessenek az újratermelési és forgalmi folyamatba vagy legalábbis összehangoltan működtessék, nem feltétlenül szükséges a tulajdon összeolvadása. Az egyéni tőkék ideiglenesen is összekapcsolódhatnak, vagy funkcióik egy részét egyesítve növelhetik eredményességüket. Ilyenkor – ha nem is az egész tőkére vonatkoztatva, de mégis végbemegy a tőke hatalmi centralizációja, a tőkék erőinek összegeződése. A tőkék ilyenfajta szerveződése, összpontosulása – amely szabály szerint kezdetben külsőlegesen kevésbé lényeges funkcióikat fogja át, később egyre fontosabb területeket érint – a tulajdoni összeépülést megelőző állapot. A kooperáció a tőkék lazább összefonódása, a monopolizálás és érdek-összefonódás kevésbé intenzív formája.

A kooperáció híd, amely átíveli a tőke magánjellege és a tőkés termelés társadalmi jellege közötti szakadékot. Felbecsülhetetlen előnye, hogy a tevékenységek szükséges összehangolása nem érinti a formális, jogi értelemben vett tulajdont. „A kooperáció megoldást nyújt a modern követelmények és a vállalkozói önállóság megőrzésének vágya között feszülő konfliktus számára".[26] Másrészt azonban új konfliktusokat teremt, érzékeny egyensúlyt, amelyet az erőviszonyok eltolódása, a feltételek megváltozása könnyen felbomlásra ítél. A kooperáció lazaságáért azonban kárpótol a kooperáció rugalmassága és formagazdagsága.

Konkurrenciamozzanatok monopolista viszonyok között

Eddig – a tőkék közötti koalíció különböző formáit rendszerezve – az „összejátszásra", az együttműködésre, a klasszikus „kemény" konkurrencia alkalmazkodási, kooperatív mozzanatokkal való átszövődésének a kimutatására helyeztük a hangsúlyt. A tőke lényegének, terjeszkedési törekvésének mondana azonban ellent az, ha elvonatkoztatnánk az együttműködés közben, magában az együttműködésben, az összefogásban megnyilvánuló konkurrenciamozzanatoktól. Ez az, ami az összefogást, annak valamennyi formáját sajátosan tőkés jellegűvé teszi.

A tőkék kohéziója – akár kezdetleges, akár fejlettebb megnyilvánulásaiban – rendszerint az egyik tőkének a másik feletti uralmát, a társult tőkék egyenrangúságának feladását jelenti: A saját tőke feletti ellenőrzés lehetőségének korlátozódását az egyik oldalon, idegen tőke feletti rendelkezést a másik oldalon. Még a lazább – látszólag egyenrangú – társulásokban is, mint a kartellek vagy a vállalatközi kooperációk, hatalmi centrumok alakulnak ki. A tőkéseket szövetkezéseikben paradox módon

[26] *Cepes-RKW:* Grenzenüberschreitende Unternehmens-Kooperation in der FWG. Stuttgart, 1968. 3. o.

ugyanaz az erő kapcsolja össze, mint a piaci vetélkedéseikben, a konkurrencia, az idegen tőkék elpusztulásának és saját tőkévé való átváltoztatásának a vágya. Noha ez a szövetségesek közötti háború sokkal ritkábban ölt látható, érzékelhető formát, mint a piacokon folyó nyílt küzdelem, semmivel sem kevésbé intenzív, sem kevésbé gyilkos. E – nemritkán egy vállalaton belüli – harcban tulajdonképpen a piac elvei fogalmazódnak újra a piacon „kívül helyezkedő", a piacot korlátozni akaró, a piacon felülemelkedni szándékozó koalíciók működésében. Nem olyan egyszerű tehát a képlet, hogy *vagy* monopolista szövetségek *vagy* piac. A piac „trójai falova" a monopolista konkurrencia e sajátos formája révén a monopolista szövetségeken belülre kerül. Azt mondhatnánk erre, hogy a külső piac korlátozódásával kialakul és megerősödik a belső piac. A konkurrencia mozzanatától – az egyesülések, koalíciók, összefogások ellenére – nem szabadulhat a kapitalizmus, amíg csak kapitalizmus marad.

Amennyire nem él ma a piac klasszikus Adam Smith-i formáiban, annyira él, virágzik, átalakult, „internalizálódott", az új helyzetekhez simulékonyan alkalmazkodó formáiban. A piacot, a konkurrenciát ma már nemcsak ott kell keresnünk, ahol korábban található volt, vagyis önálló, független vállalatok külsődleges kapcsolataiban, hanem ott is, ahol talán el sem tudnánk képzelni: vagyis a vállalaton belüli kapcsolatokban, a monopóliumok magjában. A vállalaton belüli piac sajátos, érdekes és egészen új megnyilvánulása az ún. önálló nyereségközpontok vagy vállalaton belüli vállalkozók (intrapreneur-ök) jelensége.

A vállalaton belüli vállalkozás

Az önálló nyereségközpontok annak következményei, hogy a hatalmas vállalatbirodalmakon belül a bürokratikus–hierarchikus jellegű kapcsolatok mindinkább elvesztették hatékonyságukat, a nagyvállalatok egyre inkább kénytelenek voltak az utasításokat, a direkt irányítást *szerződéses kapcsolatokkal* helyettesíteni. Egyes részlegek, osztályok, munkacsoportok önálló vállalkozói státust kaptak, annak a gazdaságossági szempontok motiválta törekvésnek a jegyében, hogy „csináljunk a részlegekből minicégeket". Ezeket a kis, önálló baráti csoportokat „intrapreneur"-öknek nevezik az angolszász irodalomban.[27]

Ezek 10–11 főből álló kis csoportok[28] önállóan osztják meg egymás között munkájukat, szervezik meg „belső életüket". A cégtől *egyben* kapnak meg egy feladatot, amelynek elvégzéséért meghatározott díjazásban részesülnek. Az alapfeladat kijelölésén kívül a vállalat mindent rájuk bíz.

Az anyacég ugyanolyan szerződéses kapcsolatban áll a saját embereivel, mintha egy

[27] Lásd erről részletesen *Macrae, N.*: Intrapreneurial Now. The Economist, 1982. április 17.

[28] Macrae szellemes megjegyzése: ezek a csoportok nem állhatnak 10–11-nél több emberből. Jézus Krisztus 12 fővel próbálkozott, és kiderült, hogy ez eggyel több a kelleténél.

„külső" kisvállalattal vagy alvállalkozóval végeztetné el a munkát,[29] vagyis mintha a piacon lépne fel a munka elvégzésére vállalkozókat keresve. A vállalati központ nem szól bele, hogyan, miképpen szervezi meg a csoport a saját tevékenységét.

A vállalaton belüli vállalkozások elterjedését nem minősíthetjük egyszerűen munkaszervezési vagy decentralizálási folyamatnak. Többről van szó! A mai kapitalizmus termelőerői, amelyek mindinkább önálló alkotómunkát feltételeznek, nem férnek össze a nagyvállalatok tipikus „csavar a termelési gépezetben" jellegű bérmunkásával. A munkásokat és az alkalmazottakat semmi sem ösztönzi a hierarchikus gépezetben több vagy jobb munkára. A gépies munka esetén „többletteljesítményt" ki lehet váltani az erőszakos munkaszervezési módszerekkel (taylorizmus), az alkotómunkák esetében azonban ez lehetetlen.

A feltalálók, az automata rendszereket ellenőrzők, az üzletkötők, a reklámszakemberek stb. munkáját nem lehet futószalagra szervezni, nem lehet munkamozdulatokra bontani. Ők csak a saját felelősségükre dolgozhatnak, vagy sehogy. Az önellenőrzés, a saját felelősség, az önállóság, amely a munkák egyre nagyobb részénél igen lényeges, nem fér össze az idegen tulajdon céljainak alávetett bérmunkának. A „klaszszikus bérmunka" rendszere elavult. A bérmunka vállalkozói munkává való alakítása történelmi kísérlet arra, hogy a nagy korporációk keretei között újratermeljék az egyéni tulajdont és a klasszikus konkurrenciát, s ezzel növeljék a hatékonyságot. Mindezt azonban teszik úgy, hogy ne csorbuljon a termelők monopoltőkés kizsákmányolása, ne rombolódjanak szét a gigantikus monopoltőkés struktúrák, ellenkezőleg: genetikus alkalmazkodás révén ezek hatékonyabbakká váljanak és megerősödjenek.

A mai tőkésvállalati rendszer és más gazdasági szervezetek

Mind a tőkések szövetkezése, mind a közöttük levő kapcsolatok „hierarchizálódása", a tőke és tőke közötti egyenlőség korlátozása, illetve felszámolása rányomja a bélyegét a mai kapitalista gazdaság szerkezetére és e szerkezetet kifejező „külső" piaci struktúrára, illetve a piaci viszonyokra. A piacon egymás mellett, együtt élnek a tőkésvállalat különféle alaptípusai „az egysejtű vállalattól" az egyszerű részvénytársaságokon keresztül egészen a legmodernebb, a konglomerátumos konszernig. Egyszerre, egy-

[29] A tőkésvállalaton belüli önálló nyereségközpontok felépítése és működése hasonló a nálunk most kiépülő vállalati gazdasági munkaközösségek felépítéséhez, azzal a hajszálnyi, de nem elhanyagolható különbséggel, hogy a tőkés cég a munkát nem olyan áron adja ki, mintha idegenekkel végeztetné el, hanem abból indul ki: mennyit kaptak ugyanazért a munkáért korábban a saját alkalmazottai. Vagyis, ha korábban a szóban forgó munka elvégzése x béralapot kötött le, akkor most x minusz 10 vagy 20%-os áron adják ki a vállalaton belüli vállalkozóknak. Ezzel elkerülhető az abból eredő feszültség, hogy a „vállalkozók" ugyanazért a munkáért sokkal többet kapnak, mint a vállalat más dolgozói. Ellenkezőleg: inkább kevesebbet kapnak és nagyobb jövedelmük csak abból adódhat, hogy jobban szervezik meg a munkát.

idejűleg érvényesülnek és működnek a vállalati koalíciók különféle típusai a klasszikus kartelltől a tudományos-fejlesztési együttműködésig. E különböző történelmi korokban kialakult formák azonban mai változataiban nem pontosan ugyanolyanok, mint keletkezésük vagy virágzásuk idején voltak. A mai „egysejtű" vállalat nem olyan, amilyennek ősét Adam Smith látta a 18. században, a kartell sem pontosan úgy működik, amilyennek a század elején tűnt Hilferding szemében. Ez nem is lehet másként, hiszen a különböző formák sajátos „ökológiai rendszerben" élnek együtt, s ebbe illeszkedve tulajdonságaik is megváltoznak.

A dinamikusan fejlődő szervezeti egységek *nem egymás mellett léteznek, hanem együttmozogva*, egymásba fonódva, hierarchikusan tagolt szervezeti *rendszert alkotnak*. A szemünk előtt új monopoltőkés vállalati szerkezet rajzolódik ki és formálódik át szinte napról napra. Bizonyos ágazatokban megnövekedtek a vállalati méretek, uralkodóvá vált a konszern forma, a vállalatok száma csökkent. Az egyes gazdasági ágakban működő vállalatok különféle – a mai helyzetet visszatükröző – *vállalati szövetségekbe (monopóliumok) tömörültek*. A nagyobb vállalatok – és még inkább különféle lazább vagy szorosabb szövetségeik – meghatározó befolyást gyakorolnak a piacra.

Csorbát szenved a szabadversenyes kapitalizmus (sőt, az árutermelés) két érinthetetlennek tűnő alapelve: 1. a piac szereplőinek egyenlősége, egyenrangúsága; és 2. a piaci résztvevők önállósága, szabadsága, függetlensége. *A piac szereplői* (akár a nagyvállalatok, akár az „egysejtű" vállalatok) már nemcsak a cserében, hanem *cserén kívül is kapcsolódnak egymáshoz*, különféle megállapodásokkal, szerződésekkel. E szerződések korlátozzák a vállalatoknak – a piacon látszólag még tovább érvényesülő – egyenlőségét, egyik vállalatot alárendelik a másiknak. A tőkések osztálya „uralkodókra" és „alárendeltekre" hasad. Az egyenlőtlen „nem piaci" vállalati kapcsolatok két, ma jellemző formája: a bolygóvállalati rendszer és a „franchising".

Az „egysejtű" vállalatok és a bolygóvállalati rendszer

Az egyéni vállalatok – a tőkés gazdaságtörténet több egymást követő fúziós hulláma ellenére sem tűntek el a tőkés gazdasági színpadról. Igaz, a tízezerszámra alapított kisvállalatok halálozási arányszáma igen magas (évi átlagban a vállalatok teljes számának mintegy 7%-át teszi ki), születési arányszámuk viszont ennél is magasabb (kb. 8,5%)[30]. Ennek magyarázatát elsősorban a *társadalmi termelőerők* változásaiban kell keresnünk. A technikai forradalom és a termelőerők fejlődéséből következő társadalmi változások *kettőst hatást gyakorolnak a kis családi vállalatokra.*

[30] Lásd *I. I. Beglov:* Szobsztvennoszty i vlaszty. Nauka, Moszkva, 1971. 28. o.

[31] A kisvállalatok helyéről, szerepéről a modern gazdaságban lásd *Varga György:* A kis- és középüzemek szerepéről japán és olasz tapasztalatok fényében. Közgazdasági Szemle, 1976/4.

Egyrészt számos új lehetőséget kínálnak.[31] A technikai fejlődés jellegével függ össze, hogy bizonyos területeken növekszik a kisszériás termékek súlya, új, a fogyasztáshoz közel álló ágak keletkeznek (például műanyag-feldolgozás stb.). A mezőgazdasági és az ipari munka termelékenységének növekedésével mind több munkaerő szabadul fel a szolgáltatások számára. A szolgáltatások ugyanis (jelenlegi fejlődési periódusukban) főként kisüzemi módon szervezhetők. Bizonyos modern iparágak (autóipar, háztartási gépek gyártása) mintegy kiváltják a kisvállalatok számának növekedését.[32]

A termelőerők fejlődése másfelől szűkíti a kisüzemek lehetőségeit. Nagyüzemi technika honosodik meg olyan, eddig hagyományosan dekoncentrált területeken, mint a kereskedelem vagy az élelmiszer-termelés. Hátrányosan érinti a kis családi vállalatot sok iparágban a minimális tőkeigény és az optimális üzemnagyság növekedése, a nagy költségekkel járó kutatási és újdonsági verseny, továbbá a vállalat tudományos irányításának „szükségletté válása". *A kisvállalatok legnagyobb része új gazdasági szerepét, „túlélési lehetőségét", az ún. bolygóvállalati státusban találta meg.*

A kisvállalat legjellegzetesebb típusa a *szállító bolygóvállalat*,[33] amely zökkenőmentesen illeszkedik megrendelője termelési szervezetébe, mintegy annak nyúlványaként értelmezhető. Az óriáscégek szállítóinak száma Amerikában és kontinensünkön is tízszeres nagyságrendű.[34] Különösen elterjedt ez a rendszer Japánban, ahol a nagy fonodák, szövőüzemek sokaságának adnak megrendelést, biztosítják számukra az anyagot, meghatározzák a termelt termékfajtákat és a minőséget, magukra vállalják a realizálást.

A szállítók életképességüket az óriásoknak köszönhetik. Megrendelésük, „technikai segítségük" nélkül képtelenek lennének alkalmazkodni a modern gazdaság követelményeihez. A nagyvállalatok formálisan nem sajátítják ki a kicsiket, meghagyják cégjelzésüket, jogi különállóságukat, bizonyos kérdésekben még döntési szabadságukat is, s mégis a szállító teljes körű ellenőrzésével saját termelési folyamatukként szabályozzák a gyakran több tízezer (!) szállítóból álló „külső" termelési kört is. *A szállítókat a szűk specializáció és a szigorú szállítási szerződések olyan szoros szálakkal kötik megrendelőikhez, hogy a nagyvállalat a közvetlen beolvasztás esetén sem tarthatná sokkal erősebben a kezében az üzemet.*

A szétaprózódott *kisüzemi termelést a monopólium egységes termelőszervezetté* (szupermanufaktúrává) integrálja, ahol egy-egy alkatrész előállítása már nem egyetlen

[32] A háború utáni időszakban Amerikában például több százezer új kisvállalat keletkezett a lakossági szolgáltatások szektorában. A televíziók, hűtőszekrények, klímaberendezések elterjedése körülbelül másfélszáz ezer javítóvállalatot hívott életre az Egyesült Államokban. Az amerikai sztrádákon futó több mint 100 millió személy- és tehergépkocsi javítása pedig százezernyi javítóműhelynek ad munkát.

[33] A bolygóvállalatot részletesebben elemzi *Szabó Katalin:* A bolygóvállalat – a kiscégek beépülése a tőkés nagyvállalati rendszerekbe. Közgazdasági Szemle, 1974/9.

[34] A *General Motors*, amely 1939-ben még „csak" 12 000 szállítót foglalkoztatott, 1954-re már több mint 30 000 „bolygóval" rendelkezett. *A United Steel* mintegy 50 000, a *Fiat* 40 000, a *Du Pont* 30 000 alvállalkozóval dolgozik.

termelőt láncol be, hanem egész tőkésvállalatokat 10-től 25 000 munkásig. A tőkés történelem magasabb fokon ismétli önmagát, az elidegenített tőkehatalom már nem egyszerűen részmunkásokat egyesít parancsnoksága alatt, hanem „résztőkéseket". A gyakran egyetlen alkatrész előállítására specializálódott kisüzem szinte a virtuozitásig jut el a termék termelőfolyamatának megszervezésében. A viszonylag jelentéktelen alkatrész előállításának olyan részleteire is ügyel, amelyre egy mamutcégen belül a fizetett alkalmazottak, az üzemvezetők sohasem tudnának figyelmet fordítani. Az egzisztenciális bizonytalanság és a tulajdonosi megszállottság a kisvállalatoknál pótlólagos energiákat szabadít fel.

Franchising

A monopóliumok áttételes uralmának, az „önálló kisvállalkozás" és a monopolhatalom szimbiozisának egyik nagyon figyelemre méltó új hajtása elsősorban a kicsinybeni kereskedelem területén a franchising, amely a II. világháború után kezdett elterjedni az Egyesült Államokban. Az *International Franchise Association* (Chicago) így definiál: a franchising „szerződéses kapcsolat egy vállalat és egy magánszemély között, amelyben

– a vállalatnak folyamatos az érdekeltsége a magánszemély tevékenységében, ezért segíti azt az ügyvezetés javításában és korszerűsítésében;

– a magánszemély a vállalat cégjelzése vagy tulajdonjogának formulája alatt működik;

– a magánszemély lényeges tőkét ruház be".

A koncensziós rendszerben egy ismert márkanévvel rendelkező cég elosztási hálózatát úgy szervezi meg, hogy önálló kisvállalkozókat kreál és gyűjt maga köré, akik a forgalmi tőke egy részét előlegezik. Ezzel a nagy cég szakmai ismeretet mobilizál, és idegen tőkék felett biztosítja ellenőrzését. A franchising nem teljesen új jelenség, hiszen Európában is régóta működnek a koncensziós elv alapján benzinkutak, autókereskedések. A franchising azonban a kiskereskedelem és a szolgáltatások egyre több ágában terjed el, a motelek működtetésétől a barkácscikkek eladásáig. A rendszer segítségével koncentrálhatók a szervezettségnek és a nagyüzemi módszernek mindeddig ellenálló területek, és a korszerű ellenőrzőhatalom összefonódik a kiskereskedők és szolgáltató iparosok szolgálatainak „személyes jellegével".

Azok a kiskereskedők vagy szolgáltatók, akik koncessziók igénybevételével nem fizetnek „adót" a nagy termelő vagy elosztó monopóliumoknak, nem sok „túlélési" eséllyel rendelkeznek. A franchising rendszerben működő kistőkés – mivel saját tőkéjéről van szó – jobban szervezi meg a kereskedelmi tevékenységet, mintha ugyanazt a nagy cég fizetett alkalmazottra bízná. A franchising kereskedő vagy -szolgáltató mindig „saját környezetében" tényked ik, s ennélfogva olyan helyismerettel, amely egy országos hatáskörű nagy cég alkalmazottainál el sem képzelhető.

A franchisingnek a „kicsik" számára is megvannak az előnyei. A nagy cég bevezetett termékével, márkanevének árnyékában a kockázat meglehetősen kicsi. Adaptál-

hatják a nagy cég „kezdeményezéseit". Egy svájci lap a *Der Organisator* a franchisinget egyik cikkének címében a sikeres eszmék sokszorosításának nevezi.[35]

A bolygóvállalati rendszer és a franchising egyszerre példa a kisvállalatok széles lehetőségeire a legfejlettebb tőkés gazdaságban és a kisvállalatok tevékenységének „monopolizálására", a kisvállalatok monopolista „leigázására", alárendelésére.

Állami vállalatok és közszolgáltató intézmények[36]

A mai tőkés gazdaságok szervezeti rendszerében fontos, sőt egyre növekvő jelentőségű az állami szektor. Az állami szektor ún. közszolgáltató intézményekből és állami vállalatokból áll. A kétfajta állami gazdasági szervezetet, kétfajta társadalmi igény hívta életre.

Közjavak és közszolgáltató intézmények

A közszolgáltató intézmények (kórházak, kommunális intézmények, út, vasút, kikötői létesítmények, hadsereg, rendőrség stb.) kiépülésüket az ún. közjavak létezésének köszönhetik. Samuelson könyvében a világítótorony példáját hozza fel a tipikus közjószágra.[37]

[35] A Német Szövetségi Köztársaságban például egy *E. Lux* nevű cég OBI névvel „csináld magad" üzletek egész Európára(!) kiterjedő láncát hozta létre franchising rendszer alapján. A központ dolgozta ki az üzletek egyöntetű külsejét, képezte ki az eladószemélyzetet, gondoskodik az áruválasztékról. Valamennyi üzletet egyetlen számítógéprendszerbe kapcsolták, amely a bruttó nyereségkimutatás elkészítéséig bezárólag az üzletek teljes adminisztrációs terhét magára vállalta. A kiskereskedő bérbe veszi az OBI üzletet, és azt saját tőkebefektetéssel felszereli, de az *E. Lux* cég szigorú irányelvei alapján. A nyújtott franchise-jogok ellenértékeképpen a bérbe vevő kiskereskedő 20 000 márkát fizet a szerződés megkötésekor, ezenkívül kötelezettséget vállal arra, hogy forgalmának 2%-át, minimálisan azonban évi 20 000 márkát fizet a nagy cégnek. A franchising rendszerben szerzett jutalék a monopolprofit, az „adó" és a járadékjövedelem valamilyen elegye.

[36] E fejezetrész kidolgozása során támaszkodunk *Bod Péter Ákos* „A vállalkozó állam" című tanulmányára (Tervgazdasági Intézet, 1982.), továbbá *Bihari Péter – Falusné, Szikra Katalin* „Állami vállalatok a fejlett tőkésországokban" című cikkére (Közgazdasági Szemle, 1983/6).

[37] „Egy üzletember nem építhet világítótornyot profitszerzés céljából, mivel nem követelhet pénzt a felhasználóktól. Ez tehát bizonyosan olyan típusú tevékenység, amelyet a kormányzatnak kell természetszerűen magára vállalnia." Ha a világítótorony kezelői képesek lennének is minden felhasználótól díjat követelni, ettől még nem lenne társadalmilag optimális közönséges magánjószágként, a piac meghatározta áron adni ezt a szolgáltatást. Mégpedig azért nem, mivel „a társadalomnak zérus pótlólagos költségébe kerül, hogy egy újabb hajójának megengedje e szolgálat igénybevételét, s ennélfogva minden olyan hajó, ami azért marad távol a vizekről, mert nem hajlandó pozitív árat megfizetni, a társadalomnak gazdasági veszteséget jelent még akkor is, ha a megállapított ár nem lenne több a világítótorony hosszú távú fenntartási költségénél. Ha megéri társadalmilag egy világítótorony megépítése és működtetése – s ez nem mindig van így –, akkor egy részletes vizsgálat során kimutatható, hogy egy ilyen társadalmi jószág optimálisan miként tehető mindenki számára elérhetővé." *(P. A. Samuelson:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 233. o.

A közjavakra jellemző, hogy

1. oszthatatlanok,
2. szétválaszthatatlanok,
3. használatukból senki sem zárható ki.

A közjavak egységes egészet képeznek, nem oszthatók fel úgy a társadalom tagjai között, mint a szén vagy a kenyér. A tipikus közjavakat nem egyénileg veszik igénybe a felhasználók, hanem mint társadalom. A honvédelemre például egyénileg senkinek sincs szüksége, a társadalom egésze azonban mégis igényt tart rá. A közjavaknál az igénybevevő rendszerint nem azonosítható. A tiszta levegőnél vagy a köztéri szobor esetében nehéz lenne megjelölni a felhasználót. Ha a felhasználó nem vagy nehezen azonosítható, akkor a szolgáltatás vagy jószág nem is fizettethető meg vele, és ez már eleve kizárja azt, hogy a szóban forgó jószág termelését profitorientált tőkésvállalatokban szervezzék meg.

A közjószágok jellegzetesen komplex termék- vagy szolgáltatáscsomagot alkotnak, amit nem lehet részeire bontani, vagyis gyakorlatilag csak átfogó társadalmi hálózatként lehet működtetni. A járványmegelőző hálózat működőképtelen, ha például csak egy megyére terjed ki, de ugyanúgy a környezetvédelmet (levegőtisztaság, vízminőség fenntartása stb.) sem lehet elszigetelt vállalkozásként megszervezni, mert úgy szinte értelmét veszti.

A közjószágok esetében még ha azonosítható is esetleg a felhasználó, akkor sem szervezhető a dolog magánvállalkozásban, ha a közjószág felhasználásából nem zárható ki az, aki nem fizet. Márpedig legtöbb közjószág esetében ez a helyzet. A világítótornyot az is látja, aki nem fizetett érte, a falusi bekötő úton az is járhat, aki nem járul hozzá az építéséhez.

A „fogyasztásból való kizárás" a klasszikus közjavak esetében vagy egyáltalán nem oldható meg, vagy csak olyan költségesen, hogy az már értelmetlenné teszi a közjószág megfizettetését.[38] (Elvileg például lehetne mindenkivel vámot fizettetni, aki kilép az utcára, ez azonban annyira költséges lenne, hogy gyakorlatilag nem oldható meg.) Minthogy a közjószágot általában ingyenesen vagy névleges áron[39] kell a felhasználók rendelkezésére bocsátani, csak ún. non profit intézmények vállalhatják magukra ezek „termelését".

A közszolgáltató intézmények elterjedéséhez nagyban hozzájárult az externalitás jelensége. Az externaliák tulajdonképpen külső társadalmi hatások. A piaci mecha-

[38] Ezzel kapcsolatos az ún. potyautazás jelensége. Ennek lényege: az egyének igyekeznek hasznot húzni a kollektív tevékenységből, ám igyekeznek elkerülni a fizetést. Ha adott a potyautazás lehetősége – márpedig az igazán közjószágok esetében ez általában adott –, ez már gyakorlatilag kizárja azt, hogy a szóban forgó közszolgáltatást nyereségre orientált magánvállalkozásként szervezzék meg.

[39] Az ingyenesség természetesen nem azt jelenti, hogy a társadalomnak nem kerül semmibe a szóban forgó jószág, hanem csupán arról van szó, hogy a közvetlen felhasználó jut hozzá ingyen. Sőt, ha meggondoljuk azt, hogy a közvetlen felhasználó általában adózó polgár, akkor még az ő szemszögéből sem „valódi" az ingyenesség, hiszen ha közvetlenül nem is, közvetve az adón keresztül fizet a rendelkezésre bocsátott javakért.

nizmus és a profitorientált intézmények akkor jelentenek társadalmi szempontból kedvező megoldást, ha nincsenek a rendszerben externáliák. A valóságban azonban a tőkés gazdasági rendszerben nemcsak hogy léteznek externáliák, de ezeknek a jelentősége egyre növekszik.[40] A negatív externáliára példa a környezetszennyező gyár. A profitra termelő vállalat kalkulációjában „áldozatként" költségként csak azok a közvetlen kiadások jelennek meg, amelyeket a saját zsebéből fedez, a környezetnek okozott kár már nem. Társadalmi szempontból azonban ez is költség, s amíg a tőkésnek kifizetődő lehet a környezetszennyező tevékenység, addig a társadalomnak egyáltalán nem az.

Ilyen esetekben vagy *internalizálni* kell a külső társadalmi hatást (például környezetszennyező bírságot fizettetni a vállalattal), vagy olyan állami vállalatra bízni a szóban forgó tevékenységet, amely akkor is fenntarthatja magát a gyártást, ha a környezetvédelmi berendezések megépítése veszteségessé teszi a szóban forgó üzemet. Az internalizálás szükségességének kritériumát Pigou fogalmazta meg. E kritérium szerint bármikor amikor a külső káros gazdasági hatás (vagy a külső kedvező gazdasági hatás) divergenciát hoz létre a vállalat által számított magán pénzbeli határköltség és a valóságos társadalmi költség között, közgazdaságilag nyilvánvalóan szükséges egy adó vagy egy támogatás bevezetése.[41]

Az externalitás egy sajátos formája a nemzedékek közötti külső hatás. A mai tőkésvállalatok nyilvánvalóan nem törődhetnek az utánuk jövő generációk sorsával. „A jövő generációi ugyanis nem képesek megfelelően érvényesíteni igényeiket a potenciálisan kimerülő erőforrások felhasználása terén a mai piac közvetítésével. Ilyen esetekben indokolt lehet a szóban forgó erőforrások felhasználását kivonni a nyereségmaximalizáló magánvállalkozások szférájából, és a termelést közösségi (pl. állami vállalati vagy nem profit-elvű) vállalkozásként folytatni. Ez esetben a tágabb közösség és a későbbi generációk szükségleteit egybe lehet vetni a hosszabb időtáv alatti prognosztizálható lehetőségekkel."[42]

Az extern hatások fokozódása, illetve ezek tudatosulása révén az állami intézmények nem szorítkoznak a hagyományos állami közszolgáltatások (igazságszolgáltatás, kórházak, alapfokú oktatás) ellátására, hanem benyomulnak a termelési szektorba is (nyersanyagok kiaknázása, közlekedés, hírközlés stb.). Ez már egy másik típusú állami szervezethez vezet el bennünket, az állami vállalathoz.

[40] „Az externáliák" jelentőségének bővülését fogalmazza meg *Scitovsky Tibor* „Még akár egy vagy két generációval ezelőtt is a közgazdászok számára kuriózum volt az externalitás, ám a mai világban, a levegőszennyezési, a hulladékelhelyezési és más hasonló gondok közepette a külső hatások a modern gazdaság jellemző és mindent átható sajátosságává váltak. (Idézi *Bod Péter Ákos:* I. m. 95. o. Az eredeti forrás *Scitovsky, T.:* Welfare and Competition. Homeword, Irwin, 1971.)

[41] Lásd *Samuelson, P. A.;* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 612. o.

[42] *Bod Péter Ákos:* A vállalkozó állam. Az állami vállalatok működése Európában. Tervgazdasági Intézet, 1982. 93–94. o.

Az állami vállalatok térnyerése a mai kapitalizmusban

Az állami vállalatok, szemben az állami közszolgáltató intézményekkel, általában olyan termékek, szolgáltatások előállítói, amelyeket a magánvállalatok is képesek előállítani és párhuzamosan elő is állítanak. A magánszektorral versenyző állami szektor kiépülésének motívumai között az externalitás csak egy, és talán nem is a legfontosabb. Azt, hogy az állam – ez a „tehetségtelen vállalkozó" (Mill kifejezése) – vállalkozásra adja a fejét, nem annyira közgazdaságilag pontosan körülhatárolható kritériumok, hanem inkább történelmi körülmények indokolták.

Az állam ma és a múltban is „helyettesítette" a magántőkét, ha az bátortalan vagy erőtlen volt. A tőkés fejlődés (vagy éppen a monopoltőkés fejlődés) megkésettsége, lemaradása számos tőkés országban arra késztette az államot (és készteti ma is), hogy maga vegye magára a vállalkozó „overállját" és ily módon akadályozza meg a gazdaság „perifériára" sodródását. Ez az „utolérési" elem igen fontos az állam közvetlen vállalkozása történetében. A legkevésbé azokban az országokban érezték szükségét az állam gazdaságteremtő és közvetlen gazdálkodó tevékenységének, amelyekben a magántőke a legerősebb volt, és amelyek a gazdasági fejlettséget tekintve a „centrumhoz" tartoznak. Attól távolodva vált természetessé, hogy az államnak joga van magának vállalkozni, s ha kell, hát a magánvállalkozás *helyett*.

Az állam vállalkozó ténykedésének, az állami vállalatok kiépülésének ösztönzője a gazdaság militarizálása vagyis a háborúk, háborús helyzetek. Sok esetben a gazdasági és társadalmi válságok is elősegítik az állami vállalatok terjeszkedését. (Ez volt tapasztalható például a nagy válság után Nyugat-Európa számos államában.)

Gyakran kifejezetten politikai okokra vezethető vissza az állami vállalatok térnyerése. Megfigyelhető, hogy baloldali kormányok uralomra jutását általában államosítási hullám követi, míg a jobboldal uralma rendszerint „reprivatizálással", vagyis az állami tulajdonú vállalatok magánkézbe adásával jár.[43]

Az állami vállalatok kiépítésének a nem közjavakat (közszolgáltatásokat) termelő szektorokban gazdasági mozgatórugói is vannak. Ezekről a 6. fejezetben lesz szó.

Az állami vállalat és a gazdasági racionalitás

Az állami vállalat mint javakat és szolgáltatásokat előállító egység – ugyanúgy, mint a magánvállalat – piac révén kapcsolódik a gazdaság más szereplőihez. Ebből következően amazokhoz hasolóan racionális gazdálkodásra törekszik, igyekszik bevételeinek és kiadásainak különbözetét maximalizálni. Minthogy azonban a vállalat tulajdonosa az állam, az ilyen típusú vállalkozásokban nemcsak a „közönséges"

[43] Államosítási hullámot indíthat el a nemzeti tőke érdekeinek érvényesítésére való törekvés is az idegen tőkével szemben. Ilyen volt a helyzet például Franciaországban a II. világháború után az amerikai tőkével szemben.

profitmaximalizálási posztulátum érvényesül, hanem az állam általános gazdaságszervező céljai is, gyakran akár a profitmaximalizálás ellenében.

A tőkés országokban az állami vállalatok két jellemző típusa alakult ki: a monopolvállalatok és a versenyvállalatok. Az állami monopolvállalatok klasszikus esete a kommunális vállalat. Az ilyen gazdasági egységek mind profiljukat, mind működésüket tekintve több hasonlóságot mutatnak a közszolgáltató intézményekkel, mint a magánvállalatokkal. Egzakt módon is el lehet határolni a közszolgáltató intézményt a nem profitorientált állami vállalatoktól. Sok esetben inkább jogi, mint közgazdasági különbségek vannak az állam által működtetett egységek e két típusa között. E forma lényegét valamiféle átmenetként is leírhatnánk a közszolgáltató intézmény és a vállalat között. Működési területük is a közszolgáltató intézményekkel rokonítja az ilyen vállalatokat (áramszolgáltatás, közlekedés, szállítás stb.). Az ilyen típusú állami vállalatok az állam vállalkozásokat indukáló funkciójával függnek össze, a vállalkozás általános feltételeinek, a magángazdaság számára kedvező általános kereteknek a kiépítéséhez kapcsolódnak, és nem állam „helyettesítő" funkciójához. Ebben az esetben az állam nem azért vállalkozik, hogy helyettesítse a magántőkét, hanem azért, hogy segíte, ösztönözze azt.

Bár ezek a vállalatok az adott területen gyakran „egyedül vannak", mégsem használják ki helyzetüket: áraik nemhogy magasabbak lennének az indokolhatónál, hanem alacsonyabbak. Az alacsony árak politikáját „gazdájuk", az állam kényszeríti rájuk. Mivel az állami „monopolvállalatok" olyan területen dolgoznak, amely területeken a kielégítetlen kereslet a gazdaság egészének működési zavaraihoz vezetne, s így nem lehet a keresletet az áraktól függővé tenni. Ezért a termelés itt nem szervezhető (vagy legalábbis nem szervezhető „simán") a magángazdasági elvek alapján. Az ilyen alapvető fontosságú szolgáltatások (termékek) csak olyan vállalatokra bízhatók, amelyek rendszeresen és tartósan képesek nagy veszteségek elviselésére.

Az állami monopolvállalatok magángazdasági értelemben általában nem hatékonyak. Nem is helyes azonban ezek hatékonyságát a tudományos magángazdasági hatékonysági mutatókkal mérni, mivel az ilyen vállalatok esetében jórészt külső gazdasági hatásokban jelentkezik a tevékenység pozitív eredménye. Az infrastruktúra működtetésének haszna a magánvállalatoknál csapódik le. Ezenkívül az ilyen jellegű tevékenységeknek gyakran olyan — jelenleg kiküszöbölhetetlennek tűnő — sajátosságaik vannak, amelyek nem merülnek fel a „normális" termelőtevékenységek esetében. Ilyen sajátosság például a negatív termelékenység.[44] Negatív termelékenységről akkor beszélünk, ha a nem profitra termelő vállalat (intézmény) éppen azt a problémát élezi ki, amelyek megoldására létrehozták. A „kórházüzem" sokszor nemcsak megszünteti, hanem maga is termeli a betegségeket (korpitalizáció, itarogén ártalmak), a környezetvédelem mesterséges beavatkozásával — mint utólag kiderül — a környezet lerombolásához vezethet.

[44] Lásd erről *Christian Leipert;* Kiegyenlítő kiadások; tüneti kezelés és negatív termelékenység az állami szektorban IFO-Studien. Berlin-München, 1981. 1. sz.

Az állami monopolvállalatok esetében a profitorientáció nyíltan és egyértelműen alárendelődik a makrogazdasági céloknak. A profitérdekeken „felül emelkedő" állami monnpolvállalat közvetve mégis profitorientált. Csakhogy nem a saját profitját tartja szem előtt, hanem az összprofitot, vagyis a magántőkések befektetéseinek profitabilitását. Anélkül az infrastrukturális háttér nélkül, amit a magántőke – a hosszú megtérülés és más szempontok – nem tart kifizetődőnek, és ennélfogva nem is épít ki, nem lehetne magánberuházási tevékenységet folytatni. „A profit-nemtermelés egy sajátos formája a profiton nyugvó modern termelési módnak, nem független a profitra termeléstől, hanem annak ikerpárja".[45]

A profitszempontok „lefojtása" azonban az állami monopolvállalatoknál sem ellentmondások nélküli folyamat. Minthogy az állami vállalatnak ez a típusa is *vállalat*, a profitösztön itt is felszínre tör, s csak külső beavatkozással, a vállalat önállóságának elnyomásával lehet *rákényszeríteni* ezeket a cégeket a makrogazdasági célok előtérbe helyezésére. „A szakirodalom olyan eseteket is leír, hogy a vállalatok eltitkolják a profitot az állami szervek elől, s – szemben a kormány elvárásaival – jövedelemmaximalizáló stratégiát érvényesítenek.[46]

A *versenyvállalat* nemcsak „suba alatt", hanem nyíltan valódi vállalatként viselkedhet. A versenyvállalatok esetében ugyanis a tulajdonosi érdek a profitabilitáshoz és a vállalat piackonform viselkedéséhez fűződik. Az állami versenyvállalatok kiépítését igen gyakran az ún. „helyettesítési funkció" motiválja. Ha az állam nem segíti a magánvállalatokat, hanem bizonyos értelemben a helyébe lép, nyilvánvalóan csak akkor viselkedhet megfelelő helyettesként, ha ugyanúgy jár el, mint a magánvállalatok. Helyettesítési szerepében az állam csak profitorientált vállalatok révén működhet megfelelően.

Különösen akkor kerülnek előtérbe a hatékonysági szempontok, ha az államnak a nemzetközi versenyben kell fellépnie a magántőke helyett. Ugyanannyira érvényes a profitorientáció azonban akkor is, ha az állami vállalat létesítésével az állam célja az, hogy „versenyre hívja" ki a magánvállalatokat, vagyis költségcsökkentésre, technikai fejlesztésre szorítsa őket. A versenyre serkentésre törekvését gyakran az váltja ki, hogy egy-egy iparágban a magánvállalatok szilárd oligopolitika struktúrát építettek ki. Ezt akarja az állam vállalat révén szétrombolni.[47] A nagyvállalatok gyakran nem tudatos állami számítás eredményeként fejlődnek ki, hanem éppen ellenkezőleg: azáltal válnak versenyvállalatokká, hogy kicsúsznak az állami ellenőrzés alól. Egy francia szerző[48] cikkében leírja, hogy az állami vállalatok meglehetősen gyakran elvándorolnak a „közösség" által rájuk bízott iparágakból, és leányvállalatok közbeiktatásával – jövedelmezőbb tevékenységre térnek át.

[45] *Szabó Katalin:* Nagyvállalati kihívás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 266. o.

[46] *Bihari Péter–Falusné Szikra Katalin:* I. m. 657. o.

[47] Lásd erről „Az oligopóliumok szabályozása és az állami monopóliumok" című cikket. The Economist, London, 1976. XI. 20–27. o.

[48] *Francois-Marsall, F.:* Most ou résurrection des nationalisations. L'Expansion, 1973. 2. sz.

Az állami tevékenység dinamikus bővülése és nagy súlya, amelyet nem kis részben az állam vállalkozói szerepvállalásával magyarázhatunk, ellenáramlatot indított el mind a nyugati gazdasági ideológiában, mind a gazdaságpolitikai gyakorlatban. A Milton Friedman névvel fémjelezhető irányzat (amelynek gazdaságpolitikai megfelelője a *thatcherizmus)* képviselői az állam gazdasági tevékenységével kapcsolatban azt kérdezik: hol a határ?

Az állam visszavonulását szorgalmazók két fontos érvet hangoztatnak az állami vállalatokkal, az állam közvetlen szerepvállalásával szemben.

1. A kiterjedt állami szektor csak a magángazdaságot megbénító erőszakos adóztatással tartható fenn. A túlhajtott adóztatás stagnáláshoz, ennek révén csökkenő adóbevételekhez és nagy állami deficithez vezet.

2. Adott szolgáltatás vagy termék esetén a magángazdasági megoldások általában hatékonyabbak.

Mindkét érvben fellelhető az igazság egy kis darabja. A tőkés gazdaság államosításának valóban objektív határai vannak. A gazdaságra „rátelepülő" állam terjeszkedése, a tevékenységek, profitszempontok érvényessége alóli kivonása a kapitalizmusban valóban korlátokba ütközik. Jelzi az is az állami vállalkozások határait, hogy az állam kénytelen „adaptálni" a profitalapú gazdálkodást, ha anyagi nehézségei vannak, s egyre-másra kommercializálja korábban „ingyenes" szolgáltatásait. A jóléti állam kiterjedt szolgáltatási rendszerét a válság vihara a legtöbb tőkés országban alaposan megtépázta. Azt is figyelembe kell venni, hogy a „túlhajtott" államosításokat időről időre reprivatizálási hullámok követik.

Az sem teljesen alaptalan megállapítás, hogy az állami megoldások ellenében a magángazdasági megoldások sok esetben hatékonyabbak. A bürokratizmus, a „költségektől való eltekintés" mindenesetre ritkább jelenség (ha létezik is) a magánszektorban, mint az állami vállalatoknál. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a magángazdasági megoldások nagyobb hatékonysága nem feltétlenül magában a tevékenységben leli magyarázatát, hanem a negatív külső gazdasági hatások másokra való áthárításában és a magasabb árakban.

Nem valószínű, hogy a tőkés országokban a közeljövőben érezhető eltolódás mehetne végbe a magánszektor javára és az állami szektor rovására.[49] Az állami szektor ellenesség ugyan erős az ideológiában, a gyakorlatban azonban nem várható, hogy alapvető elmozdulás történjék ebben a vonatkozásban anélkül, hogy az állami szektort létrehozó és fenntartó okok megszűntek volna.

[49] Ennek a véleménynek ad hangot részletes és számos szerzőre hivatkozó elemzés alapján Bod Péter Ákos is.

A munkavállalók és a lakosság érdekvédelmi szervezetei

A szakszervezetek

A munkástömegeket a nagy városokba tömörítő tőkés termelési rendszer megteremtette a feltételét a munkásszervezetek létrejöttének. Élesztője, ösztönzője volt tehát annak a természetes tendenciának, hogy mind nagyobb gazdasági erőt összpontosító, jól szervezett tőkésvállalatokkal, sőt a tőkések társulásaival, szövetségeivel szemben a munkások is szervezetten lépjenek fel. A tőkefelhalmozás ellentmondásos következménye, hogy miközben egyre jobban alárendeli a munkásokat a tőkének, egyúttal – a munkások koncentrálásával – egyre jobban növeli a munkásszervezetek erejét. A mai óriásszakszervezetek, szakszervezeti szövetségek (mint pl. a kommunista vezetés alatt álló francia CGT vagy az angol TUC stb.) messze vannak már a régi éttermekben és templomokban összejövő alkalmi munkástársulásoktól, de néhány céljuk és eszközük vonatkozásában még ma is mutatnak hasonlóságot a „régi" szakszervezetekkel.

Az ősszakszervezetek szervezeti hatalmukat a munkások érdekvédelmére, a bérek növelésének kikényszerítésére és a munkafeltételek javítására használták fel. Ezek a célok máig is érvényesek, kiegészítve a munkahelyek elvesztésének megakadályozásával és a létbiztonság megteremtésére irányuló egyéb követelésekkel (társadalombiztosítás, különféle jóléti szolgáltatások).

A szakszervezetek történelmi fegyverei a sztrájkok. A sztrájkok különféle típusai kiegészülnek a politikai tiltakozás egyéb formáival. A sztrájkok fenyegetése arra a hatásra épül, amit egy hosszabb munkabeszüntetés a vállalati profitra gyakorolhat.

A mai szakszervezetek őseikhez képest azonban sok új vonást is mutatnak. A legfontosabb a szakszervezetek beépülése a modern tőkés gazdaság intézményrendszerébe, a szakszervezetek sajátos új szerepe a makrogazdasági politika alakításában. A legtöbb fejlett tőkés országban a szakszervezetek az ún. kollektív alkudozás rendszerében működnek együtt a munkáltatók érdekvédelmi szervezeteivel és a tőkés állammal. A modern szakszervezetek korántsem korlátozzák tevékenységüket a munkásosztály bérköveteléseinek képviseletére, hanem – az állammal való együttműködés keretében – gazdaságpolitikai felelősséget vállalnak. A béreket már nemcsak abból a szempontból vizsgálják, hogy azok hogyan hatnak a munkások megélhetésére, hanem abból a szempontból is, hogy hogyan hatnak a gazdasági növekedésre.

A szakszervezetek és tőke állami segédlettel történő alkudozása azt a hamis látszatot kelti, hogy tulajdonképpen három nagy monopolista csoport vetélkedéséről van szó, amelyek mindegyike az erő és a kényszerítés eszközeit alkalmazza a többiekkel szemben. Valójában a modern tőkés gazdasági kiegyensúlyozottságának alapjául szolgáló három hatalom korántsem egyenértékű. Az ellensúlyozó erők Galbraith-féle elmélete a szakszervezeteket monopóliumként felfogó általánosan elterjedt koncepció[50] képviselői szem elől tévesztik azt a tényt, hogy a szakszervezetek hatalma

[50] A szakszervezeteket nemcsak Lord Balogh vagy Galbraith kezeli monopóliumként, hanem a

magából a szervezetből ered, ha tetszik, egyfajta szervezeti hatalom, és nincs anyagi bázisa. A tőke és az állam ezzel szemben bázissal bír, hatalma anyagi jellegű. „A tőke hatalmának alapja azonban a termelési eszközök ellenőrzése, és ezt az ellenőrzést az egyes cégek nem hárítják át az üzleti érdekszövetségekre. Ez azt jelenti, hogy a szövetségek beépülése az állami struktúrák révén kevésbé jelentős a tőke számára, mint a szakszervezetek beépülése a munkásság számára, éppen ezért, mert e szövetségek kevésbé döntő szerepet játszanak osztályuk számára a harc, a képviselet és a társadalmi ellenőrzés eszközeként, mint a szakszervezetek osztályuk számára..."[51]

A kollektív alkudozás rendszere így hát eleve aszimmetrikus, és nemcsak azért, mert az állam jóval inkább a tőke oldalán lép fel, mint a munkások oldalán. Az aszimmetria fő oka a szervezeti hatalom „törékenysége". Ha a szakszervezet, mint szervezet erodálódik azáltal, hogy tőle alapvetően idegen szervezeti rendszerbe épül, akkor a szakszervezeti „monopóliumnak" éppen a lényege vész el.

Egyáltalán nem véletlen hát, hogy egyes országokban nyíltan kifejezésre jut a szakszervezetek azon törekvése, hogy ne csak a politikai rendszerbe, hanem a gazdasági alapba, vagyis a modern tőkés tulajdoni rendszerbe is integrálódjanak. Például szolgálhat erre a svéd szakszervezetek törekvése a tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatására. A svéd szakszervezeti modell lényege: a szakszervezetek elvonják a magánvállalatok adózás előtti profitjának egy részét egy különleges alapba és abból vásárolják fel a vállalatok részvényeit. Az elgondolás szerint a svéd iparban így lassan megindulna az átalakulás a szakszervezeti tulajdon felé. Mindazonáltal a svéd modell inkább csak elképzelés, mint a valóságos változás kerete, és a szakszervezetek egészét tekintve kivételes jelenségnek számít.

A szakszervezetek Achilles-sarka ma az, hogy rövid távú előnyökért cserébe lemondanak a dolgozók távlati érdekeinek képviseletéről. Ez viszont azzal fenyeget, hogy a kollektív alkudozások rendszerébe beilleszkedő „konzervatív" szakszervezet elveszti a gazdasági hatalmát megalapozó bázishoz, a munkássághoz fűződő kapcsolatát. Ennek máris számos jelét figyelhetjük meg a dolgozók és saját szakszervezeteik közötti konfliktusokban.

A fogyasztók érdekvédelmi szervezetei

A mai kapitalizmusban a nagyvállalatokkal szemben erősen szervezett munkások és *gyengén szervezett fogyasztók* állnak. A gazdaságban éppen fordított a helyzet, mint a gazdaság ideológiájában. A tőkés ideológia általában felértékeli a fogyasztót. Ábrázolásában az egész gazdaság tulajdonképpen a fogyasztóért, a fogyasztó kedvére

---

tőkés gazdasági gyakorlat is. Az 1900-as években az amerikai bíróságok a monopóliumok ellen hozott Sherman-féle antitröszt-törvényt többször alkalmazták a szakszervezetekkel szemben is. A bíróságok elítélték a sztrájkoló szakszervezeteket, ha céljaikat nem tartották kívánatosnak.

[51] *Panitch, L.:* Trade Unions and the Capitalist State. New Left Review, 1981. január-február, 25. o.

működik, vagyis a gazdaság keresletorientált. Különösen nagy súlyt kapnak a fogyasztók a friedmanista, szabad piacra hivatkozó elméletekben. A valóságot azonban sokkal jobban kifejezi a néhai Kennedy elnök egy megjegyzése, amely szerint a fogyasztók – akik összes gazdasági kiadások kétharmadát eszközlik – nem gazdasági súlyuknak megfelelően szervezettek, és az ő véleményüket hallgatják meg a legkevésbé.

A vállalatok a munkásokon mint fogyasztókon „hozzák be" azt, amit a béralku során átengednek a munkásoknak, mint dolgozóknak. A nagyvállalatok viszonylag „puhán" viselkednek a béremelési törekvésekkel szemben, de a növekvő bérköltségeket termékeik árában azonnal áthárítják a fogyasztóra. A költségek továbbhárítását a piac mai feltételei lehetővé teszik. Ez a helyzet adja az objektív alapját annak, hogy fejlődésnek induljon a *fogyasztói érdekvédelem.*

A fogyasztói érdekvédelem – bár még ma sem tekinthető igazán kifejlettnek – több mint százéves múltra tekinthet vissza.[52] A fogyasztói érdekvédelem megvalósításának klasszikus szervezeti formája a fogyasztási szövetkezet, amelynek célja, hogy a nagybani beszerzés révén olcsóbb árukkal lássa el tagjait, mintha azok egy sokszemű kereskedelmi közvetítő lánc beiktatásával jutnának az árukhoz a magánüzletekben. A fogyasztói érdekvédelem másik eszköze a fogyasztók ligája. Ilyenek különböző elnevezésekkel ma is újraszerveződnek. Ezek célja az árak lenyomása fogyasztói sztrájkok révén. A fogyasztói bojkott azonban nemcsak a monopolvállalatok árpolitikája ellen irányulhat, hanem a fogyasztók szervezeteik segítségével – gyakorta így büntetik a minőségrontókat, a biztonsági előírásokat megszegő vagy az egészségre káros termékeket előállító vállalatokat. A fogyasztói ligák gyakran nem közvetlenül a fogyasztók érdekeit védik, hanem politikai célokat követnek. Feketelistára tehetnek vállalatokat, ha azok nem megfelelően bánnak munkásaikkal, vagy multinacionális cégeket külföldi politikai szereplésükért.

A fogyasztói érdekvédelem két alapformáját mindezek alapján a szövetkezeti megoldásban, illetve a szakszervezetekhez hasonló érdekvédelmi szervezetben jelölhetjük meg. A fogyasztói érdekvédelem területén – minthogy a fogyasztás jó része egyéni fogyasztás – a szervezésnek és szervezettségnek valószínűleg sohasem lesznek olyan jó adottságai, mint *a munka közössége* révén összekovácsolt munkásszövetségekben és szakszervezetekben.

A fogyasztói érdekvédelem – a mostohább feltételek ellenére is – egyes tőkésországokban jelentős erőt képvisel. Így például az Egyesült Államokban, ahol – egyik kiemelkedő szervezője neve után – nederizmus néven is emlegetik. A fogyasztói érdekvédelemhez közel állnak *a környezetvédő szervezetek* gazdasági céljai. Csak míg a fogyasztói érdekvédelem képviselői az egyéni fogyasztót védik a tőke csillapíthatatlan és a fogyasztók rovására érvényesített profitvágyával szemben, addig a környezetvédő mozgalmak a kollektív fogyasztó, a közösség érdekeiből indulnak ki, és jelentős sikereket érnek el a tőke környezetromboló tevékenységének megfékezésében.

[52] A különféle történelmi formákról részletesen lásd Roussilat cikkét *(Roussilat, M.:* A fogyasztó uralma? Revue de Etudes Coopératives, Párizs, 1977. I. negyed.)

6. Tendenciák és korszakok a kapitalizmus fejlődésében

A kapitalizmust gazdasági dinamikája élesen megkülönbözteti minden korábbi társadalmi formációtól. Ezt a dinamikát nem lehet a termelékenység gyors növekedésére leegyszerűsíteni, de a különbség érzékeltetésére ez a tényező nagyon megfelelő: míg az élenjáró tőkés társadalmakban a termelékenységi színvonal megkétszereződéséhez néhány évtized elegendő, addig ehhez korábban hosszú évszázadokra, illetve évezredekre volt szükség. A termelőerők gyors fejlődése következtében állandó átalakulásoknak lehetünk tanúi — még egy generációnyi idő alatt is — a gazdasági alap és a társadalmi felépítmény területén is. A termelőerők fejlődése és a gazdasági alapban bekövetkező változások között a különböző ellentmondások és válságok által indukált társadalmi konfliktusok és osztályharcok közvetítenek.

Ebben a fejezetben áttekintjük a tőkés társadalmak fejlődésének néhány vonatkozását egy olyan kifejtési rendben, amely talán valamivel több időt és figyelmet kíván az olvasótól, de remélhetőleg hozzásegíti a történelmi folyamat tényszerűbb és átgondoltabb képének kialakításához. Az első négy alfejezet mindegyikében végigjárjuk a kapitalizmus kialakulásától napjainkig tartó időszakot. Először a termelőerők és a munkamegosztás fejlődését helyezzük a vizsgálat középpontjába, majd az állam gazdasági szerepének változásait tekintjük át, elemezzük ezután a tőke–bérmunka viszony változásait, végül a tulajdonviszonyok és a gazdálkodási formák tárgyalása következik. E fejezet (és az előző) tényanyagának és összefüggéseinek ismeretében elegendő alapot szerzünk a kapitalizmus fejlődésének korszakolásához, illetve az ezzel kapcsolatos néhány kérdés felvetéséhez. Ezt a feladatot a fejezet utolsó alfejezetében végezzük el, ami remélhetőleg elősegíti az előzőleg szerzett ismeretek rendszerezését és elmélyítését.

Itt kell felhívnunk a figyelmet a fejezet egyik lényeges fogyatékosságára, az általa nyújtott kép ugyanis a legtöbb vonatkozásában Európa centrikus. Ezt csak részben indokolja, hogy a tőkés termelési mód Európában alakult ki, és innen terjedt át a többi kontinensre; a kapitalizmus fejlődésének vizsgálata ennek ellenére megköveteli az Európán kívüli utak figyelembevételét is. Az utolsó alfejezetben megadott korszakolás, miszerint a kapitalizmusnak korai, szabadversenyes és állammonopolista szakaszát különböztetjük meg, valószínűleg csak kisebb-nagyobb módosításokkal érvényes Észak-Amerikára, Japánra vagy más régiókra.

A termelőerők és a munkamegosztás fejlődése

Ha a termelőerők fejlődésének a tőkés társadalmi rendszeren belüli történetét tekintjük, kézenfekvő lenne, hogy kiindulópontként az ipari forradalom korszakalkotó jelentőségű változásait válasszuk. Mégsem szabad így tenni, mert Angliában az ipari forradalmat évszázados tőkés fejlődés készítette elő, amelynek során létrejöttek az ipari forradalomhoz szükséges gazdasági és társadalomszerkezeti feltételek.

Elsőrendű feltétel a *mezőgazdaság átalakulása* volt. Angliában 1650 és 1800 között jórészt holland újítások átvételével áttértek az intenzív mezőgazdasági módszerekre, aminek eredményeként az időszak végére a mezőgazdaság a lakosságnak már kb. csak a felét foglalkoztatta. A XVIII. század közepén a gyorsan növekvő lakosság és az 1650-től addig megháromszorozódott lóállomány ellátásán túl még gabona- és húsexportra is sor került. Lehetővé tette mindezt a háromnyomásos gazdálkodásról a vetésforgóra való áttérés, a lóval fogatolt nehéz vaseke használatának kiterjedése, az üzemméretek, ezzel együtt a kooperáció és a munkaintenzitás növekedése, a vetőmagok tisztítása stb.

A mezőgazdasági termelőerők ilyen látványos fejlődése természetesen nem véletlen, hanem összefügg *az élelmiszer- és textilkereslet jelentős emelkedésével*, amely a külkereskedelmi lehetőségekre, a hadsereg megnövekedett igényeire (kereskedelmi háborúk), valamint az ipar és a mezőgazdaság közötti munkamegosztás kiépülésére vezethető vissza. Ez utóbbira a belső szállítás lehetőségeinek fejlődéséből következtethetünk. Szárazföldön tömegáruk szállítása a vasúthálózat kifejlődése előtt igen nehézkes és költséges volt, valamint erősen függött az időjárási viszonyoktól. Mivel a vízi szállítás nagyságrendileg olcsóbb, természetes, hogy előtérbe került a folyók szabályozása és a csatornahálózat kiépítése. Angliában a hajózható víziút 1600 és 1760 között közel a kétszeresére nőtt.

A mezőgazdaság forradalmasodásán, a belső szállítási lehetőségek javulásán kívül a tengeri hajózás viharos fejlődése[1] és a világgazdasági szintű munkamegosztás megszervezése is alapvető feltételét képezte az ipari forradalom megindulásának. A tengerentúli gyarmatokról „A XVII–XVIII. század során már lehetővé vált a nagyobb volumenű és olcsóbb termékek nagyobb tömegben való exportja Európába, szélesebb rétegek számára, elsősorban a három vezető nyugat-európai országban, de fokozatosan egész Európában. Mindennapos fogyasztási cikké vált a cukor, a tea, a dohány, a kávé, az importált textil és gabona, s a korábbinál nagyobb tömegben érkeztek a nyersanyagok, mint a színezőanyagok, épületfa és a korszak végén a gyapot is."[2] Visszafelé a hajók munkaerőt (főleg rabszolgákat) vittek, de ahol cukornád mono-

[1] Ebben nagy szerepet játszott a hollandok által kifejlesztett gyors járatú, kis legénységgel is kiszolgálható fluyt hajótípus.

[2] *Ágh Attila:* Az angol kapitalizmus és a kereskedelmi világkapitalizmus kialakulása. Magyar Filozófiai Szemle, 1982/1. 28. o.

kultúra alakult ki (először Brazília észak-keleti területein, majd a földek kimerülésével sorra az egyes karibi-szigeteken), ott jelentős élelmiszer-behozatal is szükségessé vált. A tengerentúli kereskedelem és a rabszolgamunka megszervezésével egyrészt a belső felhalmozás külső forrásokkal bővült, másrészt létrejött a centrum–periféria munkamegosztás[3], amelynek a kapitalista világrendszer máig tartó fejlődésében alapvető szerep jutott.

Végül magán az iparon belül is gyökeres változás zajlott le e korszakban. *A manufaktúraipar kialakulásával* a társadalmon belüli munkamegosztás mellett fejlődésnek indult az üzemen belüli munkamegosztás is. A manufaktúrákban a munkafolyamatot sok kis részműveletre bontották és ezekhez tartósan hozzárendelték az egyes munkásokat. A munkások műhelyen belüli – korábban ismeretlen – specializálódásával lehetővé vált a részügyességek nagyfokú kicsiszolódása és begyakorlása, a munkaszerszámok specializálódása és az egyes részfunkciók arányának pontos kitapasztalása. Mindezzel az ipari munkatermelékenység már a gépkorszak előtt gyors növekedésnek indult. Ez a szükségszerű fejlődési lépcsőfok azonban máig fel nem oldott ellentmondásokat is szült. A munkásokkal rajtuk uralkodó hatalmakként szembeállította a termelési folyamat szellemi potenciáit, melegházian kiérlelt részletügyességük mellett képességeik nagy többségét elsorvasztásra ítélte. A munkásokat fokozatosan elidegenítette a teljes munkafolyamattól, a saját munkájuktól, a munka termékétől és a termelési eszközöktől.

A manufaktúraipar tehát sokoldalúan előkészítette a gépi nagyipar kifejlődését:

– meggyorsította az ipar és a mezőgazdaság elválását, a nemzetgazdasági munkamegosztás kifejlődését;

– kiszakította az egyént korábbi társadalmi kötöttségeiből, kultúrájából, új életformát kényszerített rá. Hozzászoktatta a szervezetben végzett munka követelményeihez, megfosztotta attól a képességétől, hogy egyedül, a tőkés műhelyén kívül is képes legyen valamit termelni;

– a munka részfolyamatokra bontásával előkészítette az egyszerű műveletek gépesítését.

„Amellett a manufaktúra a társadalmi termelést sem egész terjedelmében megragadni, sem mélységében forradalmasítani nem tudta. Mint gazdasági mesterműemelkedett magasra a városi kézművesség és a falusi háziipar széles alapzatán. Saját szűk technikai bázisa egy bizonyos fejlődési fokon ellentmondásba került az önmagateremtette termelési szükségletekkel."[4]

Nem véletlen, hogy az első munkamegtakarító, a termelékenységet ugrásszerűen

[3] A centrum–periféria csak viszonyként értelmezhető, ahol a pólusok egymás által határozódnak meg. A centrumon a gazdasági és társadalmi fejlődés élén járó tőkés államokat értjük, melyek a periféria társadalmi és gazdasági struktúráját erőszakosan átalakítják abból a célból, hogy saját mindenkori érdekeiknek megfelelően bekapcsolják a nemzetközi munkamegosztásba; a periféria az, amely elszenvedi ezt az átalakítást, mert nem képes a viszony aktív befolyásolására. E viszony elméleti kérdéseit a 4. kötet tárgyalja részletesen.

[4] *Marx:* A tőke I. Budapest, 1973. 345. o.

emelő gépeket a textiliparban fejlesztették ki és állították munkába. A munkagépek elszaporodása azonban elsőrendű szükségletet jelentett olyan mozgatógép, illetve energiaforrás iránt, amellyel függetlenedni lehetett a kis teljesítményű emberi vagy állati izomerőtől, illetve a helyhez kötött vízi vagy szélenergiától. James Watt tökéletesített gőzgépe a kőszén energiáját állította az ipari termelés szolgálatába, lehetőséget teremtve mechanikusan mozgatott géprendszerek kialakítására. *Ezzel létrejött a modern gépi nagyipar jellemző termelési egysége a gyár.* Míg a XVII–XVIII. században a mezőgazdaság átalakulása és a szállítási lehetőségek gyors javulása képezte az ipar fejlődésének alapját, a XIX. századra a gyáripar kialakulásával a függőség megfordul. Az iparból származó gépek, kemikáliák segítségével megindul a mezőgazdaság iparosodása, de a modern közlekedési és távközlési infrastruktúra kiépítését is a gyáripar teszi parancsoló szükségszerűséggé, és szállítja is ehhez a megfelelő anyagi eszközöket.

Ha tehát a XVIII. század végéig a legfejlettebb nyugat-európai régióban megtették az első létfontosságú lépéseket a nemzetgazdasági munkamegosztás kifejlődése és a világpiac kialakítása felé, e folyamatok az ipari forradalom korszakában teljesedtek ki és váltak visszafordíthatatlanná. A fejlődés áldozatai a kézművesek és az ipari munkások voltak. Előbbieket a gyári konkurrencia fosztotta meg létalapjuktól (és nemcsak a centrum országokban, hanem részben a periférián is), az ipari munkásságot pedig egy szűk szakképzett rétegtől eltekintve a kialakuló gyáripar pauperizálta. A munkásosztály nagy tömegei, beleértve a nőket és a gyermekeket a géprendszer függvényeként rossz munkakörülmények között primitív betanított munkát végeztek, napi 14–16 órában, és emellett fizikai nyomorban éltek. Ugyanezek a körülmények váltak uralkodókká a korszak manufaktúráiban és a háziipari bedolgozásban is.

A XIX. század közepétől a centrum országok gazdaságában lényeges változások figyelhetők meg. Míg ugyanis az ipari forradalom húzó ágazata a textilipar volt, ettől az időtől kezdve a gazdaság dinamikáját egyre inkább a kohászat, a gépgyártás és a vegyipar egyes ágai határozták meg. Ez a struktúraváltás visszavezethető a vasúthálózat, a tengeri gőzhajózás és a kapcsolódó infrastruktúra kiépítésére, a nagyvárosi közműhálózat megteremtésére, az elektromos energia térhódítására és a fegyverkezés fokozódó ütemére.

Az 5. fejezetben láttuk, hogy ugyanekkor megindult a nagy, hierarchikusan felépített vállalati formák térhódítása, igen *gyorsan bővült tehát a vállalatokon belüli munkamegosztás.* Nemcsak a tőketulajdon gyakorlására alakultak szervezeti alrendszerek, hanem a taylori elvek alapján[5] a fizikai munkáról is leválasztották a még hozzá tapadó szellemi funkciókat. A legkisebb időegység felhasználását és a legkisebb munkamozdulatot is elemezték és racionálisan is megtervezték, e feladatokra időmérők, normások, tervezők, gyártásszervezők, termelésirányítók, minőségellenőrök specializálódtak.

[5] F. W. Taylor az 1880-as évek elején dolgozta ki a később róla elnevezett munkaszervezési rendszert egy pennsylvaniai acélgyárban. Írásai a legutóbbi időben jelentek meg magyarul: *F. W. Taylor:* Üzemvezetés. A tudományos vezetés alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Ezek az elvek a legszélsőségesebb formában a Ford gyár futószalagjai mellett váltak valósággá, a futószalag gyors terjedését Chaplin Modern idők c. filmje sem fékezhette le. E szervezési forma alacsony képzettségű betanított munkások túlsúlya esetén adekvát, a tönkrement kistermelők (Amerikában a bevándorlók) ekkor még bőven özönlöttek a gyárakba.

A gyors ütemű extenzív növekedés követelményeihez igazodott a perifériával kialakított munkamegosztás is. A gyarmatokon megszűnt a rabszolgamunka, az anyaországból származó tőkével, a kulcspozíciókat elfoglaló szakemberekkel, a helybeliek képzetlen tömegeivel jelentős kapitalista szektor épül ki. Ez nagyban hozzájárult az anyaország nyerstermék ellátásához, és bővülő piacot jelentett az onnan származó tőkejavak számára, lehetővé téve az anyaország profittömegének gyors növekedését.

Az 1930-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy *az Egyesült Államok átvette a gazdasági vezető szerepet* Nyugat-Európa három nagyhatalmától. Ez a tény egy újabb mélyreható gazdaságszerkezeti változással is kapcsolatos, amelynek ekkor az Egyesült Államok adottságai feleltek meg a legjobban. A nagy belső fogyasztói piac különös előnyné válik ugyanis olyan feltételek között, mikor a gazdaság dinamikáját a fogyasztási cikkek keresletének növekedése határozza meg. Az 1929—33-as nagy gazdasági válság előtt ez nem volt létfontosságú, mert a termelékenység emelkedésének eredményeit a szinte korlátlanul növelhető felhalmozás legnagyobbrészt felszívta. A 30-as évekre viszont *végetért a korlátlan tőkefelhalmozás* paradicsomi állapota. Ebben több tényező is közrejátszott. Előbb az Egyesült Államokban, majd a többi fejlett tőkés országban is megállt, majd csökkenésbe váltott át a tőkeigényesség korábbi növekvő irányzata. A bővítő beruházások nagysága erősen függ a létszámnövekedés mértékétől — ennek lehetőségei a gazdaság kapitalizálódásával, az állami alkalmazottak arányának emelkedésével, a mérséklődő népességnövekedéssel szűk korlátok közé szorultak. Nem növekedett az egy dolgozóra jutó termelési eszközök értéke sem, mivel a mennyiségi növekedést ellensúlyozta a termelési eszközök értékének csökkenése. A periférián is kihasználták már erre az időre a legjobb tőkebefektetési lehetőségeket, így e régióknak is csökkent a tőkefelszívó képessége.

A felhalmozási lehetőségek korlátozódásával a termelékenység emelkedése *a fogyasztási cikkek termelésének hasonló ütemű emelkedésére* vezet, feltéve hogy a bérek megfelelő növekedése a realizálás feltételét megteremti. Ez a feltétel a gyakorlatban hosszabb távon megvalósult, az Egyesült Államokban például a nagy gazdasági világválság óta mind a munkatermelékenység, mind az átlagos reálbér a négyszeresére emelkedett.[6] „Az úgynevezett tudományos-technikai forradalom sem ok volt, hanem okozat: egyrészt — a korlátozott felhalmozási lehetőségek következtében — bőségesen szabadultak fel anyagi eszközök a kutatás számára, másrészt pedig a technikai kutatás nélkülözhetetlenné vált most már nemcsak az egyes vállalatok, hanem az egész

[6] A nagy gazdasági világválság óta beállt változásokat *Jánossy Ferenc:* „Egy evolúciós alternatíva" című cikke alapján elemeztük. Megtalálható a Valóság 1982/2. számában.

ipar számára is. Az egyes vállalatok a bukás terhe mellett rákényszerültek arra, hogy – lehetőleg saját kutatási eredményeik révén – fejlesszék a technikát, ám összességük szempontjából végső soron azok a kutatási eredmények voltak döntő jelentőségűek, amelyek *újfajta* fogyasztási javak termeléséhez vezettek."[7]

A 70-es és 80-as évek gazdasági és társadalmi válságai azt jelzik, hogy a termelőerők fejlődése a tőkés világrendszerben ismét egy korszakhatárhoz érkezett. Úgy tűnik, hogy a fejlett tőkés országok rendelkeznek azokkal a technikai, tudományos és szervezeti újításokkal, amelyeknek kifejlődése a következő szakasz dinamikáját megadhatná. Az előrehaladott automatizálás, a számítógépes információs rendszerek kiépítése, esetleg új energiahordozók feltárása, a vállalaton belüli vállalkozás térnyerése az előző szakaszokhoz hasonlóan ismét mélyreható társadalmi változásokat válthat ki.

Az állam gazdasági szerepének változásai

Az ipar és a kereskedelem fejlődésének fontosságát már a felvilágosult uralkodók is felismerték és a maguk módján megkísérelték e fejlődést előmozdítani. Az állam pénzügyi segítségével új iparágakat telepítettek, vámokkal védték ezeket, ösztönözték az exportot, monopoljogokat, adókedvezményeket adtak stb. Ezen erőfeszítések mégsem hoztak sok eredményt, nem tudtak legalábbis egy önmaga lábán megálló ipari forradalmat beindítani. Az általuk létrehozott iparágak nem is igen élték túl a merkantilista korszakot. „Másképp kifejezve a mezőgazdasági jellegű, félfeudális, iparosodás előtti gazdaságok elmaradottságát nem lehetett az ipari fejlődés egyes részterületein való kísérletezgetéssel áthidalni: a magángazdaság intézményei és a piaci erők még egyszerűen nem voltak abban a helyzetben, hogy az ilyesfajta ösztönzésre reagálni tudjanak."[8] Sokkal nagyobb volt azoknak az intézkedéseknek a hatása, amelyek nem egyes iparágakat, hanem *a nemzeti piac egységesülését, az árutermelés kibontakozásának feltételrendszerét* érintették. Ilyen volt például az ipar és a kereskedelem városi szabályozásának leépítése (amely a maga idején a középkorban igen nagy szerepet játszott), ide tartozik például a céhek „államosítása" Franciaországban, a politikai egyesítés Németország és Olaszország esetében vagy a technikai képzés állami támogatása, amely a kontinensen Angliánál korábban megvalósult.

Anglia azonban a polgári forradalmak korában a legmesszebbre jutott a termelési tényezők szabad forgalmát gátló feudális kötöttségek eltörlésében, a kereskedelmet és az árutermelést ösztönző keretfeltételek állami megteremtésében. „Az eredeti felhalmozás különböző mozzanatai, többé-kevésbé időbeli sorrendben, főleg Spanyolországra, Portugáliára, Hollandiára, Franciaországra és Angliára oszlanak el. Angliában a XVII. század végén rendszeresen egyesítik e mozzanatokat a gyarmati rend-

[7] Uo. 20–21. o.

[8] *Barry Supple:* Der Staat und die Industrielle Revolution 1770–1914 in: Europäische Wirtschaftgeschichte Band 3. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, New York, 1976 203. o.

szerben, az államadósságok rendszerében, a modern adórendszerben és a protekcionizmus rendszerében. Ezek a módszerek részben a legbrutálisabb erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyien felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelési mód tőkés termelési móddá való átváltozásának folyamatát mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék. Az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes. Maga is gazdasági potencia."[9]

A gyarmatok és a tengeri kereskedelem feletti uralom jelentőségét a fenti hatalmak világosan felismerték és a változó erőviszonyoktól függő sikerrel a XVII. és a XVIII. században végig küzdöttek egymással a gyarmatok újraelosztásáért és a tengeri hegemónia megszerzéséért. Ezt szolgálta az Angliában 1651-ben kibocsátott Navigation Act (Hajózási törvény) is, amelyet Adam Smith e kor legokosabb állami rendelkezésének nevezett. A törvény a Parlament hatásköre alá helyezte az összes gyarmatot, lehetővé téve az összehangolt birodalmi politikát, kimondta továbbá, hogy angol import és a gyarmatokkal való kereskedelem csak angol hajókkal folytatható. A rivális Hollandia válasza a háború volt, az erőpróbát az angolok csak 1674-ben nyerték meg. Ezzel a holland gazdaság beépült az angol birodalomba; a XVIII. században Hollandia fő üzletévé az Angliába irányuló tőkeexport vált.

A belső ipar fejlődését az angol állam *protekcionista intézkedésekkel* is elősegítette. Jellemző, hogy a XVII. században a vámbevételei megtízszereződtek, és hogy a hazai iparnak konkurrenciát jelenthető iparágak kiépítését megtiltották a gyarmatokon (a spanyolok ezt elmulasztották).

A flotta fejlesztése és a sorozatos kereskedelmi háborúk következtében igen gyorsan, a bevételeknél is gyorsabban emelkedtek az állami kiadások. Így *alakult ki az államadósság*, a kor szerzői szerint a modern népek egyetlen kollektív tulajdonaként. Az államadósság és az utána fizetendő kamatok gyors növekedése megkövetelte az adók emelését és az adórendszer gyökeres átalakítását is. Az *új adótípusok* a földadó és a forgalmi adó a földtulajdonosok és a fogyasztói tömegek jövedelmeinek egy részét tőkévé változtatta azáltal, hogy a költségvetésen keresztül a vállalkozók és a pénzkölcsönzők kezére játszotta, miközben a nem fogyasztásra használt vagyont — a tőkét — kivonták az adózás alól.[10]

Látjuk tehát, hogy az állam birodalomszervezéssel, törvényes szabályozással, az állami pénzügyekkel komoly mértékben elősegítette a gazdaság kapitalizálódását. De *a termelési tényezők és az áruk szabad forgalmáról még Angliában sem volt szó, az ehhez szükséges feltételek csak az ipari forradalom kibontakozása után, az ipari és kereskedelmi világhegemónia megszerzésével* álltak elő.

Ezzel párhuzamosan a XIX. század elején átalakult Angliában a gazdaság jogi szabályozása. 1801-ben megszüntették a föld szabad forgalmát és kapitalista felhasz-

[9] *K. Marx:* A tőke I. 702. o.

[10] Lásd: Christopher Hill: Reformation to Industrial Revolution. Weidenfeld & Nicolson, London, 145–146. o.

nálását korlátozó kötöttségek maradványait, a 20-as években enyhítették, később eltörölték a nagyhatású de idejétmúlt Hajózási Törvényt. Az áruk termelésének és forgalmának liberalizálása céljából a 20-as évek közepén megszüntették a termékek termelésére és minőségére vonatkozó törvényes előírásokat, csökkentették a behozatali vámokat. A gabonavámokat 1846-ban nagy politikai harc után eltörölték. 1825-ben megszüntették a képzett munkások kivándorlásának tilalmát, 1843-ban (az amúgyis áthágott) gépkiviteli korlátozásokat oldották fel. Megkönnyítették a részvénytársaságok alapítását, a korlátolt felelősség[11] jogi szabályozásával 1856-ban nagy lökést adtak a „gründolásnak". Kiemelkedő fontosságúak a munkaerő mobilizálását szolgáló lépések, amelyek közül az elsőt 1795-ben tették meg, amikor hatályon kívül helyezték a költözködést korlátozó, 1662-ből származó Settlement Actet. A helyébe lépő Speenhamland Law-t – amely a paupereknek a gabona árától függő, a létminimumot biztosító támogatást nyújtott még akkor is, ha dolgoztak, de bérük alacsony volt – csak 1834-ben törölték el. A szegényeknek azon túl a létminimumot csak a börtön jellegű dologházak nyújtottak. Az 1563-ból származó, a bérezést és a tanonckodást szabályozó Statute of Artificers 1813–1814-es eltörlése további fontos lépés volt a szabad munkaerőpiac megteremtésében.

Tehát az áruk és a termelési tényezők szabad forgalmának korlátait a megerősödő ipari burzsoázia nyomására Angliában az állam döntötte el, hogy a század közepétől csak e rendszer fenntartási feladatai háruljanak rá. Ilyen feladat volt a változó nagyságú munkaerő-felesleg dologházi tárolása és szükség esetén a termelésbe való visszajuttatása, ide tartozott a munkaidő és a munkakörülmények (a toryk által keresztülvitt) fokozatos szabályozása. (Ez újabb nagy lökést adott a technika fejlődésének). A pénzforgalom fontos területe maradt az állami beavatkozásnak, elsősorban a bankjegykibocsátás centralizálása és a kamatlábak szabályozása révén.

Az európai kontinensen a kapitalizmus kibontakozásának jogi és politikai feltételei Angliához képest késéssel jöttek létre, ezért az államnak aktívabb szerepet kellett játszania az iparosítás folyamatának ösztönzésében és az angol konkurrencia elleni védelemben. Ezért még a legfejlettebb államokban sem volt tapasztalható az angol példához mérhető gazdasági liberalizmus. Franciaország gyarmatait az angolok elragadták, flottáját megsemmisítették, ezáltal tengerentúli piacait elveszítvén gyengébb ipara védelmében szigorúbb vámokat kellett bevezetnie. Ugyanerre kényszerült a többi európai ország is, és ezeket a vámtételeket csak az 1860-as években mérsékelték kétoldalú egyezmények keretében. Az Egyesült Államok hatalmas belső erőforrásai és piaca miatt kedvezőbb helyzetben volt, de az angol konkurrencia ellen neki is vámokkal kellett védekeznie.

A kontinens valamennyi államában igen nagy szerepe volt a központi irányításnak a közlekedési infrastruktúra, különösen a vasút kiépítésében. (Belgiumban és Franciaországban egyenesen hosszú távú koncepcionális állami tervek szerint történt a hálózat létrehozása). Nem volt ismeretlen a különböző iparágakba történő direkt állami

[11] A részvénytulajdonos magánvagyonával nem felel a társaság esetleges csődje esetén.

invesztálás sem (Belgium és Poroszország inkább élt ezzel az eszközzel mint Franciaország), bár ezt a gyakorlatot a kortársak egy része vitatta, hatása pedig utólag jelentősnek nem mondható. (Kivéve a kelet-európai régiót). „Akadt azonban az állami cselekvésnek egy másik ága, amelyet a magánvállalkozók különösen szívesen fogadtak, és amely az iparosítás folyamatában levő társadalmakban *állandóan növekvő* jelentőségre tett szert. Ez a technikai képzésnek, a technikai és kereskedelmi ismeretek terjesztésének már a 18. században kifejlesztett rendszere volt. Franciaország és a német államok hatóságai például hivatalos képviselőket küldtek Angliába és az Egyesült Államokba technikai információk megszerzése céljából, valamint úgy alakították a kereskedelmi, adó és szabadalmi jogi politikájukat, hogy az ösztönözze és szubvencionálja a találmányokat, a kereskedők bevándorlását, gépek és ismeretek importját."[12]

Az 1873-ban kitört mély *gazdasági világválság* egy korszak végét jelezte. A válságot Európában rövid heves fellendülésekkel és egy újabb válsággal tarkított hosszabb stagnálási periódus követte, az árak több mint 20 évig estek, a bajokat még súlyosbította az olcsó tengerentúli gabona behozatala által kiváltott elhúzódó agrárválság is. És mire a gazdaság egéről elvonultak a felhők, a nap már egy megváltozott világra sütött, ahol az állam és a gazdaság viszonya is szükségszerűen átalakult.

A múlt század végén, e század elején minden nyugat-európai tőkés országban *bevezették a kötelező állami társadalombiztosítást* (betegség, baleset, öregségi biztosítást.) Ez részben alulról jövő, a szakszervezetek és a megerősödött szociáldemokrata pártok részéről kifejtett nyomásnak volt köszönhető, de Bismarck a rendszer úttörője *Németországban* ezt egy egységes antiliberális csomagterv részeként *felülről* vezette be. Célja többek között az volt vele, hogy minél tovább illegalitásban tarthassa a szakszervezeteket és a szociáldemokrata pártot. Később ezek válaszút elé is kerültek, hogy vagy elfogadják a reakciós paternalista állam gyámkodását (a társadalombiztosítás költségeinek nagyobb részét a vállalkozók és az állam fedezték), vagy a kollektív szerződések rendszerében kísérlik meg érdekeik érvényesítését. Ennek ellentmondott, hogy a későn iparosodó Németországban a munkásérdekek autonóm képviseletének nem voltak az angliaihoz hasonló hagyományai. A munkásosztály politikai leszerelését, a német alattvalói szellem ébrentartását az állami szociálpolitika mellett a *közellátás állami megszervezése* is szolgálta. A városi infrastruktúra kiépítését, a közoktatást és a közegészségügyet (amelyet profitalapon is működtethetnek, vagy a városi-községi önkormányzatok is megszervezhetnek mint Angliában és az Egyesült Államokban) Németországban az állam vette kezébe. „*Az intézményes szakigazgatás így óvta meg az »alsó osztályok« állampolgárait a közellátás tőkés kisajátításától*, a mindennapi életfeltételek kielégítésének szabad versenyéből fakadó veszélyektől, *és ennek fejében rájuk kényszerítette a civilizációs vívmányok bürokratikus rendjét*".[13]

[12] *Barry Supple:* I. m. 211. o.

[13] *Somlai Péter:* Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 106. o.

Döntő jelentősége volt az állam gazdasági szerepének megváltozásában *az előrehaladó monopolizálódásnak*. A termelés centralizációja és a tömegtermelés egyre több területen való megjelenése megkövetelte az állami felügyelet vagy az állami tulajdon kiterjesztését például az elektromos energia termelésben, a vasútnál, a bányászat néhány ágánál, a stratégiai fontosságú hadiüzemekben, valamint az I. világháború után a rádió és a légi szállítás esetében. A dolog másik oldala, hogy a monopóliumok nagy gazdasági és politikai súlyuknál fogva képessé váltak az állami gazdaságpolitika céljaik érdekében történő befolyásolására. Újraéledt például a *vámprotekcionizmus*, ez viszont már nem a megszülető gyáripart, hanem a monopóliumok belső piacát, monopolárait védte. A vámvédelem a maga részéről elő is segítette a kartellek képződését és a monopolárak kialakítását. Néhány országban ugyan (különösen az Egyesült Államokban) a hagyományos középosztály nyomására buzgón hozták a hézagosan végrehajtott monopóliumellenes törvényeket (az első a nevezetes Sherman anti-trust law 1890-ben), de a másik oldalról viszont az állam megteremti az ipari tömegtermelés és fogyasztás infrastrukturális feltételeit, a tömegoktatással „szabványosítja" a munkaerőt, és a monopóliumok igényeinek megfelelően műszaki szabványokkal is elősegíti a tömegtermelés térhódítását.

A protekcionizmus különböző területei összefonódtak és egymás hatását erősítették. Az agrárérdekek védelmében megemelt gabonavámok növelték a létfenntartási költségeket és a szakszervezetek harcát a magasabb bérekért, aminek következtében a vállalkozók ipari vámvédelmet és állami támogatást követeltek, a megemelt vámokat pedig a kartellizálódás meggyorsítására aknázták ki.

Az állam szerepének megnövekedésében közrejátszott a száz éves béke (és angol hegemónia) után kiújuló *imperialista vetélkedés is*, ami szükségszerűen vezetett a fegyverkezési kiadások ugrásszerű emeléséhez és az I. világháborúhoz. A háborúban az állam gazdaságszabályozó tevékenysége új dimenziót öltött. „Nem a központosítás mozzanata volt az újdonság — ez sok régi háborúban így is történt — hanem az, hogy a központosítás révén *célszerűen osztották el a társadalom egész termelő és romboló erejét.*"[14] Ennek eszközei az általános munkaszolgálat, a jegyrendszer, a kötelező beszolgáltatás, a kulcsiparágak államosítása vagy hatósági felügyelete, az iparágak termelésének koordinálása, a külkereskedelem állami kézbe vétele, az infláció által a vásárlóerő átcsoportosítása. Bár a háború után ezek az intézkedések jórészt megszűntek, a régi rend mégsem állt már vissza. Az állami apparátus nagyobb, az irányítás átfogóbb maradt, a kulcsiparágak támogatása, racionalizálása, államosítása a politika tárgyává vált. „Ezen túl lehetett ugyan utálni az állami beavatkozást, de működésképtelenségét ésszerűen tovább már nem lehetett állítani."[15]

Míg tehát a XIX. században a piaci önszabályozás jogi kereteinek megteremtése után a gazdasági és politikai szféra viszonylagos autonómiával létezett egymás mellett (legalábbis Angliában, és az Egyesült Államokban), addig a jelzett új fejlemények

[14] Uo. 122. o.

[15] *E. J. Hobsbawm:* Industry and Empire. Weidenfeld & Nicolson, London, 204. o.

hatására megszűnt mind a gazdaság önszabályozása, mind az állam viszonylagos különállása. *„Az állam új intézményei ugyanis* – közvetve vagy közvetlenül – *beépültek a gazdaság és tudomány egész rendszerébe, s mozgósították a szigorú értelemben vett társadalmi termelőerőket, mert csak ezen a széles alapzaton biztosíthatták a kapitalizmus folyamatos reprodukciójához nélkülözhetetlen funkciók ellátását."*[16] Tehát a XX. századi gazdaságszabályozó és újraelosztó kapitalista állam, XVIII. századi angol elődjéhez hasonlóan nem sorolható a társadalmi felépítmény kategóriája alá.

A 30-as évek óta, nem utolsósorban a gazdasági világválság hatására a tőkés állam gazdasági aktivitásának eddig megismert ösztönzői még erőteljesebbé váltak. Jelentősen bővültek az állam szociálpolitikai intézkedései, bevezették az állami munkanélküli segélyt, a családi pótlékot, a szociális lakásépítést. Az oktatás a tudományos kutatás és a regionális fejlődés tervezésében, illetve finanszírozásában a termelőerők fejlődésének új követelményeivel összhangban szintén növekedett az állam szerepe. Sajnos hosszabb távon a fegyverkezési kiadások is növekvő tendenciát mutatnak. Mindezek hatására az állam nagyobb szerephez jutott a nemzeti jövedelem újraelosztásában. Ahhoz viszont, hogy a modern tőkés állam a nemzeti jövedelem 30–40 %-át bevonhassa költségvetésbe, ki kellett építeni egy erősen progresszív személyi-jövedelem-adó rendszert. Ha valaki a 20-as évek elején azt jósolja, hogy egy fél évszázad múlva, békeidőben az állam a legmagasabb jövedelmeknek 60–70–80%-át adóként elviszi, az illetőt valószínűleg klinikai esetnek tartják.

Láttuk az 5. fejezetben, hogy különböző okoknál fogva megemelkedett az össztőkében az állami tulajdon részaránya is, érdekes módon néhány országban ez nemcsak a stratégiai iparágakra hanem az olyan normális iparágakra is áll, mint például az autóipar.

Az utóbbi évtizedekben nagymértékben megnőtt az egyes nemzetgazdaságok közötti kölcsönös gazdasági függőség, ezért a tőkés kormányoknak egyre többet kell foglalkozniuk a nemzetközi pénzügyi rendszer, a gazdasági integráció, a gazdaságpolitikák összehangolása kérdéseivel, és a fejlődő országoknak nyújtott segítség problémáival. Az ebből adódó teendőiket össze kell hangolniuk a gazdaság belső folyamataival, ami minőségileg új, egyáltalán nem megoldott feladat.

Mivel a modern tőkés állam pénzügyi és költségvetési politikáját a későbbiekben még részletesen tárgyaljuk, az alábbiakban már csak az állam megnövekedett szerepével kapcsolatos néhány ellentmondást ismertetünk. A hatalmon levő kormányok „felelősek" a gazdasági növekedés kielégítő üteméért, a magas szintű foglalkoztatottságért, a tömegek életszínvonalának emelkedéséért, az alacsony inflációért, a nagyobb társadalmi igazságosságért, a külgazdasági kapcsolatok egyensúlyáért, és igyekszenek gazdasági tevékenységükkel e kívánalmaknak eleget tenni. Ezek azonban egymásnak részben ellentmondó követelmények, egyikük-másikuk teljesítését szolgáló állami gazdaságpolitika aláássa a többi megvalósulásának lehetőségét. (Ez sajnos a szocialista gazdaságra is áll.)

[16] *Somlai Péter:* i. m. 129. o.

További ellentmondás, hogy miközben a termelés társadalmi költségeinek egy jelentős részét az állam az infrastruktúra kiépítésével és a munkaerő képzésével magára vállalja, a tőke ezeket a költségeket a területi és ágazati allokációjánál nem veszi figyelembe. Miközben növekszik tehát az állami költségvetés deficitje, emelkedhet bizonyos szakmákban a munkanélküliség, és elvándorolhat a tőke olyan területekről, ahol korábban az állam éppen a tőke érdekében nagy infrastrukturális beruházásokat valósított meg. Ebben megnyilvánul a modern tőkés állam és a magántőke közötti strukturális konfliktus, amelynek egy lehetséges megoldása az lenne, ha az állam beleszólna a beruházások területi és ágazati allokálásába.[17] Ez viszont már túlmutatna a kapitalizmus jelenlegi keretein.

Ugyanez a veszély egy másik ellentmondás kapcsán is felmerül. „Azoknak a funkcióknak a politizálása, amelyeket a gazdaság piaci szabályozása magától már nem old meg, egy kikerülhetetlen de ambivalens és belsőleg ellentmondásos megoldás: nemcsak azzal a feladattal szembesíti az államaparrátust, hogy hozza összhangba az *egyes tőkék* empirikus érdekeit az *össztőke* funkcionálásának követelményeivel, hanem az erre egyedül képes *politikai folyamatokat* is úgy kell kanalizálnia, hogy azok viszonylagos önsúlya a tőkés termelési mód határait ne sértse meg. Semmiféle »magasabb értelem« nem nyújt a priori védelmet az állam »idegen testként« való relatív önállóságának megerősödése ellen, ha egyszer szabályozó eszközként igénybe veszik..."[18]

A tőkeviszony fejlődése

Angliát a termelőerők és a tőkés társadalomszerkezet kölcsönhatásban álló gyors fejlődése tette a XIX. századra kapitalista mintaállammá, ez tette számára lehetővé gazdasági, politikai és katonai téren a világhegemónia megszerzését. Érdekes módon a XVII–XVIII. század fordulóján Anglia fejlettsége a termelőerők mennyiségi mutatóit tekintve még az európai élvonal után állt. Ezzel szemben osztályszerkezetében olyan potencia halmozódott fel, amely későbbi gyors társadalmi átalakulás és gazdasági növekedés alapjának bizonyult. Gregory King 1688-as statisztikája szerint a társadalom 49–51%-os arányban oszlott gentleman-ekre (kis számú arisztokrácia és tőkés mellett zömmel iparosok, kiskereskedők szabadparasztok és bérlők, állami alkalmazottak) és közemberekre (falusi és városi bérmunkások, tengerészek, közkatonák, cselédség, pauperek). „A »kétmenetes« polgári forradalom valóban kettéosztotta társadalmat, »két nemzetté« különítette el, de a korabeli Európában teljesen szokatlan módon, nagyon széles egyszerű árutermelés bázisán, ugyanakkor már a bérmunka társadalmi rendszerét is előlegezve."[19]

[17] A kérdés részletes kifejtését lásd Szelényi Iván: Az állam viszonylagos autonómiája vagy az állam termelőmód című cikkében. Megtalálható a Medvetánc 1982/2–3. számában.

[18] *Claus Offe:* Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Suhrkamp Verlag, 35–36. o.

[19] *Ágh Attila:* I. m. 6. o.

Ahhoz, hogy a „két nemzetből" három osztály, a tőkés, a bérmunkás és a járadékos földtulajdonos osztály kikristályosodjon, viszonylag hosszú időre, körülbelül másfél évszázadra volt szükség. A földbirtokos osztály a földtulajdon centralizációjával állt elő. Általában nem maguk gazdálkodnak, hanem tőkés bérlőknek adták ki földjüket, akik jobbára a vállalkozóvá lett középnemességből és a meggazdagodott parasztokból kerültek ki. A tőkésosztályon belüli kereskedő és kölcsöntőkésréteg már a feudalizmus idején kiformálódott, a tengerentúli területek megnyitása és a nagy államadósságok következtében a XVII–XVIII. században virágkorát élte.

Láttuk, hogy a manufaktúra-korszak milyen nagy szerepet játszott az ipari forradalom előkészítésében, de a XIX. század „hősei", az ipari vállalkozók döntően mégsem a manufaktúra tulajdonosokból vagy a kereskedelmi tőkések közül kerültek ki. Az ipari vállalkozás beindításához a 18. sz. végén nem annyira tőke kellett (a legsikeresebb vállalkozók is általában egy vagy néhány géppel és munkással kezdték), nem is műszaki szakértelem, hanem az a képesség, hogy a gyorsan megújuló technikát felhasználva, a mindenkori piaci keresletet kiszimatolva, konkurrenseik elébe tudjanak vágni. Az ipari burzsoázia ezért főleg kézműiparosokból, kiskereskedőkből, kisparasztokból, kocsmárosokból verbúválódott. (Más volt a helyzet a később iparosodó országokban, ahol az ipari vállalkozás beindításához már jóval nagyobb tőke kellett). Nem csoda, hogy egy-két generációnyi időre volt szükség, míg az ipari burzsoázia vagyonban, képzettségben és társadalmi tekintélyben megerősödve osztályöntudatra juthatott, osztályérdekeit megfogalmazta és politikai síkon is hatékonyan képviselte. A magáért való osztállyá alakulásában nagy szerepet játszottak az osztálykonfliktusok. Az ipari tőkének a földbirtokosokkal, illetve a kereskedelmi tőkével szemben is harcolnia kellett érdekeiért, de döntő tényezővé az ipari munkásosztály növekvő nyomása vált.

Az angliai bekerítésekkel és a kistermelők tönkretételével *nagy tömegek* váltak nincstelenekké, és *kényszerültek bérmunkát vállalni* vagy a mezőgazdaságban, vagy a hajózásban, később egyre inkább az iparban. Ez egy óriási és addig soha nem tapasztalt társadalmi átalakulás volt, de nem szabad ezt úgy elképzelni, hogy a faluközösséghez kötődő paraszt és a városi testületekhez kötődő kézműves biztos társadalmi státusát és megélhetését egyik napról a másikra váltotta fel a sehova sem kötődő szabad bérmunkásnak a munkaadójával szembeni teljes kiszolgáltatottsága. Először is mint utaltunk rá, az átmenet viszonylag hosszú időt vett igénybe (összehasonlítva például a szocialista iparosítás néhány évtizedével), másrészt *a társadalmi mozgás viszontagságait tompították az állami és lokális paternalizmus intézményei.*

Már említettük az 1563-ból származó Statute of Artificers-t, amely munkakényszert, évenkénti hivatalos bérmegállapítást és hét éves tanoncidőt írt elő. (Az új iparok, például a pamutipar, a törvényt persze lehetőleg nem vonatkoztatták magukra.) Az 1601-es Poor Law a szegénygondozás ügyét a közel tizenhatezer egyházközség kezébe tette le. Ezek helyi adókból megszervezték az öregek, betegek és árvák ellátását, kötelezően foglalkoztatták a munkaképes, de munkanélküli szegényeket, egyszóval „normális" mederben tartották a falu életét az átmenet időszakában. (Külö-

nösen fontos volt az erősen ingadozó foglalkoztatottságból eredő társadalmi zavarok tompítása). A stabilitást szolgálta a költözködés korlátozása is (Act of Settlement), amely megakadályozta, hogy a professzionális pauperek elárasszák a gazdagabb egyházközösségeket. Az 1795-ös Speenhamland Law is csak a helybeli szegényeknek nyújtott anyagi támogatást. Mint a paternalizmus esetében általában lenni szokott, a személyében szabad és a törvény előtt mindenki mással egyenlő *bérmunkást védték is, de erősen kötötték is az állam gondoskodó kezei.* Ha ehhez hozzávesszük a falusi háziiparosoknak a Verleger-ektől való függőségét, akik anyaggal, gépekkel ellátták őket, felvásárolták késztermékeiket és hiteleztek nekik, ha tekintettel vagyunk a gyermekmunka rendszerére, ha tudjuk, hogy sok vállalkozó pénz helyett bonnal fizetett, amit a saját üzletében lehetett csak levásárolni, ha felidézzük, hogy a munkások szervezkedését a törvény tiltotta és akcióikat brutálisan megtorolta[20], akkor érthetővé válik, hogy egy korabeli főpap a munkaadók és bérmunkások viszonyát inkább az amerikai gyarmatok földbirtokos-rabszolga viszonyához látta közelebb állni, mint ahhoz, amit Angliában joggal várhatott volna.

Marx még a 19. század közepén is bérrabszolgaságról ír, amit a mai viszonyokból kiindulva hajlamosak vagyunk költői metaforának tekinteni.[21] Döntő változás következett be ugyan erre az időre a tőke—munka viszonyban, de ez a munkásosztály helyzetén inkább rontott mint javított. Megszűntek ugyan fokozatosan a munkás személyes és szervezkedési szabadságát korlátozó jogi kötöttségek, de ezzel párhuzamosan felbomlott a paternalista gondoskodás védőhálója, amely a XVIII. században és a XIX. század elején a létminimumot „kapun kívül" is biztosította. (Itt a dologház kapujára gondolunk, amely 1834-től a Poor Law Reform Act következtében bezárul a társadalom „haszontalan elemei" mögött.)

Ezzel a munkásosztály és az egyes munkás kiszolgáltatottsága teljessé vált, a munkaerő újratermelése a szabad piac mechanizmusaira lett bízva. A piacon *az egyes tőkés és az egyes munkás* mint szabad árutulajdonosok álltak szemben egymással, a béreket a piaci tényezők (a gabonaárak, a munkaerő kereslete és kínálata, a konjunktúraciklusok alakulása) határozták meg. Az üzemen belül a tőkés és a munkás viszonya az úr és a szolga viszonya volt (a korabeli angol jogi nyelvben master és servant), az elvégzendő munka, a munkaidő hossza, a munkakörülmények a tőkés szuverén akaratától függtek. Ennek igazi súlyát az adja meg, hogy a 19. századi angol munkás a korábbi időszakkal ellentétben már nem kétlaki munkás, nem rendelkezik egy bármily csekély „háztáji gazdasággal", amely megóvná a munkanélküliséggel járó éhezéstől, és amely lehetővé tenné számára, hogy az elviselhetetlen munkakörülmények elől időnként elmenekülhessen. A kettős értelemben szabad bérmunkás és a tőkés klasszikus angol viszonya tehát tényleg megérdemli a bérrabszolgaság minősí-

[20] Kényszer alkalmazásáért munkaügyi vitákban 14 év gyarmati kényszermunka, géprombolásért halálbüntetés járt.

[21] Az ilyesmi azonban távol állt Marxtól, még be nem vált előrejelzései, például a munkásosztály fokozódó elnyomorodásáról és forradalmasodásáról szóló tétele is kora valóságos viszonyainak elemzéséből adódtak.

tést – készpénzfizetés a piacon, szolgaság az üzemben – a háttérben a börtön jellegű dologház alternatívájával.

Az angliaihoz hasonló szabad munkaerőpiac és a tőkés–bérmunkás viszony fent jellemzett típusa a 19. században máshol nem állt elő. Az európai kontinensen a munkaerő jelentős részét visszatartotta a csak kis mértékben kapitalizálódott mezőgazdaság, Amerikában a munkaerőpiacot az állandó munkaerőhiány jellemezte, valamint az, hogy nagy tömegek számára is nyitva állt a mezőgazdasági önellátás vagy árutermelés alternatívája az el nem foglalt földek bősége következtében. Mire viszont a 19. század végén máshol is kialakulhatott volna a szabad munkaerőpiac, a gazdasági és társadalmi feltételek megváltozása ezt még Angliában is a múltnak adta át.

Minden fejlett tőkés országban megnövekedtek és komoly harci tapasztalatokra tettek szert a munkásosztály modern szervezetei a (később több részre szakadt) *szociáldemokrata pártok és a szakszervezetek*. Segítségükkel megjavultak a munkásosztály érdekérvényesítési esélyei, részben azáltal, hogy az egyes tőkés és az egyes munkás piaci alkuját felváltotta a *kollektív szerződések rendszere*, amelyet a munkaadók szervezetei és a szakszervezetek kötöttek egymással. (A kollektív szerződések a nem szervezett dolgozók alkalmazási feltételeire is hatással voltak.) Másrészt a munkásosztály pártjai és szakszervezetei nyomást tudtak gyakorolni a törvényhozó és végrehajtó hatalomra, annak érdekében, hogy állami eszközökkel is segítsék elő munka, és életkörülményeik normalizálódását, létbizonytalanságuk csökkentését. Mivel ez a nyomás esetenként párhuzamos volt konzervatív körök (például az angol toryk vagy a német junkerek) törekvéseivel, *az állam újra a tőkeviszony közvetítőjévé és szabályozójává vált*. Még az Egyesült Államokban is (ahol a paternalista szellemű feudális földbirtokos osztály teljességgel hiányzott), arról számol be egy szerző 1928-ban, tehát öt évvel a New Deal előtt, hogy a helyi, állami és szövetségi szinten meghozott nagy számú munkaügyi jogszabály már külön jogágat („labor law") képvisel.[22] A múlt század végétől a II. világháborúig terjedő időszakban minden fejlett tőkés országban kötelező állami társadalombiztosítással mérsékelték a munkaerő áruvoltából eredő létbizonytalanságot, gyári törvényekkel szabályozták a munkakörülményeket, a munkaidő hosszát, a női és gyermekmunka feltételeit, az iskolarendszer kiépítésével az állam részt vállalt a munkaerő újratermeléséből.

A II. világháború után ezek a tendenciák tovább erősödtek, például az állam formális vagy informális módon részt vesz a kollektív szerződések megkötésében. A korábbiak mellett kialakult azonban egy új fejlődési irányzat is: a dolgozók részvétele a vállalat irányításában, a gazdasági, személyi döntések meghozatalában. Ennek az irányzatnak újra Nyugat-Európa az úttörője, az amerikai munkaadók és szakszervezetek éppen tanulmányozzák az itteni tapasztalatokat (igaz viszont, hogy a tengerentúlon a kollektív szerződéseket nem ágazati vagy országos szinten kötik meg, így inkább mód nyílik a helyi viszonyok sajátosságainak figyelembevételére.) A mai bonyo-

[22] Lásd: *E. W. Crecraft:* Government and Business. World Book Company, New York–Chicago 1928. 433. o.

lult vállalati és üzemi szervezetekben szükségszerűen fellépnek olyan problémák és konfliktusok, amelyek elrendezésére a magasabb szinten folyó tárgyalások sem képesek.

Ilyen helyi problémák kezelésére — korábbi előzmények és tapasztalatok felhasználásával Nyugat-Európában *üzemi tanácsok* szerveződtek, amelyek a munkaadók és a munkavállalók képviselőinek közvetlen tárgyalásaival kísérlik meg az adott vállalatnál vagy üzemnél az érdekek egyeztetését. Az üzemi tanácsok jogai és formái az egyes országokban igen változatosak, de lényeges közös vonásuk, hogy a szakszervezeteken kívüli dolgozók érdekképviseletét is ellátják. (Sok esetben a szakszervezetektől is függetlenek.) A vállalati döntéshozatalban való részvétel másik formája a nagyvállalatok felügyelő bizottságaiban való tagság. Erre országonként érvényes előírások vannak, az NSZK-ban meghatározott vállalati kategória esetén a munkavállalók 50%-os arányban képviseltetik magukat a felügyelőbizottságban. (A munkavállalók közé a menedzsereket is besorolják.)

A tőke—bérmunka viszonynak tehát további változásokon kellett átmennie ahhoz, hogy a modern termelőerők és a magánelsajátítás ellentmondásaiból fakadó konkrét feszültségek ne veszélyeztessék a tőke normális értékesülését. „Az hogy a munkavállalók kollektívája igényt tartson a vállalat — akár csak részleges — igazgatására, s ez az igény elismerésre találjon, a tőketulajdon vállalatvezetési monopóliumának flagráns megértését jelenti. Új, a kapitalizmuson túlmutató elemet — mondhatni, idegen testet — visz bele a modern kapitalizmus termelési viszonyainak szövevényébe, anélkül azonban, hogy érdemben megbolygatná — legalábbis egyelőre — a tulajdon — és hatalmi viszonyokat."[23]

Összefoglalva: a tőke és a bérmunka viszonyának sokféle történelmi, illetve helyi megjelenési formája létezik még akkor is, ha a periféria tarka világát nem vonjuk be a vizsgálatba. A vázlatos formákból néhány markáns típust ki lehet emelni. A XIX. századi *angliai szabadpiaci* típus epizód jellegűnek tűnhetne, ha nem tudnánk, hogy a későbbi típusok éppen azoknak az ellentmondásoknak és feszültségeknek a hatására jöttek létre, amelyeket ez a típus produkált. Külön típusnak lehet azt a struktúrát tekinteni, amikor a munkavállalók szabadságjogait korlátozó *paternalista állam jelöli ki a munkásosztály helyét a termelésben*, és gondoskodik alapszükségleteinek kielégítéséről. Ennek a típusnak a konkrét történelmi és társadalmi körülmények által determinált sajátos megjelenési formái például Angliában a 18. században vagy a náci Németországban találhatók meg.

A *monopolista munkaadók és a szakszervezetek közti*, az állam által többé-kevésbé befolyásolt *szerződéses viszonyt* lehetne egy újabb típusnak tekinteni, erre példa az Egyesült Államok lehetne a XX. század első harmadában. A mai nyugat-európai típust a kiterjedt állami szociálpolitika és a kollektív szerződések mellett a vállalati döntésekben való *dolgozói részvétel* (Mitberstimmung) jellemzi. A Japánról való hézagos információink szerint ott a vállalati paternalizmus (életre szóló foglalkoztatás, e szociális biztonság vállalati megteremtésére) az uralkodó forma.

[23] *Szamuely László:* Ipari demokrácia Nyugat-Európában? Magvető, 1980. 88. o.

A tulajdonviszonyok fejlődése

Mint korábban láttuk, az angol ipari forradalom előfeltétele a mezőgazdaság kapitalizálódása volt. Ez – bár előzményei voltak – a polgári forradalmaktól az ipari forradalomig terjedő időszakban ment végbe. Döntő lépés volt a „kétmenetes" polgári forradalomban a föld feudális kötöttségeinek felszámolása, valamint az igen nagy kiterjedésű állami földek, illetve a királypárti földesuraktól elkobzott birtokok eladása. A *földtulajdon XVIII. században végbemenő centralizációját* egyrészt az öröklösödés szabályozása (csak a legidősebb fiú örökölhet), másrészt a kistulajdonosok és bérlők bizonytalan jogi helyzete tette lehetővé. A különböző jogállású kisparasztok földtől való megfosztásának változatos eszközei voltak a piaci konkurrenciától az uzsorabérletig, a súlyos büntetéseken és adókon át a föld és az állatállomány kisajátításáig (ez gyakran kártérítéssel történt). A XVIII. század második felére a földterület háromnegyed része néhány ezer földtulajdonos kezébe került, akik tőkés földjáradék fejében ezt néhány tízezer tőkés bérlővel műveltették, ezek viszont néhány százezer bérmunkást és törpebirtokost foglalkoztattak.

Az iparban és a belkereskedelemben is megtörtént a *tulajdonlás középkori kötöttségeinek fokozatos felszámolása.* Megszüntették a király által önkényesen adományozott monopóliumokat, ezáltal a londoni kereskedők kiterjeszthették tevékenységüket az egész országra. A céhszabályokat és a városi oligarchia privilégiumait egyre nehezebb volt fenntartani, a manufaktúrák vidékre települvén könnyűszerrel kikerülhették ezeket. Az ipari termelés fő formája azonban még az egyszerű árutermelés volt, városi kézművesek és falusi háziiparosok műhelyeiben. Utóbbiak jelentős része az időszak folyamán elvesztette tulajdonát és önállóságát. A felvásárló kereskedők (Verlegerek) a kezdetben független parasztiparosokat (főleg takácsokat) fokozatosan függő helyzetbe hozták, végül egy műhelybe összetelepítették, vagyis bérmunkásokká változtatták őket. Eközben a kereskedőkből ipari tőkések, manufaktúra tulajdonosok váltak. Léteztek az iparban nagyobb termelőegységek is, például a haditengerészet dokkjai.

A kor világkereskedelmét nagy szervezetek, *a kereskedelmi társaságok* uralták. Ezek sok esetben monopoljogokat élveztek, más hatalmak kereskedőivel és a csempészekkel szembeni állami védelemben részesültek. (Ennek fejében az állam hitelezőivé váltak). Vagy szabályozott társaság (ebben mindenki külön-külön kereskedett) vagy részvénytársaság formában működtek, ez utóbbinál a nyereségből a bevitt tőke arányában részesedtek. A társaságokat általában a gazdag kereskedő oligarchia irányította, és óriási profitrátákkal dolgoztak. (Az 50%-os osztalék már mérsékeltnek számított). Bár nagyrészt nemzeti társaságok voltak, létezett több nemzetközi vállalkozás is, például az angol-holland South See Company. A kistulajdon természetesen a kereskedelmi ágazatban is létezett. Angliát a kontinens némely helyén lenézőleg a szatócsok és kocsmárosok országának tekintették.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a XVII. század végén Angliában a tulajdon döntő formája (a külkereskedelmet leszámítva) *a tulajdonosok saját munkájával*

hasznosított kistulajdon volt, ez azonban egy évszázad alatt a piaci konkurrencia differenciáló hatására és a korábban leírt erőteljes állami gazdaságpolitika következtében döntően tőkés tulajdonná alakult át. Ezzel egyidőben az Európán kívüli területeken vagy a rabszolgavadászat, vagy a katonai hódítás, vagy az európaiakkal való kereskedelem következtében bomlásnak indultak a tradicionális közösségi tulajdonformák különböző változatai, az európai hódítók nagy területeken ültetvényes rabszolgagazdálkodást szerveztek meg.

A tőkés tulajdonviszonyok és a tőkés árutermelés kifejlődése fokozatosan szétbomlasztotta a falusi közösségeket, ezzel megszüntette a paraszti önellátás és a kölcsönös ajándékcsere társadalmi-gazdasági feltételeit. A tőkés árutermelés térhódításának függvényében összezsugorodtak a többnyire helyi piacokhoz kötött kisárutermelők megélhetési lehetőségei is, általánossá vált a nemzeti- és világpiaci orientációjú termelés. Ennek következtében Anglia erősen városiasodott és jó belső közlekedéssel rendelkező integrált nemzetgazdasággá vált, egyidejűleg kialakult a tőkés világgazdaság.

Mindazonáltal *szabad piacról vagy szabadversenyes kapitalizmusról abban a korban még nem volt szó.* Nem is lehetett, mert a szabadverseny az ipari forradalom előtti termelőerők szintjén integráció helyett szétzilálta és a naturálgazdaság állapotába taszította volna vissza a gazdaságot. Az történt, hogy a középkori városi és földesúri partikulalitást és gazdasági szabályozást megszüntetve megőrizte és magasabb szintre emelte az állami szabályozás és újraelosztás, ezáltal lehetővé vált az adott szinten a korlátozott verseny jótékony hatásainak dominanciája.

Az angol gazdaság csak az ipari forradalom tetőfokán emelkedett ki társadalmi beágyazottságából. Láttuk, hogy a megizmosodott és világviszonylatban a legerősebb ipari burzsoázia nyomására az állam maga vonult ki a gazdaságból, és teremtette meg az önszabályozó piacrendszer jogi feltételeit. *Önszabályozóvá válik a piacrendszer akkor, ha semmi sem gátolja az egyes árváltozások tovagyűrűzését az összes érintett piacon és ha a termelési tényezők, a munkaerő, a tőke és a föld piaci ára (és jövedelme) a kereslet és kínálat szabad játékának eredményeképpen alakul ki.*[24] Ilyenkor a gazdaságot saját törvényei, elsősorban az értéktörvény szabályozzák, gazdaságon kívüli (politikai, vallási, rokonsági) szempontok nem befolyásolják a gazdasági döntéseket. Ki kell hangsúlyozni, hogy nemcsak az állami szabályozás, hanem az újraelosztás is veszített súlyából, az 1880-as évekig a költségvetés lassabban növekedett mint a nemzeti jövedelem.

Mivel a korszak jellemző vállalati típusát az egyéni vállalatot és ennek gazdasági viselkedését az előző fejezet már részletesen elemezte, itt csak egy összefoglaló megállapításra szorítkozunk. Több mint kétezer éves európai fejlődés eredményeként a 19. század közepén Angliában érkezett el a magántulajdon fejlődése csúcspontjára, abban az értelemben, hogy *tiszta, korlátozás nélküli magántulajdonná alakult.* Sem az egyes magántulajdonosok nem korlátozhatták egymást a tulajdonosi jogok gyakorlá-

[24] Erről lásd: *Polányi Károly:* A gazdaság mint intézményesített folyamat című tanulmányát. In: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet, Gondolat, 1976. 228–273. o.

sában (mivel gazdasági súlyuk között nem voltak nagyságrendbeli különbségek), sem a politikai hatalom nem korlátozta őket a gazdaság szabályozásával, illetve jövedelmeik erőteljes megadóztatásával és újraelosztásával.

Ez az egyedülálló társadalmi képlet — *a tulajdonviszonyok oldaláról — a tiszta magántulajdon, a gazdaság integrációja szempontjából önszabályozó piacrendszer, a politikai és gazdasági eszmék szempontjából a liberalizmus* — Anglián kívül máshol nem állt össze. Sem az Egyesült Államok, sem a kontinentális Európa nem engedhette meg magának az Angliával való szabad kereskedelmet, másrészt ebben az időszakban Angliával ellentétben mezőgazdaságukban sem váltak uralkodóvá a tőkés tulajdonviszonyok. A kisparaszti mezőgazdaság kiesik mint tőkebefektetési terület, a munkaerő egy jelentős részét távol is tartja a munkaerőpiactól. Végül de nem utolsósorban a liberalizmus eszméinek általános térhódítása ellenére az államnak is nagyobb szerepet kellett játszania az ipari forradalom folyamatában.

A XIX. század végétől megindult változások magukban foglalták a tőkés tulajdonviszonyok módosulását is. A részvénytársaságok elterjedése és a gazdaság előrehaladott monopolizálása megváltoztatta a termelési eszközök feletti rendelkezés módját és az értéktöbblet elosztását. Mivel ezeket a változásokat korábban részletesen elemeztük, itt „A tőke" szavaival csak a lényegükre emlékeztetünk: „A részvényrendszerben már ellentét létezik a régi formával szemben, melyben a társadalmi termelési eszköz egyéni tulajdonként jelenik meg; de a részvényformává való átváltozás maga is még a tőkés korlátok foglya marad; ennélfogva ahelyett, hogy megszüntetné a társadalmi jellegű gazdaság és a magángazdaság közti ellentétet, csak újabb alakban fejleszti ki azt."[25]

Ennek az újabb alaknak az a sajátossága, hogy meglehetősen nehezen tekinthető át, és nem egykönnyen adja meg magát a közgazdasági elemzés számára. Ennek egyrészt az az oka, hogy a korábban viszonylag homogén magánszférán belül, a monopóliumok kifejlődésével függőségi viszonyok jöttek létre, valamint szétváltak a termelési eszközök feletti rendelkezés különböző funkciói. Másrészt megszűnt az önszabályozó gazdaságnak és a politikai közéletnek a marxizmus kialakulása idején jellemző diszkrét különállása, amely lehetővé tette, hogy a gazdaságot saját immanens fogalmai és törvényei szerint írják le. A 19. század végétől *megindult ugyanis a magángazdasági szféra (máig tartó) „repolitizálása", ezzel párhuzamosan a közélet és a közügyek reprivatizálása.*[26] A mai helyzetben ezért éppoly nehéz a privát és a közszféra elhatárolása, mint az okoknak és az okozatoknak a felderítése az állam és a gazdasági egységek oda-vissza tartó közvetítésének folyamatában.

Kövessük először nyomon a tőkéstulajdon magánjellegének elmosódását. Ez mint láttuk, bekövetkezik már részvénytulajdon általánossá válásával, amelyről tudnunk kell, hogy a fejlett tőkés országokban döntő része ma már nem is magánszemélyek,

[25] *K. Marx:* A tőke III. i. m. 418. o.

[26] A gazdaság repolitizálását és a közélet reprivatizálódását Jürgen Habermas elemzi „A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása" című könyvének V. fejezetében. Gondolat, 1971.

hanem szervezetek kezében van. Az állam, a nyugdíjalapok, a bankok, a biztosító társaságok, és a beruházó vállalatok a termelési eszközök tényleges tulajdonosai. (Az Egyesült Államokban terjed az a gyakorlat is, hogy a kevéssé jövedelmező kis- és középüzemeket eladják a dolgozóknak, amit a nyereség gyors emelkedése szokott követni.) Hozzá tartozik a képhez, hogy a nagyvállalatok egy sor közfunkció ellátásából is kiveszik részüket: lakásokat építenek dolgozóiknak, nyilvános parkokat létesítenek, iskolákat, könyvtárakat tartanak fenn, gondoskodnak az öregekről és munkaképtelenekről.

De nyilvánvaló az is, hogy a XX. században fokozódó állami gazdaságirányítás és újraelosztás egyúttal a magántulajdon feletti rendelkezés megnyirbálása, és az értéktöbblet elsajátításának korlátozása. Liberális államjogászok egyenesen a magántulajdonosi jogok „kiüresítéséről", kisajátító törvényhozás útján végbemenő társadalmasításról beszélnek, miközben a tulajdon formálisan a tulajdonosé marad. A magántulajdon lappangó kisajátítása egyelőre inkább a jövő egyik lehetősége mintsem már beteljesedett folyamat, de függetlenül ennek mértékétől, társadalmasításnak ezt csak egy nagyon korlátozott értelemben szabad tekinteni.

Ennek oka az, hogy a magánszféra repolitizálódásával párhuzamosan haladt a közszféra reprivatizálódása. Láttuk, hogy a nagyipar, nagybankok különböző csoportjainak óriási gazdasági súlyuk következtében lehetősége nyílik a politikai döntések befolyásolására (többek között úgy, hogy pénzügyileg támogatják különböző politikusok és pártok választási küzdelmeit). Ismeretes a kijáró csoportok, lobbyk szerveződése is, amelyek bizonyos partikulális érdekek érvényesítéséért megdolgozzák a törvényhozást és a végrehajtó hatalmat. (Az Egyesült Államok elnöke például az agrárlobby nyomására vonta vissza a Szovjetunióval szemben elrendelt gabonaembargót). Tehát ha az állam korlátozza egyik oldalról a magántulajdon feletti rendelkezést és az elsajátítást, a másik oldalról viszont lehetőséget nyújt *a gazdasági érdekek vertikális érvényesítésére* is, a politikai döntések befolyásolásán és az állami szubvenciókon keresztül. (Az állam pénzügyileg támogat veszteségessé vált nagy magánvállalatokat, finanszíroz egyes tudományos kutatásokat, ipartelepítési támogatást ad elmaradott területeken stb.). A vertikális érdekérvényesítés nem minden magánvállalatot kárpótol a magántulajdonosi jogok „kiüresítésért", ellenkezőleg, az egyes ágazatok és a különböző méretű tőkék közötti differenciálódás jelentős tényezőjévé válik.

A közszféra reprivatizálódásának van azonban egy másik összetevője is. Az állami gazdaságirányítás és újraelosztás sokoldalúvá és részletekbe menővé válása megkövetelte egy kiterjedt állami bürokrácia kiépítését. Bár ez a bürokrácia létfontossági tervezési, szervezési funkciók ellátásával, elsőrendű társadalmi szükségletek kielégítésével indokolja létét és terjeszkedését, tisztában kell lennünk vele, hogy mihelyt egyszer kiépült és megszilárdult, alapvető érdekei fűződnek további fennmaradásához, terjeszkedéséhez, tagjai jövedelmének emeléséhez. A tőkésállam szakigazgatási szervei működésüket tehát elsősorban *saját partikuláris érdekeik érvényesítésének* rendelik alá, ami sokszor óriási pazarlásra és az ellátandó feladat szempontjából diszfunkcionális következményekre vezet. (Az államilag támogatott lakónegyedek slumokká vál-

nak, a segélyezettek újratermelik hátrányos helyzetüket, az ingyenes állami iskolahálózat lezüllik stb.)[27]

A termelési eszközök feletti rendelkezésben végbement mélyreható változások magukkal vonták a gazdasági integráció változásait is. Első ránézésre újra előállt a 18. századi angol modell, ahol a gazdasági integráció két fő pillére a szabályozott piac, valamint az állami gazdaságirányítás és újraelosztás volt. A részletesebb elemzésnek viszont két lényeges különbséget is ki kell mutatnia. Először is mások a mai tőkés piac szereplői, és mint az előző fejezetben láttuk emiatt szükségképpen mások a piac formái is. Ennek következtében meg kellett változnia az állami gazdaságirányítás filozófiájának és eszköztárának is.

De a szükségletek keletkezésének módosulása is rányomja bélyegét a gazdasági integráció formáira. A 18. és 19. században, de még e század elején is a szükségletek spontán módon eredtek az életviszonyok változásaiból. Az előzőekben láttuk azonban, hogy a gazdasági növekedés intenzív szakasza a második világháború után a fejlett tőkés országokban szükségszerűen az ún. fogyasztói társadalmak kialakulásához vezetett. A szükségletek „generalizálttá", manipulálttá váltak, *fejlődésüket a nagy termelő szervezetek és az állami bürokrácia partikuláris érdekei irányítják*. „A szabad piacgazdaság korszaka után az iparosodott országokban az lett a szociabilitás fő kritériuma, hogy az egyének elfogadják szükségleteik 'repolitizált' formáit. . . . Nem az eszközök megválasztásától fosztják meg a szocializáció alanyait — sőt, kényszerítik őket arra, hogy egyre több ilyen választás elé kerüljenek —, hanem attól, hogy dönthessenek a civilizációs célokról."[28] A gazdasági integráció tehát többé-kevésbé látszatintegráció, még akkor is ha olajozottan működik, mint például a 60-as években.

A „fogyasztó géppé" redukált individuum ugyan nehezebben lázad fel mint a XIX. század termelő géppé redukált, elnyomorodott bérmunkása, de helyzetének tudatosulása előbb-utóbb bekövetkezik. A fogyasztói emancipáció koraielőfutárai a 60-as években a hippik, jelenleg az „alternatívok" és a „zöldek" sok szempontból összevethetők a korai munkásmozgalom irányzataival (luddíták, chartisták, owenisták), de kétségtelen, hogy a civilizációs célokat már kezdik tudatosítani.

[27] A régi és az új liberálisok e jelenségek kapcsán keményen bírálják az állami beavatkozás rendszerét, és kissé anakronisztikus módon az állam gazdasági szerepének nagyarányú leépítését tartanák kívánatosnak. Lásd például *M.* és *R. Friedman:* Free to Choose. A Personal Statement vagy *F. A. Hayek:* The Road to Serfdom.

[28] *Somlai Péter:* i. m. 135. o.

Történelmi korszakok a tőkés társadalmak fejlődésében

Több oldalról megvizsgáltuk eddig a tőkés társadalmak mintegy három évszázados fejlődését, ami a kifejtés szükségszerű vázlatossága ellenére módot nyújthat bizonyos korszakok elhatárolására. Előtte azonban kell tennünk egy módszertani megjegyzést. A tőkés társadalmak fejlődésének bármiféle jelenbeli szakaszolása szükségképpen vitatható és a történelmi fejlődés során valószínűleg túlhaladott lesz. Meglehetős biztonsággal ugyanis csak már végérvényesen meghaladott társadalmak fejlődését értékelhetjük. Erre már Marx is felhívta a figyelmünket alapvető módszertani írásában. „A polgári társadalom a termelés legfejlettebb és legsokrétűbb történelmi szervezete. Ezért a kategóriák, amelyek viszonyait kifejezik, tagolódásának megértése egyúttal betekintést nyújthatnak mindazoknak a letűnt társadalmi formáknak a tagolódásába és termelési viszonyaiba, amelyeknek romjaiból és elemeiből felépült, amelyeknek részint még le nem küzdött maradványai továbbtengődnek benne, az, ami azokban pusztán jelzésszerűen volt meg, kialakult jelentésekké fejlődött stb. Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához."[29] A polgári társadalom vizsgálatához azonban nincs meg a történelmi rálátás, mivel élő és változó társadalomról van szó, nem tudhatjuk biztosan, hogy a jövőben mivé fog átalakulni. Ma *még embrionális formában levő struktúrák jövőbeli kifejlődésével nyerik el a jelen és a történelmi közelmúlt viszonyai valódi értelmüket*, a jövő társadalomtudósai ezért a korszakolást valószínűleg más nézőpontból fogják elvégezni. A kérdés nyitottságának tudatában ezért inkább problémák felvetésére, mintsem mechanikusan betanulható kész válaszokra törekedtünk.

A kapitalizmus első szakaszát korai kapitalizmusnak, illetve kereskedelmi kapitalizmusnak szokták nevezni. Vegyük először vizsgálat alá a *kereskedelmi kapitalizmus kérdését*. Ennek kapcsán még véletlenül sem szabad a világbirodalmat kiépítő feudális ibériai hatalmakra gondolnunk. Kereskedelmük állami kereskedelem volt, állami megbízottak (faktorok) vagy a magánkereskedők kötelesek voltak Lisszabonban a Casa da Indiá-nak, Sevillában a Casa de Contratacion-nak meghatározott feltételek mellett eladni áruikat. Ezen állami monopolszervezetek tovább közvetítették az árukat a holland, francia és olasz magánkereskedőknek, akik az európai kereskedelmet kézben tartották. Ezek a kereskedők már kétségkívül tőkés vállalkozók voltak, de kapitalizmusról még esetükben sem beszélhetünk. *A kapitalizmus ugyanis egy termelési mód*, a korabeli kereskedő és uzsoratőke viszont egy másik termelési mód, a feudalizmus speciális szükségleteihez és korlátozásaihoz igazodott, élősködésével bomlasztotta e társadalmat, de a termelés tőkés átalakulását önmagában nem volt képes előidézni. Ez még Hollandiára is érvényes. „De a XVII. századi tőkekoncentráció leg-

[29] *K. Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Bevezetés. MEM 46/I 31. o. Budapest, 1972.

nagyobb haszonélvezője, Hollandia is, »feudális üzleti« gazdaság maradt sok tekintetben. A világ kereskedelmi és pénzügyeinek intéséze túl nagy virágzást biztosított számára, túlságosan megerősítette az ebben érdekelt társadalmi rétegeket."[30] Ennélfogva az egyébként nagyon fejlett holland mezőgazdaság és ipar a külkereskedelem kiszolgálójává vált, szemben Angliával, ahol a világkereskedelem és a gyarmatok alávetése a belső termelés fejlődését szolgálta.

Ha tehát tőkés termelési módot keresünk, ilyet ebben a korszakban csak *Angliában* találunk. A kereskedelmi kapitalizmustól való megkülönböztetés céljából inkább *korai kapitalizmusról* beszéljünk. Az angol korai kapitalizmus korszakhatárainak kijelölése is vitatott kérdés. Van aki már a XVI. századi Tudor-kori Angliában is kapitalizmusról beszél,[31] van aki szerint az ipari forradalomig (az 1770-es évekig) Angliában a késői feudalizmus korszakáról van szó.[32] Véleményünk szerint az angol polgári forradalmakat (1640, 1688) kell korszakhatárnak tekinteni, mert a rendi társadalmat és a termelési tényezők mozgásának feudális kötöttségeit ezek számolták fel. Előttük inkább kapitalista kezdeményeket találunk, utánuk pedig a feudalizmus csak maradványaiban tengődött tovább.

De számolnunk kell még egy jogos ellenvetéssel. Igaz ugyan, hogy megindult Angliában a mezőgazdaság és az ipar tőkés átalakulása, de a 18. század elején a paraszti önellátásnak és a kisárutermelésnek még nagyobb súlya volt a gazdaságban. A korai kapitalizmust ezért nem is lehet egy kiforrott társadalmi-gazdasági struktúrának tekinteni, ez a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmeneti korszak azon része, amikor a gazdaság és az állam kulcspozíciói már a tőkés osztály kezén voltak. A korai kapitalizmus az eredeti tőkefelhalmozás klasszikus folyamata, amelynek során a termelőket fokozatosan elválasztják termelési eszközeiktől és bérmunkássá változtatják. Az eredeti felhalmozás folyamatának szerves része a tengerentúli területek perifériává változtatása, ami annyit jelent, hogy e régiók gazdasági szerkezetét és termelési viszonyait erőszakosan megváltoztatták, és bekapcsolták őket a tőke értékesülésének folyamatába.

A kapitalizmus következő korszakát *szabadversenyes vagy liberális kapitalizmusnak* szokták nevezni. A korai és a szabadversenyes kapitalizmus korszakhatárát az 1830–1840-es évekre tehetjük, mert mint korábban láttuk az önszabályozó piacrendszer feltételeinek létrehozása Angliában erre a korra fejeződik be. A szabadversenyes kapitalizmussal kapcsolatban is fel kell vetnünk egy nehezen megválaszthatő kérdést. Lehet-e ugyanis egyáltalán szabadversenyes (és korai) kapitalizmusról, mint a tőkés termelési mód önálló fejlődési szakaszáról beszélni akkor, ha e korszakok jellemzőit a XVIII. és a XIX. században csak Anglia mutatja fel többé-kevésbé tiszta formájukban. Szerintünk van értelme a XVIII. és a XIX. századi Anglia egyedi

[30] *Orthmayer Imre:* A kereskedőtőke szerepe az eredeti felhalmozás folyamatában. Medvetánc, 1981/2–3.

[31] Lásd *Immanuel Wallerstein:* A modern világgazdasági rendszer kialakulása című könyvének V. fejezetét. Gondolat, 1983.

[32] Lásd *Ágh Attila:* i. m. 19–20. o.

vonásait modellszerűen ábrázolni és a tőkés termelési mód fejlődési szakaszainak tekinteni. Anglia ugyanis vitathatatlanul a gazdasági és társadalmi fejlődés élén járt, megvalósította a gyakorlatban azt, ami e két korszakban potenciálisan megvalósítható volt, például, ösztönzést és kényszert teremtett a többiek felzárkózása számára.

Másrészt a korai és a szabadversenyes kapitalizmus Anglia mellett, vele egyidőben másik országok számára gyakorlatilag ki volt zárva. A gyarmatok adott erőforrásai, a világméretekben felhalmozott tőke, a világpiac akkori felvevőképessége csak egy jelentős nemzetgazdaság átfogó iparosítását tette lehetővé, ezért Anglia kiválasztódása másoknak Anglia általi aktív és passzív korlátozására vezetett. A világnak akkoriban csak egy nagy műhelye lehetett. Feltehető a kérdés, mi az oka annak, hogy a XIX. század második felétől a világ egyre több műhelynek életlehetőséget adott. A magyarázat az ipar szerkezetének átalakulásában található. Míg az ipari forradalom vezető ágazata a textilipar jelentős részben külső nyersanyagból (gyapot-) exportra szánt termékeket állított elő, érthető hogy a viszonylag szűk fogyasztói piac és az angolok által uralt világkereskedelem a többieknek nem sok levegőt hagyott. Láttuk viszont korábban, hogy a múlt század második felétől a vasútépítés, a tőkeigényesség növekedése és egyéb okok következtében, a nehézipar került előtérbe. Eltolódott tehát a hangsúly a belső nyersanyagokra (szén, vas, vegyipari alapanyagok), és a belső tőkepiac is robbanásszerűen tágulhatott. Ehhez hozzájárult az Angliától való viszonylagos elmaradás az onnan származó technikai importon keresztül. Jellemző a dinamikára, hogy 1850—1896 között a gőzgépek becsült összteljesítménye Angliában 10,5-szeresére, a kontinensen viszont 28-szorosára emelkedett.

A múlt század végétől új korszak kezdődik a kapitalizmus fejlődésében — ebben a legkülönfélébb beállítottságú szerzők egyetértenek. A marxista irodalomban az új korszakot *monopolkapitalizmusnak* nevezik, és a 30-as vagy 50-es években meghúzott határral magánmonopolista és állammonopolista szakaszra bontják fel. A polgári szerzők neomerkantilizmusról, új protekcionizmusról, kései kapitalizmusról, komplex társadalomról, új ipari államról stb. írnak. Abban a vélemények közelítenek egymáshoz, hogy a jelenlegi fejlett tőkés társadalmak két alapvető strukturális különbséget mutatnak fel az angol szabadversenyes kapitalizmussal szemben: az egyik az áru-, a tőke- és a munkaerőpiacok monopolisztikus szervezettsége, a másik a tőkés állam kiterjedt gazdasági szerepe. Ennélfogva az állammonopolista kapitalista elnevezés a lényegre mutat rá. Nyitott kérdés viszont, hogy kellően megalapozott-e a magánmonopolista és az állammonopolista szakasz elhatárolása. Ez akkor lenne megalapozott, ha a monopóliumok térhódítása, valamint az állami és gazdaságirányítás és újraelosztás megszerveződése között nem lenne szoros összefüggés, ha tehát az utóbbi fejlemény időben is elmaradhatna az előbbi mögött. Véleményünk szerint — legalábbis Európában — egyik feltétel sem teljesül. Láttuk korábban, hogy a gazdaság monopolizálódása kiváltja az állami beavatkozás fokozódását, az állam pedig közvetlenül vagy közvetve elősegíti a monopolizálódás folyamatát. Ha időbeli különbségeket keresünk akkor sem a két folyamat között találunk ilyet, hanem az egyes országok

tekintetében, amelyeknél a különböző történeti feltételek siettették vagy gátolták az új struktúra létrejöttét. Európában jellegzetes Anglia és Németország példája.

Németország megkésett extenzív iparosításának igen gyors üteme valószínűleg nemcsak a technikai import ütemgyorsító hatásának következménye, hanem a viszonylag erőtlen és gyökértelen liberális struktúráké is, amelyek a múlt század végén lehetővé tették a kor viszonyai között legelőrehaladottabb monopolizálódás és legintenzívebb állami intervencionizmus összekapcsolódását. Erre már Lenin is felhívta a figyelmet 1921-ben: „Hogy még jobban megvilágítsam a kérdést, idézem mindenekelőtt az államkapitalizmus legkonkrétabb példáját. Mindenki tudja, melyik ez a példa: Németország. Németországban találjuk a *junker-burzsoá imperializmusnak alárendelt* modern nagytőkés technika és tervszerű szervezés »legtökéletesebb vívmányát«".[33]

Ezzel szemben *Angliában* az egyéni vállalat évszázados hagyományai fékezték a monopolizálódás folyamatát, a gazdasági liberalizmus mélyen beivódott ideológiája pedig arra vezetett, hogy még az I. világháború után is megkíséreljék a szabadverseny maradványainak összesöprését. A nagy gazdasági világválság után azonban a monopolizálódás és az állami gazdaságirányítás Angliában is kart karba öltve lép a színre. „A háborúk között, de különösen a 30-as években mint láttuk, Nagy-Britannia az egyik legkevésbé trösztösített vagy irányított gazdaságból az egyik leginkább trösztösítetté és irányítottá vált — főképpen direkt kormányzati cselekvés eredményeképpen."[34]

E konkrét példák is megerősíteni látszanak azt az álláspontunkat, hogy az *új fejlődési szakaszt már a múlt század végétől állammonopolista kapitalizmusnak kell tekinteni*, és ezen belül a II. világháborúig egy kialakulóban levő, azóta pedig egy kifejlett, megszilárdult struktúrát találunk. Mivel a múlt század végétől az F. D. Roosevelt által megindított New Dealig nincs pontos képünk az amerikai állam gazdasági szerepének dimenzióiról, nem lehet kizárni, hogy az Egyesült Államok esetében e korszakot inkább magánmonopolista kapitalizmusnak kell tekinteni. A kapitalizmus további lehetséges fejlődési tendenciáiról az utolsó fejezetben kapunk képet.

[33] *Lenin:* A terményadóról. Marx–Engels Művei 43. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 193. o.

[34] *E. J. Hobsbawn:* i. m. 205. o.

7. Monopolprofit és ármechanizmus a mai tőkés gazdaságban

Monopolár és monopolprofit

A szabadversenyes kapitalizmus árainak magyarázatában az értéktörvény általános kifejtéséhez képest figyelemre méltó új elem jelent meg: az árakat nemcsak a munkaráfordítással, az elvont árutermelő által támasztott kereslettel és a kínálattal hoztuk összefüggésbe, hanem a profittal, a tőkések jövedelmével is. A „jó árak", amelyek megfelelnek az adott árugazdaság jellegének, a benne kialakult termelési viszonyoknak, ebben az esetben már nem pusztán a munkamennyiségekhez igazodnak.[1] Az árakban hosszú távon ki kell fejeződnie a tőkék egyenlőségének is, vagyis a szabadversenyes kapitalizmus „történelmi klímájának" megfelelően olyan áraknak kell kialakulniuk, amelyek azonos nagyságú tőkére tendenciaszerűen azonos profitot biztosítanak. *A tőkés termelésnek, a tőkés vállalkozók kínálatának mozgatórugója nem az ár; a tőke nem magában az árban érdekelt, hanem az árban foglalt profitban.*

Nincs ez másként a mai kapitalizmusban sem. Csakhogy amíg a szabad verseny az árak alakulásában a tőkék egyenlőségét kifejező termelési árat juttatta árvonzáspontként érvényre, addig a monopóliumok uralta gazdaságban anakronisztikusnak minősülnek az azonos nagyságú tőkére azonos profitot biztosító árak. A monopóliumok kialakulásával párhuzamosan — először csak kivételképpen, később mind szélesebb körben — megjelent az áraknak egy történelmileg új típusa, *a monopolár*.

A monopolárak történelmileg a *kartellárak* köntösében lépnek először a színre. A kartellek által diktált árra jól illett a sok tankönyvben még ma is megtalálható monopolár-definíció: „A monopolár tehát olyan ár, amelyet valamely tőkés, vagy tőkés csoport monopolista pozíciója alapján vagy fölfelé, vagy lefelé[2] állandó jelleggel eltérít a termelési ártól... Helytelen volna azonban ebből arra következtetni, hogy a termelési ár, mint az árak szabályozója, a monopolkapitalizmus viszonyai között elvesztette jelentőségét. A monopolár mozgása is csak a termelési ár változása alapján magyarázható. Vagyis az árvonzáspont itt is a termelési ár, annak ellenére,

[1] Ezzel a kérdéskörrel már a *Politikai gazdaságtan 1.* kötetben is foglalkoztunk.

[2] A „lefelé" való eltérítés akkor lehet célja a monopóliumnak, ha a vevő pozíciójában van, ha vevőként lép fel. Ez a *monopszónia* (a vételi monopólium) esete. A „lefelé" eltérített ár tulajdonképpen sajátos „negatív" monopolárként, pontosabban a monopolár negatív „lenyomataként" is felfogható, hiszen ez az ár nem a monopólium termékéhez tapad, hanem a neki szállító kisvállalatok által „kért" ár. Bár a kisvállalat „árvetéséből" születik, valójában mégis a monopólium *diktálja* az ilyen típusú árakat is. Ezért lehet jogos a kisvállalati szektor áraira a monopolár kifejezés.

hogy a monopólium által diktált ár hosszú időszak alatt is e felett vagy alatt ingadozik."(!)[3]

A XIX. század végi kartellek, amelyek gyakran több száz – mai szemmel megítélve – közepes nagyságú vagy inkább kisvállalatot fogtak össze, valóban *nem voltak képesek gyökeresen átalakítani az árképzés mechanizmusát, „hatályon kívül helyezni" a termelési ár törvényét*, ezért csak kivételesen, hosszabb-rövidebb ideig fennálló piaci helyzetüket kihasználva tudták biztosítani a maguk számára a monopolista extraprofitot. A tőkék egyenlősége azonban ezektől a „kivételektől" eltekintve többkevesebb erővel (némileg megcsorbítva ugyan) érvényesült.

A múlt század végi kartellek – e laza piaci szövetségek – helyébe a század húszas éveitől kezdve és különösen a II. világháború után a fejlett tőkés országokban (de a közepesen és a gyengén fejlett országokban is) gigantikus monopolista korporációk, a részesedési rendszeren fölépülő, világrészeket, sőt az egész világot behálózó konszernek léptek. A 100 milliárd dolláros termelési értékeket produkáló *óriásmonopóliumok a tőkék általános egyenlőségének még az illúzióját is felszámolták*. Amint azt az 5. fejezetben kifejtettük, e vállalatok a legfejlettebb iparágakba hatoltak be, és a saját képükre formálták az egész nemzetgazdaságot. Az áralakulás trendjeire mindezek a változások természetesen nem maradtak, nem maradhattak hatás nélkül. Ami eddig kivétel volt (a monopolár), az most rendszerré, az árrendszer meghatározó elemévé vált. A következőkben ezért meg kell vizsgálnunk a monopolárak képződésének mai mechanizmusát.

A monopolista árképzés — a nagyvállalati szektor árai

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogyan és hol alakulnak ki ezek az árak. Egyet biztosan állíthatunk: semmi esetre sem a piaci játék véletleneinek sorozatában! *A monopolárak alapvetően tervezett, irányított, katalógusokban rögzített árak*, amelyek a nagyvállalatok tanácstermeiben születnek.

A modern termelés nagy tőkeigénye, a kutatás és fejlesztés által felemésztett hatalmas összegek, a termékciklus hosszúsága megköveteli, hogy a mai vállalkozók döntéseik során megközelítőleg biztos árakkal, helyesebben biztos profitot tartalmazó árakkal számolhassanak. Nem önmagukban a „szilárd" árak érdekesek persze számukra, hanem a különféle termékek közötti árarányok. *Az árak rögzítése helyett az árakban realizálható profit rögzítése szolgálhat a kalkuláció alapjául.*

A monopolvállalatok árképzési magatartása alapvetően eltér a klasszikus vállalatok árakkal kapcsolatos viselkedésétől, amelynek lényege a piacon adott árak passzív elfogadása volt. A klasszikus vállalatok az árak és a költségek közötti különbségeket igyekeztek maximalizálni. *Az árak és a profitok viszonyában a „fix pontot" tehát az*

[3] A kapitalizmus politikai gazdaságtana. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Tankönyve. Harmadik javított kiadás, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 229–230. o.

árak jelentették, s a profit volt a függő változó – mégpedig a költségektől és az áraktól függő változó.

Ma a két tényező viszonya éppen megfordított. Erre az összefüggésre utal cikkében Erdős Péter: „...az oligopóliumok viszonylag autonóm módon szabják meg az áraikat: előrebecsült önköltségük és az általuk kalkulált profitrés alapján. Épp a profitrés az oligopóliumos árképzésnek az a tényezője, amelyet – igaz, csak bizonyos hibahatárok között – maguk az oligopóliumok szabnak meg".[4] A profit nem „maradéktényező". *Az erősen koncentrált iparágakban a vállalatok számára a fix pont az általuk megállapított ún. célprofitráta*, (target rate of profit), *és áraik ettől (no meg a közvetlen költségektől) függően alakulnak.*

Minthogy a célprofit megállapítása maguknak a vállalatoknak a szubjektívnek tűnő döntése, és a profit nem a piaci verseny egyszerű eredője többé, számos közgazdász szemében ez értelmetlenné teszi a monopolárak mozgásában fellelhető törvényszerűségek keresését.[5] Valójában a nagyvállalatok által kialakított árakban nemcsak a költségek objektívek, hanem a vállalat által meghatározott célprofit sem tetszőleges, jól kivehetően bizonyos szabályszerűségeket követ. A célprofitráta különböző hatóerők eredménye, eredője:

1. A koncentrált ágakban működő cégek profitrátájukat a (nagyság, szerkezet, termék szempontjából) hasonló cégekhez igazítják.[6]

[4] *Erdős Péter:* Az infláció felgyorsulása az Egyesült Államokban az 1970-es évtizedben. Közgazdasági Szemle, 1981/6. sz. 652. o.

[5] Klasszikus példaként szolgálhat a monopolárakkal kapcsolatos agnosztikus megközelítésre a neves baloldali közgazdász, Sweezy. „A monopolárak elfogadható általánosságú törvényszerűségeit eddig nem sikerült felfedezni, mert nincsenek is ilyen általános törvényszerűségek... A monopolárak elmélete hamarosan az egyedi esetek katalógizálására szorítkozik, mások agnoszticizmusa azonban – véleményünk szerint – nem igazolható, és szó sincs arról, hogy ezek az árak tetszőleges szubjektív, kiszámíthatatlan jelenségek lennének." *Sweezy, P. M.:* The Theory of Capitalist Development. New York, 1942. 270–271. o.

[6] Az, hogy adott termékkörben működő vállalatok mekkora profitot építhetnek be az áraikban, milyen nagyságú egyéni profitrátát „célozhatnak meg reálisan", függ attól, hogy az adott termék piacának monopolizáltsági foka milyen magas, milyen mértékben sikerül a szóban forgó vállalatnak uralmat szereznie a piac folott, vagyis magyarán: mekkora az ármeghatározó vállalat piaci részesedése. Erre az összefüggésre az áralakulás és a „monopóliumfok" között „Michat Kalecki már 1943-ban rámutatott: lásd *A tőkés gazdaság működéséről* (válogatott tanulmányok) c. kötete, „Költségek és árak" című fejezetét. Egyszerű lenne a monopolista profit objektív mértékének meghatározása, ha a vállalatok által kialakítható árak valóban kizárólag a „monopóliumfokuktól", „áreltérítő erejüktől" függnének. Ez azonban nincs így. Két azonos piaci helyzetben levő (például a piacot egyedül ellenőrző) vállalat közül viszonylag magasabb profitot építhet az árba az, amelyik „árrugalmatlan" terméket termel, mint az, amelynek a terméke iránt messzemenően rugalmas a kereslet. Eltérhet az árba épített profit viszonylagos nagysága aszerint is (a piac feletti azonos mértékű hatalom ellenére), hogy a szóban forgó termék teljesen új-e, vagy már elavulóban van, hogy megelégszik-e a vállalat az adott piacon meglevő részesedésével, vagy esetleg tovább kívánja növelni, és sorolhatnánk még tovább. Így Kalecki „ármeghatározó" tényezőjét – vagyis a vállalat monopóliumfokát – nem fogadhatjuk el az „elérhető" reális ár és a benne foglalt profit *egyetlen* magyarázataként. Az azonban vitathatatlan, hogy a vállalatoknak piaci helyzetüket, részesedésüket „monopóliumfokukat" mindenképpen tekintetbe kell venniük áraik kialakításakor

2. Alapul veszik saját, a közelmúltban elért profitrátájukat.

3. Alapul veszik jövendő beruházási terveiket és a megvalósításukhoz szükséges felhalmozási források nagyságát. (Ez utóbbi faktor különös jelentőséget nyer a profit nagyságának meghatározásában).

A célprofitráta érvényesítése az árképzési magatartásban az ún. *price markup* (az árnak a közvetlen költségek fölötti többlete) alakításán keresztül történik. A „*költség+*" néven is emlegetett árképzési magatartás (markup pricing) lényege, hogy a cégek a közvetlen anyag- és bérköltségekre olyan nagyságú többletet „raknak rá", hogy az biztosítsa „normális profitjukat".[7]

A „kielégítő profit" és a monopoltőke „szuperprofitja"

A monopoltőke és a monopolvállalat profitja

A „kielégítő profit", amit a monopóliumok az árakba beleépítenek, semmiképpen sem lehet átlagos profit. Az átlagprofit kialakulása csak nagyszámú, a versenyben nagyjából egyenlő eséllyel induló tőkés spontán piaci cselekvésének egymásra hatásából magyarázható, itt azonban szó sincs nagyszámú tőkésről és spontán piaci fejleményekről.

Sokáig az volt az általános feltételezés, hogy a monopoltőkés vállalatok termékeinek árában realizált profit mindenképpen nagyobb az átlagosnál.[8] A monopolárnak a magas profitot tartalmazó árral, illetve a monopolprofitnak az árban foglalt „magas" profittal való azonosítása meglehetősen logikusnak tűnik, hiszen miért ne használná ki a piacon versenytárs nélkül álló vagy kevés versenytárssal küzdő vállalat a pozícióját, és miért ne realizálna áraiban akkora profitot, amekkorát csak képes? S miért ne azonosítanánk a monopolhelyzetben levő vállalat áraiban realizált profitot a nemzetgazdaságot uraló monopoltőke profitjával? Valójában azonban a monopoltőkés ellenőrzés alatt álló vállalatok profitrealizáló tevékenysége és a monopoltőke értékesülése két egészen különböző — igaz, egymással összekapcsolódó — dolog. *Ha a monopoltőke azonos lenne az általa irányított vállalatok tőkéjével,*[9] *akkor a monopol-*

[7] A „költség + normálprofit" árképzést hangsúlyozza a modern gazdaságról szóló könyvében (The Economic Theory of Modern Society. Cambridge University Press, 1976.) Morishima is.

[8] Más kérdés, hogy hogyan értelmezhető itt az átlagos profit egyáltalán. Véleményünk szerint csak mint „kiszámított" statisztikai mutató, nem pedig mint a valóságban trendszerűen érvényre jutó nagyság.

[9] Valójában a monopoltőke sokkal inkább e vállalatok „kemény magja", meghatározó szerkezeti eleme, irányítója. A vállalat és az egyéni tőke csak a klasszikus kapitalizmusban jelentette megközelítően ugyanazt.

tőke magasabb profitja valóban csak a monopolvállalatok áraiba foglalt szuperprofitok[10] *révén lenne biztosítható.* Tudjuk azonban, hogy az uralkodó monopoltőke által ellenőrzött vállalatok javarészt „társadalmi" tőkét (Marx kifejezése) működtetnek. A tíz- és százezer (egyes világvállalatok esetében több millió) kisrészvényes, a beruházó társaságok, a különféle társadalmi szervezetek és sokszor az állam adják össze azt a tőkét, amely egy-egy vállalat árutermelésének alapja. A vállalatot ellenőrző monopoltőkés csoport a tulajdonképpeni monopoltőke aránytalanul magas profitjához nem feltétlenül szükségesek magas árak, elegendő a vállalatban realizált összes profitnak a monopolista ellenőrző csoport javára történő újraelosztása. *A monopoltőke mai struktúrájából, a nagy társaságok felépítéséből és a nagyvállalatokban működtetett tőke társadalmi szerkezetéből következik, hogy az áralakulás és a monopolprofit realizálása nem feltétlenül vannak egymással szoros kapcsolatban.*

Már Hilferding felhívta a figyelmet arra, hogy a részvénytársaságok egyik aduja a versenyben az általuk „elviselt" alacsony ár. „Ha... a konjunktúra kedvezőtlenné válik, akkor... a részvénytársaság $\ddot{o}+p$ termelési árról $\ddot{o}+k$ (önköltség+kamat) nagyságú árra csökkentheti árait, s közben még mindig az átlagkamattal egyenlő vagy az átlagkamatnál csak kevéssel alacsonyabb osztalékot fizethet."[11] A részvénytársaságok „ellenállóképességét" Hilferding azzal magyarázta, hogy „tulajdonosaik" jó része az átlagprofitnál jóval alacsonyabb jövedelemmel is megelégszik, *a kisrészvényesek végső esetben beérik akár a kamattal is. Ezért az ilyen társaság hosszú ideig tarthatja árait az önköltségnél alig valamivel magasabb szinten, miközben a főrészvényesek még mindig hozzájuthatnak a maguk „szuperprofitjához".*

Az a tény, hogy a monopolista szuperprofit nem feltétlenül követel magas monopolárat és „normális" sőt normálisnál alacsonyabb árak mellett is realizálható, természetesen nem jelenti azt, hogy a monopolvállalatokban nem érvényesülne törekvés a profit lehetőség szerinti növelésére. Hiszen végső soron mégis csak a vállalati profit az alapja annak, hogy a vállalaton belüli monopolista „mag" lefölözhesse a maga szuperprofitját. Ha a vállalati profit nagyobb, mindenképpen kitágulnak a vállalatot irányító monopolista csoport profitszerzési lehetőségei is. De abból, hogy a vállalati profit kisebb (vagy akár az átlagosnál is kisebb), önmagában még nem következik az, hogy a monopolista csoport nem realizálhat szuperprofitot. Ez esetben a szuperprofit realizálása érdekében meg kell változtatnia a vállalati elosztási viszonyokat a maga javára.

A monopolista csoportok szuperprofitja kettős újraelosztási folyamat révén növekedhet tehát: egyrészt, az általuk ellenőrzött vállalatok monopolárain keresztül megvalósuló újraelosztás eredményeként, másrészt a vállalaton belüli – a részvénytulaj-

[10] Szándékosan használjuk a szuperprofit kifejezést a magyar szakirodalomban korábban elterjedt extraprofit helyett. Az „extra" ugyanis magyarul kivételest, rendkívülit jelent. A monopolista szuperprofitban azonban semmi rendkívüli nincs, ellenkezőleg: éppen ez a rendszerre jellemző, rendes, normális profit.

[11] Lásd *Hilferding, R.:* A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 181. o.

donosok közötti – újraelosztás hatására. A monopolista profitnak az a része, amelyik a monopoltőkések javára történő újraelosztásnak köszönhető,[12] e két forrásból táplálkozik. E két lehetőség közül már egy is elegendő ahhoz, hogy szuperprofitról beszélhessünk.

A monopolista vállalat profittörekvései

A monopoltőke profitja és a monopolvállalat profitja már csak azért sem azonosítható, mert egy-egy monopoltőkés csoport vagy a monopoltőke egy-egy képviselője számos vállalatban érdekelt, sok vállalatban szerezhet profitot. Adott esetben egy-egy vállalat alacsonyabb profitja a feltétele is lehet annak, hogy a többi vállalat, amelyből a szóban forgó monopolista centrum profitot húz, hatékonyabban működhessen. Egy-egy vállalat profitstabilitása a monopoltőke szempontjából sohasem önmagában véve érdekes, *a monopoltőke mindig az általa irányított vállalatok összességének a jövedelmezőségét tartja szem előtt.*

Ez a tény csak még jobban aláhúzza annak szükségességét, hogy a monopoltőke profittörekvését elméletileg is, és gyakorlatilag is elválasszuk a vállalatok profitszerzési, profitnövelési stratégiájától. A vállalatok profitszerzési törekvése korántsem abszolút, nem határtalan. Empirikusan is megfigyelhető a vállalatok olyan profitstratégiája, amely inkább *a kielégítő*, semmint az egyáltalán elérhető profitot „célozza meg".

A különbségtétel a vállalatot irányító monopoltőke és a vállalati tőke között lehetővé teszi a gyakorlatban megfigyelhető monopolvállalati magatartás magyarázatát anélkül, hogy feladnánk a monopoltőke agresszív „ragadozó" profitszerzési stratégiájának, a monopolista szuperprofitnak a feltételezését. A tőketulajdon és a tőkefunkció történelmi szétválása után az áralakulás már nem kapcsolható össze olyan egyértelműen a tulajdonnal, ahogyan az ún. egyszerű árutermelő vagy a szabadversenyes tőkés esetében összekapcsolható volt. A célprofitráta és a profitrés meghatározása a mai körülmények között elsősorban a vállalati tőke funkcionálásából, mozgásából vezethető le, ami csak áttételeken keresztül kapcsolódik a monopolista tulajdonhoz.

A felhalmozás mint a „jövő költsége"

Hosszú távú stratégiával rendelkező monopolvállalatok a jelen problémáit minden területen a jövő felől közelítik meg. Jelenben elért profitjaikból kell kiépíteniük jövő pozícióikat, ezért a jelenlegi profitok célszerű nagyságát nagymértékben meghatározza műszaki fejlődési potenciáljuk, beruházási szükségletük. „Az oligopolista iparágak-

[12] A monopolista profittöbblet nem vezethető le kizárólag az újraelosztásból, hiszen a monopóliumok az éréktöbblet-termelésének feltételeit is megváltoztatják, nem csupán az értéktöbblet elosztását. (Lásd erről *Szabó Katalin– Szegő Szilvia:* Három tézis a monopolárakról. Közgazdasági Szemle, 1982. 10. sz.

ban az árdöntések szorosan kötődnek a tőkefelhalmozás folyamatához".[13] A monopolárak magyarázatakor ezért *nem kezelhetjük a felhalmozott tőkét „az árakon kívüli", az árban nem szereplő, csak* a profitrealizálás *jogcímét és feltételét jelentő tényezőként* – mint ahogyan a termelési ár magyarázatakor tettük.

A költségeket mint ármeghatározó elemet nem állíthatjuk szembe a tőkével, mint az áralakulástól független adottsággal. Ez a szemlélet addig lehetett jogos, amíg az árak „rövid távon" határozódtak meg. Pillanatfelvételként szemlélve a dolgot, a költség és a tőke valóban egészen más tartalmú kategóriák. Hosszú távon gondolkodva azonban a felhalmozás az újratermelési ciklus belső eleme, nem külső adottság, hanem mintegy a „jövő költsége". Ily módon a felhalmozásnak közvetlenül meg kell jelennie az árakban, a felhalmozásnak éppúgy ármeghatározó elemmé kell válnia, mint a költségeknek. Az árképzéskor, az áralakulás elemzésekor tehát nemcsak a folyó költségek (persze a profittal tetézett) megtérülésének a problémája lebeghet a monopolvállalatok árstratégáinak a szeme előtt, hanem a vállalati tőke bővített újratermelésének a biztosítása, a felhalmozás forrásainak megteremtése az árakban és az árak révén.

A beruházás ebben a szemléletben a közgazdasági összefüggések megítélésének „Napjaként" szerepel, amely körül forog minden. Ott, ahol a jövőben technológiai, illetve termékforradalom várható, *a nagyvállalatok úgy alakítják profitrátájukat* (és erre pozícióiknál fogva képesek is), *hogy finanszírozni tudják a „jövőt"*. Azok a termelők viszont (és ezek rendszerint a közepesen vagy gyengén koncentrált szektorokban találhatók), akik technikailag stagnáló vagy lassan fejlődő ágazatokban működnek, az előbbieknél sokkal alacsonyabb profitrátával, illetve felhalmozási lehetőséggel kénytelenek beérni. Nem is a bruttó profit nagysága és rátája érdekes itt elsősorban, hanem a nettó, a felhalmozásra szánható profit mértéke. A kisvállalatnak a nagyvállalatéval azonos, sőt a nagyvállalatnál nagyobb bruttó profitja is rendszerint kisebb felhalmozást tesz lehetővé, mert minél nagyobb a vállalat, profitjának annál nagyobb részét képes felhalmozni. A szerepek persze a monopolista struktúrában többé-kevésbé előre meghatározottak. A monopolvállalatok meghódítván a technikailag fejlődőképes, a nagy jövővel rendelkező ágakat, többnyire a kisebb termelőknek hagyják a kevésbé dinamikusan fejlődő területeket.[14]

[13] *Eichner, A. S.*: The Megacorp and Oligopoly. M. E. Sharpe. White Plains, New York, 1980. 56. o.

[14] A kisebb vállalatok által működtetett technika a fejlődés szempontjából másodlagos jelentőségű. Ezzel a megállapítással szemben persze számos ellenpéldát lehet felhozni – kezdve a kisvállalatoknál születő találmányoktól a háttériparban működő, technikailag igen modern kisvállalatokig. Anélkül, hogy a kérdésbe részletesebben belemennénk, csak tézisszerűen fogalmazzuk meg álláspontunkat: a modernizált kisvállalatok technikai fejlődése *a lényeget tekintve* nem önálló, csak a nagyvállalatok tevékenységével összefüggésben értelmezhető. Jövedelmezőségükben is kifejeződik technikai-technológiai függőségük a nagyvállalati szektortól. (Erről részletesebben lásd: *Szabó Katalin:* A bolygóvállalatok – a kiscégek beépülése a tőkés nagyvállalati rendszerekbe. Közgazdasági Szemle, 1974 9. sz.)

A monopolárak objektivitása

A monopolárak úgy, ahogyan azok a tőkés gazdasági gyakorlatban megszületnek „egyéni árak", s nem a piac személytelen mechanizmusainak hatására alakulnak ki, hanem a vállalati árstratégia megvalósulásaképpen. *Az árak objektivitása* a monopolárak esetében nem külső kényszerként, „vak törvényként" érvényesül, nem nagyszámú konkrét piaci alkuból kibontakozó átlagár kiformálódásában jelenik meg, hanem *a vállalatok által felismert szükségszerűségként.* A vállalat a technikai és társadalmi feltételeket eleve figyelembe véve „kalkulálja" árait, az árakban ezért immanens módon „benne vannak", érvényesülnek a monopolista cselekvést meghatározó törvényszerűségek.

A monopolárak szerkezetét vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy *mind az önköltség, mind az árban rejlő profit objektíve meghatározott.*[15] Ennyiben tehát a monopolár nem különbözik a termelési ártól. Ahogyan tehát a monopolár nem különbözik a termelési ártól. Ahogyan azonban az objektíve behatárolt monopolista „normál profit" — mind nagyságát, mind kialakulását tekintve olyan messze esik az átlagprofittól mint Makó Jeruzsálemtől —, úgy a monopolárban foglalt önköltség sem pontosan ugyanazt jelenti, mint amit a szabad verseny idején az árban megtérülő önköltség jelentett.

A monopolvállalat önköltsége

Az önköltségelemek „hamissá válása"

A következőkben az önköltség kategóriájának a megváltozását elemezzük a monopolista viszonyok által meghatározott körülmények közepette. A termelési ár tárgyalásakor már szó esett arról, hogy a *tőkés önköltség* elválik az áru tényleges társadalmi „önköltségétől". Ez a kategória csak azt fejezi ki, mennyibe kerül a termék előállítása a tőkésnek, de semmit sem mond arról, mennyibe kerül valójában (mennyibe kerül a társadalomnak).

A *monopolvállalati önköltség* a szabadversenyes vállalkozóéhoz képest is sajátosságokat mutat. E sajátosságok részint a monopolvállalat piaci helyzetével, részint a termelésben betöltött meghatározó szerepével függnek össze.

A piac oldaláról nézve azt kell kiemelni, hogy a monopoltőkés a *c* elemek egy részét olyan áron vásárolja meg, amely „negatív monopolárnak" minősül, az általa megfizetett árak rendszerint csak minimális profitot tartalmaznak. A *c* elemek egy része a monopolvállalatnak kevesebbe kerül. A fejlődő országokból beszerzett nyersanyagok,

[15] Ez a meghatározottság mindkét esetben csak nagyjában-egészében érvényesül. A termelési ár sem „pontosan" úgy jön ki a gyakorlatban, ahogyan azt a tankönyvi példákban „fillérre" kiszámoljuk. Ugyanúgy a monopolárban is csak szoros korreláció van a profit és a profitot meghatározó tényezők között, nem pedig egyértelmű „fillérre" számszerűsíthető kapcsolat.

a mezőgazdasági kistermelők által szállított mezőgazdasági alaptermékek, a bolygóvállalatoktól „áron alul" beszerzett alkatrészek és féltermékek a *c* költségelemet deformálják, „hamisítják". Állammonopolista kapitalizmust feltételezve – ugyanilyen „hamis módon" – meghatározottak az államtól beszerzett energia és alapanyagok költségei is. Ugyanúgy a *v* elem sem pontosan annyiba kerül, amennyi a munkaerőáru újraelőállításának valóságos társadalmi költsége (értéke). A tőkés állam magára vállalja a munkaerő újratermelési költségeinek egy részét.[16] A monopóliumok kalkulációjában szereplő „*v*" *tehát szintén „hamis" „v".*[17]

A monopóliumok a termelés oldaláról is befolyásolják az önköltséget. Ez elsősorban a technikai fejlődés vívmányainak tartós monopolizálásával, a sériagyártással összefüggő előnyök kihasználásával és kapacitáskihasználási politikájuk révén valósul meg.

A technikai fejlődés monopolizálásának hatása a tőkés önköltségre

A technikai fejlődés monopolizálása mindenekelőtt az alkalmazott (ipari) kutatások monopolizálásában nyilvánul meg, és egyszersmind arra is alapozódik. A tudományos és technikai fejlődés korunkban olyan jellegű, hogy (főleg a tőkeigényes szférákban) eredmény csak nagyméretű és jelentős anyagi bázissal rendelkező kutatógárdák összehangolt munkájától várható. A kutatásokra fordított állami támogatások oroszlánrésze a nagy laboratóriumoknak, kutatóintézeteknek jut.

A technikai vívmányok monopolizálását megkönnyíti *a licenc- és szabadalmi jog*, amely megakadályozza, illetve megnehezíti az új találmányok elterjedését. A nagyvállalatnak a találmányok révén sikerül olykor drasztikus mértékben is leszorítania az önköltséget. Ily módon a nagyvállalatoknál sajátos *technikai extraprofit* képződik. *A monopóliumok technikai extraprofitja* merőben más jellegű, mint a szabadversenyes kapitalizmus vállalkozójáé volt: nem időleges, hanem tartós, és *nem mindenki által elérhető*! A technikai extraprofit döntő részének realizálása ma a monopolista nagyvállalatok privilégiuma.

A tartós technikai extraprofit nem jelenti a technikának egy adott színvonalon való stagnálását. Ennek ellene hat a monopolista nagyvállalatok között (elsősorban nemzetközi színtéren folyó) verseny is. Mégis beszélhetünk a technikai extraprofitról, ha azok a monopolvállalatok, amelyek rövid, egymást követő időközökben képesek innovációt végrehajtani, és versenytársaikat ezzel megelőzni. Ha ezzel párhuzamosan termékszerkezetükből ki tudják iktatni az elavult, alacsony profittartalmú árukat, akkor – a monopolista konkurrencia ellenére – *állandósítani tudják a technikai*

[16] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *v* költség ilyetén hamissá válása nem jelenti feltétlenül az új érték újraelosztását a monopoltőke javára a munkásosztállyal szemben, mint ahogy a *c* elem hamissá válása viszont feltétlenül újraelosztást jelent a kistőkével szemben. A munkásosztály új értékből való részesedése ugyanis attól nem lesz kevesebb, hogy a munkaerő újra-előállításának bizonyos költségeit nem a monopoltőkétől kapja meg *bérként*, hanem a tőkés államtól *juttatásként*.

extraprofitot. Az általuk bevezetett új technikára alapozva a nagyvállalatok monopolista extraprofitot tartalmazó monopolárat érhetnek el gyakran az árak növelése nélkül is, ti. ha az ár nem követi a csökkenő önköltséget.

A kihasználatlan kapacitások és a „fiktív" költségek

A monopóliumok termelési költségeit jelentős mértékben befolyásolják a kihasználatlan kapacitások is. A monopólium és a termelési kapacitások krónikus kihasználatlansága egymástól elválaszthatatlan. A monopólium nem jöhet létre másként, csak a nagy termelési méretek, nagy szériák alapján. Ez a többi monopóliummal folytatott versenyben is jelentős ütőkártya. A kapacitások működtetésével, teljes kihasználásával nyert termékek piacra dobása viszont rendszerint nem áll összhangban a monopóliumok piaci és árpolitikájával. Más szavakkal: *ac+v minimalizálása ellentmond az ár — adott piaci körülmények közötti — maximalizálása elvének.*

Hogyan „oldódik" fel ez az ellentmondás? Úgy, hogy a monopólium megteremti a nagy kapacitásokat, alkalmazza az új technikát, mert ezáltal radikálisan csökkentheti a költségeket, de a kapacitásokat nem használja ki teljes egészében.[18] A „kapacitástartalék" sok esetben még „jól is jön", hiszen a váratlan lehetőségek kihasználása, a kereslet mennyiségi ingadozásaihoz való alkalmazkodás könnyebb „kapacitásfeleslegek" esetén.

A monopólium termelésbővítő, szérianövelő, új kapacitásokat létesítő törekvését ugyanúgy a profit növelésének igénye hatja át, mint a kínálat korlátozását. A kihasználatlan kapacitások megdrágítják a termelést, növelik a monopolvállalatok önköltségét. A kapacitások kihasználása általában 70–80% körül mozog. Az ebből fakadó költségtöbblet a termelési költségek 3–4 százalékát teszi ki.

Néha a nagy kapacitást az magyarázza, hogy a technika bizonyos „mutációi" egyszerűen nem valósíthatók meg kis méretekben. *A kapacitás-kihasználatlanság tehát részben szükségszerű, de azon a ponton túl, amelynél már csak azzal magyarázhatjuk, hogy a monopólium mesterségesen visszafogja a piaci kínálatot, „társadalmi szempontból" felesleges költségek okozója.*

Összegezve: a monopolprofit és a monopolár természetét tehát csak akkor érthetjük meg igazán, ha a monopolprofit létrejöttét és a monopolárakat magyarázva *egyidejűleg* vesszük számba a monopóliumnak *a piacra és a termelési költségekre* gyakorolt hatását. Megállapítható, hogy *a monopolprofit egyenlő a monopolárnak és a sajátos, részben „hamis" monopolista költségeknek a különbözetével.*

[18] A monopóliumok nem az értékesíteni szándékozott termékmennyiségnek megfelelően állapítják meg kapacitásaik nagyságát, mert a nagyobb méretek olyan drasztikusan csökkentik az egy termék előállítására jutó költségeket, hogy az ellensúlyozza, sőt, túlkompenzálja a kapacitásfeleslegből adódó pótlólagos költségeket.

Ármechanizmus és termelésszabályozás monopoltőkés közegben

A szabályozás „pluralizmusa"

Az árak orientációs funkciójának megváltozása

Eddig a monopolprofit, a „monopolista" önköltség természetét vizsgáltuk, vagyis arra kíséreltünk meg választ adni, hogy miképpen alakul az ár nagysága és szerkezete monopoltőkés viszonyok közepette. Az áraknak azonban nemcsak az a szerepük, hogy biztosítsák a termelési költségek megtérülését és a tőke (jelen esetben a sajátos természetű monopoltőke) értékesülését, nemcsak az a szerepük, hogy a termelés ágenseinek megfelelő jövedelmet nyújtsanak, hanem e funkciójukkal szorosan összefonódva az is, hogy a vállalkozókat — jövedelmi érdekeiknél fogva — a kívánatos nagyságú és szerkezetű kínálat létrehozására kényszerítsék, és ezáltal lehetővé tegyék a kereslethez való alkalmazkodást.

A szabadversenyes kapitalizmusban ennek a szerepnek a betöltésére az ár azért volt képes, mert mozgásai, ingadozásai révén ki tudta fejezni a kereslet és a kínálat változó arányait, egyszersmind — éppen jövedelmi hatásainál fogva — a fellépő aránytalanságok kiküszöbölésére mozgósította az egymással versengő tőkéseket. A modern nagyvállalati szektor árai — erre már utaltunk — alapvetően stabil, tervezett árak. Képes-e az ilyen árakra épülő ármechanizmus szabályozni a tőkés termelést?

Az ármechanizmus szerepe — az, hogy képes-e szabályozni a termelést —, és az ármechanizmus milyensége egyáltalán nem függetlenek egymástól. Az *ármechanizmus* nemcsak — sőt nem is elsősorban — úgy idomul a monopolkapitalizmus korszakának realitásához és szükségszerűségeihez, hogy *fokozatosan visszahúzódván* nagyobb helyet ad más, nem árjellegű szabályozó hatásoknak, hanem sokkal inkább úgy, hogy *maga az ármechanizmus változik meg*, és programozódik át oly módon, hogy alkalmas legyen a mai tőkés folyamatok vezérlésére.

Bár a közgazdasági irodalom jelentős része hajlamos azt a benyomást kelteni, mintha a kapitalista gazdaságot ma is kizárólag az ármechanizmus vezérelné vagy vezérelhetné, a józan közgazdasági elemzésekben mégis elég régóta elterjedt az a megközelítés, hogy az ármechanizmus mindig is csak egyike volt a sokféle alacsonyabb és magasabb fokú szabályozó mechanizmusnak. Különösen áll ez a legutóbbi néhány évtizedre. A mai tőkés gyakorlatban a gazdasági alanyok, a gazdaság főszereplői, *a monopolvállalatok nem elsősorban az árjelzésekre reagálnak.*

Az árak „klasszikus módon értelmezett" orientatív funkciója háttérbe szorult. Az árak többségét maguk a vállalatok alakítják ki, így az őket értelemszerűen nem tájékoztathatja semmiről, nem adhat számukra olyan gazdasági információkat, amelyekkel nem

rendelkeztek volna már az árak megszületése előtt.[19] Az árak már csak azért is alkalmatlanok a hagyományos értelemben vett orientáló funkció ellátására, mert merevek,[20] nem képesek jelezni a helyzet pillanatnyi változásait, minthogy arányaik hosszabb távon stabilak. Ahogyan Petrakov szovjet közgazdász más összefüggésben fogalmaz: „Az ár sajátos hőmérő, amely jelzi a »gazdaság hőmérsékletét«... De mit mondhatunk egy olyan hőmérőről, amely szüntelenül 36,7 fokot mutat, egészséges embernél éppúgy, mint hideglelés gyötörte betegnél."[21]

Nem árjellegű szabályozású mechanizmusok

Minthogy az ár és az árban foglalt profit általában nem készteti a vállalatokat a környezethez, a kereslethez való rövid távú alkalmazkodásra, cselekvéseik szabályozásában más mechanizmusok lépnek előtérbe. A vállalatok alkalmazkodási folyamatait alacsonyabb fokú, ún. *vegetatív mechanizmusok*,[22] illetőleg központi szabályozás, valamint az úgynevezett *mennyiségi alkalmazkodás* határozza meg.

A monopoltőke által uralt mai tőkés gazdaság sokfunkciós, bonyolult rendszer. Bizonyos, hogy a mai tőkés gazdaságban fontos szerephez jut a központi irányítás a maga indirekt és utasításos mechanizmusaival, mégpedig nemcsak az a fajta központi irányítás, amelynek alanya az állam, hanem a nagy konszernek és nemzetközi vállalatok központjainak szabályozó tevékenysége is (ha ez utóbbi nem is fog át egy-egy nemzetgazdaságot a maga egészében). A monopoltőkés vállalatok alkalmazkodási folyamataira a *készletjelzésen alapuló szabályozás* jellemző elsősorban. Ezt a szakirodalomban mennyiségi alkalmazkodásnak[23] is szokás nevezni. A készletjelzésen

[19] Az ár akkor orientálhatná a vállalatokat, ha „külső adottság" lenne számukra. Ez azonban nem áll fenn. Az árak nem a vállalatokat orientálják, ellenkezőleg, az árakon keresztül inkább a vállalatok informálják szándékaikról, törekvéseikről partnereiket, a nagyközönséget, azon belül is elsősorban a kereslet képviselőit.

[20] Az árak merevsége nem jelenti az árak mozdulatlanságát, hiszen például inflációs körülmények között az árak következetesen „felfelé másznak". Csakhogy ez az egyirányú mozgás nem téveszthető össze az áraknak a kereslet-kínálat hatására történő fluktuálásával (ingadozásával).

[21] *N. J. Petrakov*. A szocialista gazdálkodási módszerek vitatott problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1970. 81. o.

[22] A vegetatív szabályozás kutatása és matematikai modellezése *Kornai János* nevével kapcsolódik össze. Ez legprimitívebb alkalmazkodást kiváltó folyamat, amely piacra lépés és árinformációk nélkül hat: ha a készlet leapad, a vállalatnak érdemes a termelést fokoznia, ha a hirdetésekben sokan keresnek egy bizonyos árut, akkor ez a szóban forgó áru termelőit a termelés növelésére ösztönzi anélkül, hogy a tényleges piaci kapcsolatok, illetve impulzusok létrejöttek volna. A vegetatív szabályozás fontos megkülönböztető jegye, hogy lokális jellegű, jórészt egy-egy gazdasági egység falain belül játszódik le, vagy legfeljebb néhány – „egymás melletti" – gazdasági egység, például egymással kapcsolatban álló monopolvállalat interakciójában. [Lásd részletesebben: Szabályozás árjelzések nélkül. (Szerk: *Kornai János – Martos Béla.*) Akadémiai Kiadó, 1981].

[23] A mennyiségi alkalmazkodást már többen leírták matematikai modellekkel is. (Lásd például *Malinvaud, E.*: The Theory of Unemployment Reconsidered. Basil Blackwell, Oxford, 1977).

alapuló szabályozás azt jelenti, hogy a vállalatok közvetlenül – a piaci fejleményeket „megelőzve" – reagálnak a nemzetgazdasági készletek felduzzadására és leapadására, a kapacitáskihasználásnak a „szokásos"-tól való eltéréseire, a munkaerő-állomány mozgásaira stb.

A készletjelzésen alapuló szabályozás szoros rokonságban van a vegetatív szabályozással, hiszen ez is a piaci aktusoktól független, mennyiségi alkalmazkodáson nyugszik. Ez a fajta szabályozás azonban nem ösztönös, vegetatív jellegű, hanem gazdasági elemzéseken, kiterjedt információs bázison, a vállalatot érintő makrogazdasági tények, folyamatok tudatos számbavételén alapul. Egyazon gazdasági jelenség ily módon többféle szabályozás egymásra hatásának eredője. *A modern kapitalizmusban nemcsak egymás mellett, együtt szabályoz a mind inkább háttérbe szoruló „hagyományos" ármechanizmus a központi és a vegetatív szabályozás, hanem egyszerre hatnak, ugyanabban a jelenségben, egyidejűleg.*

A monopolista ármechanizmus

De nemcsak arról van szó, hogy a klasszikus módon ható ármechanizmus háttérbe szorul. Sokkal fontosabb ennél, hogy *kiépül egy*, a mai rendszerre jellemző *sajátos monopolista ármechanizmus*. Az ármechanizmust véleményünk szerint nem úgy kell felfogni, mint egyszer s mindenkorra meghatározott összefüggést az ár — kereslet — kínálat között, vagyis nem állandó, változatlan, adott jelenségeknek, hanem éppen ellenkezőleg, nagyon is változékony, nagyon is alkalmazkodóképes szabályozó rendszernek, amely képes arra, hogy – a körülmények nyomása alatt -- átalakítsa saját „genetikai kódját", magába építsen látszólag idegen elemeket, gyökeresen átalakítsa egyes szerkezeti elemeit és azok egymásra hatásának rendszerét.

Az ármechanizmus éppen azért juthat fontos szerephez, olyannyira eltérő gazdasági rendszerekben, mert képes kifejezni, „magába szívni" ezeknek a rendszereknek a jellegzetességeit. Mind a kereslet, mind a kínálat, mind az ár magán viseli annak a történelmi korszaknak a nyomait, amelyben fellép: miért viselkedhetne hát ugyanúgy ma bármelyike is ezeknek a faktoroknak, mint a XIX. században. A közönséges „árutermelőre" igaz lehet az, hogy ha az ár nő, igyekszik megnövelni a kínálatát. Már az „egyszerű" tőkés árutermelőre vonatkoztatva azonban ez az állítás egyáltalán nem helytálló. Hiába nő az ár, a tőkés nem biztos, hogy erre termelésének növelésével válaszol. A tőkés árutermelő érdekeltsége ugyanis nem az árhoz, hanem a profithoz kapcsolódik.[24] Az ár, a kereslet, valamint a kínálat között az összefüggések „időérzékenyek". A termelési viszonyok megváltozása nyomot hagy az ármechanizmus érvényesülésében. A termelőerők jellege is erőteljesen befolyásolja a mindenkori ármecha-

[24] Ha a költségek növekedése az árakénál gyorsabb, akkor a „klasszikus" tőkés valószínűleg még emelkedő árak mellett sem fokozza a kínálatát. De az sem biztos, hogy az áresés feltétlenül keresletnövekedést vált ki, a válságokban éppen ennek az ellenkezőjét tapasztalhatjuk.

nizmust, befolyásolja nemcsak az árak „felépítését", szerkezetét, hanem az árjelzésekre való termelői reagálás gyorsaságát, sebességét, az árinformációk beszerzésének és feldolgozásának módját, lehetőségeit, a termelésszabályozáshoz kapcsolódó versenymechanizmusok érvényesülési körét, illetve intenzitását.

A termelőerők mai fejlettsége, a beruházások mai színvonala és átfutási ideje *mellett a termelők utólagos reakciói nem lehetnek eléggé gyorsak, s az utólagos reakciók mellett mind nagyobb szerepet kap az ártervezés, az árstratégia.* A hagyományos összefüggés (a kereslet a piacon kiformálta az árat, a kínálat pedig erre az árcentrumhoz képest viszonylag magas vagy viszonylag alacsony, átlag alatti vagy átlag feletti profitot tartalmazó árra reagálva alkalmazkodott a kereslethez) visszájára fordult. A kínálat eleve meghatározza az árakat, a kereslet pedig elfogadja azt. Vajon azt jelenti ez, hogy a mai árak nem alkalmazkodnak a kereslethez, s a kereslet nem ármeghatározó tényező, nincs többé helye az ármechanizmusban? Szó sincs róla! Csakhogy a kereslet szerepe a modern alkalmazkodási mechanizmusban másutt keresendő, mint a „klasszikusban".

Nem állíthatjuk azt, hogy a monopolvállalatok esetében a kereslet egyáltalán nem vesz részt az ár alakításában. De általában nem a mindenkori, megélénkülő vagy lanyhuló piaci kereslet az, amely hat az árakra, hanem a piackutatók és tervezők irodáiban megbecsült kereslet.[25] Ez az a kereslet, amelyre a vállalati árstratégia épül. Ezzel magyarázható, hogy a korábbiakhoz képest megélénkülő keresletre a monopólium általában nem reagál áremeléssel. *Ezt a helyzetet inkább piaci részesedésének növelésére használja fel.* A kereslet csökkenése miatt felborult piaci egyensúly általában nem az árak csökkentése, hanem *a piacra vitt terméktömeg szűkítése* révén áll helyre. A tervezett kereslettől való eltérésekre a monopólium tehát sajátos módon reagál. A várható, *a tervezett kereslet áralakító tényező*, ezzel szemben *a mindenkori kereslet* a maga ingadozásaival már *sokkal kevésbé hat az árakra.* Erre utal az, hogy a nagyvállalatok árterveiket soha sem a kapacitások teljes, hanem mindig csak megbecsült kihasználására építik.

Hogyan lehetnek érzéketlenek a monopóliumok a kereslet változására?

A monopolvállalatoknak a kereslet iránti relatív „árérzéketlensége" egyrészt abból fakad, hogy (ellentétben a klasszikus tőkés termelővel) a monopólium nem kiszolgáltatott a piacnak. Amíg az összkínálat nagysága sok termelő egyéni döntéseinek puszta végeredménye, a keresletnövelés árfelhajtó hatását a felzárkózó kínálat előbb-utóbb megtöri. Ha azonban a kínálat irányítható, az áremelések és ezáltal a többletprofitok stabilizálása a kínálat szűkösen tartásával is megoldható. A monopolvállalatok ugyanerre alapozva ellenállhatnak a keresletcsökkenés árletörő hatásának.

[25] Ezt hangsúlyozza *Mainwaring* is cikkében. (Lásd *Mainwaring, L.:* Monopoly power, income distribution and price determination. Kyklos. (Basel) 1977. 4. sz.

Az árak akkor is emelhetők, ha a vállalatnak eladhatatlan termékek özönével kell megküzdenie. (Például szolgálhat erre az autóárak emelése az 1974–1975-ös recesszióban). A kereslet ingadozásaival szembeni érzéketlenséget emellett a monopoltőke technikai szerkezetével is magyarázhatjuk. A monopolvállalatok – hozzátehetnénk: minden, a technikai haladásban élenjáró vállalat – által termelt termék költségszerkezetében magas az állandó költségek aránya. Ennek számos „technikai oka van". A $(K+F)$-költségek nagysága például rendszerint nincs összefüggésben a termelés volumenével. Akár egy, akár egymillió termék termelésében hasznosítanak egy találmányt, a találmány maga ettől még nem kerül többe vagy kevesebbe. Ha a termék iránti kereslet csökken, megnövekszik az egy termékre jutó állandó költség. Mivel a monopolista cég a „normális profitot" mindenképpen biztosítani akarja a maga számára, ez esetben nem olcsóbban, hanem drágábban adja el a termékét.

A tőkésvállalatok költségszerkezetére jellemző magas állandó költségek között nem elhanyagolható tényezők a piacformálással összefüggő költségek, a reklám és más improduktív kiadások, beleértve a gyors termékváltással – termékelavulással, az erőltetett erkölcsi kopással – összefüggésbe hozható ún. álinnovációk költségterheit is.[26] A műszaki fejlődésből fakadó követelmények tehát csak részben indokolják a monopolárak „kifordított" reakcióit a kereslet csökkenésére, illetve megnövekedésére, a reakciók más részről a piac feletti uralom megszervezésének a törekvéséből, vagyis a monopoltőke legsajátabb vonásából származtathatók.

Az árrendszer tehetetlensége és a monopolista termelési viszonyok

Az eddigiekben a monopoltőkés vállalatok árainak szerkezetét, és a merev árakra épülő mai ármechanizmust (az árak, a kereslet, kínálat mai kölcsönhatásait, összefüggéseit) elemeztük. Alapvető megállapításként kezeltük az árak nagyfokú tehetetlenségét, és igyekeztünk erre magyarázatot is találni. A magyarázatot a monopoltőkés vállalat termelőerőinek jellegében és a piac feletti uralom megszerzésére való törekvésben leltük meg. A monopolista árstabilizálás azonban nemcsak ezekben a monopolvállalatok működésében rejlő okokkal magyarázható, hanem a monopolvállalatok közötti piaci (és termelési) viszonyokkal is. Az árstabilitás, a merev árak rendszere a legközvetlenebbül összekapcsolódik a cégek közötti árfüggőséggel.

Az árfüggőség a legvilágosabban az árvezérlés jelenségében mutatkozik meg.[27] Az „árvezér" vállalat, amely rendszerint a „legnagyobb" cég a szóban forgó termék piacán úgy próbálja megállapítani az árat, hogy az a többi cég számára is elfogadható legyen. Ha már egyszer létrejött a hallgatólagos megállapodás az árvezér és a követők

[26] Az álinnovációval, a tényleges innovációt helyettesítő és sok esetben kiszorító termékváltással – változtatással foglalkozik *H. Ford.* (Lásd *Ford, H.:* Innovation in a Waste Economy. Omega, London, 1977).

[27] Lásd erről tankönyvünk 1. kötetét!

között, akkor valamennyi – az árak összehangolásában részt vevő – vállalat óvakodni fog a *status quo* felrúgásától. Minden egyéni akció, minden egyoldalú árváltoztatás az árháború veszélyét idézheti fel. Az árak már csak ebből következően is egyfajta tehetetlenséget, merevséget mutatnak.[28]

A vállalatok nemcsak az oligopolista verseny előidézésének a veszélye miatt tartanak az árak megváltoztatásától, hanem vevőiket is „féltik" a változtatásoktól. Jules J. Rotemberg szerint a cégek úgy vélik, hogy a vevőket „megzavarják" az ármozgások, s az árváltoztatásnak olyan „költségeket" tulajdonítanak, amelyeknek a magukra vállalása mindenképpen mérlegelendő. Rotemberg empirikusan is ellenőrizte a vállalatok „merev" ármagatartásának feltételezését az amerikai vállalati gyakorlatban.[29]

Az áraknak a kereslettől (viszonylagosan és rövid távon) függetlenedő mozgását az is lehetővé teszi, hogy az árak a kereslet képviselői szemében sokszor nem a legfontosabb paraméterei a cserének: a minőség, a megbízhatóság, a tartós partnerkapcsolat, az újdonság háttérbe szoríthatja és gyakran háttérbe is szorítja az árat.

A szakirodalomban megjelent egy olyan tétel, hogy a mai tőkés árrendszer kettős természetű.[30] Eszerint a nagyvállalati szektort a monopolárak jellemzik, míg a kisvállalatok megszámlálhatatlan légiója a „termelési ár rendszerében" működik és rájuk nézve egyértelműen a „klasszikus" kereslet–kínálat–ár kapcsolat érvényes. Ezzel a felfogással messzemenően nem értünk egyet. A kisvállalati és a nagyvállalati szektor a mai kapitalizmusban csak egymással összefüggésben értelmezhető. A kisvállalatok jó része „beszállítóként" vagy más szálon szorosan a nagyvállalati rendszerhez kapcsolódik.[31] E kapcsolatok eredményeként létrejövő „szerződéses árak", amelyeket jobbára a nagyvállalatok diktálnak, ismét csak rigid, a rövid távú piaci hatásokra nem érzékeny paraméterek. Nincsenek és nem is lehetnek az áralakulásnak egymástól elszigetelt szektorai. Az uralkodó monopolárak rendszere a kisvállalkozók jó részének áraiból is egyfajta „negatív monopolárat" csinál, amelyet nem tudunk „szabadversenyes árként" magyarázni, hiszen ezek a „szerződéses árak" tulajdonképpen a vételi monopólium („monopszónia") nyomása alatt formálódnak.

Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a mai kapitalizmusban az árak „hagyományos változata" és a klasszikus ármechanizmus egyáltalán nem fordulhatna elő. Az árakkal minden megtörténhet, még az is, hogy úgy viselkednek, ahogyan azt a hagyományos gondolkodás várja tőlük. Nem állíthatjuk azt, hogy a mai árrendszer mindig pontosan úgy működik, ahogyan azt a monopolárak elemzése kapcsán bemu-

[28] Lásd *Gordon, R. J.:* Price Inertia and Policy Ineffectiveness in the United States. 1890–1980. Journal of Political Economy, 1982. december.

[29] *Rotemberg, J. J.:* Sticky Prices in the United States. Journal of Political Economy. 90. 1982. december, 1207. o.

[30] Lásd erről *Helmut Zschocke* idézett cikkét.

[31] Erről részletesen lásd *Szabó Katalin:* A bolygóvállalatok – a kiscégek beépülése a tőkés nagyvállalati rendszerekben. Közgazdasági Szemle, 1974. 9. sz.

tattuk. Azt azonban állíthatjuk, hogy ez a jellemző, az egyre szélesebb körben tapasztalható viselkedése. Vagyis röviden: *a mai árrendszert a lényeget tekintve a monopolárak és a monopolista ármechanizmus határozza meg.*

Az állam és a mai árrendszer

Egyetlen ma forgalomban levő tankönyvben sem található olyan fejezet, amely az „állammonopolista árak" címet viselné. Az elmélet a monopoláraknál tart,[32] az állammonopolista fejlődés azonban már túllépett a monopolárak jellemezte fázison, hiszen aligha találhatnánk ma olyan árat, amely az állami beavatkozástól teljesen függetlenül formálódna.

Az árak egy — nem is csekély — részét közvetlenül az állam szabja meg,[33] az árak más részét igen erősen befolyásolja. Befolyásolja a vállalatok által kialakított árakat is, hiszen már egy praktikus árképzési sémát sem tudunk felírni az adók, szubvenciók, vámok, leírási előírások mellőzésével, hogyan érthetnénk meg hát a mélyebben fekvő árdeterminánsokat. Befolyásolja az állam a monopolista ár- és költségalakulást a technikai fejlődés állami támogatásával, a fix állami piac megteremtésével, a szubvenciókkal, az árbefagyasztó vagy éppen áremelést szabaddá tevő szabályozással, a monetáris és foglalkoztatási politikán, illetve a külgazdasági politikán keresztül, és sorolhatnánk még tovább... Politikai céljait a gazdasági szabályozók „nyelvére lefordítva" az állam nemcsak külsődlegesen és utólagosan avatkozik be az árképzésbe, hanem az árkialakítás minden fázisában „jelen van" — a költségek keletkezésétől és mérlegelésétől kezdve egészen a külpiacokon történő eladásig, az árak „véglegesítésének" aktusáig. Aligha foghatnánk át egy rövid fejezetben mindazokat a szálakat, amelyek az államot és a vállalatot az árképzés folyamatában összekötik. A következőkben megelégszünk egy-két sajátos probléma felvetésével, amelyek az államnak az áralakulásban játszott alapvető szerepére utalnak. A teljesség igénye nélkül — e néhány kiragadott példa bemutatásával — igyekszünk alátámasztani az árak „állammonopolista jellegének" tételét.

A vállalati amortizáció állami szabályozása

Az állam hatását az árkialakulásban érzékelhetjük abban is, hogy a monopoltőkés gazdasági szabályozás segíti a tőke gyors megújulását. *Az amortizációs politika állami szabályozása lehetővé teszi, hogy a vállalatok az állótőke értékcsökkenésével is gazdál-*

[32] Noha mind a marxista, mind a polgári szakirodalomban születnek tanulmányok az állam árakra gyakorolt hatásának egyik-másik vetületéről, az ármechanizmust és az árformálódást jobbára mégis a monopóliumok bázisán magyarázzuk és az állam csak mint külsődleges árbefolyásoló tényező szerepel, mint a már kialakult árakat „módosító" központ.

[33] Ezeket a polgári szakirodalomban politikai áraknak is szokás nevezni.

kodjanak, s az értékcsökkenést – a berendezés életciklusához igazítva –, az egyes fázisok költségviselő képessége szerint számolják el. Új termék bevezetése vagy új technológia alkalmazása rendszerint növeli a költségeket, különösen akkor, ha a vállalatnak mindehhez külső forrást is igénybe kellett vennie. Az életciklus költségesebb fázisában – a gyorsított leírás állami politikájának köszönhetően – ezért több amortizációt lehet kalkulálni a termék árába. Ezzel szemben az átlag alá csökkenthető az értékcsökkenésként elszámolt tétel, amikor a termék vagy a technológia éretté válik és a ráfordítások csökkennek. A rugalmasan kezelhető amortizáció – amely egyébként a vállalat igényeihez mérten lehet gyorsított vagy akár lassított is – a bizonyítéka annak, hogy nemcsak a profitok válnak bizonyos mértékig „kalkulációs tétellé", a vállalati célokhoz szabott nagyságokká, hanem – az állam által nyújtott játéktérnek köszönhetően – a ráfordítások is.

Az állam az ilyen jellegű beavatkozás esetében mintegy közvetlenül vesz részt a vállalati árkialakításban, az árak mikroszintű meghatározásának a folyamatában. Az állammonopolista viszonyok lerakódásait az árakban azonban több rétegben is meg kell vizsgálni. Egy ilyen vizsgálandó rétegnek minősülnek a vállalatok költségvetési kapcsolatai mint az ármeghatározást legközvetlenebbül érintő jelenségek.

A monopolvállalatok kapcsolatai az állami költségvetéssel

A vállalatok költségvetési kapcsolataira – az adózás és a költségvetési kiadások oldalán egyaránt – a monopolista szerkezet nyomja rá a bélyegét. A vállalatok különböző jövedelemrealizáló képességével magyarázható az a – manapság sokak által bírált – adózási elv, amely a vállalatokat nagyságuktól függően más és más mértékben tekinti „adóalanynak". A tőkék mint adózó tőkék nem egyenlők. *A progresszív adók rendszere* – természetesen csak a bevételek szűk perspektívájában tekintve – kedvezményezi a kis vállalatokat a nagyokkal szemben.

A különböző csoportokba sorolt vállalatok ugyan adóalanyként nem egyenlők, de nem egyenlők abban sem – és ez keresztezi az előbbi hatást –, hogy mennyire képesek az adókat profittá, méghozzá saját profittá „átlényegíteni". A nagyvállalkozás – tevékenységét makrogazdasági összefüggésekbe ágyazva – úgy adózik, hogy közben saját profitrealizálási lehetőségeit is bővíti, vagyis tulajdonképpen a költségvetéshez fűződő kapcsolatai révén szerzett profittöbbletből fizetheti ki a profitját látszólag csökkentő adókat. *Az állami költségvetési kiadások profitnövelő hatását döntően a monopolvállalatok élvezik.* Ezért Erdős Péter azon állítását, miszerint „a tőkére kirótt adó is, a kereskedelem tiszta forgalmi költségei is a tőkések számára az árakban *visszatérülő* kiadások: részeivé válnak a tőkések árbevételének",[34] a tőkék monopolista hierarchiájának tekintetbevételével úgy értelmezzük, hogy *elsősorban a tőkés nagyvállalatok számára válnak az adók az árakban visszatérülő kiadásokká.*

[34] Lásd *Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976. 427. o.

A tőkésosztály számára az adókból fedezett költségvetési kiadások (állami árurendelések) nem egyenletesen, hanem differenciáltan válnak bevétellé. Ez a tény felerősíti a profitrealizálásban amúgy is meglevő különbségeket a kis- és nagyvállalatok között. De tovább is léphetünk: a nagyvállalatok költségvetési kapcsolatai, ha az adózáson túl a költségvetés kiadási oldalát is tekintetbe vesszük, nem jellemezhetők egyszerűen azzal, hogy az adók visszatérülő kiadásokká válnak. E kapcsolatok ugyanis többnyire igencsak profitábilisak a monopoltőke számára, az *adók így* – bármily paradoxnak tűnik is ez az állítás – mintegy *hasznot hajtó befektetéseknek minősíthetők*. Ez a helyzet azért alakulhat ki, *mert elsősorban a nagyvállalkozás képes arra, hogy az államhoz fűződő kapcsolataikat költség–hozam összefüggésbe rendezze*. Ezek a vállalatok ezért az adózást nem egyszerűen „elviselik", hanem az államhoz fűződő különleges kapcsolataik révén, mintegy „gazdálkodnak vele", mint a költségvetési kapcsolatok nyújtotta előnyök – állami megrendelések, kutatási támogatások stb. – „költségével".

Az állami gazdaságpolitika és a piaci kereslet-kínálat

Az állam az ármechanizmus központi elemén, az áron kívül a keresletet és a kínálatot is befolyása alatt tartja. Nemcsak abban az értelemben, hogy költségvetési kiadásai révén keresletteremtő. A piacot mint szerves egészet ragadja meg – az ármechanizmus valamennyi elemét módosítva –, amikor gazdaságpolitikájában az egyensúlyt vagy éppen a növekedést tolja előtérbe, amikor a hazai vállalatok külpiaci versenyképességét forszírozza, vagy amikor éppen a gazdasági húzóerők kibontakoztatásában jeleskedik. Ezeket a céljait nem lehet csak a keresleten vagy csak a kínálaton keresztül elérni. E gazdaságpolitikai törekvések és a hozzájuk rendelt szabályozó eszközök a piaci mechanizmust szükségképpen egységes láncolatként ragadják meg.

Nemcsak az árupiaci fejleményeket tartja az állam aktív befolyása alatt: a tőkepiacon éppoly agilisan alakítja a kamatmechanizmus egyes elemeit, ahogyan a munkaerőpiacot sem bízza rá a sorsra. Az a bérszint, amely az országos bértárgyalásokon születik, csak ritkán értelmezhető a béralku egyik legaktívabb résztvevőjének, az államnak a figyelmen kívül hagyásával. De az éppen adott munkaerő-kereslet sem autonóm, a kereslet formálásában mindenütt jelentős szerepe van az állam által teremtett munkahelyeknek, illetőleg a munkahelyteremtés állami ösztönzésének, támogatásának.

Az értéktörvény és a monopóliumok (összegezés)

A mai tőkés áralakulás vizsgálatából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a monopolista viszonyok megszilárdulása és az utóbbi évtizedek technikája gyökeresen átformálta a tőkés árrendszert. A mai árak jellemző megjelenési formája a monopolár. A monopolár nem magyarázható csupán a felszíni piaci összefüggések alapján mint

a „termelési ártól eltérített ár". A monopolprofit sem egyszerű lefölözés. A termelési ár korszak jellemző viszonya, a tőkék egyenlősége nem érvényesül többé. Az egyenlőség nemcsak itt-ott szenved csorbát, arról van szó, hogy *jellemzővé, meghatározóvá a tőkék egyenlőtlensége vált.* Ebből már logikusan következik, hogy *a tőkék egyenlősége alapján nyugvó termelési ár a mai árakra nézve elveszítette magyarázó erejét.*

A termelési árból kiindulva már csak azért sem érthetők meg a mai árviszonyok, mert a termelési ár „levezetésének" sarokpontja a „hagyományos" ármechanizmus, a kereslet hatására szabadversenyben kiformálódó árak, és a kínálat élénk reagálása az árban foglalt profit csökkenésére vagy növekedésére. A mai ármechanizmus ismertetésekor és az árak (tehetetlenségének) magyarázatakor kiderült, hogy *az ár —kereslet — kínálat „klasszikus" viszonya is jórészt már a múlté.* Mindebből levonható az a következtetés, hogy a termelési ár a mai kapitalizmus rendszerében hosszú távon sem bontakozik ki a fluktuáló árak rendszeréből.

Mindebből — és ezt is többször hangsúlyoztuk — semmiképpen sem következik az, hogy a monopolárak önkényes árak, amelyek az ármegállapítók tetszése szerint térnek el a munkaráfordításoktól. Mind az árakban foglalt költségekkel való monopolista „játék", mind a kielégítő profit megállapítása jól definiálható szabályokat követ, amelyek korlátokat szabnak a munkaráfordításoktól való eltérés nagyságának. Az értéktörvény ily módon *a monopolista cselekvésekben* is érvényre jut, csakhogy itt jórészt *az értéktörvény követelményeivel való tudatos szembenézésről van szó*, nem pedig az értéktörvény teljesen spontán, *ex post* érvényesülő szabályozó hatásáról.

A munkaráfordításokhoz való „bizonyos mértékű" igazodást kikényszeríti a monopolvállalatok között is dúló verseny, amely akkor is folyik, ha egy-egy áru piacát a monopólium tökéletesen uralja. Ez esetben más áruk termelőivel kell megvívni a versenyt a vevők pénzéért. A monopolizált piacokon a verseny nem kevésbé éles, igaz, a versenytársak reakciói itt általában nem hidegzuhanyként érik a vállalatokat, hanem azt is igyekeznek előre kitapogatni, előre modellezni, s ehhez felhasználni a konkurrensekről gyűjtött — egészen a versenytárs vállalat vezetőinek magánéletéig terjedő — részletes információkat.

A monopolárak szerkezetének és viselkedésének a megismerése a mai árrendszer megértésének a kulcsa. Nem állíthatjuk, hogy csak ilyen és így viselkedő árak léteznek az állammonopolkapitalista gazdaságban, azt azonban állíthatjuk, hogy ezek a jellemzők, a meghatározók.[35]

[35] Amint kiderült e fejezetből, a monopolár és a termelési ár, illetve az értéktörvény kapcsolatának a kérdése még nyugvópontra nem jutott viták tárgya. (Lásd: a IV/5. alfejezetet *Szabó Kálmán:* Arányossági elv és érték a modern gazdaságban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.)

E fejezet szerzőjének az álláspontja nem általános. Az eddig legelterjedtebb felfogás megismerhető a MKKE *A kapitalizmus politikai gazdaságtana* c. tankönyvéből. (1978. Kossuth, 314—315. o.) Eszerint a klasszikusan értelmezett termelési árnak — bizonyos korlátok közt — a mai kapitalizmusban is eleven ható ereje van. Az e fejezetben kifejtett kritikai megállapításokkal lényegileg egyezően, *Szabó Kálmán* olyan hipotézist munkált ki, amely egy a klasszikus termelési árforma továbbmódosulásával létrejött monopolisztikus társadalmi termelési árrendszer létét, rövid- és hosszú ciklusokon át érvényesülő tendenciáját feltételezi. (Uo.: VI/1—5. és a VII/1. alfejezetek.)

8. A mai tőkés pénz lényege és a modern pénzforgalom

A 4. fejezetben megismerkedtünk a tőkés pénzforgalom legfontosabb sajátosságai közül azokkal, amelyek az aranypénzrendszer körülményei között jellemzőek rá. A mai pénzrendszer már nem aranypénzrendszer, felmerül tehát az a kérdés, hogy mi a mai — az aranytól elszakadt — tőkés pénz lényege és hogyan alakult ki. Ezután a modern tőkés pénzrendszerek néhány alapvető vonásával is megismerkedünk. Előre kell bocsátanunk azt, hogy — tananyagunk szerkezetéből adódóan — a modern pénzrendszerek egyik legfontosabb jellemzőcsoportjával, nevezetesen annak nemzetközi vonatkozásaival csak a *Politikai gazdaságtan 4.* kötetben foglalkozunk majd.

A mai tőkés pénz lényege és kialakulása

A tőkés országokban manapság használatos bankjegyek első szembetűnő tulajdonsága az, hogy nem válthatók be aranyra. Ez nem azt jelenti, hogy nem lehet rajtuk aranyat vásárolni, hanem csak azt, hogy a kibocsátó bank értük beváltási kötelezettséget nem vállal. A bank tehát nem garantálja, hogy a bankjegy birtokosának kívánságára a bankjegy névértékének megfelelő aranyat fizet ki. (Ehhez persze tudni kell, hogy a klasszikus bankjegyek névértékei eredetileg az arany, illetve az ezüst meghatározott súlyegységeit jelentették: például 1 *angol font* egy font súlyú ezüstmennyiséget jelölt.) Láttuk, hogy az aranypénzrendszer viszonyai között a pénzhelyettesítők közül a klasszikus bankjegy átváltható volt aranyra, míg az állami papírpénz nem. Ezért látszik célszerűnek a mai pénzt először az állami papírpénzzel összevetni.

A mai pénz és az állami papírpénz

A klasszikus állami papírpénz az aranyat helyettesítette forgalmi eszköz funkciójában. Habár nem volt átváltható aranyra, volt névértéke, amely — az állam által meghatározott kényszer árfolyamnak megfelelően — azt jelölte, hogy mekkora mennyiségű arany helyett került a forgalomba. A képviseleti értéke mindaddig nem tért el a névértékétől, amíg a forgalomba kerülő papírpénz mennyisége nem haladta meg a forga-

lom ún. „minimális" pénzszükségletét.[1] Az állam a kiadásait papírpénzben fizette, s bevételei is papírpénzben testesültek meg. Amíg az államnak kiadásai és bevételei egyensúlyban vannak, addi egy adott időszakban — a forgalomba ugyanannyi papírpénz kerül be, amennyi onnan kiáramlik. Ebből azonban még nem következik szükségszerűen az, hogy a papírpénz képviseleti értéke meg fog egyezni a névértékével. A pénz képviseleti értéke attól függ, hogy a pénzegység mekkora értékű áru forgalmát bonyolítja le. Fontos tehát az is, hogy az állami papírpénzforgalom növekedésével egyidőben hogyan alakul az áruforgalom.

Az állami kiadások akkor növelik az áruforgalmat, ha vagy közvetlenül produktív célokra — tehát áruk termelésére — költik, vagy pedig — akár improduktív jövedelmek létrehozása révén — megnövelik a fizetőképes keresletet az áruk piacán és az árutermelők rendelkeznek a termelés bővítéséhez szükséges kapacitásokkal, amelyet hajlandók is kihasználni. Az improduktív szférában keletkező jövedelmek nem feltétlenül növelik meg az árutermelést, illetve az áruforgalmat. Most, ha az áruforgalom bővülése nem következik be, akkor az állami papírpénzforgalom bővülése nem a termelést, hanem csak az árakat fogja növelni. Emiatt azonban a képviseleti értéke kisebb lesz, mint a névértéke, vagyis a forgalomba került papírpénz meghaladta a forgalom minimális pénzszükségleteit, mert kevesebb értékű aranyat helyettesít, mint amennyi a névértéke.[2]

Az állami papírpénz névértékének és képviseleti értékének a viszonya nem attól függ hogy az állami költségvetés egyensúlyban van-e vagy sem. Attól viszont függ, hogy az áruforgalom (illetve az árutermelés) bővülése lépést tart-e, igazodik-e a papírpénzforgalom növekedéséhez. Ez az igazodás azonban csak utólag jöhet létre, vagyis valamekkora állami papírpénz kiadásról csak utólag dőlhet el, hogy szükséges volt-e az áruforgalom lebonyolításához vagy sem. Nincs olyan mechanizmus, amely az állami papírpénz-kibocsátást automatikusan az áruforgalom pénzszükségleteihez igazítaná. Nem igaz tehát az sem, hogy ha az állami költségvetés deficites, akkor ez feltétlenül a papírpénz képviseleti értékének csökkenéséhez vezet, mert lehetséges, hogy az áruforgalom bővülése utólag „igazolja" a forgalomba került többletpénzt. Ugyanakkor az sem feltétlenül igaz, hogy a szufficites költségvetés nem vezethet a papírpénz képviseleti értékének a csökkenéséhez, mert bár igaz, hogy ekkor a forgalomban levő papírpénz mennyisége csökken, de lehetséges, hogy az áruforgalom csökkenéséhez képest még a megmaradt papírpénz is feleslegesnek bizonyul.

A fentiek ellenére valószínűsíthető, hogy a nagyarányú, főképpen improduktív módon felhasznált, s ráadásul deficites költségvetés nagymértékben veszélyezteti a papírpénz képviseleti- és névértékének egyensúlyát, és a papírpénz képviseleti értéké-

[1] Az elnevezést Marx is használta, persze nem egészen abban az értelemben, amit majd itt fogunk megadni.

[2] Értelmezésünk szerint a forgalom minimális papírpénzszükséglete úgy határozható meg, mint az a pénzmennyiség, amelynek forgalomba hozatala esetén a papírpénz képviseleti értéke megegyezik a névértékével.

nek csökkenése irányába hat. A nem túl nagyarányú és esetleg még szufficites költségvetés pedig nagy valószínűséggel hozzájárul a papírpénz stabilitásához.

Az állami papírpénz stabilitása tehát nemcsak az állami kiadások arányától, összetételétől, egyensúlyától, hanem az újratermelés alakulásától is függ. Ennek végső soron az az oka, hogy egyrészt az állami papírpénz nem váltható be aranyra, stabilitását tehát nem is kaphatja tőle, és másrészt az állami papírpénz az állami kiadások révén kerül a forgalomba.

Mindaz, amit az állami papírpénzről elmondtunk, annak érvényesnek kell lennie a mai pénzre is, hiszen a mai pénz is — részben — az állami kiadások révén kerül a forgalomba és nem váltható át aranyra. Ez így is van, csak egy részkérdést kell tisztáznunk még: milyen eltérések származnak abból, hogy a mai pénznek „nincs névértéke", azaz nincs oly módon rögzített kényszerárfolyama, mint volt a klasszikus állami papírpénznek? Ehhez azt kell tudni, hogy a mai pénznek, illetőleg minden nemzeti valutának van egy hivatalosan deklarált aranyárfolyama, amely azonban csak formális jelentőségű, mert a bankok már senkinek nem vált'ják be ezen árfolyam mellett a valutáját.[3] Ha a klasszikus állami papírpénz képviseleti értéke csökkenni kezdett, az emberek igyekeztek megszabadulni tőle, s inkább más, stabilabb pénzfajtákat fogadtak el. Ezt megtehették, mert *voltak* ilyen pénzfajták: maga az aranypénz, illetve az aranyra átváltható bankjegy. Ha a mai pénz képviseleti értéke süllyedő tendenciát mutat, ebbe az emberek kénytelenek „belenyugodni", mert nincsen más pénzfajta.

A mai pénz és a klasszikus bankjegy

A mai pénz — amennyiben az állam kiadásain keresztül kerül a forgalomba — számos hasonlóságot mutat az állami papírpénzzel. *A mai pénz azonban nem állami papírpénz*, mert forgalomba kerülésének más módja is van: a bankok pénzteremtő tevékenysége. A mai pénz forgalomba kerülésének fő módja ma is a bankok különböző hitelműveletei révén valósul meg: váltóleszámítolás, illetve bankhitelnyújtás segítségével. A mai pénz ennyiben a klasszikus bankjeggyel mutat rokonságot.

A klasszikus bankjegy már automatikusan igazodott az áruforgalom pénzszükségleteinek változásához. A hitelt rendszerint az áruforgalom bővítésének igénye hívta létre, s így igen valószínű volt, hogy a forgalomba kerülő klasszikus bankjegyekre az áruforgalom igényt tart. Ha tehát a mai pénz is — többnyire — hitelműveletek révén kerül a forgalomba, akkor rendelkeznie kell a klasszikus bankjegynek azzal a tulajdonságával, hogy automatikusan igazodik az áruforgalom bővüléséhez, illetve szűküléséhez: *a mai pénzforgalomra tehát érvényes az ún. bankjegyautomatizmus.*

[3] A pontosság megkívánja, hogy megjegyezzük: ma már a tőkés országok nemzeti bankjainak egyezmény tiltja meg, hogy valutájuk hivatalos árfolyamát aranyban adják meg. Ehelyett dollárban vagy SDR-ben szokták megadni a valuták hivatalos árfolyamát. Erről részletesebben lesz szó a *Politikai gazdaságtan 4.* kötetében.

A mai pénz azonban – a klasszikus bankjeggyel szemben – nem váltható be aranyra: milyen eltérések származnak ebből? Az aranyra való átválthatóság, az arannyal való közvetlen kapcsolat a klasszikus bankjegynek biztonságot kölcsönzött abban az értelemben, hogy az áruforgalom kisebb és átmeneti jellegű zavaraitól – amelyek nem indítottak el tovagyűrűző válságfolyamatokat – a pénzforgalmat megkímélte. Ám, ha az újratermelésben válságfolyamat indult meg, akkor az aranyra való beválthatóságot már rendszerint nem lehetett fenntartani, mert a bankok aranytartalékai ezt nem tették lehetővé. Ebből két dolog következik: egyrészt az, hogy a mai pénz képviseleti értékének stabilitásában az aranynak semmi szerepe nincs, s emiatt *a mai pénz képviseleti értékére az áruforgalom kisebb és átmeneti jellegű zavarai is hathatnak*. Másrészt azonban az is következik a fentiekből, hogy az aranyra való beválthatóság intézménye nem volt képes a klasszikus bankjegy pénzforgalmát sem megőrizni az újratermelés súlyosabb zavaraitól.

A klasszikus bankjegy képviseleti értékének stabilitása tehát végső soron nem az aranyhoz való viszonyától függ, hanem az újratermelés alakulásától. Ez már csak azért sem lehet meglepő, ha arra gondolunk, hogy a klasszikus bankjegyre is érvényes, amit a papírpénzre mondtunk: utólag kell bizonyítania szükségességét, pontosabban, az áruforgalom bővülésének kell utólag igazolni a forgalomba került bankjegy szükségességét. Ha ez az utólagos igazolás nem következett be, mert az áruforgalom bővülése nem érte el a szükséges mértéket, akkor a forgalomba került bankjegy ma már ugyanúgy feleslegessé válik, mint a papírpénz.

A mai pénz lényege

Az eddigiek alapján talán úgy tűnhet, hogy a mai tőkés pénz lényegében véve nem más, mint a klasszikus bankjegy és a papírpénz valamiféle elegye, keveréke. Valójában *a mai pénz* sem egyik, sem másik: *egy újfajta pénz, amely azonban bizonyos vonásaiban hasonlít az aranypénzrendszer pénzhelyettesítőire*. A mai pénz mindenekelőtt azért nem lehet az említett pénzfajták keveréke, mert a mai pénzrendszer már nem aranypénzrendszer, míg azok az aranypénzrendszer termékei voltak. Mit jelent ez? Az aranypénzrendszerben az „igazi" pénz az arany – még akkor is, ha a pénzhelyettesítők már képesek az aranyat egyes funkcióiban helyettesíteni. A pénzhelyettesítők magukat rendszeresen az aranyhoz viszonyítják – még akkor is, ha pénzmivoltukat nem az aranynak köszönhetik. Az aranypénzrendszerben az értékmérő az arany, habár a pénzhelyettesítők ebben a funkciójukban – jól-rosszul – helyettesíteni tudják. S ha az értékmérő – végső soron – az arany, akkor az értékmérés, s ezen keresztül az arany és helyettesítőinek képviseletei értéke nem maradhat el az arany belső értékétől, mert az aranyat áruként termelik. Az aranytermelés a nemzetgazdaság egyik termelő ágazata, amely éppúgy lehet jövedelmező vagy kevésbé jövedelmező, mint más ágazatok. Az aranytermelők is – végső soron – a kifejtett munka relatív jövedelmezősége alapján növelik vagy csökkentik a termelésüket: vagyis az aranyárura

éppúgy érvényes az értéktörvény, mint más árukra. Amíg tehát a pénzárut – az aranyat – termelik, addig a pénzáru és a közönséges áruk csereviszonyának, azaz az arany viszonylagos értékének alakulását – végső soron – az értéktörvény határozza meg.

A mai pénzt már nem termelik, hanem teremtik. Nem áru, tehát a viszonylagos értékének alakulását – végső soron – nem az értéktörvény határozza meg. A mai pénz már nem helyettesít aranyat, önmaga a pénz. Értékmérő képességét kizárólag annak köszönheti, hogy képviseleti értékkel rendelkezik, illetve képviseleti értékének alakulását nem korlátozza és nem határozza meg az aranytermelés jövedelmezőségének alakulása. Ahogyan az arany általános egyenértékes volt, úgy *a mai pénz* most az *általános értékképviselő, amely betölti az általános értékmérő, csereeszköz és hitelpénz funkcióját.* A mai pénz nem válhat kinccsé, így a kincsképző funkció rá nem értelmezhető. Ám – normális körülmények között – képviseleti értéke elég stabil ahhoz, hogy tartalékoln' lehessen: *betölti tehát a pénz tartalékolási funkcióját* is.

A mai pénz kialakulása

Megismertük a tőkés pénz kétféle típusát: az aranypénzrendszer pénzeit, illetve a mai pénzt. Tudjuk, hogy a mai pénz egészen más körülmények között funkcionál, mint az aranyat helyettesítő bankjegy és papírpénz. Most azt fogjuk áttekinteni, hogy miképpen váltotta fel a mai pénz az aranypénzrendszert.

A mai pénz csíráinak kialakulása az aranypénzrendszeren belül

Az aranypénzrendszerben a pénzfunkciókat – különösképpen az értékmérés feladatát – a pénzhelyettesek az aranytól viszonylagosan függetlenül, korlátozott önállósággal látják el. Az állami papírpénz elszakadása az aranytól abban fejeződik ki, hogy képviseleti értéke – akár jelentős mértékben is – eltérhet a névértékétől. Ilyen helyzet akkor alakul ki, *ha a papírpénz mennyisége meghaladja a forgalom minimális pénzszükségletét.* Ekkor a papírpénz képviseleti értéke alatt van a névértékének, vagyis *az értékmérő feladatot az arany és* a papírpénz más mércék alapján látja el; az áruk árai aranyban is, és papírpénzben is kifejeződnek, de a kétféle árszint viszonya eltér a névértéknek megfelelőtől. Ettől a papírpénz még képes értéket mérni, habár ugyanazon névértékű papírpénznek kisebb a képviseleti értéke, mint az ennek megfelelő aranypénz értéke. Ha az eltérés nem túl jelentős, és főképpen nem változik túl gyorsan, akkor a kettős árszint állapota akár sokáig is fennmaradhat. Csak az kell, hogy az emberek ismerjék a papírpénz képviseleti értékének változásait, hogy számításaikat igazítani tudják ehhez. A papírpénz ilyen esetben az aranytól mintegy elszakadva képes értéket mérni, s ez a jelenség már jelzi azt, hogy a papiros anyagú pénz az aranytól függetlenül is pénzként tud funkcionálni.

Hasonlóképpen, ha a klasszikus bankjegy aranyra való átváltási kötelezettségét – átmenetileg – felfüggesztik, akkor az így kialakuló helyzet hasonlít az előbbire. A bankjegy képviseleti értéke elszakadhat a névértékétől és ennyiben szintén elszakadhat az aranytól – habár csak átmenetileg, mert az aranypénzrendszer fennállásáig a bankjegykibocsátó bank később visszaállította a bankjegyek aranyra való átválthatóságát.

Továbbá, a pénz aranytól való elszakadásának lehetőségét mutatta az a jelenség, hogy az újratermelés ciklikus ingadozásai során az aranypénz képviseleti értékében szintén megfigyelhető volt a ciklikus hullámzás. A tőkés termelés a 19. század elejétől kezdődően periodikusan hullámzott. A kedvező konjunktúra állapotában növekvő tőkés gazdaságot rendszeresen a súlyos gazdasági visszaesés, válság követett. Eközben a termelés ingadozásával együtt az árak is hullámzó mozgást mutattak. A konjunktúrában az árak általában növekedtek, míg válság idején rohamosan visszaestek. Hogyan magyarázható ez a jelenség aranyra beváltható pénzhelyettesek mellett?

A konjunkturális áremelkedés során a pénz (beleértve az aranypénzt is) képviseleti értéke – a csökkenő árak miatt – csökken, ami az aranypénzre vonatkozóan azt jelenti, hogy csökken az arany viszonylagos értéke is, s emiatt az aranytermelés jövedelmezősége is. Ám az aranytermelés ennek következtében nem feltétlenül fog visszaesni, hacsak a konjunkturális áremelkedés időtartama nem túl hosszú. Ha az aranytermelés mégis visszaesik, akkor sem feltétlenül következik be az arany viszonylagos értékének emelkedése, mert a csökkenő aranytermelés miatt visszaeső aranykínálat nem okoz pénzhiányt. Ennek az az oka, hogy a bővülő áruforgalom pénzszükséglete minden további nélkül kielégíthető teremtett pénzekkel, azaz pénzhelyettesítőkkel. A pénz képviseleti értékének csökkenése az aranypénzrendszerben annak ellenére megy végbe, hogy az értéktörvény az aranypénz árumivoltánál fogva szabályozza a pénz viszonylagos értékét. Sőt, *a pénz képviseleti értékének konjunkturális ingadozása ellentmond az értéktörvénynek, s ez már azt mutatja, hogy az általános árszínvonal alakulásában nem feltétlenül kell az értéktörvénynek érvényesülnie.*

Az aranypénzrendszer megszűnése

A különböző pénzhelyettesek megjelenése, majd elterjedése az aranypénzrendszeren belül végbemenő folyamat. Az aranypénzrendszer tőkés viszonyok között teljesedik ki, így semmi meglepő sincs abban sem, hogy megszűnését is a tőkés termelésnek „köszönheti": *az aranypénzrendszer megszűnése a tőkés újratermelés sajátos fejlődésére vezethető vissza.*

Az újratermelés bővülése megnöveli a forgalom pénzszükségleteit. A növekvő pénzkereslet ugyanakkor nem vagy csak részben fedezhető arannyal. Szükségszerű a különböző pénzhelyettesek megjelenése és elterjedése. Az aranypénzrendszer fenntartása ugyanakkor megköveteli, hogy a pénzhelyettesítők közvetlenül vagy közvetve kapcsolódjanak az aranyhoz, amelyet helyettesítenek.

A pénzforgalom bővülése együtt jár azzal, hogy megváltozik a pénzhelyettesítők és az arany aránya az előbbiek javára. Egyre nagyobb kockázattal jár a kétféle pénzcsoport közötti közvetlen kapcsolat fenntartása. Mindaddig nem tör ki pénzügyi válság, amíg az áruforgalom bővülése tart. A pénzforgalom persze addig bővül, amíg tart a jó konjunktúra. A tőkés újratermelés ciklikusságából következően azonban előbb-utóbb bekövetkezik a termelés visszaesése, amelyet most már pénzügyi válság is követhet.[4]

Válságban megfordul az áruforgalom és a pénzforgalom közötti feszültség iránya. A csökkenő áruforgalommal azonban a pénzforgalom nem tud egyszerűen csökkenni például úgy, hogy a pénzfelesleg kincsként kicsapódjon a forgalomból. Kincsképző funkciója csak az aranynak van, ezért válság idején a pénzhelyettesítőket aranyra igyekeznek beváltani. A beválthatatlan papírpénzek „bennragadnak" a forgalomban és elértéktelenednek. Ha a válság elég mély, akkor a bankok a bankjegyek aranyra való beváltását is kénytelenek felfüggeszteni, ellenkező esetben tönkremennének.[5] Ha a bank tönkremegy, az általa kibocsátott bankjegy éppúgy elértéktelenedik, mint a papírpénz. Az aranyra való átváltás felfüggesztésével a bankok időt akarnak nyerni abban bízva, hogy rövidesen megfordul a konjunktúra „széljárása".

Több megelőző pénzügyi válságot követően — az aranypénzrendszernek az 1929–1933-as nagy gazdasági világválság vetett végérvényesen véget. Az I. világháború alatt az országok egész sorában felfüggesztették a bankjegyek aranyra való átválthatóságát abban a reményben, hogy a háború befejeztével majd helyreállítják. Az aranypénzrendszer visszaállítása azonban már lehetetlennek bizonyult – legalábbis a korábbi formájában. Az aranyérmeket kivonták a forgalomból, és bevezették az ún. *aranyrúdrendszert*. Ebben a rendszerben a törvényes fizetési eszköz a bankjegy, amely azonban még nem vesztette el minden kapcsolatát az arannyal. A bankjegy meghatározott mennyiségben adott értékű szabvány rúd- vagy tömbaranyra voltak beválthatók. Angliában az alsó határ 1700 angol font, Franciaországban 215 000 francia frank volt. Ennél kisebb értékű bankjegy aranyra való átváltását az állam nem garantálta. Ennek következtében az arany a lakossági belső forgalomból már akkor is részben kiszorult.

Az aranypénzrendszer megszűnéséhez az utolsó lökést az 1929–33-as világválság

[4] Ám a felszínen a gazdasági és a pénzügyi válság közötti összefüggés fordított előjellel is megjelenhet. „Ha egy termelési rendszerben, ahol az újratermelési folyamat egész összefüggése a hitelen nyugszik, a hitel hirtelen megszűnik és már csak készpénzzel lehet fizetni, akkor nyilvánvalóan válságnak kell bekövetkeznie, hatalmas tülekedés támad a fizetési eszközökért. Ezért első pillanatra az egész válság csak hitelválságnak és pénzválságnak tűnik." *(K. Marx:* A tőke III. Szikra, Budapest, 1951. 556. o.)

[5] „A modern ipar története bizonyítja, hogy ha a belföldi termelés szervezett lenne, nemesfémre valóban csak a külkereskedelmi egyenleg kiegyenlítés céljából volna szükség akkor, amikor az egyensúly pillanatnyilag felborul. Az úgynevezett nemzeti bankok készpénzfizetéseinek felfüggesztése, amihez végső esetben mindig folyamodnak, mint az egyetlen menedékhez, bizonyítja, hogy a belföldnek már most sincs fémpénzre szüksége." (K. Marx: A tőke III. kötet Marx–Engels Művei, 25. Budapest. Kossuth 1974. 494. o.)

adta meg. A központi bank kénytelen volt lemondani a bankjegyek aranyfedezetéről a nagy volumenű tranzakciókkal kapcsolatban is. Ettől kezdve a belföldiek részére megszűnt a bankjegyek azonos értékű aranyra történő kötelező beváltása.

Az aranypénzrendszer tehát nem egy, hanem több lépcsőben szűnt meg. Az 1933-as válság után 1944-ben az ún. Bretton Woods-i egyezvény létrehozta az ún. arany devizarendszert, amelyben a valutakülföldiek[6] számára az USA központi bankja fenntartotta a dollár fix árfolyamon történő beváltását. Az aranydeviza-rendszer 1971-ig volt érvényben. (A mai nemzetközi tőkés pénzügyi rendszerrel kapcsolatban részletesebb információkat a *Politikai gazdaságtan 4.* kötet anyagában találhatunk majd.)

Az aranypénzrendszer megszűnése azt jelenti, hogy ezután már egyetlen bank sincs, amely kötelezettséget vállalna a bankjegyek automatikusan aranyra történő beváltására. A bankjegyek nem helyettesítenek többé aranypénzt. A forgalomban nincs aranypénz. A pénzforgalom kizárólag papírosanyagú pénzekből, illetve bankszámlapénzből tevődik össze.[7] A készpénzforgalomban olyan papirosanyagú pénzek léptek a klasszikus bankjegyek és az állami papírpénzek helyébe, amelyek külsőre igen hasonlítanak az előbbiekre, ám belső tulajdonságaikat tekintve mindkettőtől különböznek.

Milyen okok következtében kellett megszűnnie az aranypénzrendszernek? Miért vezet szükségszerűen az aranypénzrendszer megszűnéséhez a tőkés termelési mód fejlődése? Az aranypénzrendszer megszűnése felé vezető úton az első jelentős lépés az volt, hogy a tőkés állam már az aranypénzrendszeren belül felhagyott a klasszikus bankjegytől különböző formájú állami papírpénz kibocsátásával. A változás lényege az volt, hogy amennyiben az állami költségvetésnek kiadási többlete van, annak fedezésére nem maga bocsátott ki papírpénzt, hanem a deficitnek megfelelő mértékben hitelt vett fel, amelyek ellenében állami adóssági leveleket bocsátott ki. Az állami adóssági leveleket — más néven: állami kölcsönkötvényeket — vagy ezek egy részét a jegybank vásárolta fel, aki ezért újonnan nyomott bankjeggyel fizetett.

Ha az állam kiadásait vagy azok egy részét hitelfelvétellel, s ezen keresztül bankjegyekkel finanszírozza, akkor ezzel csökkenti a bankjegy-automatizmus hatékonyságát. Az állami adóssági levél útján az állam többnyire improduktív kiadásokat finanszíroz, s ezzel növeli a lehetőségét annak, hogy a forgalomba kerülő bankjegy nem találkozik megfelelően bővülő áruforgalommal. Úgy is fogalmazhatunk, hogy *az állami adóssági levelek hatására a bankjegyforgalom* nem vagy *csak csökkentett mértékben képes igazodni az áruforgalom pénzszükségletének változásához.*

Mindaddig azonban, amíg az állami költségvetés adóssági következtében a forgalomba kerülő bankjegyek elhanyagolható arányúak és rendszertelenek, addig a bankjegy-automatizmus hatékonyságának csökkenése nem veszélyezteti a jegykibocsátó bank likviditását, mert önmagában ettől nem nő meg jelentős mértékben a bank-

[6] Csak a nemzeti bankok közötti viszonylatban.

[7] A mai tőkés pénzállomány szerkezetét részletesebben fogjuk tárgyalni a tőkés állam monetáris politikájával kapcsolatban.

jegyek aranyra való átváltásának igénye az emberekben. Mihelyt azonban az állami költségvetés rendszeresen és jelentős mértékben eladósodik, az aranyra való átváltás igénye megnőhet, mert az áruforgalom az eladósodás mértékével nem szükségszerűen bővül azonos ütemben. Ha a kibocsátott bankjegyek aranyra való beváltása tömegesméretűvé válik, a központi bank likviditása veszélybe kerül. Egyetlen ország nemzeti bankjának sem volt akkora aranytartaléka, amely ilyenkor az aranyra való beválthatóságot fenn tudta volna tartani.

Az állami költségvetés arányának megnövekedését és deficitessé válását az állami monopolkapitalizmus termelési viszonyai teszik szükségessé. A modern tőkés állam — a tőkés rendszer megmentése érdekében — aktívan beavatkozik a gazdaságba, s igyekszik megakadályozni az újratermelés pusztító erejű válságainak kialakulását. Ennek érdekében kiadásokat eszközül, s szükségszerűen akkor kell növelnie azokat, amikor a bevételeinek növekedésére nem számíthat. A bankjegyek aranyra való átválthatósága miatt azonban a költségvetés költekezésének határt szab a nemzeti bank likviditása. Ezért fogalmazhatunk úgy, hogy *az állami monopolkapitalizmus, s ezen belül az aktív állami költségvetési politika összeegyeztethetetlen az aranypénzrendszer létével.*

Bár a mai pénzre rá van írva, hogy „bankjegy", de azok már semmiféle értelemben sem nevezhetők a kibocsátó bank váltójának, mert nem jelentenek fizetési ígéretet birtokosaik számára. A változás lényege azonban nem pusztán annyi, hogy a bankjegy már nem jelent fizetési ígéretet, vagyis, hogy megszűnt a központi bank adóshelyzete. Ez az adóshelyzet jórészt már az aranypénzrendszerben is csak formális volt. Ebből a szempontból mindössze annyi a változás, hogy a korábbi de facto helyzet most „jogerőre emelkedett". A változás lényege abból ered, hogy a mai pénz mögött formálisan sem áll ott a központi bank aranykészlete. Amíg a bankjegyek aranyat helyettesítettek, addig azok „aranyat értek" még abban az esetben is, hogyha azokat ténylegesen ritkán váltották is be. Az „aranyszál" elszakadásának jelentőségét akkor érthetjük majd meg, amikor a mai pénz vásárlóerejét, illetve az általános árszínvonalat meghatározó tényezőket már megismertük. Egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy ezzel a tőkés gazdaság egyébként is inflálódásra hajlamos pénzrendszerében az utolsó „természetes" korlát is elhárult a krónikus és napjainkban egyre fokozódó ütemű inflációs áremelkedés elől.

A tőkés pénz képviseleti értéke

A 4. fejezetben megállapítottuk, hogy a papírpénz képviseleti értéke az általa átlagosan realizált áruk értékétől függ. Nincs ez másképpen a mai pénz esetében sem, mert ez utóbbinak szintén nincs belső értéke. Aranypénz esetén a képviseleti érték nagysága alá van vetve az értéktörvénynek is. Az egymással kicserélődő áru- és pénzmennyiségek arányát végső soron értékük viszonya határozza meg. Ez a meghatározottság azonban nem abból ered, hogy az arany forgalmi eszköz, hanem annak az eredménye,

termelésében az arany közönséges áruként van alávetve az értéktörvénynek. Termelés helyén az arany és a többi áruk csereviszonyában az arany nem pénzként, tehát nem mint forgalmi eszköz lép fel. Persze ezután – most már mint forgalmi eszköz – a kezdeti, illetve a mindenkori kezdeti cserearányok által meghatározott arányuk szerint forog tovább. Ám a képviseleti érték nagyságát aranypénz esetében sem csak az értéktörvény szabja meg.

A pénz képviseleti értékét meghatározó összefüggések lényegében az áruforgalom, illetve az újratermelés összfolyamatainak konjunkturális összefüggései. Ezek a törvényszerűségek már a pénz forgalmi eszköz funkciójával függnek össze. A papírpénz – általában minden belső érték nélküli pénz, s így a mai pénz – képviseleti értékének nagyságát kizárólag ezek a törvényszerűségek szabályozzák.

Milyen tényezőktől függ a pénz képviseleti értékének nagysága? Ha a pénz képviseleti értékét az általa átlagosan realizált áruk összértékével határoztuk meg,[8] akkor ebből következik, hogy a pénz képviseleti értéke közvetlenül attól függ, hogy mekkora értékű áru realizálható valamely adott időszakban. Ez pedig közvetlenül attól függ, hogy a társadalmi végtermék termelése során mekkora és milyen jellegű jövedelmek keletkeznek, illetve, hogy ezeket a jövedelmeket milyen arányban költik áruk vásárlására. A tőkés társadalomban alapvetően kétfajta jövedelem van, ha az állam „jövedelmétől" egyelőre eltekintünk: a profit és a munkabér. Nem meglepő tehát, ha *a pénz képviseleti értéke attól függ, hogy a tőkések, illetve munkások miképpen költik el jövedelmüket.*

A pénz képviseleti értékének meghatározottsága a fogyasztási cikkek piacán

A kapitalista társadalom két alapvető osztálya – jövedelmének elköltése során – egészen különbözőképpen viselkedik. A munkásosztály – lévén, hogy nem rendelkezik termelési eszközökkel – kénytelen munkaereje eladásából megélni. Ez azt jelenti, hogy a kapitalizmusban a munkás-mivolt feltételezi, hogy a munkások jövedelmükből ne legyenek képesek termelési eszközöket vásárolni. A munkabér csak a munkás munkaképességének újratermelését teszi lehetővé, s nem válhat felhalmozás forrásává. Ebből következően a munkásosztály jövedelmét – a munkabért – nem termelési eszközök, hanem kizárólag fogyasztási cikkek vásárlására költheti. A munkásosztály csak a fogyasztási cikkek piacán jelenik meg mint vásárló. Ez azonban a dolognak csak az egyik oldala.

A munkásosztály nemcsak arról nem dönthet, hogy jövedelmét a termelési eszközök vagy pedig a fogyasztási cikkek piacán költi el. Nincs döntési szabadsága abban a kérdésben sem, hogy a jövedelmét, vagy annak egy részét egyáltalán elköltse-e. A munkabér elköltésének ez a korlátja is a munkásosztály alapvető léthelyzetével kap-

[8] Lásd a 4. fejezetet!

csolatos. Hogy a munkásság mint osztály abba a helyzetbe kerüljön, hogy jövedelmének egy részét megtakarítsa, ahhoz az kellene, hogy a munkabér (az állami juttatásokkal együtt) a munkaerő újratermelésén felül egy többletet tartalmazzon. Ám ez a többlet csak véletlenszerűen alakulhat ki, mert ez az értéktöbblet forrása, amelyet viszont már a tőkésosztály sajátít el. A munkásosztály tehát kénytelen *teljes* jövedelmét fogyasztási cikkek vásárlására költeni.

Persze az világos, ami érvényes az *egész* munkásosztályra, nem feltétlenül igaz *minden egyes* munkásra. Lehetnek olyan munkások, akiknek sikerül annyit felhalmozniuk, hogy termelési eszközt is tudnak vásárolni, s ezáltal ki tudnak lépni korábbi létviszonyaikból, és kisárutermelővé vagy akár tőkéssé válnak. Ez nem változtat azon, hogy az egész munkásosztály ezt nem teheti meg a tőkés termelési mód keretei között. Másrészt az is igaz, hogy egyes munkások jövedelmük egy részét meg tudják takarítani, ám nem termelési eszköz vásárlására, hanem jövőbeni fogyasztás céljaira. Ugyanakkor mások a jelenbeni fogyasztásukat fogyasztói hitelfelvétellel fedezik, vagyis folyó jövedelmüknél többet költenek el. A munkások egy része tehát megtakarít, más része viszont túlköltekezik. Az egyes megtakarítások és a túlköltekezések osztályszintű egyenlege egy időszakban lehet pozitív is, és negatív is, ám nem lehet tartósan és jelentős mértékben sem egyik, sem másik. Az egész munkásosztály tehát ennek ellenére kénytelen jövedelmét teljes egészében elkölteni.

A tőkésosztály a munkásoktól egészen eltérő módon viselkedik a fogyasztási cikkek piacán. A tőkések nemcsak arról dönthetnek, hogy jövedelmüket milyen arányban költik el fogyasztási cikkekre, illetve termelési eszközök (pontosabban: beruházási javak) vásárlására, hanem arról is, hogy jövedelmüknek mekkora részét takarítják meg. A tőkésosztály e döntési szabadsága megintcsak léthelyzetéből fakad. A profit nemcsak a tőkések megélhetését (többnyire luxuskivitelű, pazarló életmódját) teszi lehetővé, sőt a profit nagyobb része — rendszerint — nem is azt a célt szolgálja. A tőkések a tulajdonosai s — különböző közvetítőiken keresztül — működtetői is a társadalom termelőerői nagy részének. A társadalmi tőke bővített újratermelése a profit egy részének felhalmozása révén megy végbe. A tőkefelhalmozás nem egyszerűen döntési lehetőség a tőkések számára, hanem kényszer. Erre kényszeríti őket az újra és újra megerősödő konkurrencia. Az a tőkés, aki nem enged a felhalmozási kényszernek, éppúgy veszélyezteti tőkés mivoltát, mint a munkás a saját mivoltát, ha rendszeresen képes felhalmozni, csak az előbbi kevésbé örül majd a változásnak.

A tőkésosztály léthelyzetéből adódóan — a jövedelem felhalmozásra kerülő részével kapcsolatos döntések mögött — másodlagos jelentőségűvé válik az, hogy a jövedelemnek mekkora része jut fogyasztási cikkek vásárlására. Ez fejeződik ki abban, hogy a *tőkések először nem arról döntenek, hogy mennyit költsenek fogyasztási cikkekre, hanem arról, hogy mennyi és milyen összetételű fogyasztási cikket kívánnak megvásárolni.* Döntéseik tehát a fogyasztási cikkek *volumenére* vonatkoznak elsősorban, s csak a fogyasztási cikkek árszintjének ismeretében határozható meg a tőkések által a fogyasztási cikkek vásárlására szánt pénzösszeg nagysága. Ez a legfontosabb eltérés a munkások viselkedésétől. A tőkések fogyasztási cikkek iránti pénzkereslete nem

határozhatja meg a fogyasztási cikkek piacán megjelenő pénzegység képviseleti értékét, mert éppen annak a függvénye, vagy másképp: *a fogyasztási eszközökre költött pénz képviseleti értéke nem függhet a tőkések pénzkeresletétől, hanem mert meghatározza azt.* A munkások fogyasztási cikkek iránti pénzkereslete nem függ a pénz képviseleti értékétől, illetőleg az árszínvonaltól. Ezért éppen a munkások pénzkereslete az, ami meghatározza a pénz képviseleti értéket.

A kp_f képlet

Ha tehát ki akarjuk fejezni, hogy mitől függ a fogyasztási cikkek piacán a pénzegység képviseleti értéke, akkor nem vehetjük figyelembe a tőkések fogyasztási javak iránti pénzkeresletét. A fogyasztási javak piacán – tiszta kapitalizmusban – az összes kereslet a tőkések és a munkások kereslетéből áll. Ezért ha a tőkésekétől eltekintünk, akkor csak a munkások kereslete marad. A munkások fogyasztási cikkekre költött pénzkereslete viszont a bérüktől függ, vagyis képviseleti érték képletének nevezőjében a munkabérek szerepelnek. A képlet számlálójában azoknak az áruknak az értékösszege szerepel, amelyeket a munkabérükből vásárolnak, vagyis amelyek a munkabérek elköltése révén realizálódnak. Ezért a számlálóban nem szabad figyelembe venni a tőkések által vásárolt fogyasztási cikkeket.

A képlet ezek után így fest:[9]

$$kp_f = \frac{F-f}{B},$$

ahol

kp_f – a fogyasztási cikkek piacán megjelenő pénzegység képviseleti értéke;
F – adott időszakban értékesített összes fogyasztási cikk összértéke (ha a készletek képzésétől eltekintünk, akkor F jelentheti az adott időszakban megtermelt összes fogyasztási cikk összértékét);
f – a tőkések fogyasztásába kerülő fogyasztási javak összértéke;
B – a munkások összes nominálbére ugyanarra az időszakra nézve.

Mit mutat a kp_f-képlet? Azt, hogy *a pénz képviseleti értéke* elsősorban a nominálbérek alakulásától függ, pontosabban – ha a tőkések személyes fogyasztását rugalmatlannak vesszük, akkor – attól, hogy *a mindkét* (termelési eszközöket és a fogyasztási cikkeket gyártó) *osztályban kifizetett munkabérek és a II. osztály, a fogyasztási cikkek termelésének egymáshoz viszonyított aránya miképpen alakul.* S ha az összes bérek alakulása az össztermeléstől függ, akkor végül is arra jutunk, hogy a pénz kép-

[9] A kp_f-képlet reciprokát Erdős Péter határozta meg, a közismert p_f-képlet alakjában. Mi két okból is nem a p_f-képletet használjuk, hanem a reciprokát. Egyrészt eredetileg maga Erdős is a pénz képviseleti értékével kapcsolatban írta fel a képletet, másrészt a pénz képviseleti értéke egyértelmű fogalom, reciproka, az árszint már nem az, mert az nemcsak értékegységre, hanem volumenegységre is vonatkozhat, s ez utóbbi viszont makroszinten nem értelmezhető. Erről még később lesz szó.

viseleti értéke az I. és II. osztály arányának alakulásától függ. Mégpedig, ha az I. osztály termelése gyorsabban növekszik, mint a II. osztályé, vagy pedig lassabban csökken, mint a II. osztályé, akkor a fogyasztási cikkek piacán megjelenő képviseleti értéke csökken, ellenkező esetben növekszik.

A kibővített kp_f^*-képlet[10]

A fogyasztási cikkekre költött pénz képviseleti értékét meghatározó összefüggések jelentősen módosulnak akkor, ha a „tiszta" kapitalizmus feltevéseit elengedjük. A modern kapitalizmusban az osztályviszonyok átrétegződései következtében „munkások" helyett helyesebb „bérből és fizetésből élők"-ről beszélni. Ebben a kategóriában már nem azonos léthelyzetű dolgozókat — munkásokat és alkalmazottakat — fogunk össze. A tőkésosztály is jóval differenciáltabb, mint volt száz-százötven évvel ezelőtt. A leghatalmasabb „felső tízezer" mögött kis- és közepes erejű tőkések rétegei húzódnak meg. Ez utóbbi rétegek alsó szintjein elhelyezkedő „járadékosok" léthelyzete már nem esik túl messze a bérből és fizetésből élők felsőbb rétegeitől. Ez azért fontos most, mert a mai kapitalizmusra vonatkozóan kevésbé lehet élni a tőkés fogyasztás rugalmatlanságának feltevésével. További változás, hogy jelentékenyebb lehet a bérből és fizetésből élők megtakarításainak hányada az összes megtakarításokon belül. Ezért nem lehet alkalmazni azt a feltevést, hogy a bérből és fizetésből élők minden évben jövedelmüknek megfelelően költekeznek.

A legfontosabb változás azonban a tőkés állam gazdasági szerepvállalása. Az állam több vonatkozásban is jelentős mértékben befolyást gyakorol mind a fogyasztási cikkek, mind a beruházási javak újratermelésére. Közvetlenül a fogyasztási javak iránti pénzkeresletet is meghatározza, amennyiben a munkabéreket megadóztatja, s ezzel összes munkabérből egy részt visszatart a kereslettől, de más oldalról viszont transzfer jövedelmeket biztosít a dolgozók más rétegeinek (elsősorban a munkanélkülieknek és a nyugdíjasoknak).

Ezek miatt — ha a tőkés fogyasztást a mondottak ellenére továbbra is rugalmatlannak vesszük, akkor — a kp_f-képlet az előző alakjához képest az alábbi módon változik meg:

$$kp_f^* = \frac{F-f}{B-S_m-A_m+Trf}$$

ahol

kp_f^* — a pénzegység képviseleti értéke a fogyasztási cikkek piacán;
B — az adott időszakban kifizetett bruttó bérek és fizetések összege;

[10] A kp_f^*-képlet hasonlóképpen a kp_f-hez Erdős Péter p_f^* képletével rokon, s az ő munkája alapján került kidolgozásra.

S_m – nettó megtakarítás a bérekből és fizetésekből (nettó megtakarítás = összes megtakarítás — az adott időszakban felvett fogyasztói hitelek összege);
A_m – a béreket terhelő egyenes adók;
Trf – állami transzferek (nyugdíjak, segélyek, támogatások);
F – a fogyasztási cikkek értékesített, illetve megtermelt értékösszege;
f – a tőkések által elfogyasztott fogyasztási cikkek értékösszege.

A kp_f^*-képlet a kp_f-fel szemben kifejezi azt, hogy a modern kapitalizmusban a pénz képviseleti értékének ingadozása már nem csak a két osztály egymáshoz viszonyított növekedésétől függ, hanem a tőkés állam is képes jelentős mértékben befolyásolni a képviseleti érték alakulását. Ha az I. osztály gyorsabban növekszik, mint a II., akkor nem szükségszerűen csökken a pénz képviseleti értéke. Az állam ugyanis a fogyasztási cikkek iránti kereslet növekedését visszafoghatja, ha megemeli az adók arányát vagy csökkenti transzferkifizetéseit; illetőleg az állam fokozott arányú transzferek és kisebb adókulcsok révén megakadályozhatja, hogy a pénz képviseleti értéke emelkedjék, ha a II. osztály aránya emelkedik az I. osztályhoz képest.

A kp_f^*-képlet ismét rugalmatlan tőkés fogyasztással számol, pedig a modern kapitalizmus jövedelmi és osztályviszonyai nem azonosak a klasszikus kapitalizmuséval. A tőkés fogyasztást – mindazonáltal – továbbra sem lehet a termeléssel és az árakkal együtt mozgó rugalmas tényezőnek tekinteni, de a rugalmatlanságának a tartalma más, mint korábban. A tőkésosztályon belül végbement differenciálódás következtében olyan rétegek jöttek létre, amelyek fogyasztási keresletének ár- és jövedelemrugalmasságai jelentős mértékben eltérőek. Az egyik szélső réteg a „felső tízezer", amelyre továbbra is igaz, hogy fogyasztási kereslete majdnem teljesen merev, tehát független az árak és a termelés konjunkturális ingadozásaitól. A másik oldalon helyezkednek el az alacsony jövedelmű kistőkések, kisvállalkozók és járadékosok, akiknek a fogyasztási kereslete már nagymértékben ár- és jövedelemérzékeny. A két szélső réteg között helyezkednek el a különböző egyéb tőkés rétegek. A tőkés fogyasztás szerkezetében végbement változás lényege az, hogy egyoldalról továbbra is jellemző a fogyasztási kereslet rugalmatlansága az összkereslet egyik részére, míg a másik része már számottevő mértékben függ a konjunkturális változásoktól. Megállapítható tehát, *hogy csak a tőkésosztály egyik részére igaz, hogy a fogyasztási javak piacán megjelenő pénzkereslete nem határozza meg a pénz képviseleti értékét*, a másik része már a munkásokhoz hasonlóan részt vesz a meghatározásban.

Az osztályviszonyok módosulása átrétegződéseket hívott életre az állami monopolkapitalizmusban a bérből és fizetésből élőkre vonatkozóan is. Ha a bérből és fizetésből élőket jövedelmi rétegekbe rendezzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a „csúcs" közelében elhelyezkedő viszonylag magas jövedelmű alkalmazottak fogyasztási kereslete sokkal kevésbé rugalmas, mint az alacsony jövedelmű rétegeké. Ennek köszönhető, hogy e rétegek jelentős megtakarításokra képesek. Emiatt korrigálnunk kell korábbi tételünket. *A bérből és fizetésből élőknek csak az egyik* – habár minden bizonnyal a nagyobb – *részére igaz az, hogy elsősorban a nominális keresetükkel hatnak az általános árszínvonal magasságára.*

A kp_f^*-képletben kifejezést nyer az a változás, hogy a piacon nem a teljes kifizetett bér-összeg jelenik meg hatékony keresletként, hanem annak egyrészt a megtakarításokkal, másrészt a jövedelemadókkal csökkentett nagysága. A pénz képviseleti értékére nemcsak a nominális keresetek nagysága hat, hanem a dolgozók megtakarítási hányadának alakulása és az adók arányának változása is. A transzferkifizetések hasonló hatással vannak. Hatásukra még inkább elválhat egymástól a fogyasztási cikkek piacán megjelenő hatékony kereslet és a dolgozók adott évi összkeresete. A jövedelmi viszonyokban végbement változások lehetőséget adnak a tőkés államnak arra, hogy szándékainak megfelelően befolyásolhassa a fogyasztási keresletet, és ezen keresztül az árszint és a konjunktúra alakulását.

A képviseleti érték a beruházási javak piacán

A pénz képviseleti értéke a fogyasztási javak piacán elsősorban a munkások, illetve a bérből és fizetésből élők jövedelmének alakulásától függ. A beruházási javak piacán a munkások nem jelennek meg vásárlóként, így ha az állami vásárlásoktól eltekintünk, akkor a beruházási javak iránti pénzkereslet kizárólag a tőkések vásárlási szándékaitól függ. Úgy tűnhet, hogy a beruházási javak piacán kialakuló helyzet csak annyiban tér el a fogyasztási javakétól, amennyiben itt más osztály jelenik meg a pénzjövedelmével vásárlóként. Ebből azt lehetne következtetni, hogy nincs más dolgunk ha a képviseleti értéket meg akarjuk határozni, minthogy felírjuk a beruházási javakkal szembeni kereslet összetevőit és viszonyítjuk a kínálathoz, hiszen valahogy hasonlóképpen jártunk el a fogyasztási javak piacán. Ám most ez az eljárás hibás volna, nézzük meg miért!

A munkások fogyasztási cikkek iránti pénzkeresletét nagyjából adottnak lehet venni (ha ismerjük a nominális jövedelmek nagyságát), mert arra lehet számítani, hogy nagyjából elköltik az évi jövedelmüket. A tőkések pénzjövedelme és beruházási kereslete között azonban az összefüggés más jellegű. A tőkésosztály jövedelme közvetlenül függ beruházási (és fogyasztási) kiadásaik nagyságától,[11] ám a munkásosztály jövedelme attól nem lesz több, ha többet költ fogyasztási cikkek vásárlására. „Ha a fogyasztási cikkek árszintje magasabb, akkor a dolgozók csak kisebb volumenű fogyasztási cikket vásárolhatnak meg névleges bérükből. Ha viszont a tőkejavak árszintje nő meg, ez nem kényszeríti a tőkésosztályt arra, hogy csökkentse a megvásárolni kívánt tőkejavak mennyiségét, hiszen amennyivel megnőnek a tőkésosztálynak az e javakra fordított kiadásai, ugyanannyival nőnek meg az e javak eladásából származó pénzbevételei is."[12]

A beruházási javak iránti pénzkereslet meghatározásában további nehézség az,

[11] E tétel bizonyítását lásd a következő fejezetben.

[12] *Erdős P. – Molnár F.:* Infláció és válságok... Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 58. o.

hogy – hasonlóképpen a tőkések fogyasztási cikkek iránti pénzkeresletéhez – a tőkések beruházási javak iránti pénzkereslete nem meghatározza a pénz képviseleti értékét, hanem függ tőle. Ez akkor érthető meg, ha arra gondolunk, hogy a tőkések beruházási jószágok iránti kereslete nem függ a jelen időszaki jövedelmük alakulásától. A *jelen* időszakban a beruházási javak iránti pénzkereslet két tényezőtől függ alapvetően: egyrészt az előző időszakban elhatározott beruházási döntésektől, és másrészt attól, hogy miképpen alakulnak a beruházási javak árai. Az előző időszakban a tőkések arról döntöttek, hogy mekkora lesz a jelen időszakban az általuk megvalósított beruházások *volumene*, s nem arról, hogy mekkora pénzösszeget szánnak a jelen időszakban beruházási javak vásárlására. Vagyis a pénz képviseleti értéke nem vezethető le közvetlenül abból, hogy a tőkések mennyit költenek beruházási javak vásárlására, mert éppen az utóbbi függ a pénz képviseleti értékének alakulásától.

Ha a pénz képviseleti értékének nagysága nem vezethető le a tőkések beruházási javak iránti keresletéből, akkor a beruházási javak piacán kialakuló képviseleti érték nagyságát más piacon, mégpedig a fogyasztási cikkek piacán kialakuló képviseleti érték határozza meg.

Ez a meghatározási folyamat azonban már nem kizárólag a forgalmi szférában zajlik le, hanem a termelésben is. Miről van szó? A pénz képviseleti értéke nem térhet el lényegesen és tartósan egymástól a kétféle piacon, mert akkor tartós és lényeges jövedelmezőségi aránytalanság alakulna ki a beruházási javakat, illetve a fogyasztási cikkeket termelő szektor tőkései között. Ilyen aránytalanság tartós fennmaradását a termelők közötti konkurrencia megakadályozza.

Azt kaptuk, hogy ha a pénzegység képviseleti értéke jelentősen és tartósan eltér egymástól a kétféle piacon, akkor ezek alkalmazkodnak, közelednek egymáshoz. A fogyasztási cikkek piacán azonban a képviseleti érték meghatározásának a másik piactól független eleme is van (a munkásosztály jövedelme), amely behatárolja azt, hogy mekkora nagyságú lehet a pénz képviseleti értéke ezen a piacon. S mivel ilyen jövedelmi korlát a másik piacon nem működik, a beruházási javak piacán érvényes képviseleti érték kénytelen igazodni a fogyasztási cikkek piacán kialakuló képviseleti értékhez.

Állítható-e, hogy a beruházási piacon kialakuló képviseleti érték teljesen független a tőkések vásárlásra költött pénzjövedelmeitől, és kizárólag a fogyasztási cikkek piacán kialakuló képviseleti érték határozza meg? Nem, két okból sem. Egyrészt azért, mert a termelők jövedelmezőségi viszonyain keresztül ható kiegyenlítő mechanizmus működése időigényes, s csak megfelelően hosszú időszakban képes a jövedelmezőségi aránytalanságok kiegyenlítésére. Rövid időszakban egyéb tényezők ennek ellene hatnak. Másrészt, a tőkések beruházási döntéseinek volumene az egyes tőkés vállalatoknál nem egyforma mértékben érzéketlen a profitjövedelmek adott időszaki alakulásától. Ez azt jelenti, hogy vannak olyan tőkés vállalatok, amelyek a profit adott időszakban tapasztalt kedvező vagy kedvezőtlen, váratlan jellegű változásainak a hatására az előző időszakban hozott beruházási döntéseket az adott időszakban korrigálják: növelik vagy csökkentik. Ez viszont azt jelenti, hogy a tőkések adott időszaki beruházási

pénzkereslete nem teljesen független az adott időszaki profitjövedelmek változásaitól. A profit változásai – adott időszakban – persze csak akkor képesek jelentősen befolyásolni a pénz képviseleti értékének alakulását, ha a konjunktúra ingadozása váratlanul éri a tőkéseket és kellően hosszú ideig tart.

A pénz képviseleti értéke és az árszínvonal

Mit fejez ki a képviseleti értékét mutató képlet reciproka?

$$\frac{1}{kp_f} = p_f = \frac{B}{F-f},$$

ahol

p_f – az egységnyi értékű fogyasztási cikk ára.

A p_f-képlet azt fejezi ki, hogy egységnyi értékű fogyasztási cikk mekkora pénzmennyiséggel cserélődik ki átlagosan valamely adott időszakban. A képlet nevezőjében a munkások által megvásárolt áruk értékösszege, a számlálóban pedig a kifizetett bérek szerepelnek. Számlálóban a kereslet, nevezőben a kínálat, ebből következően p_f-képlet a fogyasztási cikkek árszínvonalát fejezi ki.

De miféle árszínvonallal van itt dolgunk? A statisztikusok, amikor kiszámítják, hogy mekkora volt az elmúlt időszakban a fogyasztási árszínvonal növekedése, akkor egészen más értelemben használják az árszínvonal fogalmát. „Nem akkor beszélünk a fogyasztói árszínvonal emelkedéséről, ha az egységnyi pénzért megszerezhető fogyasztási cikkek *érték*nagysága csökken, hanem akkor, ha ugyanazon *használati értékért* több pénzegységet kell fizetni."[13]

A fogyasztói árszínvonal egységnyi használati érték ára, de ez csak egyfajta használati érték esetében számítható ki. Különböző fajta használati értékek összesített árának semmiféle értelme nincs. Megmondható, hogy ugyanazon fajta cipőknek mekkora az ára átlagosan, s az is, hogy mennyiért kapok átlagosan egy üveg sört. Ám semmiféle értelme nincs a cipő és a sör valamiféle összevont átlagárának.

Igaz, hogy a különböző fajta használati értékek összesített árszínvonala értelmezhetetlen, ám ugyanezen használati értékek összesített árszínvonal*változása* már igen. Ha tudom, hogy egyik évről a másikra egy pár cipő ára átlagosan 2%-kal, egy üveg sör pedig 10%-kal nőtt, akkor – megfelelő súlyozással – kiszámítható, hogy a cipő és a sör ára együttesen hogyan változott. Ha a cipő ára korábban átlagosan 500 Ft volt, és most összesen 100 párat termeltek, valamint a sör ára korábban 10 Ft/üveg volt, most 1000 üveget termeltek, akkor az árszínvonal összesített átlagos változása

[13] *Bánfi Tamás:* Az értéknagyság és a munka két attributuma... Közgazdasági Szemle 1975. 10. 1251. o. (Kiemelések tőlünk.)

a következőképpen adódik:

$$\Delta p_{f_e} = \frac{((100 \cdot 500) \cdot 1{,}02) + ((1000 \cdot 10) \cdot 1{,}1))}{100 \cdot 500 + 1000 \cdot 10} = 1{,}033,$$

ahol

Δp_{f_e} – egységnyi használati érték árának átlagos változása.

A kapott eredmény azt jelenti, hogy a cipő és a sör ára együttesen 3,33%-kal nőtt; fogalmazhatunk úgy is, hogy a fogyasztói árszínvonal átlagos növekedése 3,33% volt.

A Δp_{f_e}-jelölés arra utal, hogy itt egységnyi volumenű használati érték változásáról van szó. Ez természetesen nem azonos a korábbi p_f-képlettel, de még csak a p_f változásával, a Δp_f-fel sem, mert az utóbbi az egységnyi *érték*pénzkifejezés, a Δp_{f_e} pedig az egységnyi *használati érték* árának változását fejezi ki. A megkülönböztetés érdekében a p_{f_e}-t (illetve annak változását) *volumenárszintnek* (illetve volumenárszintváltozásnak), míg a p_f-t (illetve annak változását) *értékárszintnek* (illetve értékárszintváltozásnak) nevezzük.

Az értékárszint abszolút nagysága értelmezhető, akárcsak reciproka, a pénz képviseleti értéke. A volumenárszint abszolút nagysága nem értelmezhető (különböző fajtahasználati értékekre együttesen), de annak változása igen. De mi a közgazdasági értelme a volumenárszint, illetve a volumenárszintváltozás reciprokának? A volumenárszint reciproka a *pénz vásárlóereje*, amely abszolút értelemben éppúgy csak egyfajta használati értékre vonatkoztatva értelmezhető, mint a volumenárszint. A pénz vásárlóereje azt fejezi ki, hogy egységnyi pénzért átlagosan mekkora tömegű használati érték vásárolható. Különböző fajta használati értékekre együttesen a pénz vásárlóerejének a változása értelmezhető. Korábbi példánkban a pénz átlagos vásárlóereje 3,33%-kal csökkent a cipőre és a sörre együttesen.

A termelékenységváltozás hatása a pénz képviseleti értékére és az árszínvonal változására

Láttuk, hogy az „árszínvonal" kifejezésnek kettős értelme van, ezért most leszögezzük, hogy a továbbiakban, ha árszínvonalat vagy árszínvonalváltozást mondunk, akkor mindig a volumenárszintre, illetve annak változására gondolunk. Ha az értékárszint előkerül, akkor ehhez mindig hozzátesszük az „érték" jelzőt. Ebből következően az alpont címet akkor értjük helyesen, ha az árszínvonalon volumenárszintet értünk.

Lássuk előbb, hogy a termelékenységváltozás hogyan hat a pénz képviseleti értékének (illetőleg az értékárszintnek) a változására! A kp_f-képlet számlálójában (illetve a p_f-képlet nevezőjében) az adott időszakban megtermelt áruk egy része szerepel – ha eltekintünk a készletképzéstől. Az egyszerűség kedvéért most tekintsünk el attól, hogy a képletekben nem az *összes* megtermelt árutömeg szerepel. Ez a feltevés reális, ha a tőkés fogyasztás aránya az összfogyasztáson felül nem túl nagy.

Adott időszakban termelt áruk összértéke közömbös a termelékenységváltozással

szemben, s csak a kifejtett összmunka mennyiségétől függ. Ha a kifejtett összmunka mennyisége nem változott, akkor a pénz képviseleti értékének (illetve az értékárszintnek) az alakulása attól függ, hogy miképpen alakulnak a munkabérek a termelékenységváltozás hatására. Ha a munkabérek a termelékenységnövekedéssel arányosan nőnek, akkor — miközben a kp_f-képlet számlálója nem változott — a kp_f-képlet nevezője a termelékenységgel arányosan nőtt. Ennek következtében a pénzegység képviseleti értéke a termelékenységgel arányosan csökkent. Ha a munkabérek a termelékenységnél kisebb mértékben nőnek, akkor is csökken a pénzegység képviseleti értéke, habár a termelékenységénél kisebb ütemben. *A pénz képviseleti értéke csak abban az esetben marad változatlan, ha a munkabérek nem változnak.*

Vegyük szemügyre, hogy a termelékenység változása miképpen hat a volumenárszint, illetve a pénz vásárlóerejének a változására! Ha az adott időszakban kifejtett összmunka mennyisége változatlan, akkor a fogyasztási cikkek volumene a termelékenységgel arányosan nő. Ha most a munkabérek a termelékenységgel arányosan nőnek, akkor az árszint, illetve a pénz vásárlóereje nem változik. Ha a munkabérek a termelékenységénél kisebb ütemben nőnek, akkor a volumenárszint csökken és a pénz vásárlóereje nő — habár a termelékenységénél kisebb ütemben. *Az árszint csak abban az esetben nő, illetve a pénz vásárlóereje csak akkor csökken, ha a munkabérek növekedése meghaladja a termelékenység emelkedésének ütemét.* Vegyük szemügyre a *8.1. táblázatot!*

8.1 táblázat

Az egy keresőre jutó nominálbérek és a termelés átlagos növekedési üteme a feldolgozó iparban, valamint a fogyasztói árak emelkedése

Ország	1966–1972 között			1970–1976 között		
	nominálbérek	termelés	árak	nominálbérek	termelés	árak
Ausztria	9,1	7,3	4,9	13,2	4,2	8,4
Belgium	9,2	5,6	4,7	15,2	3,6	12,6
Franciaország	11,1	7,1	5,4	11,4	3,9	10,9
NSZK	8,6	3,7	3,8	9,6	2,7	6,8
Japán	15,0	13,7	4.6	17,5	4,3	17,1
Hollandia	10,2	6,8	6,1	15,6	2,3	9,6
Anglia	8,8	1,9	6,9	20,1	1,5	16,0
USA	5,8	2,4	4,1	7,6	3,3	8,1

Megjegyzés: a táblázat adatait a „Kapitalizmus politikai gazdaságtana — tankönyv programozott változatban" c. könyvből vettük át. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 498. o.

A táblázatból kiolvasható, hogy az adott időszakban a nominálbérek növekedése meghaladta a termelékenység növekedését, ez a helyzet nem volt ritka a második világháború utáni időszakban a fejlett tőkés országokban.

Ha a nominálbérek növekedésének üteme meghaladja a termelékenységét, akkor ebből az is következik, hogy ezekben az országokban az árszint nő, illetve a pénz vásárlóereje csökken. Ám ebből az is következik, hogy a pénz képviseleti értéke a termelékenységét meghaladó ütemben csökken, illetve az értékárszint azt meghaladó ütemben emelkedik.

Az árszínvonal stabilitása a kapitalizmusban. Az infláció

Az árszínvonal stabilitása az aranypénzrendszerben

A klasszikus kapitalizmusban, amikor a pénz az arany, akkor az árszínvonal két oldalról határozódik meg. Egyfelől, az aranytermelő munka relatív jövedelmezőségén keresztül az értéktörvény biztosítja azt, hogy az aranymennyiségekben és a vele kicserélődő másfajta árumennyiségekben rejlő társadalmilag szükséges munkamennyiségek nem szakadhatnak el egymástól. A törvény megvalósulásáról az iparágak közötti verseny, a tőkeáramlás mechanizmusa gondoskodik. Másfelől, érvényesülnek a kp_f és a p_f összefüggések. Az ezekben megjelenő összefüggések a tőkés termelés és forgalom összfolyamatának a törvényszerűségei. Az árszint magasságát mindkét féle törvényszerűség meghatározza, de más-más módon. Az újratermelési összefüggések *rövid időszakban*, gyorsan és közvetlenül ható erők. Az értéktörvény csak viszonylag *hosszabb időszakban* képes szabályozó funkciójának betöltésére, s ez az időtáv bizonyosan nem lehet rövidebb egy konjunktúraciklus hosszánál.

Aranypénzrendszerben a kp_f és a p_f nagyságának sajátos kettős jelentése van. Ez a kettős jelentés annak köszönhető, hogy az árszínvonal magasságának a meghatározottsága kétféle törvényszerűségnek is alá van vetve. Egyrészt, a

$$p_f = \frac{B}{F-f} = \frac{\text{Bizonyos aranymennyiség}}{\text{Bizonyos árumennyiség értéke}}$$

olyan hányados, amely az egységnyi értékű árura jutó forgó aranymennyiséget mutatja. Ez a hányados arról tanúskodik, hogy milyen az újratermelés egyensúlyi helyzete az adott időszakban. Ez az árszint és az újratermelés egyensúlyi helyzetének belső összefüggéséből ered.[14]

Mitől nyeri a p_f azt a különleges képességét, hogy jelezni tudja az újratermelés egyensúlyi helyzetét? Attól, hogy az árak aranyban kifejezett árak, a bérek pedig aranyban, vagy aranyra beváltható bankjegyben kifizetett bérek, s így a p_f-képlet

[14] „Végül is eljutunk oda, hogy a hitel által létrehozott változások a pénz vásárlóerejében a mostani viszonyok között mindenképpen a konjunktúra változásaival vannak szorosan összekötve..." *(K. Wicksell:* Interest and Prices. Cass Reprint, London, 1962. – eredet kiadás 1898.)

számlálójában (és nevezőjében) nem pusztán csak valamekkora pénzmennyiség szerepel, hanem meghatározott *érték*mennyiség.

Aranypénzrendszerben az árszínvonal magassága nem csak a közönséges áruk újratermelésének egyensúlyára utal, hanem magában foglalja az arany és a közönséges áruk csereviszonyának az egyensúlyát, egyensúlytalanságát is. Ha a B-ben megjelenő aranymennyiség értéke – mondjuk – kisebb, mint az $(F-f)$-ben megtestesülő értékösszeg, akkor ez azt jelenti, hogy a konjunkturális helyzet a tőkések számára kedvező az aranytermelőkéhez képest. Az aranytermelésben persze fordított a helyzet, mert az arany és a többi áruk cserearánya kedvezőtlenebbé vált az aranytermelők számára, mint az egyensúlyi helyzetben. Az aranytermelés egyensúlya úgy fog helyreállni, hogy a csökkenő jövedelmezőségű aranytermelésből tőkeáramlás indul meg, a legkevésbé jövedelmező bányákat bezárják. S mivel az aranytermelésben a társadalmilag szükséges ráfordítás marginálisan határozódik meg a mindenkori legrosszabb termelő egyéni ráfordítása körül, ezért most az arany egységnyi mennyiségének az értéke kisebb lesz, mint korábban. Emiatt pedig a p_f számlálója – centeris paribus – kisebb lesz, mert ugyanakkora aranymennyiségnek most már kisebb az összértéke.

Az árszínvonal stabilitásának automatikus biztosítékai a mai pénzrendszerben

Papírpénzrendszerben a p_f magasságának *önmagában véve* semmiféle jelentése sincs. A

$$p_f = \frac{B}{F-f} = \frac{\text{Bizonyos papírmennyiség}}{\text{Bizonyos árumennyiség értéke}}$$

árszorzó értékéből most csak a *megelőző időszakhoz viszonyítva* vonható le következtetés az újratermelés egyensúlyi helyzetének alakulásáról. Ez arra vezethető vissza, hogy papírpénzrendszerben az árszintre csak az újratermelési összefüggések hatnak, az értéktörvény viszont nem.

Nem állítható azonban, hogy a mai pénzrendszerben (amely a papírpénzrendszerhez hasonlóan belső érték nélküli pénzen alapul) az árszínvonal nem rendelkezik semmiféle stabilitással. A mai pénz képviseleti értékének (illetve vásárlóerejének) a stabilitását *automatikusan* garantálja néhány összefüggés, amelyek – a mély és hosszantartó válsághelyzet kivételével – állandóan érvényesek.

Ezek a következők:

a) Adott technikai fejlettségi szint mellett a termelés nagysága és a foglalkoztatottak száma közti arány többé-kevésbé állandó. Ha két osztály termelése egyforma ütemben nő vagy csökken, akkor azzal arányosan nő a foglalkoztatottság és így az összes kifizetett munkabér is.

b) A termelés két osztálya persze a legritkább esetben változik egyforma ütemben, ám egy-egy rövid időszakban a két osztály változási ütemének eltérése – rendszerint – nem túl nagy.

c) Az árszínvonal viszonylagos satbilitása annak is köszönhető, hogy az egy foglalkoztatottra jutó nominálbérek rendszerint csak lassan emelkednek, de ugyanakkor csak igen ritkán csökkennek. A túl gyors béremelkedés a tőke értékesülését veszélyezteti, a bércsökkenést viszont politikai megfontolások, kollektív szerződések, a tőkések közötti verseny stb. akadályozza.

Az árszínvonal változása és az infláció

A pénz stabilitásának problémaköre összefügg az árszínvonal stabilitásával, illetőleg azzal, hogy az árszínvonal változása egyik évről a másikra milyen gyorsan, milyen ütemben változik. Az árszínvonal változásával kapcsolatos az *infláció* fogalma. De mit is nevezünk inflációnak?

Az „infláció" fogalmi körülhatárolása

Az „infláció" szó eredete egészen az észak-amerikai polgárháború időszakáig nyúlik vissza.[15] Azt az állapotot kívánták jellemezni vele, amikor a papírpénzek mennyisége túlságosan „felfúvódott" (inflated), s így az aranypénznek ázsiója van a papírpénzzel szemben, vagy — ami ugyanaz — a papírpénz képviseleti értéke alatta maradt a névértékének. Az infláció fogalmának ez az eredeti értelme a kettős árszínvonal kialakulásához, illetve az aranypénz értéke és a papírpénz képviseleti értékének elszakadásához kapcsolódott.

Az inflációfogalom jelentése azóta teljesen megváltozott, mert változtak a társadalmi-termelési viszonyok és maga a pénzrendszer is. Az infláció későbbi értelmezései arra utalnak, hogy mit tartottak az áremelkedések fő okának. A múlt századi inflációfogalom tartalma az volt, hogy a papírpénz az áruforgalom szükségleteihez képest fölös mennyiségben került be a forgalomba. Az infláció *túlkeresletként* való felfogása a századelőn alakult ki annak következtében, hogy a papírpénzek és az arany közötti kapcsolat megszűnése után az előző értelmezésnek már nincs tartalma. Az aranypénzrendszer végleges megszűnése után, illetőleg a bankjegyek aranyra való beválthatóságának megszűnése után a fölös pénzmennyiség meghatározása már nem lehetséges a minimális pénzszükséglet segítségével, hiszen ez a fogalom az aranypénzhez kapcsolódott. A fölös pénzmennyiség meghatározását szolgálja a túlkereslet fogalma. *Túlkereslet* akkor jön létre, ha a piacon olyan nagyságú fizetőképes kereslet alakul ki, amelyet a termelés — az adott árak és a foglalkoztatás, valamint a kapacitáskihasználás adott szintje mellett — nem képes kielégíteni. A túlkereslet az egyensúlyi állapotából való kibillentést jelenti.

A túlkeresleti infláció elmélete századunk közepéig kielégítő magyarázatának szá-

[15] Lásd: Közgazdasági enciklopédia II. kötet, Athenaeum, Budapest (dátum nélkül), 858. hasáb.

mított. Ekkor merült fel először a gondolat, hogy nem lehet biztosra venni, hogy a túlkereslet hívja életre az áremelkedést. Az is lehetséges, hogy maga az infláció termeli ki a túlkeresletet, s így a túlkereslet nem oka, hanem következménye az inflációnak. Az infláció okaként az új elmélet a költségek növekedését jelölte meg. Ám a költségek növekedése sem önmagában szabja meg az infláció ütemét, hanem az egyéb okból származtatható túlkereslettel együtt. Ezért az infláció mai fogalomértelmezésében nem utal már sem az egyik, sem a másik felfogásra, hanem egyszerűen rámutat a folyamatra.[16]

Inflációnak nevezzük az általános árszínvonal viszonylag tartós emelkedésének folyamatát. Nem tekinthető inflációnak a pénzmérce megváltozása, habár az árak ekkor is emelkednek, ám ez nem folyamat. Az inflációs áremelkedésnek viszonylag tartósnak kell lennie, ezért nem értjük bele az árak szezonális okokból bekövetkező, átmeneti változását. De nem beszélünk inflációs folyamatról akkor sem, ha az áremelkedés pusztán az újratermelés konjunktúraingadozásainak hatására következik be, mert az árváltozás nem lehet tartós.

Inflációtípusok

Az infláció üteme lehet gyors vagy lassú, ám hogy milyen ütem számít *vágtató*nak, illetve *kúszó*nak, ezt a priori nem lehet eldönteni. Vágtató vagy *hiper*inflációnak nevezzük az általános árszínvonal olyan emelkedését, amely a gazdaság dezorganizálódásával jár együtt. A hiperinfláció viszonylag rövid időszakban kibontakozó, önmagát erősítő, egyre gyorsuló áremelkedés, amely lehetetlenné teszi a gazdasági kalkulációt, az előrelátást, irreálissá teszi a nomináljövedelmek reálértékének becslését; egyszóval: megakadályozza a termelés megújulását, „megállítja" az újratermelést. Ilyen gyors, „rosszindulatú" vágtató infláció alakult ki például 1920 és 23 között Németországban és Magyarországon, vagy a második világháború után Magyarországon és Kínában. A vágtató inflációt nem elsősorban üteméről lehet felismerni, hanem gazdasági hatásairól. Egyes dél-amerikai országokban az infláció évi üteme napjainkban már „három számjegyű",[17] mégis — úgy tűnik — az emberek valamiképpen megtanultak élni és gazdálkodni ilyen feltételek között is anélkül, hogy az említett dezorganizációs folyamat lehetetlenné tenné az újratermelést. A világ más részén ugyanakkor már 20—30 %-os ütemet is elképzelhetetlenül gyorsnak tartanának.

A *kúszó* infláció hosszabb időszakban megvalósuló, viszonylag lassú áremelkedés, de — mint említettük — a kétféle infláció nem elsősorban méreteiben különbözik egymástól, a különbség inkább minőségi jellegű. A kúszó infláció nem akadályozza az

[16] „Az a felismerés, hogy az infláció nem más, mint egy bizonyos árindex logaritmusának első differenciálja, igen hasznos lehet." *(M. Parkin—A. Cvobode:* Az inflációs problémák áttekintése — Inflációelmélet és antiinflációs politika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 49. o.

[17] Az árindex százalékos formulájára szokták mondani, hogy „három számjegyű", ami legalább 100%-os évi inflációs ütemet jelez.

8.2.táblázat

A pénz névleges értékcsökkenése Magyarországon 1914 és 1924 között

Időpont	Egy aranykorona értéke papírkoronában kifejezve
1914 július	1,00
1914 december	1,10
1915 deiember	1,41
1916 december	1,91
1917 december	2,15
1918 december	3,27
1920 december	87,42
1921 december	131,58
1922 október	473,85
1923 október	3 550,00
1924 október	15 629,00

Megjegyzés; az adatokat a „Kozgazdasági Enciklopédia" II. kötetéből vettük. Athenaeum, Budapest (dátum nélkül) 863. hasáb.

8.3. táblázat

Az Egyesült Államok fogyasztói árszínvonalának alakulása 1790–1934-ig

Időszak	Az árszint átlagos évi üteme (%)
1790–1815	2,8
1815–1850	–2,2
1850–1873	0,9
1873–1896	–1,7
1896–1920	4,7
1920–1934	–4,1

Megjegyzés: az adatok forrása Journal of Money, Credit and Banking 1973. február 257. o.

újratermelést. A továbbiakban – ha másképpen nem jelezzük – infláción mindig kúszó inflációt fogunk érteni.

Az árszínvonalemelkedés jellegét az is befolyásolja, hogy egy viszonylag hosszabb időszakot tekintve az áremelkedések és az árcsökkenések folyamatai egymást váltva bontakoznak-e ki, vagy pedig az áremelkedés tendenciája tartós marad. Előbbi esetben *konjunkturális* áremelkedésről, az utóbbinál pedig *krónikus* áremelkedésről, azaz

inflációról beszélünk. Ez a megkülönböztetés nem pusztán formális, mert arra utal, hogy az általános árszint változása a konjunktúra ingadozásaira vezethető-e vissza, vagy egyéb okokra. A múlt század klasszikus típusú periodikus válságciklusainak hatására az áremelkedések időszakait rendre az árak gyors esésének időszakai – a válságok – követték. Napjaink inflációja azonban makacs természetű velejárója a tőkés országok gazdasági életének, s ma már nincs olyan fejlett tőkésország, ahol – akárcsak egy éves időszakban is – árszínvonalcsökkenést mutattak volna ki az elmúlt 25 évben. Lásd erről a *8.3.* és a *8.4. táblázatot.*

8.4. táblázat

Tíz fejlett ipari ország éves inflációs rátája
(átlagos)

Időszak	Inflációs ráta (%)
1950–1955	2,6
1955–1960	2,3
1960–1965	2,9
1965–1970	4,1
1969–1974	6,9

Megjegyzés: az adatok forrása: Inflációelmélet és antiinflációs politika Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 156. o. (Belgium Kanada, Franciaország, NSZK, Olaszország, Japán, Hollandia, Svájc Anglia, USA)

A burkolt infláció

Az infláció nem azonos tartalmú kategória a pénz elértéktelenedésével. A pénz vásárlóereje ugyanis akkor is csökkenhet, ha az általános árszínvonal emelkedéséről nem beszélhetünk. Tegyük fel, hogy a pénzforgalom megnő egy másik állapothoz képest. Ez azt jelenti, hogy a piacon megnőtt a pénzkereslet. Ám ez a többletkereslet önmagában véve még nem feltétlenül okoz áremelkedést. Keynes szerint, amíg a gazdaság el nem éri a teljes foglalkoztatottság állapotát és vannak kihasználatlan termelőkapacitások, addig a kereslet növekedése nem az árakat, hanem a termelést fogja megnövelni. Ezért a többletkereslet – szerinte – csak a teljes foglalkoztatottság mellett vezet inflációhoz.[18]

A kereslet növekedése akkor sem feltétlenül vezet inflációhoz, ha a termelés kívánatos növekedése nem következik be. Ezért helyesebb, ha úgy fogalmazunk, hogy

[18] Vö. *J. M. Keynes:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 35–40. o.

kereslet megnövekedése esetén inflációra ösztönző pénzügyi nyomás, röviden: *inflációs nyomás* áll fenn.[19] Bizonyos körülmények között előfordulhat, hogy a kereslet növekedése következtében létrejött inflációs nyomást nem szünteti meg sem a termelés, sem pedig az árak emelkedése. Ez a helyzet tipikusan előfordulhat a vállalatok puha költségvetési korlátja következtében hiánygazdaság viszonyai között,[20] ha az árak emelkedését adminisztratív úton rögzítik, vagy az inflációs nyomásnak megfelelőnél kisebb mértékben engedik emelkedni.

Az árak rögzítése elsősorban a szocialista országok bizonyos gazdaságfejlődési szakaszaira jellemző.[21] Ám inflációs nyomás jöhet létre a tőkés országokban is áremelkedés nélkül, ha az állam hosszabb-rövidebb időre befagyasztja az árakat és a béreket. Az ilyen eseteket követően az inflációs nyomás a később felszabaduló árakat felgyorsult ütemben növekedésre készteti.

A kereslet növekedése a piac egyensúlyhiányát okozhatja, amelyet a központilag nem korlátozott piac folytonosan megszüntet. A rögzített árak az egyensúlyhiány inflációban történő eliminációját megakadályozzák. Így az inflációs nyomás megmarad, csak nem az árak nyílt emelkedésében fog megnyilvánulni, hanem a hiány állandósulásában, vagy burkolt áremelkedésekben. A hiány vagy a burkolt infláció pedig éppúgy csökkenti a pénz vásárlóerejét, mint a tényleges infláció.

Az inflációs folyamat alapvető tényezői a mai kapitalizmusban

A pénzfolyamatok átfogják a gazdaság egészét és egyben a legkülönbözőbb gazdasági viszonyok megtestesítői, közvetítői és ösztönzői. Az inflálódó pénz ezért hatást fejt ki a gazdasági élet valamennyi viszonyára. Ám ez fordítva is igaz: minden pénzformában megjelenő gazdasági viszony hozzájárulhat az inflációs folyamat kibontakozásához.[22] Napjaink tőkés gazdaságának állandósult inflációja számos tényező együttes hatására fokozatosan bontakozott ki a II. világháború után.

A 9. fejezetben látni fogjuk, hogy az árszínvonal emelkedésében, illetve csökkenésében az újratermelés konjunkturális egyensúlytalanságai is kifejeződhetnek. A klaszszikusnak mondott válságmechanizmus működésére az a jellemző, hogy a ciklus felfelé ívelő szakaszában folytonosan növekvő kereslet jelentkezik, s emiatt az árszínvonal növekszik, míg a lefelé tartó válságszakaszban rendszerint csökkenő keres-

[19] Hansen eredeti kifejezése „monetary pressure of inflation". Vo. *B Hansen* The Theory of Inflation. Graw-Hill 1951.

[20] Puha a vállalat költségvetési korlátja, ha a vállalat pénzbeli kiadásainak nem szab határt a vállalat pénzkészleteinek és várható pénzbevételeinek összege Vo. *Kornai János:* A hiány, 1982 40 o

[21] Ez a gazdaságfejlődési szakasz a szocialista gazdaság un. tervutasításos rendszere

[22] „Ez az összefugges, illetve ezeknek az összefuggéseknek egy-egy vonatkozása jelenik meg a bérinfláció, a jovedelmi infláció, a költséginfláció, a keresleti infláció gondolatkoreben es számtalan más inflációs elméletben" *(Szegő Szilvia* · A modern gazdaság inflációs folyamatának természeteről, Közgazdasági Szemle, 1972 7–8 835 o)

let termelődik újra, s emiatt az árszínvonal csökken. A klasszikus válságmechanizmusban tehát a jó konjunktúra állapota emelkedő, a rossz konjunktúráé pedig csökkenő árakkal kapcsolódott össze. Ha az árak és a konjunktúra közötti összefüggés a tőkés gazdaság második világháború utáni, azaz a mai állapotokra is érvényes volna, akkor az árszínvonal tartósan emelkedő tendenciája a tartósan jó konjunktúrában lelné magyarázatát. S valóban egészen az 1973–1975-ös súlyos világgazdasági válságig bezárólag, a közgazdászok lényegi kapcsolatot tételeztek fel a fejlett tőkés országok második világháború utáni tartós gazdasági növekedése és az ugyanakkor kibontakozó inflációs folyamat között.

A klasszikus válságmechanizmusban a keresletnövekedés kiváltja az árak és a termelés növekedését. A többletkereslet megjelenésére az árak és a termelés növekedésével reagált a klasszikus és a modern tőkés gazdaság egyaránt, de az arányokban már különbség mutatkozik. Míg a szabadversenyes gazdaság inkább a termelést, s csak másodsorban az árakat emeli, ha növekvő kereslettel találkozik, addig a monopolista gazdaság a kereslet növekedésére elsősorban az árak emelésével reagál, s a termelést csak akkor növeli, ha a kereslet növekedésére viszonylag tartósan lehet számítani. A monopolista vállalatok ugyanakkor a keresletcsökkenésre is másképpen reagálnak, mint a szabadversenyes vállalatok. A kereslet csökkenése a klasszikus válságmechanizmusban az árak és a termelés csökkenését váltja ki, míg a monopolvállalat – éppen az árak védelmében – inkább a termelés visszafogásával reagál.

A monopolista árképzési taktika és stratégia miatt jelentősen módosult az árszínvonalváltozás és a konjunkturális helyzet közötti kapcsolat a klasszikus válságmechanizmushoz képest. Nem igaz többé, hogy az emelkedő árak feltétlenül jó konjunktúrával járnak együtt. Sőt, az sem feltétlenül igaz a rossz konjunktúra csökkenő árakat feltételez.

Amíg klasszikus körülmények között az árak és a termelés *együttesen* reagált a kereslet növekedésén, illetve csökkenésén, addig a monopolvállalat esetében az árak és a termelés már rendszerint nem mozog együtt. A monopólium a kereslet növekedésére csak az árak emelésével, a kereslet csökkenésére pedig rendszerint csak a termelés csökkentésével válaszol. Ezzel *a monopóliumok jelentősen hozzájárulnak az árszínvonal tartósan növekvő tendenciájához, az infláció kialakulásához.*

Tartós gazdasági növekedés – tőkés viszonyok között – elképzelhetetlen anélkül, hogy az újratermelés során *tartósan* növekvő kereslet jönne létre. Az újratermelés I. és II. osztályainak egymáshoz viszonyított növekedése azonban – önmagában – előbb-utóbb lehetetlenné tenné a folytonosan növekvő kereslet kialakulását, sőt egy idő után a kereslet csökkenését tenné szükségszerűvé. Éppen ezért a mai tőkés gazdaságban olyan tényezők hatnak, amelyek hatására viszonylag tartósan a keresletnövekedés állapota jön létre. A tényezők elsősorban a tőkés állam megváltozott gazdasági szerepével függnek össze.

Az inflációs áremelkedést előidéző tényezők közül igen fontos *az állami költségvetés* – nemzeti jövedelemhez viszonyított – *arányának jelentékeny növekedése.* Minek köszönhető a *kiegyenlített* költségvetés aránynövekedésének inflatórikus ha-

tása? Az állami költségvetés bevételeit túlnyomórészt improduktív célokra költi (katonai kiadások, adminisztráció fenntartása, egészségügyi, oktatási és szociális kiadások, transzferkifizetések stb.). Az adóbevételek nagy része ugyanakkor a tőkések profitjövedelmére különböző formákban (részvénytársasági adó, jövedelmi adó stb.) kivetett adókból tevődik össze.

Ha az állami költségvetés – a korábbihoz képest – megnöveli a kiadásainak és adóbevételeinek az arányát, akkor látszólag az *összkereslet* nem változott, mert amennyivel megnöveli az állami költekezés az I. és II. osztály piacain kialakuló keresletet, annyival csökken – a nagyobb arányú adók miatt – tőkések által támasztott kereslet. Ám valójában összességében növekvő kereslet kialakulása a valószínű. Ugyanis a tőkések személyes fogyasztása rugalmatlan, így fogyasztási kiadásaikat lényegében nem csökkentik. Felhalmozási kiadásaik, illetve termelési-eszköz-vásárlásaik pedig alapjában a konjunkturális kilátások alakulásától függnek. Természetesen a tőkéseknek a nagyobb arányú adóbevételek miatt nem szükségszerűen támad pénzhiányuk, hiszen hitelek segítségével fedezhetik kiadásaikat. Végeredményben tehát – hacsak egyidőben nem ingadoznak a hitelhez jutás feltételei, akkor – az állami költségvetés növekvő bevételei nem feltétlenül „szorítanak ki" magántőkés kiadásokat. Így a nem csökkenő arányú magántőkés kiadásokhoz most nagyobb arányú állami kiadások járulnak, emiatt az összkereslet nagyobb lesz. A létrejött többletkeresletre a monopolista gazdaság elsősorban áremeléssel reagál, ezért *az állami költségvetés arányának emelkedése* az árszínvonal növekedését eredményezi. Ha a költségvetés aránynövekedése rendszeres és tartós, akkor ez önmagában is *valószínűvé teszi inflációs folyamat kialakulását.*

Ha az állami költségvetés deficites, akkor anélkül is többletkeresletet hozhat létre, hogy az adóbevételek aránya megnövekedett volna. A kereslet növekedése azonban másféleképpen megy végbe attól függően, hogy az állam milyen módon finanszírozza a kiadási többletét. A mai tőkés állam a költségvetési deficit fedezésére hitelt vesz fel, s viszonzásul államadóssági kötvényeket bocsát ki. Az államadóssági kötvények első lépésben a központi (nemzeti) bankhoz kerülnek, aki azokat kibocsáthatja a forgalomba az ún. nyílt piaci műveletek keretében. Ebben az esetben a deficitet nem új pénz teremtésével finanszírozták, hanem csak a korábban már meglevő pénzeszközök újraelosztása révén. Látszólag ebben az esetben a költségvetési deficit ugyanannyival növeli meg az összkeresletet, mint amennyivel a magánszféra csökkenti a keresletét – az államnak átengedett pénzeszközök mennyiségével. A költségvetési deficit azonban most sem feltétlenül szorít ki magánkeresletet. Ez csak akkor következne be feltétlenül, ha a magánszféra (a termelő- és kereskedelmi tőkések, kereskedelmi bankok) nem rendelkezne további pénzzé tehető eszközökkel, illetve ha nem lenne módja pénztartalékainak növelésére. Ám – ha csak az államadóssági kötvények eladása nem párosul más, restriktív intézkedésekkel – a magánszférának erre többnyire módja van. Ezért a magánkiadások nem feltétlenül csökkennek, s a növekvő állami kiadásokkal együtt növekvő keresletet hozhatnak létre.

A kereslet növekedése akkor szükségszerű, ha az állami adóssághelyek nem kerül-

nek ki a magánszférába, hanem a központi bank újonnan nyomott pénz teremtésével finanszírozza a költségvetés deficitjét. Ekkor ugyanis az állami adósságlevelek nem szorítanak ki magánkiadásokat. *A költségvetési deficit így elősegítheti az állami kiadások fokozódása következtében kialakuló inflációs folyamat felerősödését.* (Ezt az összefüggést a 9. fejezet végén pontosítani fogjuk!)

Az improduktív szektorban olyan jövedelmek képződnek, amelyek nem közvetlenül az árutermelésből származnak. Az improduktív szektorban képződő jövedelmek ugyanakkor részben áruk és anyagi szolgáltatások iránt támasztanak keresletet. Ebből következően a produktív szektorokban megnyilvánuló összes kereslet részben a produktív, részben pedig az improduktív szektor jövedelmeiből tevődik össze. A két szektor mozgása nem mindig párhuzamos a konjunktúra alakulása során. Az improduktív szektor kisebb amplitúdóval hullámzik, mint a produktív szektorok. Ennek egyrészt az az oka, hogy a nem-anyagi szolgáltatások jelentős része luxusigényeket elégít ki, s így változásuk ahhoz hasonlóan rugalmatlan, mint a tőkés fogyasztásé. Másrészt, a nem-anyagi szférában jelentős az állami intézmények, hivatalok stb. aránya. Ez utóbbiak foglalkoztatottsága gyakran épp ellentétesen mozog a konjunktúrával. Az improduktív szektornak tehát viszonylagos önmozgása van a produktív szektorokkal szemben. Ha az improduktív szektor gyorsabban növekszik, akkor a produktív szektorban akkor is növekvő kereslet jöhet létre, ha a produktív szférában keletkező jövedelmek csökkennek.

Ha az inflációs folyamat elég régóta tart, akkor ehhez az emberek kénytelenek alkalmazkodni. Az inflációhoz való alkalmazkodás egyik jele az, amikor az üzleti tranzakciók és a lakossági vásárlási szándékok tervezése során *előre számolnak* az árak általános emelkedésével. A múlt tapasztalataiból levont következtetések alapján *anticipálnak* valamekkora ütemű inflációt, amelyet a szerződésekben igyekeznek figyelembe venni.[23]

Az *anticipált infláció* hozzájárul az infláció állandósulásához és az ütemének gyorsulásához. Ezzel ugyanis olyan helyzet alakul ki, amelyben a létrejövő túlkereslet egy része *bizonyosan nem* a termelés, hanem az árak növekedését fogja előidézni. Az infláció részben függetlenedik a túlkereslettől, ami azt jelenti, hogy nem is lehet ellene egyszerűen a túlkereslet mesterséges csökkentésével védekezni. Az infláció elleni védekezés különböző eszközei azonban már a következő fejezetünk témájához tartoznak.

[23] „Minthogy az infláció gyógyítása nehéz és fájdalmas, helyesebb, ha megtanulunk élni vele. Általánosan elfogadott, hogy az infláció társadalmilag akkor a legrombolóbb, ha nem anticipált, váratlan. Habár a nem anticipált infláció gyógyítása viszonylag kevéssé költséges. Az inflációs ráta csökkentése csak akkor jár együtt a depresszióval és a munkanélküliséggel, ha az inflációs várakozások már beépültek az ár- és bérmegállapítási folyamatokba. Másfelől viszont, minél jobban alkalmazkodik a gazdaság az infláció jelenlétéhez, annál kevésbé romboló hatású az infláció folytatódása." (D. Laidler: Az infláció jóléti költségei a neoklasszikus elméletben. Néhány tisztázatlan probléma, Inflációelmélet és antiinflációs politika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 231. o.)

Spirális mozgások az árakban és a bérekben

Az árszínvonal emelkedése veszélyezteti a munkabérek reálértékét, ezért a szakszervezetek arra törekednek, hogy a nominálbérek is emelkedjenek az árakkal együtt. A nominálbérek megemelkedése azonban újabb áremelést válthat ki, ez pedig újabb béremelést. Miután az árak és a bérek emelkedése egymást követi, és mivel a bér nemcsak az összkeresletnek, hanem a költségeknek is tényezője,[24] ezért folyamatába nézve egy olyan ok-okozati lánc alakul ki, amelyben ok és okozat folytonosan helyet cserélnek.

Létrejön egy spirális mozgás, amelyben a folyamat elindító és fenntartó erejéről látszólag semmit sem tudunk mondani.

A bér—ár spirál két tényezője azonban nem egyformán járul hozzá az összmozgáshoz. A második világháború után a kibontakozó inflációval szemben kezdetben az állam által elrendelt *bérstoppot* próbálták szembehelyezni arra hivatkozva, hogy az áremelkedés döntő oka a szakszervezetek túlzott bérkövetelése, s ha ezt megakadályozzák, akkor az infláció is megszűnik. Bebizonyosodott azonban, hogy bérstoppal nem elsősorban az infláció üteme fog csökkenni, hanem dekonjunkturális folyamat fog kibontakozni. Bérstopp esetén ugyanis a monopolvállalatok az összkereslet kisebb ütemű növekedésére a termelés visszafogásával és az árak növelésével válaszolnak. A termelés visszafogása a foglalkoztatottság és így az összkereslet csökkenését idézheti elő. Később a bérstoppot *árstoppal* együtt alkalmazták, de ekkor már kifejezetten restrikciós céllal.

Az infláció folyamatában nemcsak az árak és a bérek egymásrahatásának spirális mozgása jön létre, hanem az egyes béremeléseknek tovagyűrűző hatása lehet a többi bérekre (bér—bér spirál), és az egyes áremelkedéseknek a többi árakra (ár—ár spirál). A béremelés szakmák és ágazatok közötti tovagyűrűzése azért alakulhat ki, mert a szakmák közötti hierarchiának megfelelően közöttük bizonyos bérarányok hagyományossá válnak. A béremelés az egyik szakmában megváltoztatja a megszokott bérarányokat, ezáltal más szakmák lejjebb kerülnek a ranglétrán. Régi helyzetük megőrzése érdekében erősödni fog a béremelésre való törekvésük. Ily módon az egyik ágazatban elért béremelés más ágazatokban béremelési követeléseket válthat ki.

[24] „A pénzbér emelkedése *költségnyomást* fejt ki, és a fogyasztási javak piacán, ahol a fogyasztási javak vásárlásainak majdnem 90%-a bérből és fizetésből történik, egyidejűleg *keresleti húzást*." *(P. Davidson—C. Weintraub:* Money as Cause and Effect The Economic Journal 1973. dec. 1126. o.) Hozzá kell tenni, hogy a dolgozók fogyasztási arányának 90%-os volta nem túlzás. Erdős Péter és Molnár Ferenc is kb. úgyanennyire becsülték a fenti arányt. Lásd: *Erdős P.—Molnár F.:* Módszer az osztályok jövedelmének, fogyasztásának és megtakarításának becslésére, Közgazdasági Szemle, 1977. dec. 1461. o.

III. rész

A tőkés újratermelés alapvető jellemzői

9. Egyensúly és egyensúlytalanság a tőkés újratermelés összfolyamatában

A globális és a piaci egyensúly fogalma

Az előző fejezetekben foglalkoztunk azzal, hogy miképpen alakul az egyes termékek eladási ára a monopolista piacon, s azt megelőzően a termelési árat is a piac figyelembevételével vezettük le. Tudjuk, hogy az árak a szabadversenyes kapitalizmus modelljében a termelési árak körül ingadoznak, ami azt jelenti, hogy egy adott pillanatnyi helyzetben bizonyos árukat csak termelési ár alatt lehet eladni, míg másokat termelési ár fölött is. Ez egyensúlytalanságot jelent *a termelők oldaláról nézve*, hiszen az egyes termékek termelésének jövedelmezősége eltér egymástól. A termelt és kínált árumennyiségekről pedig azt mondhatjuk, hogy azok eltérnek az egyensúlyi mennyiségektől, vagyis azoktól a mennyiségektől, amelyek termelési árakon (éppen) eladhatók. A *keresleti oldalról nézve* pedig úgy is fogalmazhatunk, hogy egyes termékek termelési ár melletti kereslete kisebb, másoké nagyobb, mint a pillanatnyi kínálat. Ezekről a lehetséges eltérésekről *többnyire hallgatólagosan feltételezzük, hogy kompenzálják egymást, tehát* összességükben annyiért adják el az árukat, mintha mindegyik termelési áron kelne el, vagyis feltételezzük, hogy *az összes kereslet megfelel az összkínálatnak* (termelési árakon, illetve értéken összegezve), s csak struktúrában van eltérés.

Az összkereslet és összkínálat egyenlőségét (amit a későbbiekben még pontosítunk) *globális egyensúlynak* fogjuk nevezni. Ezzel szemben az értéktörvényben megfogalmazott egyensúlyt, amikor is minden termékből akkora a termelés, amennyit értékben (ha egyszerű árutermelés modelljéről van szó), illetve termelési áron (szabadversenyes kapitalizmus modellje) el lehet adni, *piaci egyensúlynak* nevezzük. Könnyű belátni, hogy a piaci egyensúly fennállása egyúttal a globális egyensúly fennállását is jelenti, amíg a globális egyensúly fennállhat úgy is, hogy nincs piaci egyensúly.

Felmerül viszont a kérdés, hogy mi az értelme a globális egyensúlynak, lehetséges-e egyáltalán globális egyensúlytalanság, azaz eltérhet-e az összkereslet az összkínálattól?

A polgári közgazdászok között voltak olyanok, akik logikailag lehetetlennek tartották a globális egyensúlytalanságot, csak piaci egyensúlytalanságot ismertek el. *J. B. Say* francia közgazdász (1767–1832) nevéhez fűződik a következő tétel, amely így „Say-féle dogma" elnevezéssel vált ismertté: minden termék a saját értékének megfelelő nagysággal növeli az összkeresletet. Másként megfogalmazva: a piacon az összkereslet mindig akkora, mint a piacon levő áruk összértéke. Ebből következően lehetetlen általános túltermelési válság, amikor is az összkereslet kisebb, mint a piacra

vitt áruk értéktömege. Nos, tudjuk, hogy túltermelési válságok a kapitalizmusban időről időre fellépnek, tehát a tétel a valósággal szembesítve nem állja ki a próbát. Elméletileg ott hibás a tétel, hogy a közvetlen árucsere szemléletét viszi át a pénz közvetítette árucserére, holott az utóbbiban egyáltalán nem szükségszerű, hogy ki-ki olyan értékben vásároljon, mint az általa piacra vitt termékek értéke. A pénzzel együtt tehát megjelenik a válság elvont lehetősége is; amely azonban csak a kapitalizmusban válik realitássá.[1]

A globális egyensúlytalanság egyúttal piaci egyensúlytalanságot jelent. Ugyanakkor a globális egyensúlytalanságnak van egy sor olyan következménye, amely a puszta piaci egyensúlytalansággal nem jár együtt. A legfontosabb ezek közül az összfoglalkoztatás változása. A pusztán piaci egyensúlytalanság esetén egyes helyeken a termelés csökkentése, másutt növelése irányában hatnak a piaci erők, s ennek megfelelően egyik helyen csökkenhet, másik helyen nőhet a foglalkoztatás (egyéb körülményeket, például a termelési technikát, változatlannak véve), s így az összfoglalkoztatás változatlan maradhat. A *globális* kínálati többlet (túltermelés) esetén szükségképpen csökken az összfoglalkoztatás.

Hasonló a helyzet az árszínvonallal, amely szükségképpen változik globális egyensúlytalanság esetén (túlkínálatnál csökken, túlkeresletnél nő), míg a piaci egyensúlytalanság esetén változatlan maradhat, a különböző irányú változások kiegyenlíthetik egymást. A globális egyensúlytalanság természetesen elégséges, de nem szükséges feltétele a foglalkoztatottság, illetve az árszínvonal változásának. Ezek más okokból kifolyólag is változhatnak, amelyek lehetnek esetlegesek, nehezen azonosíthatók, nem kvantifikálhatók, s így egy általános elméleti modellben nehezen vagy egyáltalán nem kezelhetők.

A globális egyensúly tartalma a marxi újratermelési sémákban

Az újratermelés egyensúlyi helyzetének elemzését már tankönyvünk első kötetében megkezdtük. Mivel azonban az újratermelési sémák minden egyes termelési módban sajátos jövedelemformákat is öltenek, és mivel ezeket a jövedelemformákat a *Politikai gazdaságtan 1.* kötetben nem vizsgálhattuk, ezért elkerülhetetlen, hogy az újratermelési sémák tartalmát újra szemügyre vegyük — most már tőkés viszonyok között. Milyen jövedelmek szerepelnek az összkeresletben, mi ezeknek a szerepe az összkereslet alakulásában, illetőleg hogyan függ össze a jövedelmek változása a kínálati oldal változásával? Ezek azok a kérdések, amelyekre most a választ keressük.

[1] Erről lásd a 11. fejezetet

A összkereslet és az összkínálat

A kiindulási alap az összkereslet meghatározásához maga a társadalmi termék, hiszen ennek az előállítása és értékesítése révén keletkeznek azok a pénzalapok (megtérülő tőke, jövedelmek), amelyekkel a keresleti oldalon találkozhatunk. Természetesen nem szükségszerű, hogy az összkereslet pont ennyi legyen, hiszen a vásárlási szándék lehet ennél kevesebb, ha inkább pénzként szándékoznak felhalmozni a jövedelem egy részét, vagy több is (ezt lehetővé teszik a hitelek vagy meglevő pénzkészletek). A komolyabb problémát az első eset jelenti: ekkor beszélünk általános túltermelésről, ami a termelés zuhanásszerű csökkenésére és tömeges munkanélküliségre vezet (erről részletesen a 10. fejezetben lesz szó). A második esetben a realizálásnak nincs akadálya, „legföljebb" emelkedik az árszínvonal. A tőkés újratermelés alapvető kérdése tehát a társadalmi termék realizálhatósága.

Az egyes árukhoz hasonlóan a társadalmi össztermék értéke is felbontható c, v és m komponensekre. Az egyes komponensek egyúttal utalnak az adott értékrészt megtestesítő termékek rendeltetésére is. A c rész az elhasznált termelési eszközöket hivatott pótolni, a v a munkásoknak jutó rész, s így fogyasztásra kerül, az m rész pedig a tőkéseké, amelyet egyszerű újratermelés esetén teljes egészében elfogyasztanak, bővített újratermelés esetén pedig egy részét elfogyasztják, másik részét felhalmozzák. Ennek megfelelően a realizálás zavartalanságának feltétele, hogy a fenti értékrészeket olyan termékhalmazok testesíthessék meg, amelyek használati értéke megfelel az értékrészek rendeltetésének.

Kétfajta használati érték került szóba: termelési eszköz és fogyasztási cikk. Bontsuk tehát két részre a társadalmi terméket a használati érték szerint! Jelölje T a termelési eszközök értékét, F a fogyasztási cikkekét, a társadalmi termék pedig legyen Q. Tehát $Q = T+F$.

A társadalmi terméknek így kettős felbontását kaptuk, értékösszetevők és használati érték szerint:

1. $Q = c+v+m$ értékösszetevők szerint
2. $Q = T+F$ használati érték szerint.

Az értékösszetevők képviselik a keresleti oldalt, a használati érték szerinti mennyiségek a kínálati oldalt.

Egyszerű újratermelésnél a realizálás egyensúlyi feltételét a következő egyenlőségek fejezik ki:

Kereslet		*Kínálat*
$v+m$	$=$	F
$\frac{c}{Q}$	$=$	$\frac{T}{Q}$

A globális egyensúly megvalósulása egyszerű újratermelés esetén

Mivel láthatóan mindkét oldalon – összesítésben – ugyanaz a Q mennyiség szerepel, fölmerül a kérdés, hogy itt nem a piaci egyensúly feltételeit vizsgáljuk-e a globális helyett, hiszen az összkereslet és összkínálat azonosan egyenlő egymással, hogyan lehetséges akkor egyensúlytalanság? Valóban, itt egy kéttermékes piaccal van dolgunk, amelyen a kereslet és kínálat csak struktúrájában térhet el egymástól [azaz, ha pl. $(v+m) < F$, akkor szükségszerűen $c > T$]. Látni fogjuk azonban, hogy az ilyen egyenlőtlenségek a tőkések termelőeszköz-vásárlási döntéseinek befolyásolása révén magát az *összkeresletet* is megváltoztatják. A nem egyensúlyi eseteket a *bővített* újratermelés kapcsán vizsgáljuk, mivel *az egyszerű újratermelés eleve feltételezi az egyensúly megvalósulását*, az egyensúly felborulása esetén ugyanis az újratermelés nem folytatható tovább változatlan szinten, hanem szűkített lesz vagy bővített.

Vegyük most közelebbről szemügyre azt a modellt, amelyben vizsgálódásainkat folytatjuk, s fogalmazzuk meg azokat a feltételezéseket, amelyek között az állításaink érvényesek.

a) „Tiszta kapitalizmussal" van dolgunk, amelyben csak a tőkések és munkások osztálya létezik, az m tehát csak a tőkéseké. Nincs állami költségvetés sem, amely a jövedelmeket újraelosztaná;

b) zárt gazdaságot tételezünk fel, azaz elvonatkoztatunk a kereskedelemtől;

c) a munkások bérüket mind elköltik (fogyasztási cikkekre);

d) az áruk értéken cserélnek gazdát.

A *d)* feltétel tulajdonképpen csak a szóhasználat kényelmességét szolgálja; érték helyett lehetne termelési ár, sőt, bármilyen más ár is (monopolár), amely mellett a termelők hajlandók változatlan szinten tovább folytatni a termelést. Bármilyen árak mellett felírható ugyanis a társadalmi termék $(c+v+m)$ jellegű összegként (ti. az árbevétel megoszlik a termelésieszköz-költségeket és a bérköltséget fedező részre, valamint a tőkés jövedelmére). Tehát a c nagyságú pénzösszeg jelenik meg a keresletként a termelési eszközök piacán, $(v+m)$ nagyságú pénzösszeg a fogyasztási cikkekén, tehát a $T = c$, $F = v+m$ egyenlőségek az adott árakon biztosíthatják a zavartalan realizálást.

Az egyszerű újratermelés esetére alkalmazhatunk még egy további feltételezést: nincs technikai haladás, tehát az elhasznált termelési eszközöket ugyanolyanokkal pótolják. Egyébként ugyanis az elhasznált termelési eszközökkel egyenlő értékű – illetve ugyanannyiba kerülő – új termelési eszközök fizikailag nem biztos, hogy éppen az egyszerű újratermelést tennék lehetővé; tulajdonképpen maga az egyszerű újratermelés értelmezése is bizonytalanná válik, ha van technikai haladás. (Nem szóltunk egyelőre semmit a pénz jellegéről. Itt ez még közömbös.)

A társadalmi termék realizálási folyamata a tőkés viszonyok között nem más, mint a társadalmi össztőke körforgásának mozzanata. Az egyes tőke körforgásánál láttuk, hogy a tőke a $P-Á-P$ pályát futja be, amelyből a $P-Á$ és $Á-P$ szakaszok egyaránt a forgalom területére esnek, s feltételeztük, hogy ezek a formaváltozások

akadálytalanul végbemennek, azaz sikerül az árutőkét pénztőkévé változtatni, s ugyanígy a forgalomban megtalálja a tőkés azokat az árukat, amelyekkel pénztőkéjét visszaváltoztathatja termelőtőkére. Ha most együttesen tekintjük a tőkéket, akkor azt látjuk, hogy körforgásuk fogaskerékszerűen összekapcsolódik: *az egyik tőkés vásárlása a másik tőkés árutőkéjét változtatja pénztőkévé.* Itt összefonódik az egyszerű áruforgalom a tőke körforgásával, a fogyasztási célú vásárlások ugyanolyan fontosak a tőke körforgása szempontjából, mint a termelőeszköz vásárlások.

Marx nyomon követi az áruk mozgását és az ezt közvetítő pénzmozgást a két tőkéscsoport, a termelési eszközöket gyártók és a fogyasztási cikkeket gyártók közötti cserében. Ebből a célból mindkét osztály termelésénél külön-külön is elvégzi az értékösszetevők szerinti felbontást:

$$c_1 + v_1 + m_1 = T,$$
$$c_2 + v_2 + m_2 = F.$$

A realizálás mármost részben az egyes osztályokon belül történik: c_1 értékű termelési eszköz marad az első osztályban, ott pótolja az elhasznált termelési eszközöket; a $(v_2 + m_2)$ értékű fogyasztási cikket a második osztály munkásai és tőkései fogyasztják el. Ezzel szemben a $(v_1 + m_1)$ értékű termelési eszköz helyett az első osztálynak ugyanilyen értékben fogyasztási cikkekre volna szüksége, míg a második osztály c_2 értékű fogyasztási cikket szeretne termelési eszközökre cserélni. A két osztály közötti csere zavartalan megvalósulásának a feltétele az, hogy a cserére szánt árutömegek egyenlő értékűek legyenek, azaz fennálljon a

$$c_2 = v_1 + m_1$$

egyenlőség. Ez az ún. *csereegyenlet* fejezi ki az egyszerű újratermelés esetére az egyensúly feltételét. Könnyen belátható, hogy ez ekvivalens a $c = T$ és $v + m = F$ egyenletekkel, mert részletezés és egyszerűsítés után mindkettő a csereegyenletet adja.

A pénzmozgást is figyelembe véve a realizálás folyamat vázlatosan a következőképpen fest. A második osztályban kifizetett v_2 bér a munkások fogyasztásicikk-vásárlásai révén vissza is áramlik ezen osztály tőkéseihez. Az első osztályban kifizetett v_1 a II. osztályba áramlik, s ott realizálja a c_2 egy részét. Ezzel a pénzzel a II. osztálybeli tőkések termelési eszközöket vásárolnak az I. osztálybeli tőkésektől, s pénzzé változtatják számukra a v_1-et megtestesítő árumennyiségüket; a v_1 tehát így visszaáramlott az I. osztályba, ahol eredetileg kifizették. Hátra van még az első osztály m-jének és a második osztályban a c egy részének $(c_2 - v_1)$ a realizálása. Most vagy az egyik vagy a másik, vagy mindkét tőkésosztály igénybe veszi az ideiglenesen pénzformában levő változó tőkéjét a realizálás folyamat folytatása céljából. Például a II. osztálybeli tőkések v_2-ből igénybe vehetnek $(c_2 - v_1)$ összeget (ha $v_2 \geqq c_2 - v_1$), s termelőeszközt vásárolhatnak az elhasznált c_2 értékű termelési eszköz pótlásának teljessé tétele érdekében, realizálva egyúttal az m_1-et az első osztály tőkései számára. Az utóbbiak viszont ezt fogyasztási cikkre elköltve, pénzzé teszik a második osztály tőkései számára a maradék $(c_2 - v_1)$ értékű fogyasztási cikket. Így ez utóbbiakhoz visszatért a v_2

időlegesen igénybe vett része. Ha $v_2 < (c_2 - v_1)$, akkor a művelet megismétlődik a $c_1 - v_1 - v_2$ összeggel. Ha az első osztály veszi igénybe a v_1 pénzmennyiséget, hogy „megelőlegezze" saját fogyasztását, amíg az m_1-et megtestesítő termékeit el tudja adni, úgy ennek az összegnek a visszatérése is biztosítva van azáltal, hogy a második osztály tőkései ezzel a pénzzel $(c_2 - v_1)$ értékű termelési eszközt vásárolnak tőlük. *A $c_2 = v_1 + m_1$ csereegyenlet teljesülése mellett tehát a bérként kifizetett pénzösszegek segítségével le lehet bonyolítani a c és m részek realizálását is.* Persze lehetnek a tőkéseknek egyéb pénztartalékai is (nem beszélve a hitelről), amelyet igénybe vehetnek a realizálás során.

Figyeljünk fel itt egy mozzanatra, aminek a továbbiakban fontos szerepe lesz. *A realizálás nem lehetséges olyan módon, hogy a tőkések csak a már realizált árbevételükből vásárolják meg személyes fogyasztásukat szolgáló javakat és a termelési eszközöket.* Mint láttuk, vagy az első osztály előlegezi meg saját fogyasztását még az m termékrész értékesítése előtt, vagy a második osztály tőkései vásárolnak úgy termelési eszközöket, hogy az ellenértéket képviselő árutömeg még nincs pénzzé téve.

Realizálás bővített újratermelés esetén

Térjünk most át a bővített újratermelésre! Itt az m-nek csak egy részét fogyasztják el, másikat felhalmozzák: $m = m_f + m_c$ (m_f a fogyasztásra, m_c a felhalmozásra jutó rész). Ennek megfelelően m_f értékben fogyasztási cikkeket, m_c értékben termelési eszközöket vásárolnak, tehát az egyensúlyi egyenletek most így néznek ki:

Kereslet		*Kínálat*
$c + m_c$	=	T
$\frac{v + m_f}{Q}$	=	$\frac{F}{Q}$

Marxnál az értéktöbblet felhalmozásra jutó része maga is két részből áll: $m_c + m_v$. Az m_v a változó tőke bővítését szolgálná. Ez az egyensúlyi egyenletek közül a másodikat módosítaná: $v + m_v + m_f = F$. Problematikus azonban az m_v népgazdasági szintű értelmezése. Ez egy olyan értékrész lenne, amelynek megfelelő mennyiségű fogyasztási cikket a tőkések vásárolnának a következő évi termelésben foglalkoztatott többletmunkaerő számára. Ilyesmit egyetlen tőkés sem csinál (a munkások bért kapnak, a jövő évi többletmunkaerő is megkapja jövőre a bért, amivel a jövő évi termelésből megvásárolja a fogyasztását), ezért a tőkésosztály szintjén sem számolhatunk ilyen komponenssel. Az egyes tőkések tehetnek ugyan félre a profitjukból *pénzt* a többletmunkaerő fizetésére, de ez csupán pénzmegtakarítás és nem fogyasztásicikk-vásárlás.

A bővített újratermelés egyensúlyi egyenletének kétféle értelmezése lehet:

a) *A realizálás eredményének utólagos leírása.* A társadalmi termékből visszapótolták az elhasznált termelési eszközöket, s ezen felül maradt még a megtermelt termelési eszközökből bővítésre, s ezt a bővítést a tőkések végre is hajtották. A megtermelt fogyasztási cikkeket a tőkések és munkások elfogyasztották, a munkások a bérüknek megfelelő értékben, a tőkések $(m-m_c)$ értékben. A tőkések fogyasztása és felhalmozása egyenlő a megtermelt értéktöbblettel, mert a megtermelt értéktöbbletet maradéktalanul realizálták.

b) *Az egyenletek az egyensúly feltételeit írják le,* s itt ismét két eset van. Ha a társadalmi termékben adott a T és F nagysága, akkor milyen legyen az új érték (a nemzeti jövedelem) megoszlása v-re és m-re, tovább az m felosztása fogyasztásra és felhalmozásra szánt részekre, hogy a kereslet a fogyasztási cikkek és termelési eszközök iránt éppen F és T nagyságú legyen. Vagy a másik lehetőség, hogy a nemzeti jövedelem adott elosztása (v-re és m-re) és az értéktöbblet fogyasztásra és felhalmozásra szánt részekre történő adott felosztása mellett milyen legyen a társadalmi termékben az F és T aránya, hogy ezek pont egyenlők legyenek a rájuk irányuló kereslettel.

A marxi sémákban a realizálási folyamat – mint láttuk – a két osztály közötti csere alakját ölti. Itt – különösen a pénz közbeiktatása nélküli cseréként fölfogva – teljesen természetesnek hat, hogy az egyes osztályok termékeiket még a csere előtt rendeltetés szerinti értékrészekre osztják:

$$T = c_1+v_1+m_{1c}+m_{1f}$$
$$F = c_2+v_2+m_{2c}+m_{2f}$$

s az első osztályból (v_1+m_{1f}), a másodikból (c_2+m_{2c}) értékű terméktömeget kínálnak cserére. Az (egyenértékű) csere zavartalan megvalósulásának a feltétele tehát:

$$v_1+m_{1f} = c_2+m_{2c}.$$

Lehetne-e úgy felfogni a realizálás folyamatát, hogy mindegyik tőkés a terméke értékesítése után végzi el az (immár realizált) profitjának felosztását fogyasztást és felhalmozást szolgáló részekre, és ezután vásárol? Vagyis a tőkések egymás után realizálnák az áruikat, s így mindegyikük a termékéért befolyt pénzösszeget költené el? A II. osztálybeli tőkések között lehetnek olyanok, akiktől a munkások egész terméküket megveszik, ezek vásárolnak $(c+m_c)$-jüknek megfelelő értékben termelési eszközöket (esetleg más II. osztálybeli tőkéstől m_f-jük értékében fogyasztási cikkeket – ha nem saját termékeiket fogyasztják). Így az I. osztálybeli tőkések között is akadnak majd olyanok, akik már a teljes termelésüket realizálták, s így vásárolhatnak a profitjukból. Ez így folytatódik tovább, míg minden árut realizálnak és egyúttal minden profitot elköltenek. Ez azonban hibás okoskodás. Ha feltesszük, hogy ez az egymás utáni realizálgatás addig folytatódik, amíg a legvégén már csak egy tőkés marad, aki még nem értékesítette az összes termékét, akkor is ellentmondásba keveredünk, mert az

összes többi csak úgy realizálhatta valamennyi termékét, ha az is vásárolt már, egyébként az általa vásárolandó áruknak még ott kell lenniük valakinél. Tehát ugyanúgy, mint két tőkés (az F és a T „össztőkés" esetében, itt is fel kell tennünk, hogy vannak, akik „megelőlegzik" a profitjukat, vásárolnak mielőtt profitjuk realizálódott volna.

Elképzelhetjük úgy a realizálási folyamatot, hogy a tőkések a megtermelt (de még nem vagy nem teljesen realizált) értéktöbbletet osztják fel m_f-re és m_c-re, s ennek megfelelően vásárolnak. Ha teljesül az egyensúlyi feltétel, akkor a realizálás végbemegy, s végeredményben tényleg az adódik, hogy a tőkések az m-ből m_f összeget elfogyasztanak, m_c összeget pedig felhalmoznak. Itt azonban már az egyensúlyi feltétel megfogalmazásakor *feltételeztük magát a biztos egyensúlyt.* Ha ugyanis bizonytalan a realizálás (márpedig a tőkés piacon „legbiztosabb a bizonytalanság"), úgy nem lehet szó a megtermelt profit előzetes „elköltéséről". *A tőkések vásárlása a realizálás során független változó a majd (illetve közben) ténylegesen realizálódó profitjukhoz képest.* Minthogy semmi garancia arra, hogy a profit éppen a megtermelt m (illetve a tőkés szemszögéből a kiinduló – érték – áradatok alapján kalkulált profit) lesz, így semmi sem indokolja, hogy a tőkések a fogyasztási és felhalmozási döntéseiket éppen ezen m alapján hozzák meg.

Az újratermelési sémák módosítása

Az előzőekben kifejtettek alapján célszerű az egyensúlyi feltételt kifejező egyenleteket úgy módosítani, hogy a keresleti oldalon a megtermelt értéktöbblet helyett az ettől jórészt független tőkés fogyasztási és felhalmozási kereslet szerepeljen. A tőkés fogyasztási és felhalmozási kereslet független változóként való kezelése mellett szól még az, hogy a tőkés fogyasztás többé-kevésbé rugalmatlan, lényegében független a szóban forgó időszakban realizált profit nagyságától. Ezen túlmenően a felhalmozási (beruházási) vásárlásokról hozott döntések időben még az m termelését is megelőzhetik, nemhogy annak realizálását, s így a tőkések a beruházások üzembe helyezése után várható nyereség és nem a jelenlegi profit alapján döntenek.

További, inkább csak technikai jellegű módosításként *társadalmi össztermék helyett* legyen szó a továbbiakban *végtermékről* (az eddigiek során is tekinthettük volna a c részt csak amortizációnak, s ez lényegében semmit sem változtatott volna az összefüggéseken). Azért is célszerűbb a végtermék kategóriáját használnunk, mert amivel az össztermék nagyobb (a felhasznált anyagok és félkész termékek értéke), az már úgyis túl van a realizáláson (megvették, fel is használták). *Az igazi realizálási probléma tehát a végtermékkel van.* A módosítás eredményeként csak a T tartalma változik; az év során termelt termelési eszközökből az állóeszközöket és a készletnövekedést foglalja magában.

Jelölje f a tőkésosztály fogyasztását, I a pótláson felüli beruházásokat, illetve az ilyen célú keresletet. A keresleti és kínálati oldal most így fog festeni:

Kereslet	*Kínálat*
$c+I$	T
$v+f$	F
?	Q (végtermék)

A keresleti oldal összege most nem egyenlő automatikusan a kínálati oldal összegével, azaz a végtermékkel. Ha a szemben álló tételek egyenlők egymással, akkor egyensúly van: a termékeket értékesítik, változatlan árak mellett. Ez azt is jelenti, hogy mindkét osztály realizálja a megtermelt profitját (értékárak esetén: értéktöbbletét.) Nem feltétlenül jelenti viszont ez azt is, hogy mindegyik osztályban éppen annyit vásároltak a tőkések, amennyi a profitjuk. A beruházásokat és a tőkés fogyasztást osztályok szerint külön bontva (I_1, I_2, f_1, f_2) felírhatjuk mint teljesülő egyenlőséget a következőt: $(I_1+f_1)+(I_2+f_2) = m_1+m_2$, de ez csak az összegre áll, s *nem* következik belőle, hogy $I_1+f_1 = m_1$, illetve $I_2+f_2 = m_2$. Amennyiben pl. $(I_1+f_1) < m_1$, akkor az első osztály tőkései profitjuk egy részét pénzben takarították meg, míg a második osztály tőkései túlköltekeztek, és így eladósodtak az első osztály felé. (A pénzmegtakarítás persze nem feltétlenül készpénzben jelentkezik, hanem inkább mások tartozásaként.)

Még további változásokat is takarhat a globális egyensúly. A $c+I = T$ nem jelenti szükségképpen, hogy mindegyik osztály pótolja az elhasznált termelési eszközöket. Például alakulhatott úgy a dolog, hogy $T-(c_1+I_1) < c_2$, ami tőkeátcsoportosítást jelent a második osztályból az elsőbe. Ez azonban inkább csak egy logikailag lehetséges helyzet, egyébként nagyon valószínűtlen, hogy amikor egyik osztályban csökken a termelőkapacitás (és a termelés), ugyanakkor a másikban erőteljes beruházási tevékenység menjen végbe.

Az az eset tehát, amikor $I_1+f_1 = m_1$, $I_2+f_2 = m_2$, *nagyon speciális*. Viszont ez az az eset, amely megfelel az eredeti sémák szerinti egyensúlynak, ekkor teljesül a csereegyenlet. Felírhatjuk ugyanis a következőt:

$$c_1+v_1+I_1+f_1 = T$$
$$c_2+v_2+I_2+f_2 = F$$

Ezekből és az egyensúlyi egyenletekből ($c+I = T$, $V+f = F$) már adódik, hogy $v_1+f_1 = c_2+I_2$. Ugyanakkor a fentiekből következően ennek *a csereegyenletnek a nem teljesülése nem feltétlenül jelenti azt, hogy nincs globális egyensúly*. Ha pl. $I_1+f_1 > m_1$, azaz $-x$-szel jelölve, a különbséget $-I_1+f_1-x = m_1$, és következésképp (a globális egyensúly feltételezése mellett) $I_2+f_2+x = m_2$, akkor a „csereegyenlet" így alakul:

$$c_2+I_2+x = v_1+f_1,$$

ami azt jelenti, hogy az I. osztály többet vásárol II. osztálytól mint az vásárol tőle, s így az I. osztály pénztartaléka x összeggel csökken, a másiké ugyanennyivel nő.

A globális egyensúly fogalmába nem tartozik bele, hogy mindkét osztályban különkülön a tőkések vásárlási és bevételei fedjék egymást. A végtermék (változatlan árakon történő) realizálásának ez nem feltétele, s így *a csereegyenlet teljesülése sem feltétele a globális egyensúlynak.*

A nem egyensúlyi helyzetek elemzése

Most a $c+I=T$, $v+f=F$ egyenlőségek nem teljesülésének a különböző eseteit vizsgáljuk. Előzőleg azonban tisztáznunk kell, hogy *miben nyilvánulhat meg az egyensúlytalanság.* Ehhez tovább kell pontosítanunk a modellünket.

Emlékeztetünk a modellt leíró feltételekre. A *d)* feltétel azt fejezte ki, hogy az áruk értéken, vagy — általánosabb esetben — valamilyen adott (kínálati egyensúlyi) árakon kelnek el, tehát a realizálás folyamán az árak nem változnak. Az egyensúlytalanság esetére most más és más eredményt fogunk kapni aszerint, hogy az árakat fixnek tekintjük vagy változóknak.

További feltételezéseket kell tennünk arra vonatkozóan, hogy mi határozza meg a termelés nagyságát: a termelőkapacitások vagy a kereslet. A marxi sémákban a termelés nagyságát a termelőtőkék (tehát a termelőkapacitások) nagysága határozza meg. A modern kapitalizmusnak viszont egyik jellemzője a szabad kapacitások megléte, ami azt jelenti, hogy a termelés bizonyos mértékig rugalmasan alkalmazkodik a kereslethez.

Attól függően tehát, hogy milyen feltevést alkalmazunk az árakra és a termelés meghatározottságára vonatkozóan, más-más modellváltozatunk lesz, amelyekben más-más lesz az egyensúlytalanság megnyilvánulási formája, illetve értelmezése. *A valóság tulajdonképpen ezeknek a tiszta eseteknek, modellváltozatoknak a keveréke.*

Az egyensúlyhiány megnyilvánulási formája fix árak és adott termelés mellett

Ebben a modellben az egyensúlyhiány eladatlan árukészletekben és/vagy kielégítetlen keresletben fog jelentkezni. Legyen pl. érvényes a következő egyenlőtlenség:

$$v+f<F,$$

azaz túlkínálat van a fogyasztási cikkek piacán. A feltételezés értelmében (az ár fix) a különbség raktáron marad. A II. osztálybeli tőkések profitjának egy része nem realizálódik. Nagyon nagy különbség esetén esetleg egyáltalán nem realizálódik profit, sőt a raktáron maradó termék értéke meghaladhatja az m_2 nagyságot, tehát még a c_2 egy része sem realizálódik.

Ilyen helyzetben kicsi a valószínűsége, hogy a termelőeszközök piacán a $c+I>T$ egyenlőtlenség álljon fenn, inkább itt is a $c+I<T$ egyenlőtlenség lesz érvényben.

A II. osztálybeli tőkések ugyanis nem fognak beruházni, ha termékük egy része raktáron marad. Következésképpen az I. osztálybeli tőkések profitjának egy része is realizálatlan marad.

Mekkora lesz egyáltalán a realizált profit? A realizált profit nem más, mint az árbevételből a költségek levonása után maradó összeg. Az árbevétel pedig azonosan egyenlő az összes vásárlások értékével. Ha P jelöli a (realizált) profitot, akkor fentiek képletszerűen így foglalhatók össze:

$$\underbrace{P = c+I+v+f+\ldots}_{\textit{vásárlások}} \qquad \underbrace{-(c+v) = I+f}_{\textit{költségek}}$$

Azt kaptuk tehát, hogy *a tőkésosztály realizált profitja a tőkések fogyasztási és felhalmozási vásárlásaival egyenlő.* Az a kifejezés tehát, hogy a „profit az árbevételből a költségek levonása után maradó összeg", nem jelentheti azt, hogy ez a pénzösszeg ott lapul a tőkések zsebében, amit majd „elköltenek". A vásárlás feltétele az eladásnak és így az árbevételnek, s a vásárlásban már benne van a tőkések fogyasztási és felhalhalmozási vásárlása, vagyis *az összprofit mint pénztömeg csak könyvelési tételként létezhet, tényleges pénzösszegként nem.* Sőt a tőkésosztály egészének — a tiszta kapitalizmusra vonatkozó feltételezések mellett[2] — egyáltalán nem lehet pénzprofitja, hiszen a profitja egyenlő a vásárlásaival. Lehet viszont egyes tőkéseknek vagy tőkések egy részének, de ez más tőkések ugyanilyen mértékű eladósodását jelenti.

A tőkések (együttesen!) tehát minél kevesebbet vásárolnak, annál kisebb lesz a realizált profitjuk. A másik irányban is érvényes ez az összefüggés (nagyobb vásárlás — nagyobb profit), de — ebben a modellváltozatban — természetesen csak a megtermelt értéktöbblet nagyságáig.

Tekintsük most az ellenkező irányú egyenlőtlenségeket:

$$v+f > F$$
$$c+I > T$$

A fogyasztási kereslet most részben kielégítetlen marad. A tőkések termelőeszközvásárlása természetesen éppen T-vel lesz egyenlő, a bővítő beruházások nagysága csak $T-c$ lehet. A fogyasztási javaknál már komplikáltabb a helyzet, ezen a piacon ugyanis megjelennek mind a tőkések, mind a munkások. Nincs semmi kritérium annak eldöntésére, hogy melyikük vásárlása lesz kisebb a keresletnél. Ha a munkásoknál ez bekövetkezik, akkor minőségileg új helyzet áll elő, kilépünk a modellünkből (hiszen a feltételek között szerepelt, hogy a munkások összes bérüket elköltik: igaz, hogy ez itt kényszermegtakarítás lenne, de ez a később vizsgálandó összefüggések szempontjából közömbös.) Ezért ettől a helyzettől most eltekintünk. Ha a tőkések vásárlása lesz kisebb a keresletüknél, akkor a fogyasztásuk nagysága $(F-v)$ lesz. A realizált profit nagysága most is a tőkések — pótláson felüli — vásárlásaival lesz egyenlő (ez az

[2] Ezek a feltevések a következők: csak a tőkések „termelnek" árukat, a munkások bérüknek megfelelően költenek, a külkereskedelmi mérleg és az állami költségvetés egyensúlyban van.

egyenlőség azonosságjellegénél fogva általános érvényű), csak ezt most nem a tőkések vásárlási szándéka, hanem a termelés nagysága határozza meg. *Ebben a helyzetben tehát a tőkések realizált profitjának a nagyságát a megtermelt profit — értéktöbblet — határozza meg* (a kettő most egyenlő). Hangsúlyozzuk azonban, hogy logikailag indokolatlan, teljesen önkényes az a feltevés, hogy tőkések csökkentik le a fogyasztási keresletüket az $(F-v)$ szintre.

Ez a modellváltozat rugalmatlan áraival és adott nagyságú termelési volumenével egyébként is nagyon irreális. Csak azért mutattuk be, mert az egyensúlynak a hagyományos marxi sémákon alapuló tárgyalása lényegében ilyen szemléletű (árak = értékek; a termelés nagyságát a tőkék terjedelme határozza meg; s az egyensúlytalanság eladatlan árukészletek képződésére vezet).

Az egyensúlytalanság megnyilvánulási formája rugalmas árak és adott termelés feltételezése mellett

A megtermelt végtermék valamilyen adott áron kerül a piacra. Nevezzük ezt *kiinduló árnak*. Ez lehet értékár, termelési ár vagy egyszerűen csak az előző időszakban érvényes ár. A kereslet és kínálat eltérése esetén az árak úgy változnak, hogy a keresletet hozzáigazítják az (adott) kínálathoz. Mivel itt globális egyensúlyhiányt vizsgálunk, az árváltozás „összárváltozást", vagyis árszínvonal-változást fog jelenteni (emellett néhány ár akár ellenkező irányba is változhat.)

A keresleti oldalon most minőségi különbség lesz a tőkések és a munkások kereslete között (mondhatnánk, más lesz a dimenziójuk). A munkások kereslete ugyanis egyszerű pénzösszegként jelenik meg. A v tehát egy *nominális összeg*, aminek a vásárlóereje változik, ha változik az árszínvonal. Ezzel szemben a *tőkések kereslete meghatározott jószághalmazra irányul*, ezért folyó áron kifejezett nagysága együtt változik az árszínvonallal. Az F, T, f, c, I mennyiségeket a most következő összefüggésekben *reálmennyiségként* fogjuk kezelni, ami azt jelenti, hogy ezeket változatlan árakon, a kiinduló árakon szerepeltetjük. Folyó áras változatukat az árindexszel való szorzás révén kapjuk.

Tekintsük most a következő egyenlőtlenséget:

$$v+f > F.$$

A túlkereslet következtében emelkedik az árszínvonal. Jelölje az λ azt az árindexet, amely az egyenlőséget biztosító árszínvonalváltozást fejezi ki, azaz amelyeknél

$$v+\lambda f = \lambda F.$$

Ez a képlet természetesen érvényes arra az esetre is, amikor a kiinduló helyzetben $v+f < F$, csak amíg az előbbiekben $\lambda > 1$, az utóbbiban $\lambda < 1$, vagyis az árszínvonal csökken.

A $v+\lambda f=\lambda F$ egyenletből kiindulva egy sor fontos összefüggés elemezhető. (Természetesen ez az egyenlet és az árszínvonallal kapcsolatos többi itt tárgyalt összefüggés *csak ebben a modellváltozatban értelmes.*)

Az árszínvonal és a újratermelés összefüggése

Az egyenletből a λ-t kifejezve, a fogyasztási cikkek árszínvonalváltozásának meghatározására kapunk egy képletet:

$$\lambda=\frac{v}{F-f}$$

A fogyasztási cikkek árszínvonala tehát adott termelés mellett annál magasabb lesz, minél magasabb a kifizetett bérek összege és minél nagyobb a tőkések fogyasztása. Másik oldalról nézve pedig, adott össztermelés és a termelés során kifizetett adott bértömeg mellett annál magasabb lesz az árszínvonal, minél kisebb a fogyasztási cikkek aránya az össztermelésen belül (a tőkések fogyasztását adottnak véve). Tehát *ha az első osztály termelésének részaránya nő az össztermelésen belül*, akkor – mivel a bérek tapasztalat szerint lefelé többnyire merevek – *tendencia lesz a fogyasztási cikkek árszínvonalának emelkedése.*

Az árszínvonal problémája különösen fontos a modern – belső értékkel nem bíró – pénz esetén. Az aranypénzrendszerben az arany és a többi áruk közötti cserearány tartósan és nagymértékben nem szakadhat el az értékaránytól. A fenti képlet természetesen bármilyen pénzrendszer mellett érvényes (a modell egyéb feltételeit megtartva), így az aranypénzrendszerben az árszínvonalnak kettős meghatározottsága van: a rövid távú árszínvonalváltozások a képlet szerint az újratermelés menetétől függően alakulnak, viszont hosszabb távon az értéktörvénynek megfelelően az árszínvonal az arany és a többi áruk értékaránya szerint alakul. Ha nagyon nagy az eltérés az arany aktuális vásárlóereje és az értékarányok szerinti (elméleti) vásárlóereje között, ez úgy fog visszahatni az újratermelés menetére, hogy a képlet szerinti árszínvonalváltozása a tényleges árszínvonalat közelítse az érték szerintihez. Ha például az árak túl magasak (ennek a kifejezésnek, így önmagában belső érték nélküli pénz esetén nincs értelme), akkor az aranytermelés nem kifizetődő, s ezért csökken az aranytermelés. Ez az arany csereértékének a növekedéséhez, azaz az árak csökkenéséhez kell hogy vezessen. Következésképpen vagy csökkentik a béreket, vagy a profitok csökkennek. Ez utóbbi rontja a konjunkturális helyzetet, fékezi a beruházási tevékenységet, azaz csökken az első osztály termelése és az ott kifizetett bérek, és a munkások elbocsátásával egyidejűleg a munkában maradók bérét is csökkentik. Ezek a változások a képlet szerint is az árszínvonal csökkentése irányában hatnak. (Az itt leírt folyamat azonban már a túltermelési válságok és konjunktúraciklusok témakörébe tartozik, amivel a következő fejezet foglalkozik.)

A belső érték nélküli pénz esetén csupán a képlet által kifejezett árszínvonal-

meghatározás marad. A képlet alkalmas az árszínvonal statikus kifejezésére is, amikor tehát nem az árszínvonalváltozást, hanem önmagában — összehasonlítás nélkül — az árszínvonalat akarjuk számszerűen jellemezni. Ez úgy lehetséges, hogy az F-et (és f-et) nem az előző időszak árain, hanem értékben, közvetlenül a munkatartalom alapján számítjuk. Ebben az esetben a λ nem árindex, hanem az egységnyi munkamennyiséget kifejező pénzmennyiség amit Erdős Péter a fogyasztási cikkek árszorzójának nevez.[3]

Mit tudunk mondani a termelési eszközök árszínvonaláról? A termelési eszközök piacán kialakuló egyensúlytalanság elemzéséből kiindulva nem tudjuk az árszínvonalváltozást az előbbi módon meghatározni. Tekintsük pl. a következő egyenlőtlenséget:

$$c+I > T.$$

Mivel itt a keresleti oldalon álló tételek egyike sem nominális pénzmennyiség (mint a bérek), ezért akármilyen árindexszel — (jelölje μ) — való szorzás révén változatlanul fennmarad az egyenlőtlenség:

$$\mu c+\mu I > \mu T.$$

Hogy az árak mégsem szaladnak a végtelenbe, annak oka az, hogy a termelési eszközök és a fogyasztási javak árszintje nem szakadhat el nagyon egymástól, hiszen a termelési eszközök ára költségként beépül a fogyasztási cikkek árába. Ha tehát a termelési eszközök ára túl magasra szökik (úgy, hogy a fogyasztási cikkek már meghatározott áraiban nem maradna profit, vagy ez túl kicsi lenne), akkor a II. osztálybeli tőkések mindenképpen csökkentik beruházási keresletüket. Azt mondhatjuk, hogy az I_2 negatíve árrugalmas, tehát lesz a μ-nak egy olyan szintje, amelynél az I kereslet olyan nagyságúra csökken, hogy $c+I = T$ lesz.

A reálbérek alakulása

A munkások fogyasztása csak $(F-f)$ lehet. Lehetséges, hogy a kiinduló árakon bérükért ennél nagyobb jószághalmazt is meg tudnának vásárolni, de amint $v > F-f$, bekövetkezik az árszínvonal-emelkedés. Ebből az is rögtön látható, hogy egy általános bérszínvonal-emelés — bármekkora is legyen — önmagában nem jelentene semmi változást a reálbérben. A reálbér adott társadalmi végtermék mellett annál nagyobb, minél nagyobb az F aránya a végterméken belül.[4]

[3] Lásd például *Erdős Péter:* Adalékok a mai tőkés pénz, a válságok és konjunktúraingadozások elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975. Az itt szereplő akkor nem más, mint a pénz képviseleti értékének reciproka, vagy az ún. értékárszint. Lásd erről az előző fejezetet.

[4] A bérhányad alakulása a konjunkturális mozgások során a 11. fejezet témája, a nominalis bérszintemeléssel pedig a 14. fejezet foglalkozik majd.

Amennyivel nőnek az árak; annyival nő a tőkésosztály árbevétele, amiből a profit a pótláson felüli beruházások és a tőkés fogyasztás folyó áras összege lesz. A tőkésosztály vásárlásai mintegy „önmagukat finanszírozzák". *A tőkések nem annyit vásárolnak, amennyi a jövedelmük, hanem fordítva: annyi lesz a jövedelmük, amennyit vásárolnak (a pótláson felül).* Hangsúlyozzuk, hogy ez nem az egyes tőkésekre, hanem a tőkésosztály egészére, az „össztőkésre" érvényes.

Felvetődhet, hogy a fogyasztási cikkek árának emelkedése csak a második osztály tőkéseinek az árbevételét növeli, ezért az áremelkedés csökkentheti az első osztály tőkéseinek fogyasztási keresletét (és fogyasztását). Csakhogy a fogyasztási cikkek áremelkedése nem jelent érzékelhető megterhelést a tőkés jövedelmére. Másrészt (és itt megint előreszaladunk a konjunktúra témájához): a $v+f > F$ egyenlőtlenség rendszerint együtt jár a $c+I > T$ egyenlőtlenséggel, mivel a fogyasztási cikkek piacán jelentkező túlkereslet fokozottabb beruházási tevékenységre ösztönzi a II. osztálybeli tőkéseket. Ezért a termelési eszközök ára is emelkedik, tehát a növekvő árbevétel megoszlik a két osztály között.

Mekkora lesz végül is a tőkések profitja ebben a modellváltozatban? Itt nincs külön realizált és realizálatlan (azaz eladatlan árutőkébe befagyasztott) profit, hiszen a feltételezés szerint minden terméket eladnak, az egyensúlytalanság csak az árszínvonal-változásban jut kifejezésre. Lehet viszont szó mégis a megtermelt és a realizált profit különbségéről, éppen mert nem a termelés során érvényben levő áron történik az értékesítés. A kiinduló árakon számítva a profit $(T+F)-(c+v)$ lenne. Az árszínvonal-változás eredményeként (az egyszerűség kedvéért a fogyasztási cikkek és termelési eszközök árindexe legyen egyforma) a profit folyó áras összege így alakul: $\lambda(T+F)-(\lambda c+v)$. A két profitmennyiség azonban nem hasonlítható össze, mivel különböző árszínvonalakhoz tartoznak. Tudjuk, hogy hiába nő meg valakinek a jövedelme háromszorosára, ha ugyanakkor az árszínvonal is háromszorosára emelkedik – mondjuk minden ár háromszorosára nő –, akkor a helyzete semmit sem változott. A profitnagyságot tehát úgy kellene meghatároznunk, hogy kiszűrjük az árszínvonal-változást, azaz *reálprofitot* számítunk. Ezzel szemben a folyó áras, ténylegesen elkönyvelt profitot a *nominálprofit* kifejezéssel illetjük.

Reálprofitot mondva egyébként három dologra gondolhatunk: *a)* arra az árutömegre, amelyben a profit megtestesül; ezt természetesen csak elképzelhetjük, de nem számíthatjuk ki mint *skaláris* mennyiséget; *b)* az árszínvonal-változás kiszűrésével kapott, illetve változatlan árakkal számított profit; *c)* a profitként elsajátított javak értékösszege munkamennyiségben kifejezve. A világosabb fogalmazás érdekében nevezzük az *a)* változatot *naturálprofitnak* a *c)* változatot *értékprofitnak*, s a reálprofit elnevezést szűkítsük le a *b)* változatra; s a továbbiakban ilyen értelemben beszélünk reálprofitról.

A reálprofitot könnyen megkapjuk az iménti folyó áras profitkifejezésből. El kell

csak osztani a λ árindexszel, s adódik: $(T+F)-\left(c+\frac{v}{\lambda}\right)$. Ebből látható, hogy egyensúlytalanság esetén a megtermelt (helyesebben a termeléskor érvényben levő árak alapján kalkulált) profit és a realizált profit eltér egymástól, mégpedig árszínvonal-növekedés esetén a realizált profit nagyobb, mint a megtermelt.

A naturálprofitból, vagyis a tőkések által a pótláson felül vásárolt javak tömegéből kiindulva a reálprofit: $(T-c)+f$. Figyelembe véve a tőkés fogyasztás merevségét, a képletből következik, hogy adott nagyságú végtermék esetén a profit annál nagyobb, minél nagyobb a végterméken belül a termelési eszközök termelésének az aránya.

A modellváltozat fő korlátja

Úgy tűnik, mintha ebben a modellváltozatban mélyebb egyensúlytalanság nem is alakulhatna ki, hiszen az árszínvonal-változás (ami szinte azonnal végbemegy a piacon, ha a kereslet eltér a kínálattól) mindig egyensúlyba hozza a keresleti és kínálati oldalt. Legföljebb strukturális egyensúlytalanság lehet, bizonyos termékek ára túl alacsony, s ezért termelésük veszteséges, másoké viszont átlagon felüli nyereséget biztosít. A globális egyensúlyt, az összkereslet és összkínálat egyensúlyát viszont az árszínvonal-változás mindig biztosítja.

Nos, erre a modellváltozatra valóban az a jellemző. Ezért az a modellváltozat csak korlátozott érvényességgel bír. Érvényes a $v+f > F$ és az ezzel együttjáró $c+I > T$ egyenlőtlenségek esetén. Ilyenkor valóban minden terméket eladnak, az árszínvonal-változással az egyenlőtlenségek egyenlőségbe mennek át. Más a helyzet azonban a $v+f < F$ és az ezzel együtt járó $c+I < T$ egyenlőtlenségek esetén. A fogyasztási cikkek piacára még igaz, hogy az árszínvonal csökkenéssel kiegyenlítődik a kereslet és kínálat. Itt ugyanis a v fix pénzösszeg, s ez az árszínvonal-csökkenés mértékében egyre nagyobb reálkeresletet jelent, s ez a reálbér növekedését is jelenti. A $c+I < T$ viszont nem válik szükségszerűen egyenlőséggé az árszínvonal-csökkenéssel. Itt nincs fix pénzösszeg a keresleti oldalon, s az I nem válik árrugalmassá ilyen irányú egyenlőtlenségnél (az árszínvonal-emelkedésnél viszont azzá vált). Ilyen piaci helyzetben, amikor csökkennek az árak, csökken a reálprofit — hiszen nő az árváltozások következtében a reálbér —, nem fogják fokozni a beruházási tevékenységet, akármilyen alacsony legyen is a termelési eszközök ára. Így mégiscsak raktáron marad a termékek egy része. Ennek következtében csökken maga a termelés is, előbb csak az első osztályban, azután a másodikban is. A következő időszakban már a kapacitáskihasználatlanság lesz a jellemző. A termelés nagyságát már nem a kapacitás határozza meg; a termelés többé-kevésbé a kereslethez fog alkalmazkodni. Ezzel pedig már átlépünk a következő modellváltozathoz.

A kapacitásfölöslegen alapuló modellváltozat

A termelés itt nem adott nagyságú, hanem a kereslet szerint alakul. Következésképp az egyensúlytalanságnak nincs piaci megnyilvánulása: sem eladatlan árukészlet (illetve hiány), sem árszínvonalváltozás nem jelzi.

Egyáltalán beszélhetünk-e egyensúlytalanságról ebben a modellváltozatban? Igen, de csak úgy, hogy az egyensúly fogalmát kiterjesztjük: nemcsak a megtermelt termékek keresletét és kínálatát vesszük figyelembe az értelmezésnél, hanem a termelési kapacitás és a tényleges termelés viszonyát is. Figyelembe kell venni azonban, hogy a kapacitások fizikailag teljes kihasználása csak elvétve fordul elő. Teljes kapacitáskihasználásnak gazdasági értelemben egy olyan szintű kapacitáskihasználást tekintenek, amely mellett marad még bizonyos tartalék a rendkívüli esetekre. Ha tehát a kereslet olyan szintű, hogy csak a gazdaságilag teljes kapacitáskihasználás fölötti termeléssel lehet kielégíteni, akkor az túlkeresletnek minősül, noha az adott kapacitások mellett ez még kielégíthető. Az ilyen szintű kereslet már a beruházási tevékenység fokozására ösztönöz. A gazdaságilag teljes alatti kapacitáskihasználás esetén beszélhetünk alulkeresletről: a meglevő (létrehozott) kapacitások nagyobb termelést tesznek lehetővé, mint amekkora a kereslet. Úgy is szokták mondani, hogy a túltermelés ilyenkor kapacitásfölöslegben nyilvánul meg.

Explicite azonban ebben a modellváltozatban nem fog szerepelni a kapacitás és az egyensúlytalanság (ezek majd konjunktúraelméleti részben jutnak szerephez.) Csupán a termelés és a profit nagyságát meghatározó tényezőket fogjuk vizsgálni.

Ezt a modellváltozatot Kalecki konjunktúraelméleti munkáinak szellemében fogjuk tárgyalni.[5] Kalecki a kapacitásfölösleget a (modern) tőkés gazdaság alapvető jellemzőjének tekintette. Szerinte a tőkés piac monopolisztikus jellegű, ami azzal jár, hogy az ár nem a piacon határozódik meg, hanem a termelők állapítják meg. A kereslet változására a termelők nem az árak, hanem a termelési volumen változtatásával reagálnak. (Ez csak monopolisztikus piacon lehetséges, ahol a kereslet csökkenése esetén a termelés csökkentésével tartható az ár, a termelők versenye nem töri le az árat). Az árakat úgy állapítják meg, hogy a termékegységre számított változó költségekre felszámítanak egy bizonyos százalékot, amely az állandó költségeket és a tőkés profitját fedezi. Hogy ez mekkora, azt a vizsgált összefüggések szempontjából külső tényezők határozzák meg.[6]

Az egyszerűség kedvéért az állandó költségeket azonosítjuk az amortizációval. Kalecki az amortizációt a profittal együtt kezeli, „bruttó" profit megjelöléssel. Ennek az összevonásnak az az értelme, hogy a beruházásokon belül sem választható gyakorlatilag (de elvileg sem) külön, hogy mennyi a pótlás és mennyi a felhalmozás, ez utób-

[5] Kalecki ide vonatkozó fontosabb műveit „A tőkés gazdaság működéséről" c. tanulmánykötete tartalmazza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

[6] Kalecki ilyen tényezőként jelöli meg az ún. „monopolizáltság fokát" (lásd a „Költségek és árak" c. tanulmányt Kalecki említett kötetében).

bi ugyanis a profit része lenne, míg az előbbi nem. A továbbiakban (e modellváltozaton belüli vizsgálódáshoz) mi is elfogadjuk ezt a kategóriahasználatot, mivel ez sokkal áttekinthetőbbé teszi a tárgyalást. Jelölje most P a bruttó profitot, I a bruttó beruházást, v-vel továbbra is a béreket jelölve, a társadalmi végtermék most értékben így bontható fel:

$$Q = v + P.$$

A monopol árakról mondottak alapján a bruttó profit az árnak egy adott hányada, s így az összbruttó profit is a végtermléknek (ezeken a megállapított árakon számítva a végterméket) ugyanekkora hányada. Ennek komplementere a bérhányad, amely így a modellváltozat szempontjából szintén külsőleg adott paraméter. Felírhatjuk tehát:

$$v = b \cdot Q$$

ahol a b a bérhányad a végtermékben.

Mi határozza meg a termelés és a profit nagyságát? Feltételezésünk szerint a termelés a kereslethez igazodik. Miből áll a kereslet? A tőkések beruházásaiból (I), fogyasztásból (f), és a munkások vásárlásaiból (minthogy feltevés szerint a munkások a bérüket mind elköltik, a munkások vásárlása = v).

A tőkések beruházási döntéseit a profitráta alakulásának a tendenciája, a beruházások várható nyereséghozama és ezen kívül még különböző véletlenszerű tényező is *motiválja* (pl. egy-két nagy horderejű találmány komoly beruházásokra ösztönözhet). Mindenesetre tárgyidőszak termelése szempontjából nézve az I adott nagyság. A tőkések fogyasztására érvényesek az eddigi megállapítások, vagyis, hogy többé-kevésbé merev, tehát a tárgyidőszak termelése szempontjából ez is adott nagyságúnak tekinthető. Ezzel szemben a bér a termelés függvénye: $v = b \cdot Q$.

A termelés a kereslet szerint alakul, tehát:

$$Q = I + f + b \cdot Q; \quad \text{ebből}$$

$$Q = (I+f)\frac{1}{1-b}$$

A tőkések vásárlása tehát ebben a modellváltozatban az egész termelést meghatározza.

A bruttó profit természetesen egyenlő a tőkés vásárlásokkal, azaz $P = I+f$. Ez könnyen belátható, hiszen

$$P = Q - v = Q - b \cdot Q = (1-b) \cdot Q = (1-b)(I+f)\frac{1}{1-b} = I+f.$$

Ha tehát a tőkések növelik a vásárlásaikat, ugyanannyival nő a profitjuk is. Ez persze most nem olyan nyilvánvaló, mint amikor arról volt szó, hogy eladatlan árukészletek esetén a *realizált* profit annál nagyobb lesz, minél nagyobb a tőkés vásárlás; vagy amikor a tőkés fogyasztás növelése az árszínvonal-emelés révén csökkenti a munkások fogyasztását. Ott ugyanis a bérek tömege adott volt, így az összes többlet tőkés vásár-

lásból származó árbevétel a realizált – reális vagy nominális – profitot növelte (a termelési költségeket a termelés során már kifizették.) Itt azonban a termelés nagysága nem adott, ezért a költségek nincsenek „már kifizetve": ezek együtt változnak a termelés nagyságával. A tőkés vásárlás többlete így közvetlenül ugyan megnöveli ugyanannyival a tőkésosztály árbevételét, de ennek egy része lesz csak a profit, másik része a többletbér-kifizetést fedezi. Igen ám, de a termelés nem csak annyival fog nőni, amennyivel nőtt a tőkés vásárlása, hanem többel.

Növekedjen meg a tőkés vásárlás egy D nagysággal. Akkor a termelés először is D-vel nő. Ez azonban $(b \cdot D)$ nagyságú többlet bérkiáramlását is jelenti, amely ugyanilyen nagyságú további keresletnövekedést jelent. A termelés tehát további $(b \cdot D)$ mennyiséggel nő, ami viszont további $b \cdot (b \cdot D)$ bérnövekedéssel és így keresletnövekedéssel jár és így tovább. A D nagyságú tőkés vásárlásnövekmény által eredményezett összes ΔQ termelésnövekedés a következőképpen alakul:

$$\Delta Q = D + bD + b^2D + \ldots = D\frac{1}{1-b}.$$

Ebből a termelésnövekményből levonva a bérköltségnövekményt, kapjuk a bruttó profitnövekményt:

$$\Delta P = D\frac{1}{1-b} - b\left(D\frac{1}{1-b}\right) = D.$$

Szóban ezt a most levezetett összefüggést úgy fogalmazhatjuk meg, hogy *a tőkés vásárlás növekedése a termelés olyan nagyságú növekedését váltja ki, hogy a termelésnövekmény bruttó profittartalma éppen egyenlő lesz a tőkés vásarlás növekményével.*

A keynesi multiplikátorelmélet

A fentihez formálisan hasonlítható összefüggéssel a polgári közgazdaságtanban is találkozunk. Ez az ún. multiplikátorelmélet, amelyet *J. M. Keynes* dolgozott ki. Ennek lényege röviden a következő.

Az összes jövedelemnek csak egy részét fogyasztja el a lakosság, a másik részét megtakarítja. Az *összkereslet és összkínálat* egyensúlya akkor áll fenn, ha a megtakarított hányadot beruházzák.[7] A beruházás nagysága viszont autonóm, független a termelés nagyságától (nagyjából úgy, mint ahogy eddig beszéltünk az I-ről.) Ezért semmi biztosíték nincs arra, hogy tetszőleges termelési szint mellett a megtakarítások és a beruházások egyenlőek legyenek. Ha annyit termelnek, hogy a nemzeti jövedelemből megtakarított összeg nagyobb, mint a beruházás, akkor túltermelés lesz, azaz a globális

[7] A nemzeti jövedelem és a beruházás itt lehet nettó vagy bruttó kategória, a formális összefüggéseken lényegében nem változtat. Kényelmesebb lesz, ha továbbra is Kalecki kategóriahasználatánál maradunk, s bruttó beruházásról és bruttó nemzeti jövedelemről (= végtermék) beszélünk.

kínálat nagyobb, mint a globális kereslet. Ha a megtakarítás a jövedelmekből összességében kisebb, mint a beruházás, akkor inflációs nyomás lép fel, mert az összkereslet meghaladja az összkínálatot.

Jelölje Y a nemzeti jövedelmet, S a megtakarítást, C a fogyasztást, I a beruházást. Definíciószerűen fennáll az $Y = C+S$ egyenlőség, ami a nemzeti jövedelemnek a felosztását jelenti. A keresleti oldalon viszont mégsem jelennek meg automatikusan ezek a pénzmennyiségek (mint ahogy a marxi sémákban az értékösszetevők a kiinduló keresleti komponenseket is adják), mivel az S megtakarított összeget nem biztos, hogy el is akarják költeni beruházásokra. A beruházási célú vásárlási szándék I. Egyensúly akkor lesz a kínálat és a kereslet között (a kiinduló árakon), ha

$$Y = C+I, \text{ ami ekvivalens azzal, hogy } I = S.^{8}$$

Az ezt az egyenletet kielégítő termelés lesz az egyensúlyi termelés. Mekkora lesz az egyensúlyi Y? A keresleti oldalon csak az I autonom, C a nemzeti jövedelem függvénye: $C = C(Y)$. A tapasztalat szerint a jövedelem színvonalának növekedésével nő a megtakarított hányad, illetve csökken a fogyasztási hányad. A jövedelemből elfogyasztani szándékolt hányadot „fogyasztási hajlandóságnak" nevezik.

Ha ismerjük a $C(Y)$ függvény alakját, akkor az egyensúlyi nemzeti jövedelmet az $Y = C(Y)+I$ egyenletből ki tudjuk fejezni. Konstans fogyasztási hajlandóság esetén $C = cY$,[9] s ebben az esetben az egyensúlyi nemzeti jövedelem: $Y = I \cdot \frac{1}{1-c}$. A „fogyasztási határhajlandóság", $\frac{dC}{dY}$, azt mutatja, hogy a nemzeti jövedelem növekményének hányad részét fogyasztják el. Legyen $\frac{dC}{dY} = c'$. Ennek segítségével meg tudjuk határozni, hogy mekkora egyensúlyi nemzetijövedelem-növekedést tesz lehetővé, a beruházásnak ΔI-vel való növekedése. Az összes keresletnövekedés a következő lesz: $\Delta I + c'\Delta I + c'(c'\Delta I) + \ldots$

A ΔI beruházás ugyanis ugyanekkora bevételnövekedéshez juttatja azezeket a beruházási javakat termelőket (ennek egy része bér, másik része profit, de mindenképpen bruttó jövedelem). Az így keletkezett pótlólagos jövedelem c-ed részét fogyasztásra elköltik, ami megint ugyanekkora jövedelemnövekedést eredményez és i.t. Végül is az összes jövedelemnövekedés (ΔY) a következőképpen alakul:

$$\Delta Y = \Delta I \cdot \frac{1}{1-c},$$

Ezt az $\frac{1}{1-c}$, kifejezést nevezik *multiplikátornak* (szorzónak), amely tehát azt mutatja meg, hogy a beruházások egységnyivel való növelése hány egységgel növeli a nemzeti jövedelmet.

[8] Ennek bizonyítását lásd Politikai Gazdaságtan 1. kötet megfelelő fejezetében.

[9] Ahol c a fogyasztás hányada a nemzeti jövedelemben vagy másképpen a fogyasztási hajlandóság.

Az iménti összefüggésből könnyen látható az is, hogy a ΔI által kiváltott jövedelemnövekedés pont akkora, hogy annak megtakarított része éppen ΔI-vel egyenlő, vagyis a beruházás így „létrehozza saját fedezetét".[10]

A kapacitásfölöslegen alapuló modellváltozat és a keynesi multiplikátorelmélet viszonya

Mint láttuk, a fogyasztási határhajlandóság mutatója, a c' formálisan éppen úgy viselkedik, mint a b bérhányad. A hasonlóság alapja az, hogy a bérekről feltételeztük, hogy mind elköltik, vagyis ez tekinthető a nemzeti jövedelem biztosan fogyasztásra költött részének. Lényegesek azonban az eltérések a két megközelítés között.

A legfontosabb tartalmi különbség az, hogy míg a mi modellváltozatainkban a tőkés- és a munkásosztály jövedelme teljesen eltérően viselkedik az újratermelés egyensúlya, a globális kereslet alakulása szempontjából, addig Keynes egy kalap alá veszi a két osztály jövedelmét, s az összjövedelmet csak személyektől függő (azaz osztályoktól független) megtakarított és elfogyasztott részre osztja. Keynesnél a tőkésosztály fogyasztása ugyanúgy a tárgyidőszaki jövedelemtől függ, mint a munkásosztályé. Ez ellen nemcsak az hozható fel, hogy a tőkés fogyasztás gyakorlatilag rugalmatlan. Logikailag sem lehet a tőkés fogyasztás a tárgyévi jövedelem függvénye (ez legföljebb egyes tőkésekre lehet igaz, de összességükre nem), ugyanis a tőkésosztály realizált jövedelme éppen a vásárlások eredményeként alakul ki.

Foglaljuk itt össze a tőkésosztály és a munkásosztály jövedelme közt az újratermelés szempontjából lényeges különbségeket:

1. a munkások jövedelme a *termeléssel* egyidejűleg keletkező pénzjövedelem; nagysága változik a termelés (és az evvel együtt járó foglalkoztatás) változásával;
2. a tőkések realizált jövedelme a *vásárlások* eredményeként alakul ki.

Míg tehát az előbbi felléphet keresleti tényezőként a tárgyidőszaki termeléssel szemben, addig az utóbbi nem.

A keynesi megközelítés többet látszik mondani a Kalecki-féle modellváltozatnál azáltal, hogy meghatározza az egyensúlyi jövedelmi (termelési) szintet. Valójában a $Q = (I+f)\frac{i1}{1-b}$ is egyensúlyi termelési szint, csak mi (pontosabban Kalecki) eleve feltételeztük, hogy a termelés kapacitásfölösleg esetén lényegesen másként nem is nagyon alakulhat, hiszen a kapacitásfölösleg már maga azt jelzi, hogy a termelés a kereslethez alkalmazkodik. A multiplikátorhatás szintén csak kapacitásfölösleg mellett érvényes.

[10] A keynesi multiplikátorról lásd még a 12. fejezetet, ahol az itt tárgyalt összefüggést grafikusan ábrázoljuk.

Amennyiben a kereslet meghaladná a kapacitáskorlátok által behatárolt termelési szintet, úgy abban a pillanatban érvénytelen a Kalecki-féle modellváltozat (és a multiplikátor hatás), s az előző modellváltozat lép érvénybe, amelyben az egyensúlytalanság az árszínvonal-változásban jelenik meg.

A kapacitásfölöslegen alapuló modellváltozatban árszínvonal-változást nem tudunk levezetni. Ez nem azt jelenti, hogy a modellváltozat nem tesz lehetővé árszínvonal-változást. Ilyesmi bekövetkezhet, csak éppen nem tudjuk újratermelési összefüggésekkel magyarázni. Például egy, a szakszervezetek által kiharcolt általános béremelés megjelenik az árakban is. Ezáltal a $Q = I+f+v$ egyenlet végigszorzódik egy konstanssal, de ettől a $Q = (I+f)\frac{1}{1-b}$ összefüggés változatlanul fennáll. Ez a modellváltozat közömbös az árszínvonal-változással szemben (ezért elég az összefüggéseket változatlan árak mellett vizsgálni), csak a bérek és árak viszonya, azaz a b együttható számít. Ennek a nagyságát viszont a modellváltozat számára külsőleg adott paraméterként vettük fel (azaz a b alakulása a modellváltozaton belül nem magyarázható).

A makroszintű profit paradoxona. A makro- és mikroszintű összefüggések eltérése

Ebben a fejezetben egy sor olyan összefüggéssel találkoztunk, amelyek szinte a fejük tetején állóknak tűnnek, ha az egyes tőkés gazdálkodásának a szemszögéből nézzük. Vegyük sorra itt a legfontosabbakat.

a) Láttuk, hogy a tőkésosztály realizált profitját a vásárlások határozzák meg, azaz *a tőkésosztály minél többet vásárol, annál nagyobb lesz a profitja.* Az egyes tőkésre azonban ez nem érvényes. Attól, hogy az egyes tőkés egyre jobban költekezik, nem biztos, hogy egyre gazdagabb lesz, sőt valószínűleg jól eladósodik, esetleg csődbe megy. Az ő vásárlási kiadásai ugyanis nem az ő, hanem mások árbevételét növelik. Az ő árbevétele független az ő vásárlásaitól. Ezért az egyes tőkés nagyonis megfontolja, hogy mire költ, s szükség esetén mire vesz fel hitelt.

b) Az egyes tőkés dönthet úgy, hogy realizált profitja egy részét pénzben takarítja meg. Az ő profitja ekkor két részből fog állni: anyagi profit (fogyasztás és beruházás) és pénzprofit. Makroszinten ezzel szemben a tiszta modellben logikailag lehetetlen pénzprofit képződése. Egyes tőkések csak úgy tehetnek félre pénzt, hogy mások ugyanolyan összeggel túlköltekeznek, eladósodnak.

c) Az egyes tőkés növelheti a profitját azáltal, hogy csökkenti a költségeket. A tőkésosztály egésze számára azonban a költségcsökkentés az összes árbevételt ugyanilyen összeggel csökkenti, így ez önmagában nem jelenti a profit növekedését. Vagyis az egyes tőkés a költségmegtakarítás révén is csak más tőkések rovására növelheti a profitját.

A makro- és mikroszint viszonya

Miből adódik az, hogy a mikro- és makroszintű összefüggések ennyire ellentétesen alakulhatnak, holott a makrofolyamatok nem mások, mint a mikrofolyamatok együttesen véve? Nos, a hétköznapi életből is rengeteg példát lehet felhozni arra, hogy teljesen ellentétes eredménye lesz egy tevékenységnek akkor, ha mindenki csinálja (vagy legalábbis nagyon sokan csinálják) mint ha csak egy csinálná (vagy csak néhányan csinálnák).[11]

A makroszintű mennyiségek között logikai szükségszerűséggel érvényesülnek összefüggések (kölcsönös meghatározottságok, korlátok), amelyek a mikroszinten nem állnak fenn. Tudjuk például, hogy felhasználni csak azt lehet, amit megtermeltünk; ez a megállapítás az egyén szintjén általában érvénytelen és értelmetlen (hacsak nem önellátó gazdálkodást folytató egyénről van szó). Tehát a felhasználás = termelés szükségszerűen igaz makroszinten, amikor is az *összes* termelésről és *összes* felhasználásról van szó, de értelmetlen például egy vállalat szintjén. A példa alapján az is érzékelhető, hogy a „makroszint" relatív, itt például jelenthet népgazdasági szintet, de ha a külkereskedelmet is bekapcsoljuk, akkor már világgazdasági szintet. Azt mondhatjuk, hogy a *„makroszint" egy zárt rendszer szintjét jelenti* (például ha valamilyen termékből megyénként kellene biztosítani az ellátást, akkor a megyei szint makroszintnek számítana). A zárt rendszerben a rendszer egészét jellemző mennyiségek — ezek lesznek tehát a makromennyiségek — között szükségszerű összefüggések állnak fenn, amely összefüggések a rendszer elemei vagy alrendszerei szintjén vagy nem állnak fenn szükségszerűen, vagy értelmezhetetlenek.[12]

Térjünk most vissza a profit makro- és mikroszintű meghatározásához. Mindkét szinten érvényes a következő definíció:

$$Realizált\ profit = Árbevétel - Költségek$$

Mikroszinten a termeléssel együtt meghatározódnak a költségek. Az árbevétel azonban meghatározhatatlan. Nem lehet tudni, hogyan alakulnak az árak, vagy adott (esetleg a termelő által meghatározott) ár mellett hogyan alakul az eladható mennyiség.

Más a helyzet makroszinten. Az összes árbevétel azonosan egyenlő az összes vásárlással, az összes vásárlás pedig — a tiszta modellben — három részből áll: a tőkések beruházásai, a tőkések fogyasztása és a munkások vásárlásai, azaz (használva az eddigi jelöléseket):

$$Összes\ árbevétel = I + f + c + v$$ (az első és a második modellváltozatban),

[11] Gondoljunk például a borravalóra. Néhány szakmában ebből „csinos" jövedelmek keletkezhetnek. Ha azonban ez kiterjedne a legtöbb szakmára, akkor már nem lehetne meggazdagodni belőle.

[12] Vö. például a fizikában tanult gáztörvényekkel, amelyekben a hőmérséklet, a nyomás és a térfogat között meghatározott összefüggés áll fenn: $\frac{p \cdot v}{T} = \frac{p_0 \cdot v_0}{T_0}$, míg az egyes molekulákra, amelyek mozgásjellemzőiből ezek a makromutatók adódnak, nemcsak hogy az összefüggés nem érvényes, de még maguk a mutatók sem értelmezhetők.

illetve: összes árbevétel: $I+f+v$ (a kapacitásfeleslegen alapuló modellváltozatban). Ebből levonva a költségeket ($c+v$, illetve v.), profitként adódik a tőkés vásárlás: $I+f$.

Az egyes tőkésekre is igaz lehet persze, hogy vásárlásuk egyenlő a realizált profitjukkal, de ez nem szükségszerű. Csak az szükségszerű, hogy ha vannak tőkések, akiknél vásárlás < profit (azaz profitjuk egy része pénzprofit, pénzmegtakarítás), akkor kell hogy legyenek olyanok, akiknél az egyenlőtlenség fordított, tehát eladósodnak. Az eladósodások és pénzmegtakarítások így összességükben kiegyenlítik egymást. Az azonban egy nagyon valószínűtlen, speciális eset, amikor minden tőkésnél egyenlőek a vásárlások és profitok.

A makroszintű profit a kibővített modellben

Először csak külön-külön oldjuk fel az egyszerű modell feltételezéseit, s úgy vizsgáljuk a makroszintű profitnagyságot meghatározó tényezőket, majd végül ezeket összefoglalva kapjuk a makroprofit általános képletét.

a) Először oldjuk fel azt a feltételezést, hogy a munkások a jövedelmüket teljes egészében elköltik. Az összes árbevétel és a költségek különbsége, vagyis a profit, most így alakul:

$$\begin{aligned} &\textit{Összes árbevétel} = I+f+c+\textit{Munkások vásárlása} \\ &\quad - \textit{Költségek} = c+v \\ &\hline \textit{Profit} = I+f+(\textit{Munkások vásárlása} - v) \end{aligned}$$

Azt kaptuk, hogy a munkások túlköltekezése (munkások vásárlása > v) esetén a tőkések profitja a vásárlásokon felül tartalmaz még egy részt, amit úgy fogalmazhatunk meg, hogy a munkások eladósodnak a tőkésosztállyal szemben. Ez a dologi profit mellett pénzprofitként jelentkezik, mégpedig a tőkések bankszámláján mutatkozó követelés formájában.

A munkások megtakarítása természetesen negatív tényezőként jelentkezik a tőkések profitjában: a tőkések elkönyvelt profitja ennyivel kisebb, mint amennyi a vásárlások, azaz a tőkések „túlköltekeztek", eladósodtak (nyilván a bankrendszeren keresztül, ezért a tőkéseknél ez banktartozásként mutatkozik).

A beruházások ilyenkor is „megteremtik finanszírozásuk alapját", hiszen érvényes lesz a

$$\textit{(nettó) Beruházások} = \textit{Megtakarítások}$$

egyenlőség (Keynest ez foglalkoztatta). A tőkések megtakarítása, ugyanis = profit mínusz f, s ebből adódik, hogy

$$I = \textit{Tőkések megtakarítása} + \textit{Munkások megtakarítása}.$$

b) Most a zárt gazdaság feltételezését oldjuk fel (a többi feltételezést megtartva).

A keresleti oldalon megjelenik az export, ugyanakkor a költség oldalon az import. Tehát:

$$\begin{aligned} \textit{Összes árbevétel} &= I+f+c+v+\textit{Export} \\ -\ \textit{Költségek} &= \quad\ c+v+\textit{Import} \\ \hline \textit{Profit} &= I+f+(\textit{Export}-\textit{Import}) \end{aligned}$$

A külkereskedelem aktív szaldója tehát pozitív tétel a tőkések „profitszámláján". Ez az összeg devizakövetelés (vagy közvetlenül külföldi fizetőeszközök) formájában áll a tőkések rendelkezésére. Negatív külkereskedelmi mérleg esetén a tőkések elkönyvelt profitja kisebb, mint a vásárlásuk.

Ebből egyenesen következik, hogy a tőkések a minél nagyobb exporttöbblet elérésében érdekeltek.[13]

c) Vegyük most figyelembe az állami költségvetést, amely adók formájában elvesz pénzt a tőkésektől, de vásárlások révén vissza is juttatja azt hozzájuk. (Eltekintünk most a munkások által fizetett adóktól, valamint az ún. transzferektől, amikor is a költségvetésből pénzt juttatnak vissza a tőkéseknek, illetve munkásoknak. Ezek figyelembe vétele nem okozna nehézséget, de az alapösszefüggést nem módosítaná, s kevésbé áttekinthetővé tenné a képletet.) A keresleti oldalon megjelennek most az állami vásárlások: vagy közvetlen vásárlások vagy az állami alkalmazottak bére formájában, a költségoldal pedig az „adó" rovattal bővül. (Igaz, hogy az adót nem költség címén számolják el, de végül is ugyanúgy levonás a profitból, mintha költség volna).

$$\begin{aligned} \textit{Összes árbevétel} &= I+f+c+v+\textit{Állami vásárlások} \\ -\ \textit{Költségek} &= \quad\ c+v+\textit{Adók} \\ \hline \textit{Profit} &= I+f+(\textit{Állami vásárlások}-\textit{Adók}) \end{aligned}$$

Feltételezzük, hogy az állami költségvetésnek az adókon kívül más bevétele nincs. Akkor úgy fogalmazhatunk, hogy az állami költségvetés deficitje a tőkésosztály számára pénzprofitként jelentkezik: az állam eladósodik a tőkések felé (a tőkések profitjának egy része állami adóssághelevelekben jelenik meg.) A költségvetés szufficitje pedig azt jelenti, hogy a tőkésosztály ugyanilyen összeggel el van adósodva az államnak. A fenti képletben a profit már adózás utáni nettó profit.

A költségvetési deficitet Kalecki „belső exportnak" is nevezi, mert ugyanúgy hat a profitnagyságra, mint az exporttöbblet. S ahogyan a tőkések érdekeltek az exporttöbbletben, ugyanúgy érdekeltek az állam improduktív kiadásainak a növelésében. Ez utóbbiban a legjelentősebb tényező a fegyverkezés.

[13] „A külföldi profit és az imperializmus közötti kapcsolat kézenfekvő. A meglevő külföldi piacok felosztásáért folyó harcot és a gyarmatbirodalmak terjeszkedését – amelyek új lehetőségeket teremtenek az áruexporttal párosuló tőkeexport számára – úgy tekinthetjük, mint »külföldi« profit klasszikus forrása, az exporttöbblet utáni hajtóvadászatot." *(Kalecki:* I. m. 139. o.)

Foglaljuk most össze egy általános képletbe a makroprofit nagyságát a kibővített modellben:

$$\text{A tőkésosztály profitja} = \begin{matrix} I+f+(\text{Munkások vásárlása } v)+(\text{Export} - \text{Import})+ \\ +(\text{Költségvetési kiadások} - \text{Adóbevételek}). \end{matrix}$$

Mivel a profitnak az $I+f$, ún. anyagi profiton felüli része pénzben és értékpapírokban áll rendelkezésre, ezért ezt a részt Erdős Péter nyomán *papirosprofitnak* nevezzük.

A kiegyensúlyozott költségvetés hatása a termelésre és a makroprofitra

Mint láttuk, a költségvetési deficit a tőkések profitját növeli, a szufficit csökkenti, s ilyen módon természetesen hatással van a tőkések beruházási döntéseire (amelyhez egyik legfontosabb kritériumként a profitráta rövid távú alakulása szolgál), s ezáltal a termelés alakulására is.

Van-e azonban a kiegyensúlyozott állami költségvetésnek hatása az újratermelésre? Természetesen van. Most ugyanis a keresleti oldalon a tőkések és a munkások vásárlása mellett ott van az állami vásárlás is. Ez utóbbi ugyanúgy viselkedik, mintha a tőkés vásárlás része lenne, de mégiscsak a tőkés vásárlásokon felüli vásárlás. Ezért a *keresletihez igazodó termelés esetén* a termelés színvonala magasabb lesz, mint ha nem lenne állami költségvetés — tőkés vásárlásokat azonosnak feltételezve. Ez könnyen le is vezethető a következőképpen: jelölje A az állami vásárlásokat; ebben az esetben a kereslet (és egyúttal a termelés) a következő komponensekből tevődik össze:

$$Q = c+v+I+f+A$$

[most a Kalecki-féle bruttó profitot azért nem alkalmazzuk, mert az adózás szempontjából az amortizáció nem viselkedik a profithoz hasonlóan. A Kalecki-féle bruttó beruházásoknak itt a $(c+I)$ felel meg.] Legyen az adókulcs r nagyságú. A tőkések adózás előtti profitját az árbevétel $(I+f+A)$ része képezi. A költségvetés egyensúlya esetén az állami vásárlások = adóbevételek, ez utóbbiakat pedig az $r(I+f+A)$ kifejezés adja meg. Tehát a költségvetés egyensúlya esetén $A = r(I+f+A)$, amiből a költségvetési vásárlások egyensúlyi szintjére $A = \frac{r}{1-r}(I+f)$ adódik.

Ha a bérhányadot továbbra is adottnak veszünk, akkor $v = b \cdot Q$. Tehát: $Q = c+I+f+bQ+\frac{r}{1-r}(I+f)$, amiből

$$Q = \frac{1}{1-b} \cdot c + \frac{1}{(1-b)(1-r)} \cdot (I+f).$$

Összehasonlításként a Kalecki-féle modellváltozatban [az ottani I helyére $(c+I)$-t

írva]: $Q = \frac{1}{1-b} \cdot (c+I+f)$. Látható, hogy az állami költségvetés hatására –kiegyensúlyozott költségvetés mellett –, a tőkés vásárlások és a bérhányad azonos szintjét feltételezve, a termelés szintje magasabb lesz, mint lenne a költségvetés léte nélkül. Itt azonban nagyon erős lehet a változatlan bérhányadra vonatkozó megkötés, mert lehet, hogy az adókat úgy viszik át az árakba, hogy a bruttó profithányad megnövekszik. Ebben az esetben az állami költségvetés a munkások rovására részesedik a termelésből. Így is előfordulhat azonban, hogy a bérhányad nem csökken olyan mértékben, hogy a termelés az állami vásárlások ellenére ugyanolyan szinten legyen, mint lenne egyébként, és így a munkások egy főre jutó jövedelmének csökkenése mellett nőhet a foglalkoztatás és esetleg a bérek tömege.

Az adóknak a fogyasztókra és így végső soron (a bérhányad csökkenése révén) a munkásokra való áthárítása árszínvonal-emelkedésen keresztül valósul meg. Így tehát az állami költségvetés nemzeti jövedelemből való részesedésének a növekedése árfelhajtó tényező lehet még akkor is, ha kiegyensúlyozott (nem deficites), és a gazdaságban a kapacitásfölöslegek vannak. Sőt kapacitásfölösleg esetén a deficit nem is árfelhajtó tényező, hanem csak a költségvetés kiegyensúlyozott részének a nemzeti jövedelemben való növekvő részesedése lesz az. A deficit ugyanis a tőkések elkönyvelt profitja, ezt az összeget a tőkések mintegy „kölcsönadták" az államnak, tehát nem elvonás, amit a tőkések áthárítanának a fogyasztókra az árszínvonal-emelkedésen keresztül.

Nézzük most az állami költségvetés hatását *abban a modellváltozatban, amelyben a termelés nagyságát a kapacitások határozzák meg*. A termelés első és második osztálya mellé vegyük most fel harmadiknak a haditermelést. Ennek termékeit csak az állam vásárolja. A társadalmi végtermék használati érték szerinti bontásban most a következőképpen néz ki.

$$Q = T + F + H,$$

ahol

H a haditermelés.

Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy az állam csak hadiipari termékeket vásárol (jelölje továbbra is A az állami vásárlást). A kereslet és kínálat komponensei tehát most a következők:

Kereslet	*Kínálat*
$c+I$	T
$f+V$	F
A	H

Akár egyensúly, akár túlkereslet esetén az adózás előtti reálprofit nagysága csak a következő lehet: $f+(T-c)+H$. Túlkereslet esetén a $\lambda f + v = \lambda F$ egyenletből kapjuk az árszínvonal-változást, s feltehetjük, hogy ez a λ átterjed a másik két osztályra.

Az adózás előtti profit képletében minden tag szorzódik λ-val, tehát árszínvonal-változásnál a reálprofit változatlan. Az állami vásárlásokról nyugodtan feltehetjük az $A = H$ egyenlőséget, mert ott szinte „tervszerű" lehet a termelés, hiszen csak egy vásárló van. Ezt a H termékmennyiséget az állam az árszínvonal alakulásától függetlenül megvásárolja. A költségvetés egyensúlya esetén:

$$r\,[(f+(T-c)+H)] = H,$$

vagyis az adókulcs (r) akkora, hogy a bruttó profitból éppen a H nagyságot vonja el az állam. Természetesen egyáltalán nem szükségszerű, hogy az r pont így alakuljon. Ha r ennél kisebb, akkor a költségvetés deficites. Az árszínvonal-változások a költségvetés szaldóját sem befolyásolják, hiszen az egyenletben minden tag szorzódik λ-val.

A H részarányának növekedése elég egyértelmű hatással van a reálbér alakulására, míg a profitra gyakorolt hatása attól függ, hogy milyen a költségvetés szaldója. Ha a H részaránya nő, akkor — ha feltételezzük, hogy a T az össztermeléssel együtt növekszik — csökken az F részaránya, ezért az F növekedése elmarad a bérek növekedése mögött (ezek összege ugyanis a foglalkoztatással együtt nő), és így áremelkedés következik be. Az áremelkedés és a reálbérszint alakulása szempontjából teljesen közömbös tehát, hogy a költségvetés deficites vagy kiegyensúlyozott, csak az számít, hogy nő-e a költségvetési vásárlás részaránya a végtermékben.

Minthogy azonban a költségvetési vásárlások növelésére sokkal nagyobb lehetőség van a deficit növelése révén — az adók emelésével szemben ugyanis erős ellenállásra lehet számítani —, ezért úgy tűnik, mintha az inflációért a deficit volna a felelős. Holott a költségvetés ugyanilyen mértékű növekedése ugyanilyen inflációs rátát eredményezne akkor is, ha kiegyensúlyozott volna (feltételezve a beruházási tevékenység változatlan szintjét). Valószínű azonban, hogy kiegyensúlyozott költségvetés mellett — minthogy a profitráta alacsonyabb, mint a deficites költségvetés mellett — a beruházási tevékenység lanyhább, s így az infláció üteme kisebb lesz. Itt azonban már egy áttételes, a konjunktúrán keresztül érvényesülő hatással van dolgunk, s nem arról van szó, hogy a deficit mint árfedezet nélküli vásárlóerő-kiáramlás árfelhajtó tényező lenne, míg kiegyensúlyozott költségvetésnél ilyen hatással — úgymond — nem kellene számolnunk.

A költségvetés kiegyensúlyozottsága mellett a H részarányának növekedésével a profit némileg lassabban nő mint az árutermelés: $(T-c)$ nagyjából az össztermeléssel együtt nő, míg f lényegében stagnál. Ebből a profitráta kismértékű csökkenése következhet, míg a lekötött tőkeállomány nagyjából a termeléssel együtt nő. A profitrátának ez a csökkenése a költségvetési deficit növekedésével kerülhető el, amikor is az $f+(T-c)+H$ adózás előtti profitból nem az egész H-t vonja el az állam a tőkésektől, hanem egy részét — a deficittel egyenlő nagyságú részt — náluk hagyja papíros-profitként.

10. Gazdasági növekedés és profitráta a kapitalizmusban

A gazdasági növekedés a tőkés újratermelésben döntő jelentőségű, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kapitalizmus – lényegéből következően – növekedésre orientált társadalom.[1] Nézzük meg mit is takar ez az állítás! A tőkés társadalmi rend az idegen munka elsajátításán, a tőkés kizsákmányoláson, a minél nagyobb értéktöbblet megszerzéséért folytatott gazdasági és társadalmi küzdelmen alapszik. A tőkés kizsákmányolás gazdasági kényszeren alapul. Az idegen munka elsajátításának gazdasági formája a tőkés árutermelés és árucsere, amely meghatározza az értéktöbblethez jutás módját is. A tőkés újratermelés egyaránt jelenti az értéktöbblet termelésének és realizálásának színterét és körülményeit. A tőkés újratermelés képezi tehát a minél nagyobb értéktöbblet elsajátításáért folytatott küzdelem gazdasági alapját. Az előző fejezetben megismert alapvető újratermelési összefüggések alapján az a következtetés adódik, hogy a tőkések osztálya csak akkor képes nagyobb értéktöbblet elsajátítására, ha nagyobb nettó beruházásokat tud megvalósítani, azaz, ha nagyobb mértékben bővíti a termelést. A növekvő mértékű nettó beruházás a makroszintű profit realizálásának döntő mozzanata.

Az összprofit növelése – végső soron a növekvő kizsákmányolás – hosszú távon nem táplálkozhat a makrogazdasági profit egyéb összetevőiből. A tőkés fogyasztás rugalmatlanságánál fogva, a papirosprofit egyes elemei pedig átmeneti jellegüknél fogva nem alkalmasak erre a szerepre. Ez jelen esetben azt jelenti, hogy sem a költségvetési deficitnek, sem az exporttöbbletnek, sem pedig a munkások túlköltekezésének nem lehet hosszú távú növekvő az aránya és tendenciája – természetesen más-más okokból kifolyólag.

A tőkés újratermelésben tehát a nettó beruházások alakulásában jelenik meg a minél nagyobb értéktöbblet elsajátításáért folytatott küzdelem eredménye, ezért mondható, hogy a kapitalizmus növekedésre beállított társadalom. Ám itt a gazdasági növekedésnek a célja közvetlenül nem a társadalom szükségleteinek növekvő mértékű kielégítése, hanem a tőke profitszerzési törekvésein keresztül a kizsákmányolás fokozása. S ebben az értelemben a növekedés elsősorban a tőkések érdekeinek, s nem

[1] „A kapitalizmusra jellemző a gazdasági növekedés. Nem ez a tőkés társadalom legfontosabb ismertetőjegye, nem is ez a kapitalizmus lényege, de a gazdasági növekedés következik a kapitalizmus lényegéből." *(Erdős Tibor:* Gazdasági növekedés a fejlett tőkés országokban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 10. o.)

össztársadalmi érdekeknek van alávetve. A gazdasági növekedés nem valósulhat meg bárhogyan, csak úgy, ha nem sérti a profit érdekeit. Ezzel foglalkozik majd a 11. fejezet. Most a kérdés úgy merül fel, hogy *hosszú távon*[2] milyen tényezők határozzák meg a fő újratermelési arányok alakulását. Ezzel foglalkozunk a fejezet első részében. A másodikban azt vizsgáljuk meg, hogy miképpen alakul a profitráta hosszú távon a megismert újratermelési összefüggések fényében.

A fő újratermelési arányok alakulása

Mitől függ a végterméken belül a beruházási javak és a fogyasztási cikkek termelésének aránya? *Hosszú távon* nem jöhetnek szóba olyan tényezők, mint a konjunktúraingadozások, az állam gazdaságpolitikájának rövid távú változásai, a külgazdasági kapcsolatok, s más rövid időszakban ható tényezők. Az I. és a II. osztály arányát – illetőleg annak alakulását – közvetlenül a beruházási ráta fejezi ki:

$$b' = \frac{B}{B+F} = \frac{1}{1+\frac{F}{B}},$$

ahol

b' – a beruházási ráta;

B – a beruházási javak termelése (I. osztály),

F – a fogyasztási cikkek termelése (II. osztály).

A képletből kiolvasható, hogy minél nagyobb a beruházási ráta, annál kisebb a II. osztály aránya az I.-hez képest, illetve az I. osztály csökkenő aránya a II. osztályhoz képest a beruházási ráta csökkenését jelenti. Azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy melyek azok a tényezők, amelyek hosszú távon meghatározzák a beruházási ráta alakulását.

A népesség növekedési ütemének hatása a beruházási rátára

A termelés növekedési ütemét hosszú távon két tényező határozza meg: a népesség növekedése és a technikai haladás.[3] A beruházások *és a népesség növekedési üteme közötti* kapcsolatot *a foglalkoztatottság egyensúlyi szintje* teremti meg. Jelentse az

[2] A gazdasági időtávok elhatárolása többféle módon lehetséges, itt mi az alábbiak szerint járunk el:

– *hosszú távon* értjük a tobbnyire tobb „üzleti" ciklust átfogó időtávot, amely lehet 20, de 50 év is;

– *középtávon* értjük az üzleti ciklus időtartamát, amely rendszerint 7–8 év;

– *rövid távon* értjük azt az időtartamot, amely nem elegendően hosszú ahhoz, hogy a termelés új beruházások révén alkalmazkodjon a kereslet növekedéséhez, tartalma 1–2 év.

[3] Roy Harrod növekedési elméletében ezt fejezi ki az, hogy a növekedés természetes üteme az a hosszú távon fenntartható legnagyobb növekedési ütem, amelyet a népesség szaporodása és a tech-

egyensúlyi foglalkoztatottság követelménye azt, hogy a gazdaságnak annyi új munkahelyet kell teremtenie, amennyi biztosítja a változatlan szintű foglalkoztatottságot[4]. Ha a népesség növekedési üteme gyorsul, akkor ennek hosszabb távon az lesz a következménye, hogy viszonylag több új munkahelyet kell majd teremteni, mint korábban. Az új munkahelyek teremtéséhez beruházásokra van szükség, így a népesség növekedése a beruházási ráta megemelkedésével jár együtt.

A népesség növekedési ütemének megváltozására a gazdaságnak át kell állnia egy új növekedési pályára. Tegyük fel, hogy a népesség növekedési üteme évi 1%-os, a termelésé 3%-os, a technikai haladásé 2%. Ez azt jelenti, hogy a gazdaság egy egyensúlyi növekedési pályán mozog, amelyen kialakul a beruházási ráta egyensúlyi nagysága, mondjuk 20%. Ha most a népesség növekedési üteme 1%-ról 2%-ra emelkedik, akkor az új növekedési pályához tartozó beruházási ráta nagyobb lesz, mint 20%, mert a gyorsabban növekvő népesség teljes foglalkoztatásához magasabb beruházási ráta szükséges.

A magasabb beruházási ráta miatt az új pálya mentén az I. osztálynak nagyobb lesz az aránya a II. osztályhoz képest, mint a korábbi pálya mentén. Az új növekedési pályára való átállás egy viszonylag hosszabb *tranziens* folyamatot jelent, mert a foglalkoztatási többletigény csak az új generáció felnövekedésével fokozatosan jelentkezik. A tranziens szakaszban a beruházási ráta emelkedik, s emiatt az I. osztály gyorsabban növekszik, mint a II. Az átállás után azonban újra egyforma ütemben nő a két osztály.[5]

A technikai haladás szerepe az I. és a II. osztály arányának alakulásában

A technikai haladás hatását a beruházási rátára az alábbi összefüggés segítségével lehet megközelíteni:

$$b' = B/K \cdot K/T = B/T,$$

ahol

B/K — a beruházási hányad (a bruttó beruházás és az össztőke hányadosa),
K/T — a tőkekoefficiens,
T — a termelés.

A technikai haladás két oldaláról is hat a beruházási ráta nagyságára. Ezt a kettős

---

nológiai újítások tesznek lehetővé. *(R. Harrod:* Towards a Dynamic Economics... A gazdasági fejlődés feltételei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 189. o.)

[4] Kaleckinek persze igaza van, amikor megállapítja: „az a feltevés, hogy egy kormányzat fenn fogja tartani a teljes foglalkoztatottságot egy tőkés gazdaságban, ha tudja, hogyan lehet ezt megtenni — hamis." *(M. Kalecki;* A tőkés gazdaság működéséről. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 201. o.)

[5] Feltéve, hogy a technikai fejlődés semleges, abban az értelemben, hogy nem érinti a tőkekoefficienst. (Lásd a következő pontot!)

hatást szokták az elméletben különválasztani akkor, amikor a *technikai haladás ütemének*, illetve, amikor *a technikai fejlődés jellegének* a hatásáról beszélnek.

Először tegyük fel, hogy a technikai fejlődés során nem változik a termelés tőkeigényessége, s emiatt változatlan marad a tőkekoefficiens is. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a technikai haladás ütemének megváltozása önmagában véve milyen hatást gyakorol a beruházási rátára, s ezen keresztül az I. és a II. osztály arányának alakulására. Az előbbi képletből kitűnik, hogy amennyiben a tőkekoefficiens nem változik, akkor a beruházási ráta együtt mozog a beruházási hányaddal. A beruházási hányad és a technikai haladás ütemének a kapcsolatáról viszont már a P. G. I. kötet alapján sok mindent tudunk.[6]

A beruházási hányad a pótlási és a felhalmozási hányadokra bomlik. A felhalmozási hányad elsősorban az elérni kívánt növekedési ütemtől függ, ez pedig – mint láttuk – hosszú távon függ a népesség növekedési ütemétől. Vegyük most adottnak a növekedési ütem által megkívánt felhalmozási hányad nagyságát! Ebben az esetben a beruházási hányad alakulását a pótlási hányad változása fogja meghatározni. A pótlási hányad – végső soron – attól függ, hogy milyen gyors a technikai haladás. A gyorsuló ütemű technikai haladás hatására gyorsabban avulnak el a termelőberendezések, csökken a gazdasági-erkölcsi kopás időtartama, s emiatt az az élettartam, amely alatt a berendezések gazdaságosan üzemeltethetők. A beruházási hányad növekedése pedig – az adott feltevések mellett – azt jelenti, hogy a technikai haladás gyorsulásakor – változatlan tőkekoefficiens esetén – az I. osztály gyorsabban nő, mint a II. Ez a gyorsabb ütemű növekedés megintcsak arra az átmeneti időszakra vonatkozik, amíg a gazdaság ebben az esetben is egy *új növekedési pályára tért át*, amely mentén magasabb a technikai haladás üteme, s emiatt magasabb lett a beruházási ráta is.

Minden eddigi megállapításunk csak abban az esetben érvényes, ha a technikai haladás nem érinti a tőkekoefficiens nagyságát. Most gondoljuk végig az ettől eltérő eseteket is! Eddig tulajdonképpen – bizonyos értelemben – *semleges technikai haladás* viszonyait tételeztük fel. Mi ennek itt a tartalma? A technikai haladás semlegességének most az a kritériuma, hogy a tőkekoefficiens ne változzon.[7] A technikai haladás tehát – az ütem változásán túlmenően – a tőkekoefficiens alakulásán keresztül is hat a beruházási rátára, illetve a két osztály arányára. A technikai fejlődés folyamatának

[6] Emlékeztetünk arra, hogy a beruházási hányad a beruházásoknak az állótőke-állományhoz, míg a beruházási ráta a beruházásoknak az évi végtermékhez viszonyított arányát jelenti.

[7] A technikai haladás semlegességének ez a felfogása Harrod-tól származik, lásd R. Harrod: Towards a Dynamic Economics... Hickszi értelemben semleges a technikai haladás akkor, ha a tőke határtermelékenysége (T/K) a technikai haladás ütemében növekszik, vagyis a technikai haladás nem érinti a tőke termelési rugalmasságát, amely a tőke határ- és átlagtermelékenységének a hányadosával egyenlő. (Lásd *J. R. Hicks:* The Thecry of Wages. New York, 1948.)

Solowi értelemben semleges a technikai haladás akkor, ha nem változtatja meg a munkakoefficienst (L/T), a munka átlagtermelékenységét, és a munka termelési rugalmasságát, amely a munka határ- és átlagtermelékenységének a hányadosával egyenlő. (Lásd erről *R. Solow:* Technikal Progress, Capital Formation and Economic Growth. A gazdasági növekedés feltételei c. tanulmánykötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.)

ezt az oldalát *a technikai haladás jellegének* nevezik, s viszonylag önálló hatása van a beruházási rátára.

Most azt feltételezzük, hogy a technikai haladás üteme változatlan, s ugyanakkor nem változik a beruházási hányad sem. Ekkor a beruházási rátát kizárólag a tőkekoefficiens alakulása fogja meghatározni. A tőkekoefficiens a termelés és a tőkeállomány hányadosa egyfajta technológia eljáráson belül. Konkrét nagysága úgy alakul ki, hogy a vállalkozók választanak a szóba jöhető technológiai eljárások között. A termelési-technológiai eljárások különböző fajlagos tőkeigényességek mögött az alábbi összefüggés húzódik meg:

$$K/T = \frac{K/L}{T/L},$$

ahol

K/T – az eljárás fajlagos tőkeigényessége,

K/L – a munka technikai felszereltsége,

T/L – a munka termelékenysége.

A fenti képlet azt mutatja, hogy a technikai fejlődés egyrészt megnöveli a munka termelékenységét, másrészt megváltoztatja a tőke/munka arányt, amelyet itt a munka technikai felszereltségének nevezünk. Ennek alapján *a semleges technikai haladás* tartalma úgy is megfogalmazható, hogy amelynek *során a munka termelékenysége és a tőke/munka arány egyforma ütemben változik.*

Ha tehát a technikai haladás semleges, és változatlan ütemű, akkor a gazdaság egy olyan növekedési pálya mentén mozog, amelyen a beruházási ráta állandó, s így nem változik az I. és a II. osztály aránya sem. Az ún. *nem semleges technikai haladás* során különbözőképpen változik a munka termelékenysége és a tőke/munka arány, s emiatt a tőkeigényesség, illetve a tőkekoefficiens sem marad változatlan. Ha most továbbra is feltesszük, hogy a technikai haladás üteme változatlan,[8] akkor *tőkeigényes jellegű a technikai haladás*, ha a tőkeigényesség növekszik, s megemeli a beruházási rátát. *Tőkemegtakarító jellegű a technikai haladás* akkor, ha a tőkeigényesség csökken, s ez csökkenti a beruházási rátát. A nem semleges technikai haladás során tehát a két osztály eltérő ütemben növekszik. A tőkeigényes technikai haladás során az I. osztály gyorsabban nő, mint a II., a tőkemegtakarító technikai haladás során pedig a II. osztály növekszik gyorsabban.

[8] Ebből viszont az következik, hogy a nem semleges technikai haladás esetén a termelés növekedési üteme nem maradhat változatlan. „Nem semleges technikai haladás mellett is megvalósulhat állandó ütemű gazdasági növekedés, de ebben az esetben a technikai haladás üteme időben nem maradhat állandó." *(J. Robinson:* Equilibrium Growth Models. The American Economic Review, 1961. jun.)

A nemzeti jövedelem és a végtermék aránya

Az alábbi képletből kiolvashatjuk, hogy a nemzeti jövedelem és a végtermék arányát részint ugyanazok a tényezők mozgatják, mint az I. és II. osztály arányát, részint egyéb tényezők eltéríthetik őket egymástól.

$$\frac{Y}{Q} = \frac{F+B_n}{Q} = \frac{F}{Q} + \frac{B_n}{Q} = 1 - \frac{B}{Q} + \frac{B_n}{Q},$$

ahol

Y — a nemzeti jövedelem,
Q — a társadalmi végtermék,
B — bruttó beruházás,
B_n — nettó beruházás,
F — fogyasztás.

A nemzeti jövedelem és a végtermék arányát — Y/Q-t — ezek szerint az I. és a II. osztály arányán — a B/Q-n — kívül a felhalmozási ráta — a B_n/Q — is befolyásolja. Mivel a felhalmozási ráta része a beruházási rátának, így *a nemzeti jövedelem és a végtermék aránya attól függően változik másképpen, mint a két osztály viszonya, hogy a bruttó beruházásokon belül miként alakul a pótló és bővítő beruházások aránya.*

A technikai haladás hatása a nemzeti jövedelem és a végtermék arányára

A technikai haladás a beruházási rátán keresztül ugyanolyan irányban változtatja a nemzeti jövedelem és a végtermék arányát, mint a két osztályét. A technikai haladás gyorsulásakor megemelkedik a pótlási hányad és emiatt — ceteris paribus — a végtermék is gyorsabban nő a nemzeti jövedelemnél, feltéve, hogy a technikai fejlődés semleges. Tőkeigényes jellegű technikai haladás esetén a végtermék, tőkemegtakarító jellegű technikai haladás esetén pedig a nemzeti jövedelem növekszik gyorsabban.

Ha nem semleges a technikai haladás, ez megváltoztatja a pótló és a bővítő beruházások arányát is. Feltéve, hogy a termelés növekedési üteme változatlan, a pótlásokhoz képest megemelkedik a nettó beruházások aránya, ha tőkeigényes jellegű, illetve lecsökken, ha tőkemegtakarító jellegű a technikai fejlődés.

Ennek belátásához induljunk ki egy olyan növekedési pályából, amelynek mentén azonos ütemben növekszik a termelés és a termelékenység, az I. és II. osztály, a pótlások nagysága és a bővítéseké. Mi lesz, ha egyszer csak a technikai haladás tőkeigényessé válik? Megemelkedik az *újonnan beruházott* tőkék koefficiense, vagyis a *határ*-tőkeigényesség. Emiatt viszont — feltéve, hogy a termelés növekedési üteme változatlan — felgyorsul a bővítő beruházások növekedése. A pótlások azonban ennél kisebb ütemben növekednek, mert az össztőkének csak egy hányada kerül kicserélésre és a pótlási hányad az erkölcsi-gazdasági kopás gyorsaságának, a kopás pedig a technikai haladás ütemének a függvénye. Ha a technikai haladás üteme nem változott,

a pótlások változatlan ütemben nőnek, ezért a bővítő beruházások súlya nagyobb lesz a pótlásokhoz képest.[9] Emiatt viszont a nemzeti jövedelemnek gyorsabban kell nőnie a végterméknél.

A korábbiakkal ellentétes eredményt kaptunk tehát. A technikai haladás, ha nem semleges, két egymással ellentétes irányú hatásmechanizmuson keresztül befolyásolja nemzeti jövedelem és a végtermék arányát. A tőkeigényes jellegű technikai haladás egyfelől megemeli a bruttó beruházási rátát, ami csökkentőleg hat a nemzeti jövedelem és a végtermék arányára, másfelől megnöveli a bővítő beruházások súlyát a pótlásokhoz képest, ami — magában véve — növeli a nemzeti jövedelem arányát a végtermékhez képest. (Tőkemegtakarító jellegű technikai haladás esetén fordított a helyzet.)

A bővítés és a pótlás arányát meghatározó tényezők

A technikai haladás legyen semleges jellegű! Milyen tényezőktől függ akkor a bővítés és a pótlás aránya? Konstruáljunk egy egyszerű képletet, hogy a kérdésre a korábbiakhoz képest általánosabb válaszhoz jussunk. Tegyük fel a következőket: a pótlások egyenletesen zajlanak le; hosszú távon azonos a növekedési ütem: a gazdaság ráállt egy növekedési pályára. E feltevések mellett bármely év pótlásának és bővítésének a mértéke egyaránt hamar kiszámítható.[10] Legyen C_n az n-edik év tőkeállománya. Az n-edik év bővítő beruházásainak mértékét a termelés növekedési üteme (α) és a termelés tőkeigényessége szabja meg, amikoris az utóbbit a könnyebbség kedvéért egynek vesszük. (Minthogy a technikai haladás semleges, megengedhetünk ilyen feltevést.) Ezek után felírható a következő képlet:

$$B_{n_n} = C_n \cdot (1+\alpha) - C_n = C_n \cdot \alpha,$$

ahol

B_{n_n} — az n-edik év nettó beruházása.

Legyen $C_n = 1000$, a növekedési ütem 4%-os! Ekkor az $n+1$-edik év tőkeállománya $1+\alpha$-szorosa, vagyis 1,04-szerese lesz az n-edik év tőkeállományának. C_{n+1}, tehát 1040-nel lesz egyenlő. Ha ebből levonjuk az n-edik évi tőkeállományt, megkapjuk az n-edik év nettó beruházását, ami 40-nel lesz egyenlő.

A pótlási hányad megállapítása végett vegyük adottnak az erkölcsi kopás időtartamát, ez legyen β év! Így meghatározhatjuk, hogy az n-edik évet követően mennyi

[9] Ha a gazdaság ismét rááll egy növekedési pályára és ennek mentén a technikai haladás ismét semlegessé válik, akkor a pótlások aránya fokozatosan visszaáll a korábbi szintre. Ez azért következik be, mert a határtőke-igényesség nem nő tovább, ám a tőkeállomány kicserélődési ütemének megfelelően fokozatosan megemelkedik az átlagos tőkeigényesség. Ha az átlagos tőkeigényesség elérte a határtőke-igényesség szintjét, vagyis a teljes tőkeállomány kicserélődött, akkor visszaáll a korábbi pótlás aránya a bővítéshez.

[10] A módszer Erdős Tibortól származik, lásd *Erdős T.*; Tőkeigényesség és profitráta. Közgazdasági Szemle 1983/9. 1033. o.

lesz a tőkeállomány növekménye az $n+1$-edik, az $n+2$-edik, ... az $n+\beta$-adik években. Összegezve ezeket a növekményeket megkapjuk, mennyivel növekedett a tőkeállomány az n-edik és az $n+\beta$-adik évek között. Most meg tudjuk mondani, hogy az $n+\beta$-adik évben az előbb kiszámított tőkeállománynövekményből mekkora jut a pótlásra, ez ugyanis az n-edik év nettó beruházásával, azaz $C_n \cdot \alpha$-val lesz egyenlő. Kiszámítható ily módon ezen tőkeállományrész pótlási hányada (kiselejtezési rátája), ami nyilván egyúttal az össztőkeállomány pótlási hányada is. A tőkeállomány nagysága az $n+\beta$-adik évben $C_n \cdot (1+\alpha)^\beta$ lesz. Ebből kell levonnunk az n-edik év tőkeállományát, C_n-t, hogy megkapjuk a tőkeállomány növekményét az n-edik és az $n+\beta$-adik évek között. Ez $C_n[(1+\alpha)^\beta - 1]$ nagyságú lesz. Most már felírhatjuk a pótlási hányadot:

$$\pi = \frac{C_n \cdot \alpha}{C_n[(1+\alpha)^\beta - 1]} = \frac{\alpha}{(1+\alpha)^\beta - 1},$$

ahol

π – a pótlási hányad.

A bővítési hányadot úgy írhatjuk fel, hogy az n-edik év tőkeállományához viszonyítjuk az n-edik év nettó beruházását:

$$\gamma = \frac{C_n \cdot \alpha}{C_n} = \alpha,$$

ahol

γ – a bővítési hányad.

A bővítés és a pótlás keresett arányát most már a bővítési és a pótlási hányadok arányaként kapjuk meg:

$$\frac{\gamma}{\pi} = \frac{\alpha}{\frac{\alpha}{(1+\alpha)^\beta - 1}} = (1+\alpha)^\beta - 1$$

Következtetés: *a bővítés és a pótlás aránya hosszú távon a termelés növekedési ütemétől és az állótőkék erkölcsi kopásának időtartamától függ.* Minél nagyobb tehát a termelés növekedési üteme, illetve az állótőkék gazdaságos élettartama, annál nagyobb a nemzeti jövedelem aránya a végtermékhez képest, miközben egyéb tényezők változatlanok maradnak.

A felhalmozás és a fogyasztás aránya

Bizonyos tényezők hatására a nemzeti jövedelem és a végtermék aránya hosszú távon az I. és a II. osztály arányától eltérően alakulhat. A nemzeti jövedelem két összetevőjének, a felhalmozás és a fogyasztás arányának hosszú távon nincs ilyen relatív „mozgásszabadsága". *Az I. és a II. osztály, valamint a nemzeti jövedelem és a végtermék*

arányokat hosszú távon ugyanazok a tényezők alakítják, mint a felhalmozás és a fogyasztás arányát. A felhalmozás és a fogyasztás arányának a meghatározáttságáról két úton is meggyőződhetünk.

Összefüggéseit a többi fő aránnyal mutatják a következők:

$$a = \frac{\text{I.}}{\text{II.}} = \frac{B}{F} \Rightarrow F = \frac{B}{a}$$

$$b = \frac{B_n}{B_p} \Rightarrow B_n = B_p \cdot b$$

$$c = \frac{B_n}{F} = \frac{B_p \cdot b}{B/a} = \frac{B_p \cdot a \cdot b}{B},$$

ahol

a – az I. és II. osztály aránya,

b – a bővítés/pótlás aránya,

c – a felhalmozás/fogyasztás aránya.

Más módon bár, de a *10.1. ábra* is az újratermelés fő arányainak összefüggését szemlélteti.

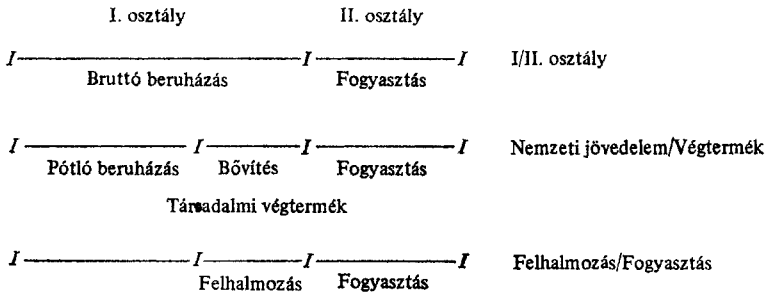

10.1. ábra

A társadalmi végtermék újratermelésének fő arányai közötti összefüggések

Az „aranykori" növekedési pálya

A társadalmi termelés fő arányait meghatározó tényezők alakulásának, kölcsönös összefüggéseik felismeréséhez hasznos elméleti eszköz az „aranykori" növekedési pálya fogalma.[11] A „növekedési pálya" kategóriájával azt fejezzük ki, hogy ha a fő újratermelési arányokat meghatározó tényezők közül egy vagy több hosszú időn keresztül nem változik, akkor a gazdaság egyenletes ütemben növekszik, amelytől

[11] Az elnevezés Joan Robinsontól származik.

tartósan csak a fenti tényezők megváltozása térítheti el. Az „aranykori" növekedési pályák vagy utak mentén a technikai haladás semleges jellegű.

Az aranykori növekedési pályák abban hasonlítanak egymáshoz, hogy mindegyikük mentén a gazdasági növekedés ütemét a technikai haladás és a népesség szaporodási üteme határozza meg. Tekintsük a *10.2. ábrát.*

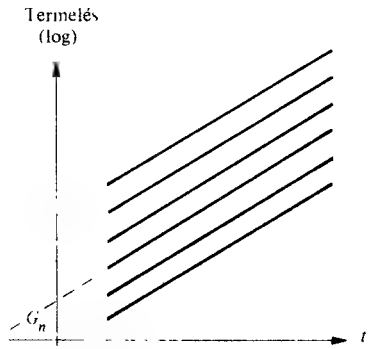

10.2. ábra
Aranykori növekedési utak

Látható, hogy egy gazdaságban egy időben számos aranykori növekedési pálya létezik. Az egyes pályák egymással párhuzamosak, s mindegyikük a technikai haladás és a népesség üteme által meghatározott G_n-ütemben növekszik. Minden egyes pálya mentén azonos G_n-ütemben fokozódik a beruházás, a fogyasztás, a pótlás, a felhalmozás, s így az I. és a II. osztály, a nemzeti jövedelem és a végtermék egyaránt.

Miben különböznek egymástól a növekedési pályák? Mindenekelőtt abban, hogy nem egyformák az egyes pályákhoz tartozó beruházási ráták.[12] Minél magasabban helyezkedik el a növekedési pálya, annál nagyobb a hozzá tartozó beruházási ráta. Ennek következtében szükségképpen eltérnek egymástól az egyes pályákat jellemző fő újratermelési arányok is. Minél magasabban fekszik a növekedési pálya, annál nagyobb az I. és a II. osztály, a végtermék és a nemzeti jövedelem, továbbá a felhalmozás és a fogyasztás egymáshoz viszonyított aránya.

Mitől függ *hosszú távon* az, hogy a gazdaság melyik növekedési pályán helyezkedik el? Az aranykori növekedési pályákon a technikai haladás semleges, ami itt azt jelenti, hogy változatlan a tőkekoefficiens. De a technikai haladás valójában még egy viszonylag hosszabb időszak esetén sem feltétlenül lesz semleges. Minél hosszabb korszakot fogunk át, annál valószínűbb, hogy a tőkemegtakarító szakaszokat semleges, vagy tőkeigényes szakaszok fogják felváltani. Tekintsük a *10.3. ábrát!*

[12] Az aranykori növekedési pályához tartozó beruházási ráta meghatározását lásd például *E. S. Phelps:* The Golden Rule of Accumulation... A gazdasági növekedés feltételei c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1365.

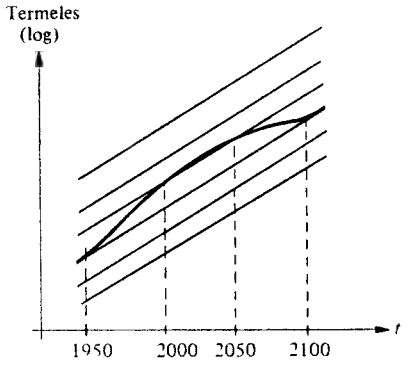

10.3. ábra
A technikai haladás korszakai

A gazdaság helyzetét a növekedési pályák rendszerében távlatilag a technikai haladás jellege határozza meg. Az ábrán három nagy technikai fejlődési korszak különíthető el. 1950-ig semleges a technikai haladás, ettől kezdve tőkeigényessé vált. A század derekától a beruházási ráta növekvő tendenciájú. Emiatt az I. osztály gyorsabban nő, mint a II., a végtermék gyorsabban, mint a nemzeti jövedelem, s a felhalmozás gyorsabban, mint a fogyasztás. A technikai haladás e korszakában az újratermelés fő arányai dinamikusan változnak, s éppen a változásuk a szükségszerű feltétele a gazdasági egyensúly meglétének. Ugyanez vonatkozik — csak fordított előjellel — a 2050 és 2100 közötti időszakra, amikor is a tőkemegtakarító technikai haladás volt a jellemző. (Az ábra irányzatai *fiktívek*, csak a szemléltetést szolgálják!)

A növekedési pályák közötti választás viszonylagos szabadsága rövid időszakban

Amíg hosszú távon a gazdaság helyzetét a különböző növekedési pályák között a technikai haladás jellege határozza meg, addig egy-egy rövid időszakban a gazdaság előtt mint viszonylag szabad választási lehetőségek tárulnak fel az egyes növekedési pályák. A beruházási ráta nagyságát, a termelés tényleges tőkekoefficiensét ui. a rövid távú döntések is meghatározzák. Az uralkodó termelési módtól, vagy a gazdasági mechanizmus konkrét formájától függően persze a gazdaság igen különböző módon választhat a lehetséges növekedési pályák közül. A szabadversenyes kapitalizmusban ez a választás sok, apró „mikrodöntés" eredőjeként zajlott le. Az állami monopolkapitalizmus szakaszán a gazdaságpolitikának jelentős szerepe van a növekedési pálya megválasztásában. A modern tőkés állam ezen kívül számos általa indított fejlesztési-kutatási programon keresztül közvetlenül is befolyásolja a technika fejlődését.

Tőkekoefficiens és beruházási ráta

A különböző aranykori pályák mentén mások és mások a beruházási ráták és a tőkekoefficiensek. Milyen jellegű a beruházási ráta és a tőkekoefficiens viszonya, melyik határozza meg a másikat? Ezt a kérdést egy másik inspirálta: mekkora a növekedési pályák közötti választás szabadsága? Ha ugyanis a tőkekoefficiens nagyságát alapvetően a beruházási ráta szintje határozza meg, akkor a választás szabadsága igen nagy mértékű; ha viszont a beruházási ráta függ a tőkekoefficienstől, akkor a választási szabadság viszonylag csekély.

Tételezzük fel azt, hogy a gazdaság aranykori úton fejlődik[13] és egy időpontban megemelkedik a beruházási ráta. Megemelkedik vajon a tőkekoefficiens is? A beruházási ráta attól lett magasabb, hogy a tőkés vállalkozók tőkeigényesebb termelési eljárásokra tértek át. De meddig mehetnek el a tőkeigényesebb eljárások alkalmazásában? Választási lehetőségeiket a technikai fejlődés jellege határolja be. Mivel a magasabb beruházási ráta folytán a tőkeállomány növekedése most meghaladja a termelés növekedési ütemét, egy munkásra nagyobb tőkeállomány jut (megnő a munka technikai felszereltsége). Ha azonban a technikai haladás tőkemegtakarító jellegű, akkor ez a nagyobb tőke/munkaarány mellett nem teszi lehetővé a tőkeállomány teljes kihasználását. A kihasználatlan kapacitások léte azonban összeegyeztethetetlen az aranykori növekedési pályával, a gazdaság tehát letér róla. Szükségszerű-e vagy nem, hogy ugyanerre a növekedési pályára visszatérjen? *A technikai fejlődés jellege olyan meghatározottság, amely több növekedési pályán való növekedést tesz lehetővé, egy sávot jelent. Egy-egy sávon belül a beruházási ráta változtatásával befolyásolni lehet a tőkekoefficiens nagyságát, de a sávokon kívül csak olyan termelési eljárások találhatók, amelyek az adott körülmények között csak gazdaságtalanul alkalmazhatók.*

Most nézzük meg a fordított irányú összefüggést! Hogyan hat a tőkekoefficiens megváltozása a beruházási rátára? A technikai ismeretek adott szintje azt jelenti, hogy a vállalkozók számára adottak azok a különböző tőke/munka arányokat jelentő termelési eljárások, amelyek gazdaságosan alkalmazhatók. A technika fejlődése során egyes eljárások elavultak, kiesnek a számításba jöhető eljárások köréből, illetve újak jelennek meg. Az új technikai eljárások tőke/munka aránya eltérhet a korábbiaktól. Ezzel megváltoznak azok a keretek, amelyeken belül a tényleges tőkekoefficiens — többek között a beruházási ráta hatására — kialakulhat. Ilyen értelemben tehát *a tőkekoefficiens mozgását a technikai fejlődés határolja be, s ezek a határok nem függnek a beruházási ráta alakulásától.*

[13] Az itt következő elemzés *K. Oppenländer* és *C. Weizsäcker* munkája, amelyet Mátyás Antal interpretációjában közlünk, lásd *Mátyás Antal:* A polgári közgazdaságtan története... Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 547–548. o.

A felhalmozás aranyszabályai

Ha a társadalomnak módja nyílik – az állam közvetítésével – beleszólni a növekedési utak közötti választás kérdésében, akkor lehetséges, hogy az a szempont kerül előtérbe, hogy melyik növekedési pálya biztosítja viszonylag a legnagyobb összfogyasztást. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a növekedési pályákat![14]

Tegyük fel, hogy egy gazdaság előtt t_0 időpontban a *10.4. ábrán* feltüntetett növekedési pályák állnak, amelyek egyaránt gazdaságosan alkalmazhatók.

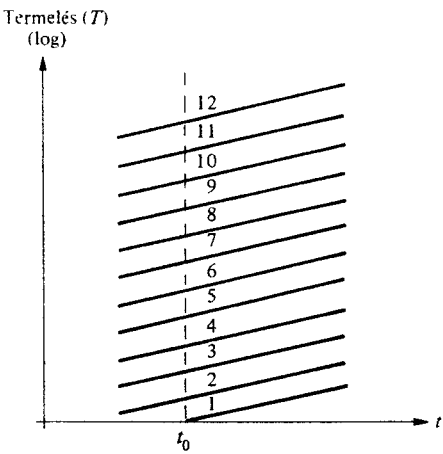

10.4. ábra
Növekedési pályák

Határozzuk meg azt a beruházási rátát, amely a hozzátartozó növekedési pálya mentén – az adott helyzetben – az összfogyasztás maximumát fogja nyújtani. A feladat egy optimalizálási probléma, amelyet a határelemzés alkalmazásával lehet megoldani. Az egyes aranykori növekedési pályák mentén az egy főre jutó tőke és az egy főre jutó termelés, azonos ütemben nőnek, ezért a határelemzés itt nem alkalmazható. Ha viszont bármely időpontban keresztmetszetszerűen aranykori útról aranykori útra haladunk, a beruházási ráta növekedésével együtt nő az egy főre jutó tőke, ellenben az egy főre jutó termelés kisebb ütemben növekszik.[15] A *10.5. ábrán* azt mutatjuk be, hogy az alacsonyabb növekedési pályáról a magasabbra való áttérés során az egy főre jutó tőke növekedése mennyire növeli az egy főre jutó termelést.

[14] Az optimális beruházási rátát, illetve a felhalmozás aranyszabályát egyidőben több közgazdász is hasonlóképpen határozta meg, többek között J. Robinson, E. Phelps, C. Weizsäcker és mások. Phelps elemzése magyar nyelven is olvasható, lásd „A gazdasági növekedés feltételei" kötetben. Külön figyelmet érdemel Jánossy Ferenc eljárása, amely eredeti elemeket is tartalmaz, lásd *Jánossy Ferenc:* A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

[15] Vö. *E. S. Phelps:* i. m. 270. o. Lásd *Mátyás A.:* i. m. 514. o.

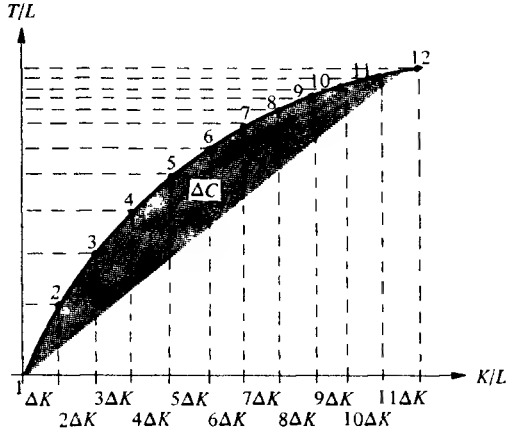

10.5. ábra

Az egy főre jutó termelés alakulása az egy főre jutó tőkeállomány függvényében, t_0 időpontban az egyre magasabb növekedési pályákra való áttéréskor

Az 1. pályáról a 2.-ra való áttérés során K/L növekménye legyen ΔK. A T/L növekményét az egyes növekedési pályák tőkeigényességének ismeretében számíthatjuk ki. A növekedési pálya mentén az átlagtőke-igényesség egyenlő a határtőke-igényességgel. Ez utóbbi reciproka (a tőke határhatékonysága) azt fejezi ki, hogy a tőke egységnyi növekedése mekkora növekedést okoz a termelésben. Jelöljük a tőke határhatékonyságát $\partial T/\partial K$-val! Ha a tőke ΔK-val nő, akkor a termelés $\Delta K \cdot \partial T/\partial K$-val bővül. A T/L növekménye szintén ennyi, ha K/L növekménye ΔK. A termelési növekményből akkora részt kell felhalmozni, amely biztosítja, hogy ΔK G_n-ütemben nőjön. A felhalmozás nagysága tehát $\Delta K \cdot G_n$ lesz. A ΔT-ből fennmaradó rész adja a fogyasztás növekményét, azaz

$$\Delta C = \Delta K \cdot \partial T/\partial K - G_n \cdot \Delta K.$$

Ha most a 2. pályáról áttérünk a 3-dikra, ahol nagyobb a tőkeigényesség, s ezért alacsonyabb a tőke határhatékonysága, emelkedik a beruházási ráta. Kisebb lesz tehát az egy főre jutó termelés növekménye, ΔT. Nem változik azonban a felhalmozás nagysága, mert az áttérés során K/L ismét ΔK-val nő, s ennek aranykori ütemű növekedéséhez ismét $G_n \cdot \Delta K$ nagyságú felhalmozás szükséges. A termelés csekélyebb növekményének és a felhalmozás ugyanakkori növekményének különbsége most kisebb fogyasztásnövekményt ad; ΔT és $G_n \cdot \Delta K$ közeledik egymáshoz. Továbbhaladva a 3. pályáról a 4-dik, majd az 5-dikre, s így tovább, a termelés növekménye egyre kisebbedik, s eközben változatlan marad a felhalmozás növekménye. Ameddig a különbségük – a fogyasztásnövekmény – pozitív, addig az összfogyasztás emelkedik. A fogyasztás azon a pályán éri el a maximumát, amelynél $\Delta C = 0$. Ekkor $\Delta K \cdot \partial T/\partial K = G_n \cdot \Delta K$, vagyis $\partial T/\partial K = G_n$. Megfogalmazhatjuk tehát a felhalmozás első arany-

szabályát. *Az összfogyasztás azon a növekedési úton lesz maximális, amelynek mentén a tőke határhatékonysága az aranykori növekedési ütemmel egyenlő.* Ez a sajátosság esetünkben a 11. pályát jellemzi.

Az ehhez az úthoz tartozó beruházási ráta nagyságát az alábbi módon lehet kiszámítani. Tudjuk, hogy az optimális növekedési pályához tartozó tőke-határhatékonyság az aranykori növekedési ütemmel egyenlő:

$$\frac{\partial T}{\partial K} = G_n .$$

Az egyenlet mindkét oldalát megszorozzuk az átlagtőke-igényességgel:

$$\frac{\partial T}{\partial K} \cdot \frac{K}{T} = G_n \cdot \frac{K}{T} .$$

Az egyenlet jobb oldalán a tőkeállomány növekménye ($G_n \cdot K$), az aranykori ütemet biztosító felhalmozás és a termelés aránya azaz az aranykori felhalmozási ráta (B_n/T) szerepel. A bal oldalt átrendezve kapjuk:

$$\frac{K}{T} : \frac{\partial K}{\partial T} = \frac{B_n}{T} .$$

Ebből következtethetünk a felhalmozás második aranyszabályára: *a maximális összfogyasztást nyújtó növekedési pályán a felhalmozási ráta egyenlő az átlag- és a határtőkeigényességek hányadosával.*

A bal oldalt másképpen átrendezve kapjuk:

$$\frac{\partial T}{\partial K} : \frac{T}{K} = \frac{B_n}{T} .$$

A bal oldal most nem más, mint a tőke termelési rugalmassága, amely a tőke határ- és átlaghatékonyságának a hányadosa. A felhalmozás harmadik aranyszabálya: *az optimális felhalmozási ráta egyenlő a tőke termelési rugalmasságával.*[16]

A profitráta alakulásának tendenciájáról

A gazdasági növekedés és a profit közötti arány a tőkés termelési mód egyik alapkérdése. A profit realizálása össztársadalmi szinten bővítő beruházásokat feltételez, ezért kellett az előző pontban megnéznünk, hogy milyen tényezők határozzák meg a beruházások viszonylagos alakulását hosszú távon. Ezek a tényezők egyben korlátokat szabnak a tőkés kizsákmányolás fokozásának is. *A gazdasági növekedés egyfelől tehát makroökonómiai feltétele a profit realizálásának.*

[16] A felhalmozás aranyszabályaival – egyebek mellett – Mátyás Antal is foglalkozott idézett elmélettörténeti munkájában.

Ugyanakkor persze az egyes tőkés termelőegységek szintjén az összefüggés fordítva jelenik meg. Az egyes tőkés vállalatok a profit realizálásának eddigi és várható alakulását tekintik az általuk megvalósított és megvalósítandó beruházások meghatározó előfeltételének. Míg az össztőkés szintjén a profit alakulása a következmény és a beruházásoké az ok, addig az egyes tőkés számára fordítva: a profit(ráta) alakulása az ok és a beruházásoké a következmény. De bármelyik szintről is legyen szó, jogos a felvetés: mitől függ a profitráta hosszú távú alakulása? Mivel az egyes vállalatok számára a profitráta alakulása az egyik meghatározó mozzanata annak, hogy milyen szinten valósítja meg az újratermelést, ezért a kérdés analóg azzal, hogy: erősödik, vagy gyengül-e hosszú távon a tőkés gazdaság fejlődésének motorja: a profitmotívum? Igaz-e a profitráta csökkenő tendenciájáról szóló tétel? S ha igen, lehet-e ebből arra következtetni, hogy a tőkés termelési mód — hajtóerő híján — történeti távlatokat tekintve az abszolút stagnálás, s ezzel a rendszer végzetes válsága felé sodródik?

A profitráta fogalmának kiterjesztése makrogazdasági szintre

Mindenek előtt tisztáznunk kell, mit is vizsgálunk! Vegyük elő újra a II. fejezetben használt kategóriát!

$$p' = \frac{m}{c+v},$$

ahol

p' — a profitráta;
m — adott időszakban realizált értéktöbblet;
c — adott időszakban átlagosan lekötött állandó tőke;
v — adott időszakban átlagosan lekötött változó tőke.

A profitráta képletében az adott időszak átlagosan lekötött össztőkéjére jutó értéktöbblet nagysága fejeződik ki. Ez a képlet minden további nélkül értelmezhető az egyes tőkés vállalat szintjén vagy egy egész ágazat szintjén, de már az össztőkére nézve nem lenne célszerű azt minden további nélkül alkalmazni. Ugyanis *az egyes tőkésre nézve más a tartalma a „lekötött tőke"-nek, mint az összes tőkésre együttesen.* Egy tőkés vállalatnak tőkét kell lekötnie termelési eszközök, eladatlan árukészletek formájában és pénz formában. Az első két formában történő tőkelekötésnek ugyanaz a jelentése mikro-, mint makroszinten. A termelési eszközökben, illetve eladatlan árukban történő tőkelekötés össztársadalmi szinten úgy adódik, hogy összegeződnek az egyes tőkés vállalatok termelő- és árutőkelekötései. Ám a pénzformában történő tőkelekötéseket már hiba volna egyszerűen összegezni, és ilyen értelmet tulajdonítani az összes pénztőkelekötésnek. Nézzük meg, hogy mi is az egyes tőkés pénz-tőkelekötésének a tartalma!

Először is, a pénztőkelekötés valójában pénzmegtakarítás, azaz, tőkés vállalat olyan pénzbevétele, amelyen sem termelési eszközöket, sem pedig fogyasztási cikkeket nem

vásárolnak – legalábbis az adott időszakon belül nem. Ám a 9. fejezetben láttuk, hogy az egész tőkés osztály, összes pénzformában levő tőkéje (vagyona) nem nőhet saját megtakarításai következtében, mert a pénzmegtakarítás egyik helyen eladósodást feltételez, más helyeken – adott nagyságú összes beruházási és fogyasztási kiadást feltételezve. Ilyen körülmények között a tőkés osztály pénzvagyona nem változik saját megtakarításai miatt: amennyivel megnő egyes tőkés pénzvagyona, annyival nő meg más tőkések tartozása. Az egész tőkésosztály szintjén tehát értelmetlen összegezni az egyes tőkés vállalatok pénzmegtakarításait, mert a tartozások és a megtakarítások változásai kiegyenlítik egymást. Ilyen értelemben tehát az egész tőkésosztálynak nem lehet lekötött pénztőkéje.[17]

Ha most a profitrátát az össztőkére vetítve akarjuk felírni, akkor nem vehetjük figyelembe a pénzformában lekötött tőkeelemeket. Nincs ilyen gond az állandó tőkeelemekkel, annál inkább a változó tőkével! A jövőbeni munkabérfizetésre a jelen időszakban félretett pénztőke megtakarítás, de csak az egyes vállalat szintjén, de nem az össztőkére nézve. Ezért a profitráta nevezőjében nem szabad figyelembe venni.

Össztársadalmi szinten a realizált értéktöbblet kifejezhető meghatározott kiadások segítségével. Az előző fejezetben láttuk, hogy bármekkora legyen is az összes megtermelt értéktöbblet – ebből adott időszakban az egész tőkésosztály csak saját nettó beruházási és fogyasztási kiadásaival megegyező nagyságú profitot realizálhat (eltekintve egyelőre a papirosprofittól).

A profitráta alakulásának vizsgálata „tiszta modellben"

Figyelembe véve az előzőekben megfogalmazott, a makrogazdasági szintű profitnagyságra vonatkozó fejtegetéseket, a profitráta képletét így is felírhatjuk:[18]

$$p' = \frac{I+f}{C},$$

ahol

I = a nettó beruházás;
C = a tőkeállomány;
f = tőkés fogyasztás.

[17] A pontosság megkívánja, hogy közzétegyük: ez az állítás ilyen formában csak akkor igaz, ha nem aranypénzek forognak. Ha ugyanis aranypénzek forognak (s nem annak különböző helyettesei), akkor az *aranypénz*bevétel megtakarítása része lesz az össztőkelekötésnek is. Ám ebben az esetben a pénzmegtakarítás az egyik tőkésnél nem jelenthet eladósodást más tőkéseknél – ezért más tőkéseknek ugyanilyen nagyságban vissza kell fogniok beruházási és fogyasztási kiadásaikat. Emiatt csökkenteniük kell a nem pénzformában lekötött tőkéjük nagyságát. Így ismét csak az adódik, hogy az összes tőkelekötés nem növekedhet az egyes tőkésvállalatok pénzmegtakarításai által.

[18] Hasonló szellemben tárgyalja a kérdést *Erdős Tibor:* Tőkeigényesség és átlagprofitráta (Közgazdasági Szemle, 1980/9.) és a „Gazdasági növekedés és profitráta" (Közgazdasági Szemle, 1981/3.) c. cikkében.

A fenti képlet felírható így is: $\frac{I}{C}+\frac{f}{C}$. A további egyszerűsítés végett egyelőre tekintsünk el a tőkések személyes fogyasztásától is, és tételezzük fel, hogy a tőkések kiadásai — az elhasznált c pótlásán és a bérek kifizetésén kívül — csak felhalmozási kiadásokból állnak. Tekintsünk el a készletekben (anyagokban, félkész termékekben és készárukban) lekötött tőkéktől, és csak a lekötött *állótőkét* vegyük figyelembe. Így a $\frac{I}{C}$ a nettó állótőke-beruházások aránya a lekötött állótőkéhez képest, ahol mind az f-t, mind a c-t értékén vagy természetes áron vesszük számításba. s ez fogja kifejezni — feltevéseink mellett a profitráta nagyságát.

A profittört nevezőjét (a C-t) a beszerzési értékére vesszük, vagyis eltekintünk attól, hogy a termelékenység növekedése a korábban beszerzett állótőkék értékét csökkenti. Az elavulás és a pótlás értéknagyságát is az állótőkék beszerzési, könyv szerinti bekerülési értékéből kiindulva állapítjuk meg. Eltekintünk az inflációs áremelkedésből származó bonyodalmaktól is.

Tőkeigényesség és átlagprofitráta

Az $\frac{I}{C}$ tört értéke a termelés tőkeigényességének változásától függően alakul, feltéve, hogy a termelés növekedési üteme változatlan. Ha a termelés tőkeigényessége — a konjunkturális ingadozástoktól[19] függetlenül — növekedni kezd, akkor a nettó beruházásoknak is gyorsabban kell növekedniük a termelésnél, hiszen a lekötött tőkék állománya csak ezek következményeként emelkedhet. A beruházásoknak éppen ezzel a termelésnél gyorsabb növekedésével indul meg a tőke/termelés hányados emelkedése.

De ez fordítva is igaz. A növekvő tőkeigényesség a nettó beruházásoknak mind a termeléshez, mind a lekötött tőkéhez viszonyított gyorsabb növekedését indítja el, vagyis ekkor emelkedik az $\frac{I}{C}$ érték (tehát a profitráta) is. A C (a lekötött tőkeérték) „stock" nagyság, sok év beruházásának összesített eredménye, a nettó beruházás pedig „flow" nagyság. A „stock" nagyság a „flow" nagyság növekedése útján emelkedik, de — növekvő tőkeigényesség esetén — a „stock" százalékos növekedése sokkal kisebb, mint a „flow" nagyságáé, s így $\frac{I}{C}$ is emelkedik.

[19] A tőkeigényesség függhet a termelés konjunkturális ingadozásaitól is. A jó konjunktúrában a tőke/termelés hányados rendszerint jóval kisebb, mint a válság és a pangás időszakában. E változásoktól eltekintve a termelés tőkeigényességének makroszintű emelkedésére vezethet sok más mellett: a termelekenység lassúbb novekedése vagy romlása a beruházási javakat termelő szektorban, a fogyasztási cikkeket termelő szektorhoz képest: a gyenge érdekeltség a tőkejavakkal való takarékoskodásban: a termelés szerkezeti eltolódása a nagyobb állótőkeigényű iparágak, szektorok felé: a környezetvédelmet szolgáló tőkeberuházások arányának megemelkedése; a technikai fejlődés természetétől függően bekovetkező tőkeigényesség-növekedés stb.

Nyilvánvaló azonban, hogy a makrogazdasági szintű profitráta növekvő tőkeigényesség okozta emelkedése mulandó jelenség, mert a tőkeigényesség növekedése is véges. Előbb-utóbb a tőke/termelés hányados növekedése véget ér, s kezdődhet a csökkenés folyamata, mely során a profitráta is csökkenni fog. A termelés tőkeigényességének sem a növekedése, sem pedig csökkenése nem tart a végtelenségig: a nettó beruházások növekedése nem haladhatja meg állandóan a termelés növekedését, és nem is maradhat le mögötte állandóan.

Tekintettel arra, hogy minden lekötött c a beruházásokból ered, a tőkeigényesség növekedése végül is teljes mértékben érezteti hatását a lekötött tőkékben. Ha a tőkeigényesség megkétszereződik, akkor emiatt – a termelés változatlan növekedési ütemét feltételezve – az I is kétszeresére emelkedik, s ha a többi tényező nem változik, az I ilyen növekedésének hatására végső soron a C is megkétszereződik. Amikor ez bekövetkezik az $\frac{I}{C}$ történtéke a kiindulópontra tér vissza!

A profitráta kellően hosszú idő elmúltával olyan nagyságnál állapodik meg, amely független a termelés tőkeigényességének színvonalától. *A profitráta ugyanis a tőkeigényességnek nem a szintjétől, hanem mozgásirányától függően változik.* Adott tőkeigényesség esetén a profitráta magasabb is és alacsonyabb is lehet, mert nagyságát – hosszú távon – más tényezők határozzák meg.

A tőkeigényesség és az átlagprofitráta közötti összefüggés lényege tehát az, hogy

a) a fokozódó tőkeigény a profitráta növekedésére vezet;[20]

b) az állandósult magas tőkeigényesség azonban nem vezet magasabb profitrátára, mint a termelés állandósult csekélyebb tőkeigényessége. A profitráta alakulására – makrogazdasági síkon – nem a tőkeigényesség *szintje*, hanem a *változása* van kihatással.

Újból leszögezzük, hogy a tőkeigényesség változása és az átlagprofitráta közötti összefüggések csak akkor igazak, ha a termelés növekedési üteme változatlan. Ez a feltevés valószínűleg nem lehet reális, mert a tőkeigényesség növekedése kiválthatja a növekedési ütem csökkenését, s ezért a profitráta átmenetileg nem biztos, hogy megemelkedik. Vagy fordítva: a csökkenő tőkeigényesség egyet jelent a tőke növekvő hatékonyságával, ami viszont a termelés fokozódó ütemű növekedéséhez vezethet. A változatlan növekedési ütem feltevése logikai szükségszerűség, s csak az a célja, hogy a tőkeigényesség változásának a hatását tisztán láthassuk. A következő alpont-

[20] Az összefüggés igazi jelentésének megértéséhez tudni kell, hogy a marxista szakirodalom az átlagprofitráta süllyedő irányzatát – Marx nyomán – általában az alábbiak szerint szokta magyarázni; a profitráta a tőke szerves összetételével fordítottan, a kizsákmányolás fokával pedig egyenesen arányos. A tőke szerves összetételének növekedése hosszabb távon nem ütközik korlátokba. Az értéktöbbletráta emelkedésének azonban – az osztályharcból következően – szigorú korlátai vannak. Ebből adódik a profitráta süllyedő tendenciája. Megszorításként hozzá szokták tenni, hogy számos tényező (mint pl. az anyagtakarékosság, s általában a takarékoskodás az állandó tőke elemeivel) fékezheti a tőke szerves összetételének emelkedését. Mindazonáltal az átlagprofitráta alakulására mégis a süllyedés a jellemző.

ban, amikor a termelés növekedési ütemének és a profitrátának a kapcsolatát fogjuk elemezni – ugyanezen okból a tőkeigényesség változatlanságát fogjuk feltételezni.

A termelés tőkeigényességének változása csak középtávon alakítja jelentősen a profitrátát. Hosszú időszakban a termelés tőkeigényessége érdektelen a profitráta színvonala szempontjából; csökkenéséből nem lehet levezetni a profitráta hosszú időszakra értelmezett süllyedését. Ha a termelés tőkeigényessége hosszú idő múltán háromszor akkora, vagy harmadakkora, mint régebben volt, a profitráta nagyságát kifejező tört számlálója és nevezője is háromszoros vagy egyharmadnyi lesz: így $\frac{I}{C}$ nagysága független a tőke/termelés hányados nagyságától.

Makrogazdasági síkon az állandó tőkével való takarékoskodás nem növeli a profitrátát, illetve nem mérsékli süllyedését! Mikrogazdasági síkon valóban az állandó tőkével való takarékoskodás az egyes vállalat (egyéni) profitrátáját növeli, de nem az általános profitrátát. Az egyes vállalatban a lassabban növekvő lekötött tőke emelkedő vállalati profitrátát eredményezhet. A takarékoskodás nem azt jelenti, hogy a meglevő lekötött tőke egy részét „kidobják" – ekkor valóban „nőne" a profitráta –, hanem azt, hogy a meglevőt jobban kihasználják, ezért relatíve kevesebb lehet egy adott árbevétel eléréséhez szükséges felhalmozás, azaz nagyobb lehet az adott vállalat profitrátája is. A bonyodalom azonban akkor lép be, amikor minden vállalat (ágazat) vagy a vállalatok túlnyomó többsége úgy takarékoskodik az állandó tőkével, hogy végeredményben makrogazdasági síkon is csökkenti a felhalmozás nagyságát. A csökkenő arányú felhalmozás az átlagprofitrátát kezdetben csökkenti, pontosan ugyanúgy, mint a tőkeigényesség csökkenésének kezdete esetében. A lekötött tőkeérték azonban fokozatosan a viszonylag alacsonyabb – de már tovább nem csökkenő – felhalmozás értékéhez igazodik. Emiatt a profitráta az eredeti szintig emelkedik. Mikor ez bekövetkezik a profitráta már nem változik.

Összefoglalva leszögezhető, hogy makrogazdasági síkon a termelés tőkeigényessége rövid időszakokban hol emelkedik, hol pedig csökken, a változása kihat az átlagprofitráta alakulására is. Hosszabb távon viszont *a termelés tőkeigényességének* alakulása nem mutat semmilyen tendenciát, így *mozgásából az átlagprofitráta hosszú távú tendenciája nem vezethető le.*

Gazdasági növekedés és profitráta

Ha továbbra is eltekintünk a tőkés személyes fogyasztástól $\left(\frac{f}{C}\text{ tényezőtől}\right)$ és változatlan tőkeigényességet tételezünk fel, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy *a profitráta nagysága a termelés növekedési üteméhez igazodik!* Itt most nem törődünk azzal, hogy a termelés növekedési üteme mennyi minden tényezőtől függ, csupán feltételezünk egy adott ütemet! Ebben az esetben I aránya C-hez – a lekötött állótőkék értékéhez – képest akkora, amekkora a termelés feltételezett növekedési üteme. Ha

pl. 10%-os a növekedési ütem, akkor $\frac{I}{C}$ is 10%-os lesz. (Ha a termelés tőkeigényessége nem változik!) A 10%-os $\frac{I}{C}$ pedig – mert eltekintettünk f-től – 10%-os profitrátát jelent. Azaz – feltételezéseink mellett – a profitráta akkora, amekkora a növekedés üteme!

A valóságban természetesen rövid vagy középtávon az átlagprofitráta ingadozásait több tényező váltja ki. Ilyenek pl. a tőkeigényesség és a beruházások hullámzásai, a konjunkturális-dekonjunkturális kilengések stb. Ha ezek a tényezők nem változnának, az átlagprofitráta mozgása pontosan megegyezne a gazdasági növekedés ütemével.[21]

Az említett tényezők változásai nyilvánvalóan adott növekedési ütem mellett is ingadoztathatják az átlagprofitrátát. Az átlagprofitráta nagysága nemcsak a növekedési ütem, tehát a $\frac{I}{C}$ alakulásától, hanem az $\frac{f}{C}$-től is függ. Eddig ettől eltekintettünk, de most ezt a tényezőt is figyelembe vesszük, hiszen az átlagprofitrátát a tőkésosztály személyes fogyasztása is befolyásolja, ezért az mindig magasabb a növekedési ütemnél.

A tőkések személyes fogyasztása és a profitráta

Az ún. „tiszta modellben" a tőkésosztály profitja sem nagyobb, sem kisebb nem lehet, mint csakis $(I+f)$. Az átlagprofitráta tehát annyival haladja meg a gazdasági növekedés üteme által meghatározott $\frac{I}{C}$ nagyságát, mint amennyi a tőkésosztály személyes fogyasztásának aránya a lekötött C-hez képest $\left(\frac{f}{C}\right)$. A profitráta most nemcsak $\frac{I}{C}$, hanem $\frac{I}{C}+\frac{f}{C}$ lesz. Ha például I C-hez viszonyítva (a növekedés ütemének megfelelően!) 10%-os, és a tőkésosztály személyes fogyasztása C-hez képest szintén 10%-os, az átlagprofitráta 20%-ot ér el. Minél nagyobb arányú a tőkésosztály személyes fogyasztása a lekötött tőkék, illetve a felhalmozás értékéhez képest, annál nagyobb mértékben haladja meg a profitráta a növekedés üteme által behatárolt magasságát.

Ha a tőkés személyes fogyasztása rugalmatlan, vagyis lassabban növekszik mint a nemzeti jövedelem, *akkor ez (változatlan tőkeigényesség esetén) az átlagprofitrátát süllyedő irányzatúvá teszi.* Változatlan tőkeigényesség esetén a beruházás a termeléssel azonos ütemben nő, amíg a rugalmatlan tőkés fogyasztás mind a termeléshez, mind a tőkéhez képest lassabban emelkedik, ezért a profitrátának süllyedő irányzatúnak kell lennie.

[21] Erről az összefüggésről ír több ismert közgazdász, mint például: *J. Robinson, E. S. Phelps, T. W. Swan* és még más szerzők.

Ha a gazdasági növekedés üteme állandó, akkor $\frac{I}{C}$ hosszú időszakban változatlan nagyságú (a tőkeigényesség változása csak átmenetileg változtatja meg a profitrátát). Változatlan $\frac{I}{C}$+csökkenő $\frac{f}{C}$ együttesen süllyedő $\frac{I+f}{C}$ átlagprofitrátát eredményez!

Nyilvánvaló, hogy az átlagprofitráta csak időlegesen csökkenhet le a gazdaság növekedés ütemére, mert f mindig pozitív nagyság. Változatlan növekedési ütemet és változatlan tőkeigényességet feltételezve, a profitráta süllyedésének mértéke attól függ, hogy mennyire rugalmatlan a tőkés személyes fogyasztás, és hogy mekkora f aránya az összprofiton felül. Ha az f aránya, valamint a tőkés fogyasztás rugalmatlansága nem túl nagy, akkor adott növekedési ütem esetén a profitráta is csak nagyon szerény mértékben csökken.[22] Emiatt a rugalmatlan tőkés fogyasztás *nem állíthat lényeges korlátot sem a felhalmozás, sem a növekedés elé.*

A profitráta makrogazdasági vizsgálata „kibővített modellben"

A fentiek alapján képet kaptunk arról, hogy – „tiszta modellben" – makroszinten hogyan alakul az átlagprofitráta rövid vagy hosszú távon. Most adjuk fel a kapitalizmus „tiszta modelljét", pontosabban „bővítsük" ezt a modellt azzal, hogy figyelembe vesszük a költségvetés és a külkereskedelem egyenlegének, valamint a bérből élők megtakarításának szerepét. Tudjuk, hogy makrogazdasági szinten ezek a tényezők befolyásolják a realizált profit nagyságát.[23] Most azt is látjuk, hogy hatással vannak az átlagprofitráta alakulására is, mégpedig elsősorban rövid időszakban, s hogy miattuk is eltér a profitráta felfelé vagy lefelé a hosszú távú növekedési ütem, valamint a tőkekoefficiens változása által meghatározott $\frac{I}{C}$ plusz az $\frac{f}{C}$ nagyság által behatárolt színvonaltól.

A profitráta további tényezői

a) Az állami költségvetés deficitje mérsékelheti a profitráta esését, szufficitje pedig a profitráta emelkedését. Rövid időszakban a költségvetés soha nem kiegyenlített, ezért függ tőle a profitráta színvonala és mozgása is. A modern tőkés világban több olyan ország van, ahol hosszabb időszakban is nagyarányú a költségvetési deficit,

[22] *Erdős Péter:* „Bér – profit – adóztatás" c. művében a profitráta süllyedését a tőkések személyes fogyasztásának rugalmatlan növekedéséből vezette le: Molnár Ferenccel közösen megírt, s már idézett tanulmányukban az Egyesült Államok gazdaságára vonatkozóan becslést is adtak a tőkés fogyasztás nagyságáról és rugalmatlanságáról.

[23] Az előző fejezetben kifejtettük, hogy $(I+f)$ mindig az anyagi profit nagyságát jelenti, de a makrogazdasági profit – az anyagi részén kívül, amely sok szempontból döntő – még papírosprofitot is tartalmaz, amelynek alakulása a szóban forgó tényezőktől függ.

s alig fordul elő kiegyensúlyozott vagy éppen szufficites költségvetési év. A túlköltekezés elkerülhetetlensége elsősorban az állam anticiklikus küzdelméből, fegyverkezési politikájából, s az állami gépezet felduzzasztásából adódik. Feltehetően ez képezi a tőkésosztály papirosprofitjának egyik fő forrását. Az utóbbi években több tőkés országban is a költségvetési kiadások egyes tételeinek visszafogására törekszenek a hadikiadások fokozása mellett. Ilyenkor még ellentmondásosabb a deficites költségvetési politikának hatása a gazdasági életre. Ezért csak általánosságban mondható, hogy minél hosszabb időszakot veszünk, annál kevésbé jelentős a költségvetés hatása[24] a profitrátára, hiszen nem lehet feltételezni az állami eladósodásnak olyan folyamatát, amely a végtelenségig fokozódhat.

b) A külkereskedelmi mérleg is számottevő többletet vagy hiányt mutathat, sőt egy-egy országban ez viszonylag tartós is lehet. Aktívuma a profitrátát esetenként erőteljesen növeli, passzívuma pedig csökkenti. Megint azt kell mondani, hogy vannak fejlett tőkés országok, ahol nagyarányú a külkereskedelmi mérleg többlete, de az országok egy része a fejlett tőkés világban is jelentős és krónikus hiánnyal zárja évi külkereskedelmi mérlegét. Elméletileg azonban sem jelentős többlet, sem pedig a hiány nem tartható sokáig, ezért a külkereskedelmi mérleg is elsősorban rövid időszakban befolyásolja a profitrátát. Hosszú időszakban jelentéktelen a külkereskedelmi mérleg szerepe az átlagprofitráta alakulásában.

c) Hasonlót állapíthatunk meg a bérből élők megtakarításáról vagy túlköltekezéséről. A bérből élők megtakarítása a profitrátát csökkenti, túlkiadása — például vásárlásainak növelése az évi bér fölé fogyasztói hitelek felvétele útján — a profitrátát növeli. Ezután azonban feltehetően kiegyenlítődés történik, ezért a bérből élők sok évi költekezése nagyon közel esik a sok évi bérhez.

A forgótőke megtérülésének hatása a profitrátára

Ezek után kapcsoljuk be a forgótőke megtérülési ideje változásainak hatását az átlagprofitráta vizsgálódásába! Induljunk ki egy adott vállalatból! Ha a szóban forgó vállalatnál — a társadalmi átlaghoz képest — növekszik a forgótőke forgási sebessége, s közben az árak nem változnak, akkor időegység alatt több profitot és nagyobb profitrátát tud elérni. A megtérülés gyorsulása ugyanis azt jelenti, hogy a vállalat ugyanazzal a forgótőkével több termelést érhet el, vagy ugyanazt a termelést kevesebb

[24] Mind az állam, mind a külkereskedelem hatást gyakorol a termelés átlagos évi növekedési ütemére: miattuk a gazdasági növekedés tartósan is gyorsabb lehet, így magasabb profitráta alakulhat ki. Ezt a hatást tulajdonképpen számításba vettük akkor, amikor a profitrátát a növekedés ütemétől függően vizsgáltuk. Nem lehet azonban megmondani, hogy a termelés átlagos növekedési ütemét mennyire emeli meg az állami költségvetés — és általában az egész állami gazdasági tevékenység — továbbá a külkereskedelem, a nemzetközi specializáció, kooperáció stb. (Hatásuk legfeljebb csak valószínűsíthető.) Érzékelhető viszont a költségvetés és a külkereskedelem közvetlen hatása a profitrátára, mert kimutatható a költségvetés és a külkereskedelem egyenlege.

forgótőkével (pl. anyagkészlettel) biztosíthatja. *Ezért a megtérülési idő csökkenése egy adott vállalat profitrátáját növelheti.*

Ez azonban csak akkor következhet be, ha a forgalmi tőke társadalmilag átlagos megtérülési ideje nem változik (hiszen csak így javulhat az adott vállalat viszonylagos helyzete), vagy ha a vállalatok többségénél a megtérülési idő lassabban csökken, mint a figyelembe vett vállalatnál, hiszen ebben az esetben a megtérülési idő társadalmi átlaga lassabban rövidül, így fennmarad az adott vállalat viszonylagos előnye. Ellenkező esetben azonban, amikor például mindegyik vállalatnál nő a forgási sebesség, és az adott vállalat csak az újonnan kialakuló átlagsebességnek megfelelően rövidíti saját megtérülési idejét, akkor ez a vállalat nem érhet el magasabb profitot, vagy profitrátát, mert a viszonylagos helyzete nem változott, tőkéjének megtérülési gyorsasága ugyanannyival csökkent, amennyivel a társadalmilag átlagos megtérülés.

A forgalmi tőke társadalmi szintű megtérülési idejének csökkenése azonban a tőke makrogazdasági hatékonyságának növekedését jelenti. Így a tőkésosztály most ugyanazzal a forgótőkével több termelést érhet el, vagy ugyanazt a termelést kevesebb forgótőkével biztosíthatja. Éppen ezért a forgótőke növelése érdekében – változatlan növekedési ütem mellett is – kisebb arányban kell felhalmozni, mint korábban, az említett hatékonyságnövekedés megindulása előtt. Ezért I – ami tartalmazza a forgótőkére való felhalmozást is – lassabban növekszik mint C, s mindaddig, amíg C nem alkalmazkodik a kisebb forgótőke-igényességhez (ez viszont a forgótőke esetében elég hamar megtörténik), a profitráta az induló szinthez képest alacsonyabb, és csak később érheti el az induló színvonalat. „Paradox" módon tehát, *makrogazdasági síkon, éppen a forgótőke megtérülésének lassulása váltja ki – átmenetileg – a profitráta emelkedését, gyorsulása pedig visszaesését!*

A forgótőke forgási sebessége hosszú távon emelkedhet, csökkenhet, vagy változatlan is maradhat. Ebből az következik, hogy a makrosíkú profitráta tendenciájára a forgótőke forgási sebessége nem gyakorol hatást, ám a forgási sebesség esetleges csökkenéséből sem következtethetnénk a profitráta hosszú távú süllyedő irányzatára. Következésképpen, az állandó tőke forgó részének a bekapcsolása a vizsgálódásba az átlagprofitráta távlati mozgására nézve nem hoz semmiféle újabb elemet.

A profitráta-elemzés módszeréről és eredményének viszonylagosságáról

Az előző elemzés során olyan módszert alkalmaztunk, amely bizonyos szempontból joggal kifogásolható. Két különböző logikai modellben először a növekedési ütemet, majd pedig a tőkeigényességet független változóként kezeltünk, miközben előbb a tőkeigényességet, majd pedig a növekedési ütemet vettük állandónak. Ilyen módon nem tudtuk megvizsgálni azt, hogy a termelés tőkeigényessége és a növekedési ütem *mennyiben hat egymásra.* Ezzel a módszerrel csak a két tényező *elkülönített hatását*

tudtuk megvizsgálni, de nem tudtunk semmit arról, hogy ezek *együttesen* miképpen alakítják a profitrátát.

Ez azonban az elemzésünknek csak az egyik gyengesége. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a társadalmi szintű profitráta mozgása a monopolkapitalizmus viszonyai között nem jelenik meg az egyes tőkésvállalatokat orientáló tényezőként, mert az ágazatok közötti kiegyenlítődési mechanizmusok nem vagy csak igen korlátozottan működnek. Ebből következően az átlagprofitráta esetleges süllyedő tendenciája különbözőképpen érintheti a monopolizáltság eltérő fokain működő gazdasági ágazatokat.

A profitráta süllyedő tendenciája még akkor sem vezetne feltétlenül a tőkés gazdaság abszolút integrációja felé, ha most eltekintenénk az ágazatok különböző monopolizáltságú viszonyaitól. A vállalati döntésekben ugyanis egyre inkább nem egyedül a profitráta alakulása a motivációs tényező. A mai vállalatok döntéseikben a profitnak az árbevételben való viszonyát vagyis a profithányadot is hasonlóan fontos, ha nem fontosabb orientáló tényezőnek tekintik.

A profitráta tendenciáját — végül is — egyetlen tényező befolyásolja egyértelműen egyirányba: a tőkés fogyasztásnak az össztőkéhez viszonyított aránya, hiszen minden egyéb tényezőnek nincs ilyen határozottan egyértelmű hatása. A tőkés fogyasztás azonban nem gyakorolhat szignifikáns befolyást a profitrátára, mert az össztőkéhez viszonyított aránya nagyságrendekkel kisebb, mint a termelés növekedési üteme, *A profitráta süllyedése* tehát emiatt *nem lehet olyan mértékű, hogy ebből a tőkés társadalom jövőjére nézve bármiféle következtetést lehessen levonni.*

11. Klasszikus típusú periodikus válságok

A most következő fejezetben a tőkés újratermelés hullámzásait, rövid távú, ún. ciklikus ingadozásait vesszük szemügyre. A gazdasági növekedés a tőkés országok gazdasági fejlődésének legfeljebb csak hosszú távú trendje lehet, amely nem valósul meg egyenletesen. A termelés növekedését időnként visszaesések — súlyosabb esetekben válságok — szakítják meg. Az újratermelés konjunkturális ingadozásai — jellegüket és lefolyásukat tekintve — két, eltérő sajátosságú fejlődési szakaszba sorolhatók. A II. világháborút megelőző — a XIX. század harmadik évtizedétől kezdődő — időszakban a gazdasági válságok, illetve visszaesések jól megfigyelhető időbeli szabályszerűséggel ismétlődnek. Erre a szabályszerűségre utal e válságok közös neve: *klasszikus típusú periodikus válságok*. A II. világháború után a kialakuló állami monopolkapitalizmusban a gazdasági válságok időbeli szabályszerűsége, periodicitása — jórészt az állam gazdasági beavatkozásának hatására — megszűnt. A termelési visszaesések kisebb mértékűek, rövidebbek lettek és szabálytalan időközben követték egymást. A konjunktúraingadozások mai kapitalizmusra érvényes jellemzőivel a 13. fejezetben foglalkozunk.

A klasszikus típusú válságok lényege és lezajlása

A „klasszikus típusú válság" fogalma

A „gazdasági válság" meglehetősen tág kategória, amelybe nemcsak a szűkebben vett termelési visszaesések tartoznak bele. A nemzetközi pénzügyi rendszerben válságszerű zavarok jelentkezhetnek anélkül, hogy ugyanakkor a termelés visszaesne. A pénzügyi válságon túlmenően létrejöhet nyersanyag- és energiaválság is a termelés csökkenése nélkül. Ez utóbbi jelenségek is gazdaságiak, itt — egyelőre — azonban a gazdasági válság szűkebb értelmezését használjuk. A továbbiakban, amikor gazdasági válságot mondunk, akkor kizárólag a termelési visszaesésekben megnyilvánuló válságokra gondolunk. Az egyéb természetű — pénzügyi, energia- stb. — válságok esetén mindig külön jelzőt fogunk használni.

A klasszikus típusú válságoknak azokat a gazdasági válságokat nevezzük, amelyek az *állótőkék újratermelésének sajátosságain alapszanak*. Ez azt jelenti, hogy ezeket a

válságokat az elhasználódott állóeszközök pótlási folyamatának „visszhangszerű" hullámzása eredményezi — később látni fogjuk, hogy miképpen. Termelési hullámzásokat okozhatnak a tőkés állam gazdaságpolitikájának irányváltozásai[1] vagy a tartós fogyasztási cikkek keresletének ingadozásai, illetve a külkereskedelmi mérleg változásai is. Ez utóbbi tényezők azonban elsősorban a modern kapitalista újratermelés jelenségei, míg a periodikus válságok a múlt században és e század elején jellemezték a kapitalizmust. Ezért nevezzük ezeket klasszikus válságoknak.

Nem minden gazdasági válság jelent egyben túltermelési válságot is, azaz, nem minden termelési visszaesés „köszönhető" fölös — hatékony kereslet hiányában eladhatatlan — árukészletek felhalmozódásának. A tőkés gazdaság akkor is válságba kerülhet, ha nincsenek fölös árukészletek. A válságok létrejöttében döntő szerepe a profitmotívumnak, a tőkések profitra való törekvésének van. A termelés visszaesése fölös készletek híján akkor is bekövetkezhet, ha a profitkilátások — a tőkések megítélése szerint — nem megfelelően alakulnak. A klasszikus típusú válságok azonban egyben túltermelési válságok is.

Nem minden túltermelési válság jelentkezik fölös készárukészletek felduzzadásában. Túltermelési válságot jelent az is, ha a kihasználatlan termelőkapacitások aránya nő meg. A klasszikus típusú túltermelési válságot tehát egyaránt előidézheti a fölös készárukészletek, valamint a kihasználatlan termelőkapacitások megnövekedése. Ám az előbbi eset inkább a szabadversenyes kapitalizmusra, az utóbbi inkább már a monopolisztikus termelési viszonyokra jellemző.

A klasszikus típusú válságok végső oka és elvont lehetősége

Klasszikus típusú periodikus válságok csak a kapitalizmus talaján jöttek létre. Ezért állítható, hogy e gazdasági válságok *végső oka magában a kapitalizmusban*, a kapitalizmus termelési viszonyaiban, *még pontosabban: a kapitalizmus meghatározott fejlődési szakaszának termelési viszonyaiban keresendő.*

A gazdasági válságok lehetőségét az árutermelés és -csere azáltal teremti meg, hogy kitermeli magából a pénzt, az általános csereeszközt. Az áruforgalom megkettőződése, a pénzforgalom és az áruforgalom elkülönülése, a naturális cserét felváltó pénzközvetítette csere kialakulása elszakította egymástól a naturálcserében egységes adás és vétel aktusait. Az eladás és a vétel közé beiktatódó pénzközvetítés létrehozza a termelés és a szükséglet pénzbeli formáit: a kínálatot és a keresletet. A kínálat és a kereslet tehát eleve olyan módon alakul ki, amely magában hordozza az egymásnak való meg nem felelés permanens lehetőségét.

A periodikus válságok a XIX. század elején kezdődtek, ekkorra a kapitalizmus elérte azt a fejlettségi fokot, amely a gazdasági válságoknak az árutermelési viszonyokban mindig is meglevő elvont lehetőségét realizálódni engedi. Ahhoz, hogy a pénz

[1] Itt az ún. „stop-go"-politika néven ismeretes jelenségre gondolunk.

megjelenésével létrejövő válságlehetőség valósággá váljon, a kapitalizmus meghatározott termelési viszonyaira, illetve termelőerőire van szükség. Melyek e fejlettségi szint legfontosabb jellemzői?

1. A gépi nagyipar kifejlődése megteremti a termelés gyors, ugrásszerű növelésének képességét.

2. Az ipari forradalom létrehozza a termelés magas fokú társadalmasítottságát. A technikai fejlődés ezáltal a termelőerők, illetve a termelésben résztvevők, valamint a különböző termelési ágak, ágazatok és szektorok erős kölcsönös függését teremti meg. Az újratermelésben a kölcsönös és sokirányú vertikális kapcsolatok bonyolult rendszere jön létre.

3. Az első ipari forradalom[2] során megvalósuló technikai haladás tőkeigényes jellegű volt. Ennek következtében kialakult az állótőkék viszonylag nagy súlya a termelésben, illetőleg jelentősen megnőtt az I. osztály aránya a II. osztályhoz képest.

4. A válságok kialakulásához szükséges az is, hogy a társadalmi termelés döntő részben már tőkés módon, azaz elsősorban profitcélok által vezérelve valósuljon meg.

A klasszikus típusú periodikus válságok az állami monopolkapitalizmusban már nem tudnak kibontakozni, holott a termelési viszonyok jellemzői között megtalálhatók az imént felsorolt feltételek. Miért nincsenek akkor periodikus válságok? E kérdésre anélkül, hogy túlságosan előreszaladnánk az elemzésben, annyit mondhatunk, hogy ennek az oka a kapitalizmus termelési viszonyaiban végbemenő lényeges módosulásokra — ezen belül elsősorban a tőkés állam minőségileg megváltozott gazdasági szerepére — vezethető vissza. *A periodikus válságok végső okát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy azok a tőkés termelés fokozódó társadalmasodása és az elsajátítás magántőkés jellege közötti ellentmondásra vezethetők vissza.*

A két osztály ütemváltása az újratermelési ciklus során

A tőkés termelés célja a profit, vagyis a vállalatok csak akkor növelik a termelésüket, illetve fokozzák a beruházásaikat, ha kielégítő profitra számítanak, és ha erre nincs kilátás, akkor visszafogják beruházásaikat, illetve csökkentik a termelésüket. A profitkilátások rosszabbodásáról az tájékoztatja a tőkést, hogy az áruit nem tudja megfelelően realizálni, mert termékei után nem jelentkezik kielégítő kereslet. A profitkilátások rosszabbodását tehát a termelés és a fizetőképes kereslet nem megfelelő viszonya váltja ki, amit szokás úgy is fogalmazni, hogy a válságokat a termelés és a fogyasztás ellentmondásának kiéleződése váltja ki. Ezért arra kell keresnünk a választ, hogy milyen folyamatok húzódnak meg a termelés és a fogyasztás ellentmondásának periodikus kiéleződése mögött a klasszikus típusú válságok során?

[2] Az első ipari forradalom Angliában kb. 1770-től kb. 1830-ig tartott. Az ipari forradalom Európa más országaiban később, az angol tapasztalatok és találmányok felhasználásával ment végbe. (Közgazdasági Kislexikon; Kossuth 1972. 173. o.)

Tekintsük a *11.1. ábrát!* Az ábrán az I. és a II. osztály, illetve a végtermék mozgását ábrázoltuk egy klasszikus típusú periodikus válság és az azt követő megélénkülés során. Most anélkül, hogy az okok után nyomoznánk, olvassuk ki az ábrából, hogy mi is történik a klasszikus válságciklus során!

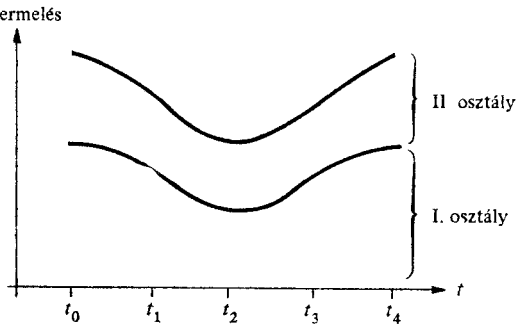

11.1. ábra

A két osztály és a végtermék színvonalának alakulása egy válságciklusban

Az első szembeszökő jelenség az, hogy a termelés két osztálya különbözőképpen mozog. Az I. osztály ingadozásainak nagyobb az amplitúdója, mint a II. osztályé.[3] A t_0-tól t_2-ig terjedő „összehúzódási" szakaszban az I. osztály termelése nagyobb ütemben csökken, mint a II. osztályé, míg a t_2-től t_4-ig terjedő „kitágulási" szakaszban fordítva: az I. osztály termelése nagyobb ütemben nő, mint a II. osztályé.

Másodjára azt vesszük észre, hogy az összehúzódási, illetve a kitágulási szakaszon belül mindkét osztály termelési görbéjének inflexiós pontja van t_1 és t_3 időpontokban. Ez azt jelenti, hogy a termelés összehúzódása, illetve kitágulása nem egyenletes ütemben zajlik le, hanem ütemingadozásokon keresztül. A t_0-t_1 szakaszban mindkét osztály gyorsuló ütemben esik vissza, ám az I. osztály gyorsulásának a mértéke nagyobb, s emiatt ebben a szakaszban az I. osztály aránya egyre gyorsabban csökken a II.-hoz képest. A t_1-t_2 szakaszban mindkét osztály lassuló ütemben esik vissza, ám a lassulás mértéke az I. osztályban nagyobb, s emiatt ebben a szakaszban az I. osztály aránya már egyre lassabban csökken a II.-hoz képest.

A t_2-t_3 szakaszban mindkét osztály gyorsuló ütemben nő, de a gyorsulás mértéke az I. osztályban nagyobb, ezért ebben a szakaszban az I. osztály aránya egyre gyorsabban nő a II.-hoz képest. A t_3-t_4 szakaszban mindkét osztály lassuló ütemben nő, de a lassulás mértéke megintcsak az I. osztályban nagyobb, ezért ebben a szakaszban az I. osztály aránya már egyre lassabban nő a II.-hoz képest. A két osztály sajátos ütemingadozásai a *11.2.* és *11.3. ábrán* figyelhetők meg.

[3] „A konjunktúraciklus természetének megértéséhez az első kulcsot az adja, hogy a tartós, vagyis tőkejavakat gyártó szektorok mutatják a legnagyobb ciklikus változásokat." *(P. Samuelson:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 349. o.)

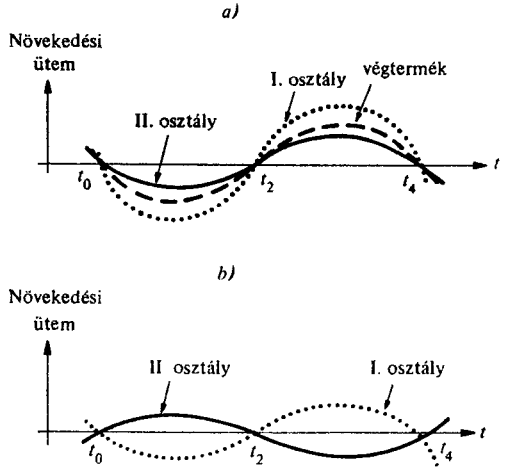

11.2. ábra

A két osztály és a végtermék növekedési ütemének alakulása egy válságciklusban

a) az előző ábra alapján

b) az ún. „kisimított esetben

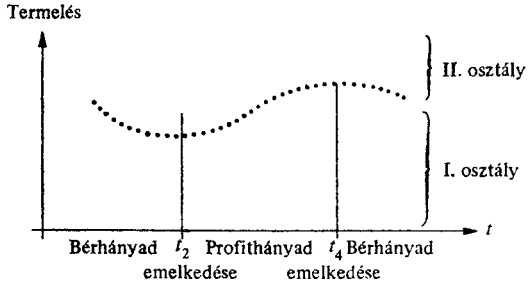

11.3. ábra

A két osztály és a végtermék színvonalának alakulása egy válságciklusban az ún. „kisimított" esetben

Az ütemgörbék azt mutatják, a hogy t_2 és t_4 pontoknak kitüntetett jelentősége van. A t_2 és a t_4 időpontokban az I. és a II. osztály termelésének változásában *ütemváltás* megy végbe.[4] Az ütemváltás időpontjának az ad jelentőséget, hogy addig a pontig az egyik osztály részaránya csökken, a másiké nő, míg az ütemváltás után fordítva: az egyik osztály részaránya nő, s a másiké csökken. Az a részarány, amely az ütemváltásig nőtt, azután csökkenni fog, míg a másik fordítva. A két osztály ütemváltása jól látható a *11./2. a) ábrán* is, de még tisztábban látszik akkor, ha csak a két osztály egy-

[4] Ezt a jelenséget „ütemváltás"-nak elsőként Erdős Tibor nevezte. Lásd pl. *Erdős Tibor:* Egyensúly, válság ciklikusság; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.

máshoz viszonyított növekedését szemléljük, s figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy közben a végtermék is ingadozik. Ha gondolatban a végtermék ingadozásait „kisimítjuk", akkor még jobban látszik, hogy a két osztály növekedési görbéje egymással ellentétesen mozog. Ez látható a *11./2.b) ábrán.*

Milyen gazdasági érdekek húzódnak meg a két osztály sajátos ütemváltása mögött? Ez akkor válik világossá, ha arra gondolunk, hogy az I. osztály termékei — a beruházási javak —, a profit, míg a II. osztály termékei — a fogyasztási cikkek — elsősorban a munkabér naturális formái. Ebből következően az I. osztály termelésének alakulásához a tőkések, a II. osztályéhoz pedig a munkások érdekei kapcsolódnak.[5] Nézzük meg most ebből a szempontból a két osztály ütemváltásának a tartalmát! A *11./3. ábra* ismét „kisimítja" a végtermék ingadozását a ciklus során, ugyanakkor megtartja az összetevők arányának ingadozását. Ebben az ábrázolásban látható, hogy a két osztály ütemváltásának az időpontja egyben a bérhányad és a profithányad ellentétes mozgásának is váltópontja. A profithányad a $t_2 - t_4$, a bérhányad pedig a $t_0 - t_2$ szakaszokban emelkedik, egyébként süllyed.

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy a tőkés újratermelési ciklus során a profithányad és a bérhányad ellentétes mozgása húzódik meg, tehát az újratermelés hullámzásaiban a tőkés termelési viszonyok alapvető osztályellentéte jelenik meg. A tőkés termelés a profitérdekeken alapul, s így nem lehet számára megfelelő a bérhányad növekedése a profithányad rovására. Ezért következik be a termelés megtorpanása, majd visszaesése, s kitör a válság.

A klasszikus válságmechanizmus

Miért szükségszerű az I. és a II. osztály ütemváltása a klasszikus típusú periodikus válságciklus során. A bizonyítást deduktív módon végezzük; először feltételezzük, hogy a két osztály egyenletesen növekszik, majd rámutatunk arra, hogy milyen okok miatt nem maradhat fenn ez az állapot.[6]

Tegyük fel, hogy a tőkés gazdaság egy aranykori növekedési út mentén halad! Az aranykori növekedési úton az I. és a II. osztály egyforma ütemben növekszik, tehát a két osztály aránya, s így a bér és a profit aránya állandó. Ez a helyzet teljes mértékben összeegyeztethető lenne a tőkés profitérdekkel, mert a termelés növekedése

[5] Az I. osztály beruházási javakat gyárt, a tőkések beruházási javakat viszont nemcsak felhalmozási, hanem pótlási célokra is keresnek. Ha a profitot — Kalecki nyomán — bruttó profitként értelmezzük, akkor az összefüggés a beruházási javak termelése és a profit között magától értetődik. Ám a nettó profit is — amely csak a nettó beruházásokat tartalmazza — ugyanúgy függvénye az I. osztály termelésének, mint a bruttó profit. Ez könnyen belátható, ha időarányos pótlást és rugalmatlan tőkés fogyasztást tételezünk fel. Ha a pótlás nem egyenletes, akkor a tényleges pótlás nagyobb, mint az időszaki értékcsökkenés, ez növeli a profitot, az ellenkezője pedig csökkenti.

[6] Ez a módszer Erdős Tibortól származik. Lásd erről *Erdős Tibor:* i. m.

a profithányad csökkenése nélkül menne végbe. Ugyanakkor megfelelne a munkásoknak is, hiszen a bérek növekedése lépést tartana a termelés növekedésével, és a foglalkoztatottság igazodna a népesség növekedéséhez.

Az imént ábrázolt helyzet *folytonos* egyensúlyi helyzetet feltételezve a tőkés újratermelésen belül. S nem is csak egyszerűen egyensúlyt, hanem speciális egyensúlyt, amelyben a termelés tőkeigényessége nem változik, vagyis a technikai haladás semleges. Ugyanakkor a lakosság tényleges fogyasztása folytonosan és rögtön alkalmazkodik a II. osztály termelésében. Belátható, hogy ezek a szigorú feltételek – legalábbis a szabadversenyes kapitalizmusban – tartósan nem maradhatnak fenn. A tőkés gazdaság az állammonopolista kapitalizmus kialakulása előtt szinte kizárólag magántőkés vállalatokból állt. Tevékenységüket hathatósan nem keresztezte vagy korlátozta az államapparátus. A profit növelésére való törekvés, ha a gazdaság társadalmi szintű szervezettséggel, illetve a makroszintű szabályozás hiánya mellett azt okozza, hogy a fenti egyensúlyi állapot – amely az aranykori növekedési pályának felel meg – nem tarthat sokáig, vagyis előbb-utóbb gazdasági válságnak kell bekövetkeznie.

A konjunktúraciklus szakaszai

A klasszikus újratermelési ciklus négy fázisból áll: a *válság*, a *depresszió*, a *megélénkülés* és a *fellendülés* szakaszaiból. Az egyes ciklusszakaszok elhatárolását többféle módon szokták megadni.

Az egyik szokásos felosztás szerint a válságszakasz kezdete a termelés csökkenésének a kezdete, s addig a pontig tart, ameddig a termelés csökken. A depresszió szakaszában a termelés alacsony szinten stagnál, míg a megélénkülés szakaszában a termelés emelkedni kezd és eléri az első ciklus maximális szintjét. Itt kezdődik a fellendülés szakasza, amely addig tart, amíg a termelés növekszik, vagyis a következő válságig.

Az továbbiakban a ciklusszakaszok elhatárolását a két osztály ütemváltásának időpontjai, vagyis a termelés maximális és minimális szintjének időpontjai, illetve a termelési görbék inflexiós pontjai fogják megadni.

A *11.4. a)* és *b) ábrákon* a válság szakasza a termelés csökkenésétől a két görbe inflexiós pontjának időpontjáig tart. A depresszió szakasza innentől kezdve addig tart, amíg a termelés el nem éri a minimális szintjét. Az itt kezdődő megélénkülés szakasza a két termelési görbe második inflexiós pontjáig tart. S végül a IV. szakasz, a fellendülés szakasza addig tart, amíg a termelés el nem éri a maximumát. (A *11.4. ábra a)* és *b)* változatai abban különböznek egymástól, hogy az első eset termelési görbéje nem szabályos, míg a második esetben szabályos cosinus függvénnyel írható le.)

A ciklusszakaszok fenti elhatárolása mögött a ciklikus mozgás meghatározó változásai húzódnak meg. A teljes konjunktúraciklus egyik részében a termelés összehúzódása, amíg a másik felében a termelés kitágulása zajlik le. A konjunkturális mozgás megértésének a kulcsa az, hogy minek a hatására következik be az expanzió után a recesszió, illetve miért következik be a recesszióból való kilábalás. A termelés

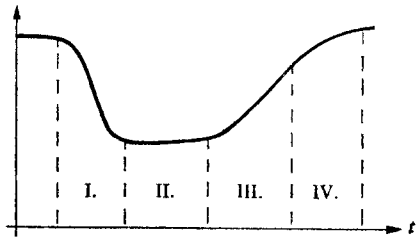

b)

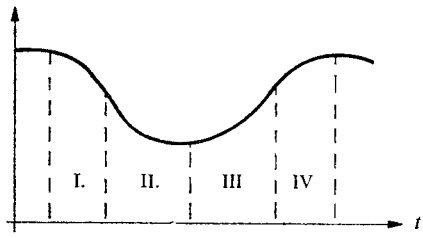

11.4. ábra
A konjunktúraciklus szakaszai

összehúzódása az I. és a II. szakaszban, vagyis a válságban és a depresszióban következik be. Ám a két szakaszt elválasztja egymástól a két termelési görbe első inflexiós pontja. A válság szakaszában a profithányad egyre gyorsabban csökken, míg a depresszió alatt a csökkenés üteme egyre kisebb lesz. Ebben az értelemben tehát a depresszió az a ciklusszakasz, amelynek során létrejönnek a termelés későbbi gyors ütemű növekedésének feltételei. Hasonló a III. és a IV. ciklusszakaszok elhatárolásának az alapja is. A termelés kitágulása a megélénkülés és a fellendülés szakaszában következik be. E két szakaszt ismét csak a két termelési görbe inflexiós pontja osztja ketté. Míg a megélénkülés során a profithányad gyorsuló ütemben nő, addig a fellendülés során már csak egyre lassabban nő a profithányad. Ilyen értelemben fogalmazhatunk úgy, hogy a fellendülés szakaszában jönnek létre azok a feltételek, amelyek magukban hordozzák a termelés későbbi visszaesésének okát.[7]

A periodikus mozgás alapja a klasszikus válságokban

Ha a tőkés gazdaság valamilyen okból kilendül az aranykori növekedési pályáról, akkor megindul a termelés összehúzódásának és kitágulásának ciklikus hullámzása. Mire vezethető ez vissza? Melyek azok az okok, amelyek miatt a tőkés gazdaság

[7] Hasonlóan tartalmi, bár merőben más az a szempont, amelynek alapján Kalecki elkülöníti a ciklusszakaszokat. Lásd *M. Kalecki:* A konjunktúraciklus elméletének vázlata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

– az adott fejlődési szakaszában – újra és újra szabályszerű periódusokban átmegy a növekedés és a válság szakaszain? Melyek tehát a tőkés újratermelési mozgás periódusosságának okai? Lévén, hogy most csak a periódusosságot akarjuk megérteni, nem törődünk azzal, hogy az első válság miért következett be,[8] hanem feltételezzük, hogy – miután a kapitalizmus elérte a szükséges fejlettségi szintet – az első túltermelési válság be is következett.

A válság idején a termelés visszaesését mindkét osztályban a beruházások visszaesése, a foglalkoztatottság csökkenése, majd ezek egymást erősítő, kommulatív folyamatai alakulnak ki. Induljunk ki például a II. osztályból! A termelés csökkenése a II. osztályban azzal jár együtt, hogy csökkentik a beruházásaikat és a foglalkoztatottságot. Ennek hatására az I. osztály termékeinek a piacán is csökken a kereslet, s csökken az I. osztály termelése is. Emiatt az I. osztályban is csökkennek a beruházások és a foglalkoztatottság. A foglalkoztatottság csökkenése a II. osztály piacán tovább csökkenti a keresletet, s emiatt ott tovább csökken a termelés, csökkennek a beruházások. Ez pedig újból visszahat az I. osztály piacára és így tovább.[9]

A válság szakaszában az I. osztály termelése gyorsabban csökken, mint a II-é. Ez azért van így, mert a termelés visszaesésére a tőkések nemcsak a bővítő beruházásaikat fogják vissza, hanem elhalasztják az esedékes pótlásokat is. A pótlások elhalasztása növeli az I. osztály visszaesésének dinamikáját, míg a II. osztály visszaesését némiképpen visszafogja az, hogy a tőkések személyes fogyasztása rugalmatlan.

Meddig tart a válság? A korábban adott definíciónk értelmében a válság szakasza a két termelési görbe első inflexiós pontjainak időpontjáig tart (amely az említett ábrákon a t_1 időpontra esik). Az itt kezdődő depresszióban a termelés csökkenése még folytatódik, de már egyre lassuló ütemben. Ennek az az oka, hogy a pótlások elhalasztásának van egy olyan fizikai természetű korlátja, amelyen túl az állóeszközök már nem újíthatók meg a későbbiekben.[10] A depresszió alatt tehát az I. osztály termelése már nem csökkenhet a korábbi gyors ütemben, míg a II. osztály csökkenésével szemben fizikai természetű korlátok nincsenek. Ha a válság elég tartós, akkor egy idő után a tőkések személyes fogyasztása is csökken. Végeredményben azonban a depresszió alatt a II. osztály visszaesése kevésbé lassul, mint az I. osztályé.

A válság befejeződött, a depresszió alatt megállt a termelés és az árak csökkenése. Hogyan történik a depresszióból való kilábalás? A termelésnövekedés feltételeinek a megélénkülés előtt, vagyis a depresszió alatt kell kialakulniok. Az a kérdés, hogy mi lesz a motorja a megélénkülésnek?

A megélénkülés során a termelés, az árak, a beruházások és a foglalkoztatottság

[8] Erről később lesz szó!

[9] „A termelés csökkenése tehát nemcsak csökkenti, hanem termeli, szüli is az aránytalanságokat a termelés és a fogyasztás között." *(Erdős Tibor:* i. m. 115. o.)

[10] „Előbb-utóbb a felújítási szükségleteknek pozitívaknak kell lenniük, ha egyáltalán termelni akarnak." *(R. Harrod:* Towards a Dynamic Economics – A gazdasági fejlődés feltételei c. kötetben 191. o. „... bizonyos pótló, karbantartó, valamint esetenként bővítő beruházások még a legsúlyosabb válságban is léteznek." *(Erdős Tibor;* uo.)

növekedése részben olyan okból táplálkozik, amely még a válság szakaszára vezet vissza. A válság szakaszában a tőkések tömegesen elhalasztották az esedékes pótlásaikat, a megélénkülés hatására viszont tömegesen eszközlik azokat.[11] A korábban elhalasztott pótló beruházások pótlására vezethető vissza az, hogy a megélénkülés során az I. osztály termelése nagyobb mértékben gyorsul, mint a II. osztályé.

Meddig tart a megélénkülés? A korábban adott definíciónk értelmében a megélénkülés szakasza a két termelési görbe második inflexiós pontjának időpontjáig tart (amely a *11., 2. a) b) ábrán* a t_3 időpontra esik). Az ekkor kezdődő fellendülés során a termelés növekedése még folytatódik, de már egyre csökkenő ütemben. A termelés növekedési üteme nagyobb mértékben csökken, mint a II. osztályé. Ennek az az oka, hogy az elhalasztott pótlásokat fokozatosan pótolják, s miután ez a forrás kimerült, a beruházási tevékenység hajtóereje csak az állóeszközök bővítése lesz.

A fellendülés befejeződött, megállt a termelés növekedése és az árak emelkedése. Mi az, amiből a meginduló visszaesési folyamat táplálkozik? Ha a termelés nem nő tovább, akkor a korábban megvalósított beruházások utólag szükségtelennek minősülnek. A fellendülés során tehát olyan mértékű volt a tőkefelszerelések bővülése, amelynek következtében vagy megnő a kapacitáskihasználatlanság foka, vagy pedig eladatlan készárukészletek halmozódnak fel.[12]

Azt kaptuk tehát, hogy *a klasszikus típusú periodicitás alapja az állótőkék újratermelésének bizonyos sajátosságaiban rejlik.* „A klasszikus újratermelési ciklus meghatározó szakasza a válság nem is egyszerűen azért, mert ha a termelési visszaesés nem volna, a termelés nem növekedne hullámszerűen, ami pedig jellegzetessége a tőkés

[11] „Tegyük fel, hogy a gazdaság a depresszió mélypontján, a gazdasági tevékenység nagyon alacsony szintjén stabilizálódott; különösen a beruházások zsugorodtak össze olyan fokig, amely már nem fedezi az elavult tőkefelszerelések szükséges pótlását. Tegyük fel továbbá, hogy ezek a felszerelések 2000 üzemegységből tevődnek össze, és hogy minden évben 100 üzemegység kikerül a használatból, de évente csak hatvanat építenek. Így a tőkefelszerelés 40 üzemegységgel szűkül. Éppen a felszerelésnek ez a pusztulása indítja el azonban egy meglehetősen hosszú időszak után a gazdasági fellendülést. A tőkefelszerelés csökkenése következtében ugyanis ugyanazt a keresletet csökkenő számú meglevő üzemegység elégíti ki, ez pedig kihasználásuk fokának javulását eredményezi. Ha pedig így a meglevő tőkefelszerelés jövedelmezősége megnő, akkor a beruházás szintje ugyancsak nő." *(M. Kalecki:* A gazdasági fellendulés mechanizmusa. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 69. o.)

[12] „... A tőkefelszerelés bővülése az, ami ... a boom összeomlását okozza. Itt a tőkés rendszer egyik legjelentősebb paradoxonjával nézünk szembe. A tőkefelszerelés bővülése, azaz a nemzeti gazdaság növekedése hordozza a depresszió magját, aminek folyamán ez a pótlólagos gazdaság csak potenciális jellegűnek bizonyul, minthogy ekkor a tőkefelszerelés jelentős része tétlen, és csak a következő fellendüléskor válik ismét hasznossá." *(M. Kalecki:* i. m. 71 o.)

„A boom összeomlásának folyamata ellenkezője annak a folyamatnak, amikor a depresszió mélypontjáról megindul a konjunkturális javulás. Tegyük fel, hogy a boom csúcspontján a beruházások 140 üzemegység szintjén stabilizálódnak. Mivel évente 100 létesítményt selejteznek ki, a tőkefelszerelés évente 40 üzemegységgel bővül. Most a keresletet növekvő mennyiségű üzemegységgel elégítik ki, ennek eredményeként minden egyes üzemegység kihasználási foka csökken. A kialakuló alacsonyabb jovedelmezőséget a beruházás csokkenése koveti." *(M. Kalecki:* i. m. 70. old.)

ciklusnak. Elsősorban azért tekinthető a válság a ciklus meghatározó szakaszának, mert *ekkor alakulnak ki a válságot követő időszak tömeges beruházási tevékenységének feltételei.*"[13]

A készletek alakulása a ciklus során

A végterméken belüli I. osztály tartalmazza — az állótőkék termelésén túl — a termelési készletek képzését is. A készletek alakulása a klasszikus ciklus során lényegében ugyanazt a mozgást írja le, mint az állótőkék termelése. Válságban a tőkések nem képeznek termelési készleteket, sőt arra törekednek, hogy a készleteket a lehető legalacsonyabb szintre szállítsák le. Vagyis, ugyanúgy elhalasztják a készletképzési tevékenységet, mint az állótőkék pótlását. A válságot követő konjunktúrában a készleteket általában növelik, kezdetben gyors, később a készletek fokozatos feltöltésének megfelelően lassúbb ütemben. A készletképzésnek tehát a megélénkülés során is hasonló a mozgása az állótőkék pótlásához.

A készletek alakulásának sajátossága, hogy a válság során a hatékony kereslet csökkenése miatt a tőkés vállalkozóknak ún. nem százalékolt készleteik is képződnek, mert eladatlan áruk halmozódnak fel a raktáraikban.[14] A válságot, depressziót követő megélénkülés során viszont az is bekövetkezhet, hogy a ténylegesen eladott áruk meghaladják az időszaki termelést, s ez pedig a készletek nem [százalékolt] csökkenésére vezethet. A készletek alakulása tehát annyiban sajátos a ciklus során, hogy csak egyik része — az ún. szándékolt készletképzés — mozog az állótőkék pótlásával szinkronban, míg egy másik része — az ún. nem százalékolt készletképzés — azzal ellentétesen, aszinkron mozgást végez.[15]

[13] *Erdős Tibor:* Egyensúly, válság, ciklikusság; Kossuth 1976. 111. o.

[14] „Amikor a vállalatok összessége átmenetileg sok összterméket állít elő, többet, mint amennyit a fogyasztók vásárolni akarnak, plusz amennyit az üzleti szféra egésze felszerelésekbe és készletekbe beruházni kíván, akkor az a vállalatokat eladhatatlan jószágkészleteik nem-önkéntes felhalmozására kényszeríti." *(P. A. Samuelson:* Közgazdaságtan; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 314–315. o.)

[15] Ezt a sajátosságot Kalecki az alábbi módon fogalmazta meg: „... Elfogadható az a feltételezés, hogy a készletvolumen változási üteme nagyjából arányos a termelés vagy az értékesítés volumenének változási ütemével. A készletváltozások tapasztalati vizsgálatai azonban azt mutatják, hogy az ok és az okozat között e vonatkozásban is világosan felismerhető egy jelentős időkésedelem. Ezt az a tény is indokolja, hogy a termelés és az értékesítés növekedése nem tesz szükségessé azonnali készletnovekedést, mivel a készletek egy része tartalékul szolgál, és ezért átmenetileg lehetséges az összes készlet forgási sebességének növelése. A készletek csak egy bizonyos idő után alkalmazkodnak a termelés új magasabb szintjéhez. A termelés csökkenésekor a készletek volumenét megfelelően csökkentik, de csak bizonyos időkésedelemmel, s időközben csökken a készletek forgási sebessége." *(M. Kalecki:* A beruházást meghatározó tényezők. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 181. o.)

Az első válság

Láttuk, hogy – amennyiben az első válság bekövetkezik –, a klasszikus típusú konjunktúraciklusok szabályszerű periodicitással követik egymást. Már statisztikai adatokkal kifejezett tények alapján is bizonyították, hogy a gazdasági élet változásai ciklikusan ismétlődnek, egy-egy ciklus időtartama 8–10 év, s e hullámmozgások nem külső tényezők hatására keletkeznek, hanem magából a gazdasági életből indulnak el.[16] Az első válság – pontosabban az első klasszikus típusú periodikus válság – 1825-ben Angliában bontakozott ki, s még két évtizedig csak a szigetországban jelentkeztek periodikus válságok. 1847-től kezdődően azonban a válságok már nemcsak Angliára, hanem mindinkább a tőkés világgazdaság egészére is kiterjedtek.[17]

Milyen okok vezettek az első túltermelési válság kialakulásához Angliában? Ezzel kapcsolatban Erdős Tibor csak annyit jegyez meg, hogy „az első gazdasági válság lehet a reálbérek visszatartásával összefüggő túltermelési válság, de bekövetkezhet egyéb okokból is, így például jelentős exportpiacok kiesése következtében."[18] Érdekes az a monetáris magyarázat, amelyet G. Haberler ismertet.[19] Eszerint *az első válságot a napóleoni háborúk, az aranypénzrendszer és a központi bank hibás monetáris politikája együtt eredményezte.* Az aranypénzrendszerben – mint láttuk – a forgalomban levő bankjegyek és az arany között fix átváltási aránynak kell lennie. A háborúk idején a tőkés kormányzatok államadósságok révén fedezik a háborús kiadások nagy részét, ez viszont fenyegeti a bankjegy stabilitását. A bankjegyeket ilyenkor persze tömegesen váltanák át aranyra, ám a központi bank – a háború idejére – felfüggeszti a bankjegyek fix árfolyamon történő átváltását azzal, hogy a háború után majd helyre fogják állítani az eredeti árfolyamot. Ám, ha a bankjegy elveszíti az aranyra való átválthatóság biztosítékát, akkor egy idő után papírpénzként kezd el viselkedni. Valószínű, hogy inflatorikus áremelkedés fog bekövetkezni. Ha most korábbi ígéretét a bank be is igyekszik tartani, akkor a korábbi inflációs áremelkedés miatt aranyhiány képződik, amelyet csak jelentős mértékű defláció tud

[16] *Kemenes Egon:* Konjunkturális és szekuláris változások a világgazdaságban. Tanulmánykötet, *Varga István* emlékezetére Változások, váltások és válságok a gazdaságban címmel. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 174. o.

[17] A gazdasági válságok jelenségei Angliában tűntek fel legkorábban, mert ott fejlődött ki leghamarabb a nagyipari kapitalizmus. Az 1788., 1793., 1810., 1815. és az 1819. évi gazdasági zavarok forrása közvetlenül az ipari forradalom és a gyáripar létrejötte volt. Ezek a válságok még nem terjedtek ki az egész gazdaságra, következményeiket csak egyes termelési ágakban lehetett érezni. Az első általános túltermelési válság 1825-ben tört ki. *(J. Ciepielewski—I. Kostrowicka—Z. Landau—J. Tomaszewski:* A világgazdaság története a XIX. és a XX. században; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 36. o.)

[18] *Erdős Tibor:* i. m. 100. o.

[19] *Gottfried Haberler:* Az 1930-as évek nagy gazdasági válsága – vajon megismétlődhet-e? – Tan. köt. Varga István emlékére, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 70–72. o.

csökkenteni. Defláció viszonyai között pedig a gazdasági növekedés nem tud kibontakozni, s így a gazdaságban kedvezőtlen konjunkturális helyzet alakul ki. Ez pedig elindíthatja az általános túltermelési visszaesés láncreakcióját.[20]

A ciklikus kilengések mélységét meghatározó tényezők

A konjunktúraciklusban a két osztály kölcsönös egymásra hatásának kummulatív folyamatai bontakoznak ki. Mitől függ a két osztály egymásra hatásának mértéke, vagyis a kummulatív folyamatok intenzitása?

Az I. osztálynak a II. osztályra gyakorolt hatását a beruházási keresletnek az összkeresletre gyakorolt *multiplikátor-hatás* segítségével ragadhatjuk meg. Egyéb tényezőket változatlannak véve az I. osztálynak a II. osztályra gyakorolt hatása annál erősebb, minél nagyobb a multiplikátor nagysága. A multiplikátor — mint láttuk — a fogyasztási hajlandóság változásától, vagyis a fogyasztási határhajlandóságtól függ. A fogyasztási határhajlandóság pedig — adott fogyasztási görbe mellett — a végtermék szintjétől függ. Ebből következően a ciklus során a fogyasztási határhajlandóság a termeléssel együtt ingadozik. Emiatt a multiplikátor növekvő a fellendülés és a megélénkülés, de csökkenő a válság és a depresszió szakaszában.

A II. osztálynak az I. osztályra gyakorolt hatását az ún. *akcelerátor-hatás* fejezi ki.[21] Feltéve, hogy a termelőberendezések kapacitáskihasználtsági foka állandó marad, a fogyasztási cikkek termelésének ütemváltozása a beruházási javak termelésének ennél nagyobb ütemű változását váltja ki. Ha például a fogyasztási cikkek termelésének a növekedési üteme csökken, akkor ennél nagyobb ütemben csökken a beruházási javak termelésének növekedési üteme; sőt az is előfordulhat, hogy a beruházási javak termelésének növekedése helyett annak abszolút csökkenése következik be. Az akcelerátor-elv tehát azt fejezi ki, hogy a II. osztály termelésének ütemingadozásai felerősítve, felgyorsítva jelennek meg az állótőkék termelésében.

Az akcelerátorelvet szemlélteti a *11.1. táblázat.*

A táblázatban feltételezzük, hogy a tőkekoefficiens értéke 2, ami azt jelenti, hogy az egységnyi értékű fogyasztási cikk termeléséhez két értékegységnyi állótőke szükséges. Az állótőkék amortizációs ideje tíz év. Az első három évben egyszerű újratermelés zajlik. A negyedik évben a fogyasztási cikkek termelésének 50%-os emelkedését váltja ki. Az ötödik és a hatodik években a II. osztály termelése tovább gyorsul, s emiatt az I. osztály növekedése mindig magasabb, mint a II.-é. A hetedik évben a II. osztály termelésének növekedése lelassul, ám emiatt a beruházási javak termelése

[20] „... időnként kis eseményeknek nagy következményei lehetnek... Előfordulhat, hogy éppen a központi bankrendszer valamelyik részlegének likviditási krízise (értsd: a betéttulajdonosok rohama a bankkal szemben — *B. Z.*) az az esemény, amely kiváltja — és gyakran kiváltotta — a láncreakciókat." *(M. Friedman—A. Schwartz:* A Monetary History of the United States 1867—1960. Princeton U. P. 1963. 419. o.)

[21] Az akcelerátorelmélet megalkotása J. M. Clark nevéhez fűződik.

11.1. táblázat

Összefüggés a fogyasztási cikkek termelése
és az állótőkék termelése között az akcelerátorelv alapján

Év	Fogyasztási cikktermelés	Állótőkeállomány	Állótőke pótlása	Bővítés	Bruttó beruházás	Fogyasztási cikktermelés növekedési üteme (%)	Beruházási javak termelése növekedési üteme (%)
1.	100	200	20	0	20	0	0
2.	100	200	20	0	20	0	0
3.	100	200	20	0	20	0	0
4.	105	210	20	10	30	5	50
5.	115	231	20	21	41	10	36,6
6.	133	266	20	35	55	15	33,2
7.	146	292	20	26	47	10	−14,7
8.	153	307	20	15	35	5	−25,8
9.	150	300	20	0	20	−2,3	−42,2

Megjegyzés; a táblázatot *Erdős Tibor* „Egyensúly, válság, ciklikusság" c. könyvéből vettük át. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 120. o.

14,7%-kal visszaesett. A továbbiakban a fogyasztási cikkek termelése tovább lassul, s emiatt az I. osztály termelésében további abszolút visszaesések következnek be.

Az akcelerátorhatás tehát azt is kifejezi, hogy a beruházások miképpen függenek az össztermelés, illetve a II. osztály termelésétől. Érdekes megfigyelni azt is, hogy az

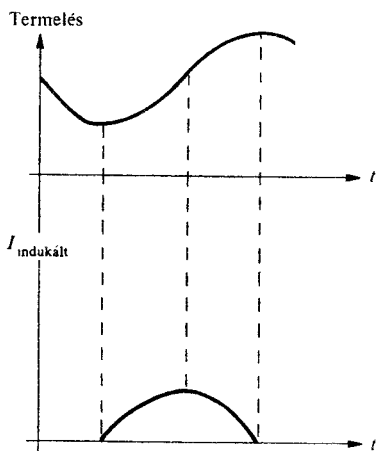

11.5. ábra

Az indukált beruházások ingadozása a konjunktúraciklus során

Forrás: Mátyás Antal: A polgári közgazdaságban története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 462. o.

indukált beruházások (ti. amelyeket a termelés változása vált ki) miképpen alakulnak a konjunktúraciklus során. Lásd a *11.5. ábrát*!

Tegyük fel, hogy az össztermelés az idő függvényében előbb növekvő, majd csökkenő ütemben nő, végül eléri a maximumát! Az indukált beruházások mindaddig növekednek, amíg a termelés növekvő ütemben nő. Csökkenő ütemű növekedésnél viszont az indukált beruházások abszolút mértékben csökkennek. Az *I* görbe maximumát a termelési görbe inflexiós pontjában éri el. Nagysága akkor 0, ha a termelés maximum- vagy minimumpontjánál van.

Az indukált beruházásoktól eltérően a pótlóberuházások a termelés abszolút nagyságától függenek. Ha az elégtelen kereslet miatt a tőkeállomány egy részét kihasználatlanul hagyják, akkor az elavult tőkejavak egy részét nem fogják megújítani. A felújítások csökkennek a termelés csökkenésével, és nőnek a termelés növekedésével. A felújítások ily módon a termelés alakulását ábrázoló görbe inflexiós pontján túl is nőnek, egészen a termelési görbe maximumáig. Ez ellensúlyozhatja az indukált beruházásoknak az inflexiós pont után bekövetkező csökkenését. Minél nagyobb a pótlások aránya a bruttó beruházásokon belül, a termelés változása annál kisebb fluktuációt indukál a bruttó beruházásokban.[22]

Az akcelerátorhatás hozzájárul ahhoz is, hogy a termelés növekedését a fellendülés után a termelés csökkenése váltja fel. „A válság hirtelen kirobbanása annál valószínűbb, minél erőteljesebb volt, részben az akcelerátorhatás következtében, a beruházási javak termelésének bővülése. Ezt a folyamatot képes megfordítani egy látszólag jelentéktelen változás, nevezetesen az, hogy nem is a fogyasztási cikkek termelése csökken, hanem a termelés növekedési üteme mérséklődik."[23]

Mitől függ az akcelerátorhatás erőssége? Mivel az akcelerátor a beruházási javak és a fogyasztási cikkek termelésének viszonyát fejezi ki, a kérdés tulajdonképpen az, hogy mitől függ az I. és a II. osztály aránya. Ezek tehát egyben azok a tényezők is lesznek, amelyek a ciklus kilengéseinek hosszát és mélységét meghatározzák. A X. fejezetben tanultak alapján úgy fogalmazhatunk, hogy a beruházási ráta, s ezen keresztül az I. és a II. osztály aránya alapvetően a népesség növekedési ütemétől, valamint a technikai haladás ütemétől és jellegétől függ. Habár értelemszerűen kikövetkeztethető, de röviden mégis meg kell néznünk, hogy e tényezők hogyan befolyásolják az újratermelési ciklus mélységét.

Először azt kell leszögezni, hogy a valóságban nemcsak ezeknek a hatása jelentkezik együttesen, hanem az újratermelési ciklus alakulását számos esetleges tényező is befolyásolhatja; például a pénzvilág reakciói (kamatlábak, hitelfeltételek stb.), a tőkések szubjektív várakozásai vagy az állami gazdaságpolitika irányváltásai. Ezért a már megismert tényezőknek az újratermelési ciklus mélységére gyakorolt hatásáról mondottak a továbbiakban mindig „egyébként változatlan körülmények között" értendők.

[22] *Mátyás Antal:* i. m. 461. o.
[23] Erdős Tibor: i. m. 122. o.

A népesség növekedési ütemének gyorsulása – mint az előző fejezetben láttuk – megnöveli az I. osztály arányát a II.-hoz képest, ezért – ceteris peribus – nagyobb lesz az akcelerátorhatás erőssége, ezért a termelés visszaesése, illetve későbbi növekedése gyorsabb, mértéke pedig nagyobb lesz, mint egyébként. Hasonló a helyzet a technikai haladás ütemének gyorsulásakor végbemenő tranziens szakaszban. A technikai haladás gyorsulásakor a válság mélyebb lehet, a fellendülés pedig jelentékenyebb, mint anélkül lett volna.

A technikai haladás jellegének megváltozása is meghatározza az újratermelési ciklus mélységét. A tőkeigényes technikai haladás a ciklus elmélyüléséhez, míg a tőkemegtakarító technikai haladás a ciklus amplitúdójára csökkentőleg fog hatni.

Itt megemlítjük, hogy az újratermelési ciklusok amplitúdójának mértéke függ attól is, hogy az egyes tőkés országok ciklusai szinkronban vannak-e egymással vagy pedig erre az aszinkronitás jellemző. Ezzel a jelenséggel e fejezet későbbi részében foglalkozunk részletesebben.

A termelés és a fogyasztás ellentmondása mint a periodikus gazdasági válságok közvetlen oka[24]

Miután megismertük, hogy milyen folyamatok zajlanak le a klasszikus típusú gazdasági válságok során, illetve azt megelőzően, ismét feltehetjük a kérdést: miben áll a termelés és a fogyasztás ellentmondásának kiéleződése?

A szabadversenyes kapitalizmus modelljében megállapítható, hogy a termelés növekedése időnként szükségszerűen meghaladja a bérből élők és a tőkések személyes fogyasztásának a növekedését, azaz a termelés II. osztálya periodikus szabályszerűséggel időnként gyorsabban nő, mint ahogy az összes személyes fogyasztás és ezen belül a bérből élők fogyasztása emelkedik. Ezért rendszeresen túltermelési válságnak kell bekövetkeznie. Ebben az értelemben a termelés és a fogyasztás ellentmondása összekapcsolódik a túltermelés fogalmával. Nem szükségszerű azonban, hogy minden egyes gazdasági válság túltermelési válság legyen. Szükségszerű viszont a termelés és a fogyasztás ellentmondásának időnkénti kiéleződése. Felmerül a kérdés, mi a termelés és a fogyasztás ellentmondásának a tartalma, ha az nem jár együtt túltermeléssel.

Tudjuk, hogy mivel a munkabér a tőkés önköltség eleme, ezért a tőkések ennek növelését mindig fékezni igyekeznek. Nem biztos azonban, hogy a bérnövekedést mindig sikerül lefékezni annyira, hogy valóban túltermelési válság robbanjon ki. Erre csak akkor van mód, ha munkaerő-túlkínálat van, vagy ha a bérből élők nem szervezettek, illetve a szakszervezeti mozgalom gyenge. A munkaerő-túlkínálat jelentős akkor, ha a népszaporodás gyors, ha a kisárutermelők aránya jelentős, ha a mun-

[24] Ennek az alpontnak a megírásához segítségünkre volt *Erdős Tibor* egy kézirata, amelyet rendelkezésünkre bocsátott. Ideiglenes címe: A válságmehacnizmus aktuális elméleti problémái.

kába be nem vont nők aránya nagy, ha a gyermekmunka megengedett, ha az életszínvonal nagyon alacsony. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a szabadversenyes kapitalizmus időszakában, a XIX. század kapitalizmusában a bérnövekedést többnyire erőteljesen fékezhették a tőkések olyannyira, hogy túltermelési válság bontakozott ki.

Tegyük fel, hogy a szabadversenyes kapitalizmus modelljében a munkások tárgyalási pozíciója kedvező, mert nincs munkaerő túlkínálat és a technikai haladás tőkemegtakarító jellegű. Ekkor bekövetkezhet a bérhányad növekedése a nemzeti jövedelmen belül, s mivel a fogyasztási kereslet lépést tud tartani a II. osztály termelésével, túltermelés nem jön létre. A válság azonban akkor is kirobban, tehát a termelés és a fogyasztás ellentmondása kiéleződött anélkül, hogy túltermelés jött volna létre. Ennek az oka az, hogy a beruházási javak és a fogyasztási cikkek termelése között ekkor is végbemegy az ütemváltás. Ez abban jelentkezik, hogy a bérek gyorsabb növekedése miatt az önköltség gyorsabban nő, mint az árbevétel, s ezért csökken az árak profithányada. A profithányad csökkenését pedig a tőkés vállalkozók éppúgy rosszabbodó profitkilátásként fogják értékelni, mint az előbbi esetben. Most a kereslet relatív elégtelensége abban nyilvánul meg, hogy a tőkések a bérek növekedésének költségnövelő hatását nem tudják áthárítani a fogyasztóra.

Megállapítható tehát, hogy a termelés és fogyasztás ellentmondása nem kapcsolható csupán a túltermeléshez, illetve a munkások fogyasztáshiányához. *A fogyasztáshiány a termelés és a fogyasztás ellentmondásának csak egyik lehetséges megnyilvánulási formája.* A tőkés termelés akkor is ellentmondásba kerül a fogyasztással, ha az utóbbi nem a tőke érdekeinek megfelelően nő, mert közben a bérből élők részesedése megnő a nemzeti jövedelmen belül. Túltermelés esetén a fogyasztás azért kerül szembe a termeléssel, mert az áruk egy részét a piac nem képes felszívni. De *a fogyasztás úgy is szembekerülhet a tőkés termeléssel, hogy elfogadható szintű profitot nem enged realizálni.* Ha fogyasztáshiány nincs, akkor ez az utóbbi probléma a közvetlen gond. Ekkor a válság bekövetkezik anélkül, hogy előzőleg a készletek felduzzadnának. Ha fogyasztáshiány van, akkor az eladatlan készletek felduzzadása váltja ki a termelés csökkenését. Akár ez, akár az vezet válsághoz, mindkettő periodikus gazdasági válságnak tekinthető, a periodikusság ugyanis nem a közvetlen kiváltó okon, hanem az állótőkék újratermelési sajátosságain alapul.

A termelés és fogyasztás ellentmondása akkor nem éleződne ki, ha biztosítható volna a két osztály azonos ütemű növekedése, és a bérek mindig növekedhetnének úgy, hogy ne gátolják a fogyasztási cikkek eladását. Az osztály párhuzamos növekedése lehetővé tenné, hogy a fogyasztás növekedése ne kerüljön ellentétbe a tőke profitérdekével. Ilyen lenne a helyzet az aranykori út mentén, ám ennek kialakulására tőkés viszonyok között semmi garancia sincs.

IV. rész

Az újratermelési összefüggések az állami monopolkapitalizmusban

12. A tőkés állam gazdaságpolitikájának szerepe a mai tőkés gazdaság működésében

A 7. fejezetben láttuk, hogy a tőkés társadalom rendszerválsága az állami monopolkapitalizmusba való átmenet során megköveteli az újratermelés egyes területei feletti közvetlen állami „gyámkodást", az állami tulajdonba vételt. Ám tőkés viszonyok között az állami tulajdon a társadalmi termelőerőknek csak kisebb részére terjedhet ki, mert egyébként szembekerülne a rendszer alapját képező „szentséggel", a magántulajdon elvével. Ugyanakkor viszont az államnak az egész tőkés újratermelésre kell hatást gyakorolni ahhoz, hogy megakadályozza a rendszer létét fenyegető gazdasági válságok kialakulását. Ez azt jelenti, hogy az államnak olyan eszközökkel kell rendelkeznie, amelyek segítségével a gazdaság magánszektorára is hatni tud. Ezek az eszközök az állam gazdaságpolitikai eszközei: a költségvetési politika és a monetáris politika.

Az állami költségvetés és a társadalmi tőke újratermelése

Az állami költségvetés részaránya a II. világháború befejezése után dinamikusan tovább növekedett, míg például az I. világháború után az állam fokozatosan visszahúzódott a társadalmi termeléstől. Az állami kiadások aránya a GNP-ben 1950-re minden fejlett tőkés országban elérte a 20%-ot.[1]

Néhány országban — így elsősorban Franciaországban és az NSZK-ban — az állami költségvetés fontos bevételi forrását (a magántőke megadóztatása mellett) az állami tulajdonba került vállalatok befizetései alkották. Az állami tulajdon azonban nem mindenhol vált jelentőssé, így például az Egyesült Államokban sem.

A költségvetésnek fontos és új bevételi forrásai lettek a társadalombiztosítás központi alapjaiba történő befizetések. Ezek aránya az állami költségvetés összes bevételeiben 1965-ben a következőképpen alakult néhány tőkés országban: Egyesült Államok 15,4%, Japán 16,1%, Anglia 14,6%, NSZK 26,9%, Olaszország 32,2%, Franciaország 36,5%.[2]

[1] United Nations Yearbook of National Statistics; 1966.

[2] A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 351. o.

Az állami költségvetés kiadási és bevételi struktúrájában lényeges változások következtek be annak eredményeképpen, hogy kibővültek a tőkefelhalmozás és a hadikiadások állami finanszírozásával kapcsolatos pénzügyi műveletek mozgásterei. Meghonosodott, s lassan megszokottá vált a költségvetési deficit gyakorlata békeidőben is. Fontos szerepre tettek szert az államadósságok és az államkölcsönök a tőkés gazdaság működésében.

A mai tőkés gazdaságban az állami gazdaságpolitika közvetlen kapcsolatba került a társadalmi tőke minden részével, beleértve az állandó tőke újratermelését, valamint az értéktöbblet termelését és elosztását. Először ezt a kapcsolatot vizsgáljuk meg!

Az állami költségvetés és az állandó tőke újratermelése

Az állami vállalatok pénzügyei közvetlen kapcsolatban vannak az állami költségvetéssel. Az állam felelősséget vállal vállalatai tevékenységének eredményéért. Deficitjüket költségvetési eszközökből fedezi, s erre gyakran van szükség, mert ezek a vállalatok többnyire veszteségesek, vagy csak alacsony jövedelmezőségűek. Az állami vállalatok alacsony hatásfoka kapcsolatos azzal a szereppel, amit betöltenek a tőkés gazdaság zavartalan működésének biztosításában. Az állami szektort olyan gazdasági ágak alkotják, amelyek nélkül a gazdaság nem funkcionálhat. Ezért válik szükségszerűvé az állami vállalatok beruházásainak költségvetési finanszírozása. Az állami költségvetés és az állami vállalatok között kialakul az eszközök egyirányú áramlása a vissza nem térített támogatások vagy hosszú lejáratú kedvező feltételek mellett nyújtott hitelek formájában.

Az állami költségvetés nemcsak a saját vállalataival, hanem a magántőkével is szoros kapcsolatokat épít ki. A tőkés vállalatok különböző konkrét formákban adót fizetnek. Az adófizetés módjainak a szabályozása lehetőséget ad az államnak arra, hogy *differenciált adópolitikát* folytasson, s ezzel különböző módon hasson a gazdaság egyes szféráira, illetve vállalataira.

Az adókedvezmény egyik legelterjedtebb módozata a gyorsított értékcsökkenési leírások engedélyezése. Az amortizációs leírások ugyanis többnyire nem adókötelesek, míg a profitok igen. Amikor tehát az állam megengedi, hogy a tőkefelszerelés működésének első felében annak teljes értékét leírják, akkor nyilvánvaló, hogy profitjövedelmet visznek át az amortizációs alapba. Időnként és helyenként az adókedvezményeket nemcsak az amortizációs alapra, hanem mindenféle beruházási alapra is kiterjesztik.

A beruház soknak az állami költségvetésből történő közvetlen és közvetett finanszírozásánál széleskörűen elterjedt az, hogy az állam kedvező feltételek mellett nagy összegű kölcsönöket nyújt a vállalkozóknak. Az ilyen állami kölcsönök kamatlába is többnyire alacsonyabb a szabadpiaci hitelkamatlábaknál. Ezek a hitelek célirányo-

sak, csak meghatározott gazdasági ágak kapják. Ily módon az állam *struktúrapolitikát* folytathat, ami azt jelenti, hogy valamilyen kiemelt jelentőségű makrogazdasági cél elérése érdekében megváltoztathatja a gazdaság struktúráját, például növelheti az exportorientált ágazatok részarányát vagy néhány alapvetően fontos terméket termelő ágazat termelését.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy *a modern tőkés állam fontos szerepet játszik a társadalmi állandó tőke újratermelésében.* A magántőke is csak akkor tud zavartalanul újratermelődni, ha körforgása során – ideiglenesen – állami burkot ölt magára, s ilyen formában az állami pénzügyek alakulásán keresztül végigjárja a jövedelmek újraelosztásának útjait, s csak ezután válik ismét működő magántőkévé. Az árutőke egyszerű realizálása a magánszektorban már nem elegendő ahhoz, hogy biztosítsa a termelőerők bővített újratermelését.

Az állam szerepe a munkaerő újratermelésében

A mai tőkés gazdaságban még inkább igaz az, mint korábban, hogy a munkaerő normális újratermeléséhez össztársadalmi, illetve állami keretek kellenek. Az állammonopolista kapitalizmusban az állami költségvetés vált azzá a szférává, amelyben a munkaerő újratermelésének új elemei a legvilágosabban jutnak kifejezésre.

A II. világháború után az állami költségvetésen belül jelentősen megnövekedett a szociális segélyezésre fordított kiadások részaránya. A szociális juttatások a konkrét tételek széles körét ölelik fel: adózási segély, munkanélküli segély, közlekedési kedvezmények, ingyen étkezés stb.

A költségvetésen kívül, de ahhoz szorosan kapcsolódva szélesedett a társadalombiztosítási szervek működési és hatóköre. Ezek olyan közintézmények, amelyek tevékenységüket az állami törvényhozással összhangban végzik. Ezeknek az intézményeknek a pénzügyei az állami kiadások és bevételek alkotóelemei, mert az állam garantálja a segélyek kifizetését függetlenül az alapokba befolyt pénz nagyságától.

A társadalombiztosítási alapokon és az állami költségvetésen keresztül megvalósuló jövedelem-újraelosztás nem egyszerűen a munkabéralap egyszerű újraelosztása. A társadalombiztosítási alapok fontos forrását képezik a vállalatok kötelező hozzájárulásai is. A társadalombiztosítási juttatások fő formái: az ideiglenes munkaképtelenség esetén kiesett munkabér kompenzálása, az öregségi, rokkantsági nyugdíj stb.

Ha a fenti kifizetések közgazdasági tartalmát akarjuk meghatározni, akkor az mondható, hogy a munkaerő újratermelési költségeihez való hozzájárulás sajátos formájáról van szó. Ezeknek a kifizetéseknek a sajátossága abban van, hogy állami szinten centralizált jellegűek, s ugyanakkor a végzett munkától, sőt esetleg a munkaképességtől is függetlenül történnek. Ily módon a munkaerő egyenértéke csak részben jelenik meg a munkabérért vásárolható áruk formájában, másik részben pedig az állam

által mobilizált kiadás formájában jelenik meg. A munkás a munkaerő egyenértékének csak egy részét kapja meg a tőkéstől. A szükséges munka egyenértékének másik része csak azután jut a munkáshoz, miután végigfutott a centralizált újraelosztás csatornáin.[3]

A modern tőkésállam költségvetési eszközeinek konjunkturális hatásai

Az állami költségvetési politika fő eszközeit két nagy csoportba sorolhatjuk. Az eszközök egy része nem kíván folyamatos beavatkozást, minthogy *automatikusan* fejtik ki hatásukat. Az eszközök másik csoportjába olyanok tartoznak, amelyek egyes megkülönböztetett esetekben alkalmazott egyedi beavatkozást jelentenek. A *12.1. táblázatban* összefoglaltuk az állam költségvetési politikájának eszközeit.

12.1 táblázat

A költségvetési politika eszközei

Automatikus stabilizátorok	Diszkrecionális költségvetési eszközök
1. Az adózási rendszer	3. A költségvetési beruházások
2. Az ún. jóléti transzferek	4. Diszkrecionális transzferek
a) munkanélküli segélyek	5. Az adókulcsok megváltoztatása
b) nyugdíjak	
c) egyebek (társadalombiztosítás, dotáció stb.)	

Az automatikus stabilizátorok

Automatikus stabilizátoroknak nevezzük a költségvetési rendszerbe beépült olyan elemeket, amelyek automatikusan képesek bizonyos stabilizáló hatást kifejteni a tőkés gazdaságra. Az egyik ilyen elem maga *az adózási rendszer*. Konjunkturális fellendülések idején — amikor a jövedelmek növekednek — az adóbevételek gyorsan emelkednek, és ezáltal fékezőleg hatnak a növekedésre.

A progresszív adózási rendszer ezt a célt még jobban szolgálja. Amikor növekednek a jövedelmek, azoknak egyre nagyobb hányadát vonják el. Ha viszont a jövedelmek csökkenni kezdenének, az adóbevételek ennél nagyobb ütemben esnének, csökkentve a termelés-visszaesés ütemét is.

[3] I. m. 356. o.

A költségvetési bevételek legnagyobb tételei a személyijövedelem-adók és a részvénytársasági profitadók. A személyi jövedelmek és a felosztott profitok adókulcsa rendszerint progresszíven nőnek, míg a felosztatlan részvénytársasági profitok után többnyire lineárisan adóznak. Regresszíven nőnek az ún. foglalkoztatottsági vagy kereseti adók, amelyek a „béradók" csoportjába tartoznak, de a vállalkozók fizetik be.

A II. világháború után a fejlett tőkés országokban fokozatosan kiépültek a *jóléti transzferek* intézményei. Közöttük a legnagyobb tételt a munkanélküli segélyek alkotják. A munkaalkalomhoz nem jutó dolgozók — hosszabb-rövidebb ideig — munkanélküli segélyben részesülnek. A munkanélküli segélyek kifizetéseinek összege a konjunktúraciklus mozgásával ellentétesen alakul, azaz anticiklikus mozgású. Konjunktúra idején a munkanélküliek száma csökken, így a költségvetésnek ilyenkor kell a legkevesebb munkanélküli segélyt folyósítania. A recesszió éveiben viszont, amikor felszökik a munkanélküliek száma, viszonylag nagyobb összegű segélyt fizetnek ki. A munkanélküli segélyek a tömegfogyasztási keresletet befolyásolják, akkor növelik meg a fogyasztást, amikor egyébként a recesszió következtében visszaesne.

A transzferkiadások más tételei, úgy mint a *nyugdíjak* vagy a *társadalombiztosítás* jóval kisebb mértékben függvényei a konjunktúra alakulásának, mozgásuk inkább trendszerű.

Diszkrecionális költségvetési eszközök

A tőkés gazdaságokba beépített automatikus stabilizátorok a konjunktúraingadozások amplitúdóját csak kismértékben tudnák önmaguk csillapítani.[4] Ezért ma már egyetlen tőkés ország sem lehetne meg az eseti kormányzati döntések révén megvalósuló *diszkrecionális költségvetési politika* nélkül.

A nagy gazdasági világválság óta gyakori, hogy a tőkés kormányzatok a recesszió idején különböző *költségvetési beruházásokat* indítanak el — főképpen — új munkaalkalmak teremtése céljából. A költségvetési beruházásokat két nagy csoportba lehet osztani: az ún. közmunkaprogramok és a fejlesztési programok.

A közmunkaprogramokról, főképpen annak gazdasági hatásáról megoszlanak a vélemények. Gyakran tapasztalható bizonyos szkepticizmus a közmunkák alkalmazásával szemben. Ennek az az oka, hogy a közmunkaprogramoknak — azon túl, hogy új munkalehetőségeket teremtenek, s ilyen értelemben pozitív hatásuk van a konjunktúra alakulására — „káros mellékhatásaik" is lehetnek. Tegyük fel, hogy az állam a recesszióból való kilábalás meggyorsítása érdekében egy útépítési programot indít be! A program megvalósítása négy-öt évet is igénybe vehet. Ám lehet, hogy a recesszió csak egy-két évig tart. Ha a program a fellendülés idején is folytatódik,

[4] „... a beépített stabilizátorok első védelmi vonalukat képezik, de önmagukban nem elégségesek a teljes stabilitás fenntartására." *(P. Samuelson:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 472. o.)

akkor ezzel destabilizáló hatást fog kifejteni, mert akkor gyorsítja a kereslet növekedését, amikor éppen vissza kellene fognia, s így inflációt idéz elő.

A költségvetés által megvalósított fejlesztési programok a technika terjedési folyamatában is fontos szerepet játszanak. Ezzel kapcsolatban újabban azt kifogásolják, hogy a magánszférához viszonyítva olykor jelentősen is elmaradnak a hatékonyság tekintetében.

A munkanélküli segélyeken és más, rendszeresen és automatikusan kifizetésre kerülő transzfereken túlmenően, az állam eseti, *diszkrecionális transzferkiadások* útján is hozzájárulhat a fogyasztási kereslet növekedéséhez, ha recesszió fenyeget.[5]

Igen hatékony lehetne recesszió idején az adókulcsok átmeneti csökkentése, vagyis *az adózási rendszer megváltoztatása.* Két ok miatt azonban mégis viszonylag ritkán alkalmazzák a fejlett tőkés országokban. Egyrészt azért, mert a legtöbb országban az adózási rendszer megváltoztatásának meglehetősen hosszú parlamenti átfutási ideje van. Az adókulcs tervezett változtatásainak megvitatása és elfogadása időigényes folyamat, s lehet, hogy emiatt túl nagy késést szenvedhet az egyébként sürgős döntés. Másrészt az adókulcsok *átmeneti* változtatása ellen szól az, hogy ha az emberek *tudják*, hogy például egy adónövelés csak átmeneti lesz, akkor nem fogják vissza lényegesen tervezett kiadásaikat.

Az állami gazdaságpolitika keresletteremtő hatásának ábrázolása keynesi modellben

Miután megismerkedtünk a modern tőkés állam rendelkezésére álló fő költségvetési eszközökkel, most megvizsgáljuk, hogy ezek segítségével miképpen befolyásolható a tőkés újratermelés, a gazdasági növekedés és az árszínvonal alakulása. Az állami gazdaságpolitika hatásait a keynesi modell keretei között vizsgáljuk, amellyel a 9. fejezetben már megismerkedtünk. Láttuk, hogy e modell keretei között miképpen alakul ki a tőkés újratermelés globális egyensúlyi szintje. Most bekapcsoljuk az állami kiadásokat és bevételeket, megnézzük, hogy ezek miképpen hatnak az egyensúlyi szintre és az árakra.

Ha a családoknak és a vállalatoknak összes jövedelmük egy részét rendszeresen elvonja az állam, akkor emiatt a ténylegesen rendelkezésre álló elkölthető jövedelem kisebb lesz, mint az összes jövedelem. A két jövedelmi kategória közötti különbséget a jövedelemadók és az egyéb közvetlen adók teszik ki. A *12.2. ábrán* a C_1 fogyasztási görbe a társadalom fogyasztási határhajlandóságát mutatja egy viszonylag enyhébb adózási rendszer mellett.[6]

[5] Erre példa, hogy az Egyesült Államokban a háborús veteránoknak időnként megszavaznak jelentős segélyeket.

[6] A keynesi modellben a fő kérdés az, hogy a megtakarítások és a beruházások miképpen határozzák meg az összkeresletet, s ezen keresztül a termelés és a foglalkoztatottság elérhető szintjét. A beruházások és a megtakarítások alakulása függvénygörbék segítségével is jól ábrázolható. A modellben

Tegyük fel, hogy az állam az adózási rendszer szigorítását határozza el! A C_1 görbe azt a fogyasztási hajlandóságot mutatja, amely ugyanakkora termelés mellett alakulna ki pusztán az adózási rendszer megváltozása miatt. Ha az adózási kulcsok a jövedelem függvényében progresszíven nőnek, akkor egy általános adószigorítás nagyobb arányban csökkentheti a gazdagabb rétegek rendelkezésre álló jövedelmét, mint a viszonylag szegényebbekét. Emiatt a C_2 görbe meredeksége kisebb lehet, vagyis a C_2 görbe mentén a fogyasztási határhajlandóságok kisebbek lesznek, mint a C_1 görbe mentén ugyanazon termelési szint mellett. Ezáltal csökkenhet az új beruházások keresletteremtő hatása, a multiplikátor.

Az adózási rendszer szigorításának önmagában fékező, restriktív hatása van a gazdaságra. Visszafogja a fogyasztási kiadásokat, s ezáltal a termelés piaci egyensúlyi

---

döntő szerepe van a C-görbe alakjának. A fogyasztási hajlandóság határozza meg végül is a termelés globális egyensúlyi szintjét. A *C*-görbe alulról konkáv, amelyben az fejeződik ki, hogy rövid időszakban minél nagyobb a termelés, a gazdaság szereplői (a háztartások és az üzemi szféra együtt), annál kisebb hányadát hajlandók elfogyasztani jövedelmüknek, és annál nagyobb hányadát fogják megtakarítani. Ugyanez keynesi kategóriákkal: rövid időszakban a termelés és az összjövedelem növekedésével a társadalom fogyasztási határhajlandósága csökken, a megtakarítási határhajlandóság pedig nő. A fogyasztási hajlandóság görbéjének konkávitása nem az üzleti szféra törvényszerűsége, hanem a háztartási szféra bizonyos pszichológiai sajátosságára vezetődik vissza a keynesi elméletben.

A fogyasztási hajlandóság görbéjéből *(C)* leszármaztatás útján jön létre a megtakarítási hajlandóság görbéje *(S)*, amely azt mutatja meg, hogy a társadalom a termelés különböző szintjeinél mennyit hajlandó megtakarítani. A megtakarítási görbe egyes pontjait úgy kapjuk meg, hogy az ugyanahhoz a termelési szinthez tartozó jövedelemből rendre levonjuk a fogyasztást: $S = J - C$ (ahol „J" az összes bruttó jövedelmet jelöli). A megtakarítási hajlandóság görbéje az alulról konvex, ami azt jelenti, hogy a megtakarítási határhajlandóság a termeléssel és a jövedelemmel együtt növekszik.

12.1. ábrán a termelés egyensúlyi szintjét az határozza meg, hogy hol fog elhelyezkedni a megtakarítási függvénygörbe *(S)* és a beruházási egyenes *(I)* metszéspontja. Az E_2 pontban a társadalom pontosan annyit szándékozik megtakarítani az összes bruttó jövedelemből, mint amennyit a tőkés vállalatok beruházni szándékoznak. Az ábrán a termelés egyensúlyi szintje 1650. Ha az összes termelés ténylegesen ekkora, akkor a társadalom pontosan annyit szándékozik megtakarítani és elfogyasztani, mint amennyi az előállítani szándékozott összes fogyasztási és beruházási jószág összege. Illetve, ha eltekintünk az árszínvonal változásának lehetőségétől, akkor az egyensúlyi szint azt jelenti, hogy a társadalom pontosan annyi fogyasztási jószágot kíván megvásárolni, mint amennyit előállítani szándékozik.

Mitől függ a beruházási multiplikátor nagysága? A multiplikátor a megtakarítási határhajlandóság reciproka, ez pedig a fogyasztási határhajlandóságtól függ. Ha a fogyasztási függvény adott, akkor a fogyasztási határhajlandóság nagysága a termelés kiinduló szintjének a nagyságától, valamint az elsődleges beruházásnövekménytől függ. Minél alacsonyabb a kiinduló termelés szintje, annál nagyobb a hozzátartozó fogyasztási határhajlandóság, s emiatt ugyanakkora beruházásnövekmény sokszorozó hatása annál nagyobb lehet. Ha viszont egy adott kiinduló termelési szintből nézzük meg a multiplikátort, akkor azt látjuk, hogy minél nagyobb az elsődleges beruházásnövekmény, annál kisebb a multiplikátorhatás. Ez azért van, mert a multiplikátor a kiinduló és a végső termelési szinthez tartozó fogyasztási határhajlandóságok átlagos értékével arányos. Mivel a fogyasztási határhajlandóság a jövedelem növekedésével csökken, minél messzebb van az új egyensúlyi szint a kiindulótól, annál kisebb ez az átlagérték, s emiatt a multiplikátor is.

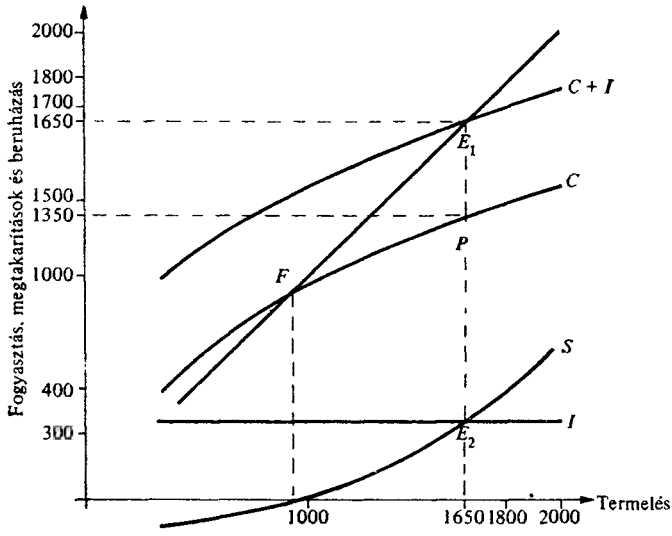

12.1. ábra

A termelés egyensúlyi szintje a keynesi modellben

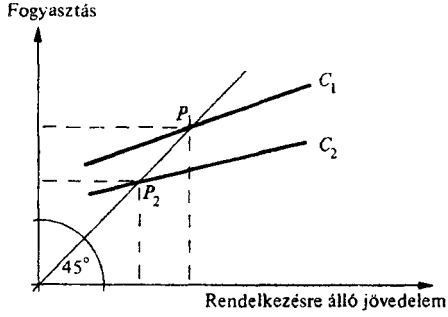

12.2. ábra

Az adózás hatása a fogyasztási hajlandóságra

szintje alacsonyabban fog kialakulni, mint az adózás korábbi feltételei mellett. Az adózási rendszer enyhítése — megintcsak önmagában véve — expanzív, ösztönző hatású.

A költségvetési politika másik oldalát a kormányzati kiadások szabályozása jelenti. A kormányzati kiadások egy része kormányzati transzfer. A nyugdíjak, a munkanélküli segélyek, s egyéb transzferkifizetések következtében az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező rétegek tényleges jövedelmüknél többet költhetnek el. Az állami transzferek — mint korábban láttuk — fontos szerepet töltenek be a modern tőkés állam gazdaságpolitikájában. Segítségükkel az állam közvetlenül is befolyásolhatja az összkeresletet. Tegyük fel, hogy adott időszakban a termelés egyensúlyi szintje az E_1 pontban alakult ki (lásd a *12.3. ábrát*).

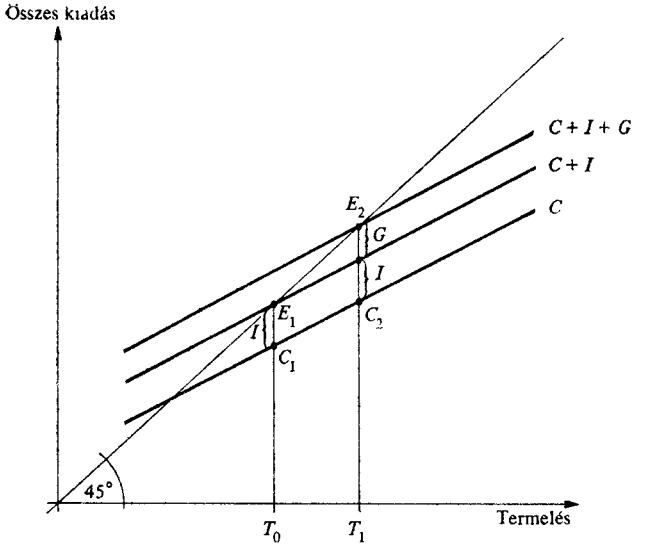

12.3. ábra

A kormányzati kiadások hatása a termelés egyensúlyi szintjére

A teljes foglalkoztatottságot az adott időszakban T_1 nagyságú termelés biztosította volna, ám ennek elérését a beruházások és a megtakarítások egyensúlya nem tette lehetővé. A gazdaság T_1 nagyságú termelés mellett C_2 nagyságú összfogyasztásra és I nagyságú beruházásra hajlandó, vagyis a T_1-hez tartozó összkereslet (C_2+I) lenne. Ez az összeg azonban csak (C_2+I) nagyságú termelés realizálását tenné lehetővé, és $(T_1-(C_2+\mathrm{I}))$ nagyságú túltermelés jönne létre. Ha az állam nem avatkozik be, akkor a tőkés gazdaság nem éri el a T_1 termelési szintet, csak a T_0-t.

Ám, ha az állam $G = T_1-(C_2+I)$ nagyságú fogyasztási vagy beruházási kiadásokat hív életre, akkor a termelés egyensúlyi szintje — elvileg — elérheti a teljes foglalkoztatottságot biztosító színvonalat. Ha feltételezzük, hogy a G nagyságú kormányzati kiadást nem adóbevételekből fedezik, akkor az összkereslet az új helyzetben (C_2+I+G), s ez pedig megegyezik a T_1 nagyságú termelés esetén keletkező összjövedelemmel. A termelés megnövekedése T_0-ról T_1-re a már ismert multiplikátorhatás révén megy végbe.[7]

[7] Erdős Péter a beruházási multiplikátor állami beruházási kiadások által kiváltott hatásával kapcsolatban az alábbi megjegyzést teszi: Egy X összegű állami kiadás nem indít el mindig önmagával azonos beruházási keresletet. „Az eredeti állami kiadások egy része egyszerűen elszivárog, mert

1. a nemzeti jövedelem növekedésének egy részét adósságok visszafizetésére használják;
2. egy részét megtakarítják felhasználatlan bankbetétek alakjában;
3. egy részét másoktól vásárolt értékpapírokba fektetik, az utóbbiak viszont nem költik el a kapott pénzt;
4 egy részét importra költik, ami nem segíti a belföldi foglalkoztatást;

A tőkés állami gazdaságpolitika a rendelkezésre álló eszközökkel meg tudja valósítani azt, hogy nemcsak a beruházások válnak az időben egyenletesebbé, hanem azt is, hogy a profithányad mozgása ne legyen olyan mértékben kitéve a beruházások ingadozásainak, mint amekkora a klasszikus válságmechanizmusra volt jellemző.

Az állami költségvetés egyrészt kiadásaival hat a tőkés újratermelésre azáltal, hogy kiadásait a válságban nem csökkenti, hanem emeli. Ez nagy szerepet játszik abban, hogy a válságot elmélyítő kumulatív folyamatok nem tudnak kibontakozni. Ha ugyanis a beruházások visszaesnek, akkor a multiplikátorhatás csak a magánszektorban bontakozik ki negatív előjellel, az állami szektorban viszont pozitív multiplikátor jöhet létre.

Az állami költségvetési kiadások a másodlagos keresletkiesések mértékét is csökkentik azáltal, hogy a fogyasztási cikkek realizálását lehetővé teszik, egyrészt az állami transzferkifizetések révén teremtett pótlólagos vásárlóerő, másodrészt pedig az állami szektor foglalkoztatottsági szintjének stabilan tartásával.

Az állami deficitfinanszírozó anticiklikus gazdaságpolitikája hatástalan maradna, ha a többlet-vásárlóerő termelése nem tudná megakadályozni, hogy a két osztály ütemváltása miatt a profithányad csökkenjen. Az ütemváltás után ugyanis a profit hányada akkor is csökkenne, ha a megtermelt fogyasztási cikkek maradéktalanul realizálhatók. A költségvetési deficit növekedésének hatására azonban a profithányad csökkenése mégsem következik be szükségszerűen, mert ekkor növekszik a papíros-profit aránya az összprofiton belül, s ez ellensúlyozhatja az anyagi profit hányadának a csökkenését. Amennyiben tehát a költségvetésből az állami alkalmazottak számára bért fizetnek, illetve nő a nyugdíjak, táppénzek és a munkanélküli segélyek aránya, akkor a fellendülés szakaszában — ha a két osztály ütemváltása végbemegy — mégsem csökken a profit hányada. Az állami költségvetés hatására a két osztály termelése közötti ütemváltásnak kisebb a jelentősége, mint a klasszikus kapitalizmus időszakában, mert a modern állami gazdaságpolitika képes megakadályozni a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás rendszeres kiéleződését.[8]

A költségvetés bevételi oldala is kifejt anticiklikus hatást azáltal, hogy a megélénkülés során visszafogja a kiadások gyors ütemű növekedését. A progresszív adórendszer hatására a fogyasztási kiadások, valamint — bár kisebb hatásfokkal — a vállalati beruházási kiadások kevésbé nőnek, mint anélkül.

Most végiggondoljuk azt a lehetőséget, amikor az állam által beindított összkereslet-növekedés nem a termelést, hanem az árakat növeli. Ebben az esetben arról van szó, hogy a gazdaság reál- és monetáris szférájának mozgása eltér, elszakad egymástól. Nézzük meg, miképpen!

---

5. a vásárlások egy részét fölös fogyasztási jószágkészletekből fedezik, amelyeket alkalmasint nem pótolnak." *(Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 286. o.)

[8] Erről részletesebben lásd a 13. fejezetet!

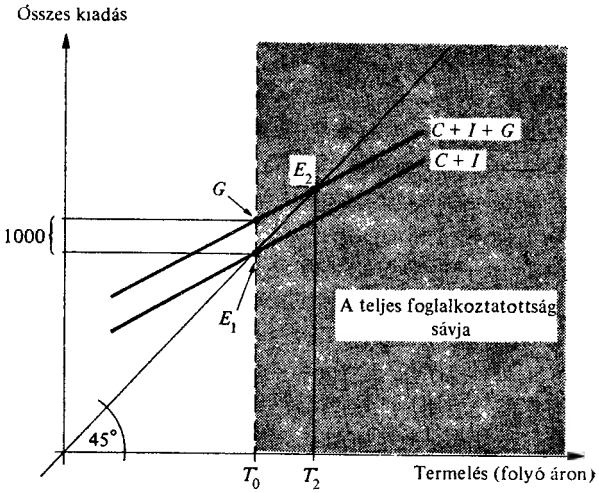

12.4. ábra
Az inflációs rés ábrázolása

Induljunk ki a *12.4. ábra* E_1-nek megfelelő egyensúlyi helyzetéből! Az állam által kiváltott beruházáskiadás-növekmény legyen 1000. Nézzük meg, hogy miképpen változtatja meg a termelés egyensúlyi szintjét a beruházási kereslet 1000 dollárral való megnövekedése, ha a termelők a kereslet növekedésére nem a termelést, hanem csak az árakat fogják emelni. A beruházási javak termelői 1000 dollár többletjövedelemhez jutnak így is, amelyet az adott arányban (2/3 – 1/3) költenek fogyasztásra, illetve megtakarítanak. A fogyasztási cikkek iránti hatékony kereslet megnő 666,67 dollárral, s ennek következtében megemelkedik a fogyasztási javak árszintje is. A fogyasztási javak termelői 666,67 dollár többletjövedelemhez jutottak, amelyből 1/3-ot megtakarítanak és 444,44 dollárt fogyasztásra költenek. Ez ismét megemeli a fogyasztási cikkek árszínvonalát és így tovább.

Azt látjuk, hogy bár a termelés reáliákban semmit nem nőtt – s készletváltozás sincs – a túlkereslet mégis elindított valamiféle kumulatív folyamatot. Ám ez a fajta kumuláció a pénzjövedelmek és az árak kölcsönhatását jelenti, s nem a reáljövedelmek és a termelését, mint a multiplikátor esetében. Különvált tehát a gazdaság reálszférájának és monetáris szférájának a mozgása. Míg a *reál*gazdaság a túlkereslettel szemben immunisnak bizonyult – vagyis a termelés *reál*egyensúlyi szintje maradt az E_1 pontnak megfelelő szinten –, addig a gazdaság *monetáris* szférájának egyensúlyi szintje feljebb tolódott, az adott feltevések mellett az E_2-nek megfelelő egyensúlyi szintre.

A túlkereslet hatására tehát inflációs folyamat bontakozik ki, amelynek hatására a termelés egyensúlyi szintje megkettőződik abban az értelemben, hogy elválik egymástól a reál- és a monetáris szféra egyensúlyának mozgása. Keynes is számolt ezzel a lehetőséggel, de úgy vélte, hogy erre csak akkor kerülhet sor, ha a túlkereslet a teljes foglalkoztatottság tartományába vinné az egyensúlyi szintet. Ez a *12.4. ábrán* úgy

ábrázolható, hogy a teljes foglalkoztatottság tartományt a T_0-tól jobbra vesszük fel.

A polgári szakirodalomban a teljes foglalkoztatottsághoz tartozó termelési szint és az új egyensúlyi szint különbségét ($T_2 - T_0$) *inflációs rés*nek nevezik. Az állami kiadások hatására inflációs rés alakulhat ki, s ez áremelkedést vált ki akkor, ha a gazdaság eléri a teljes foglalkoztatottságot. A valóságban azonban — jórészt a monopóliumok árképzési politikájának következtében — az állami kiadások növekedése még jóval azelőtt elindítja az áremelkedések spirálját, mielőtt a gazdaság megközelítené a teljes foglalkoztatottságot. Így az állami gazdaságpolitika súlyos dilemma elé kerül. Egyfelől a gazdasági növekedés gyorsítása, a foglalkoztatottsági szint emelése fokozott állami kiadásokat követelne meg. Ám, ha a kiadások növekedése következtében inflációs nyomás jön létre, akkor az állam kénytelen visszafogni a kiadásainak növekedését, nehogy az infláció túlságosan nagy legyen. Az állami kiadások visszafogásával ugyan eléri, hogy az infláció üteme nem gyorsul, de a foglalkoztatottsági szint visszaesik, túl nagy lesz a munkanélküliség. S ez ismét csak a kiadások növelését kívánja meg, és így tovább. *Az állami gazdaságpolitika* tehát *csak felváltva képes anticiklikus, illetve inflációellenes hatást kifejteni.* Miközben az egyik téren eredményt ér el — mondjuk növekszik a foglalkoztatottság —, addig a másik téren szükségszerűen romlik a helyzet — gyorsul az infláció —, és viszont.

Az 1973—1974-es világgazdasági válság során már az is bebizonyosodott, hogy az állami gazdaságpolitikai eszközök ma már felváltva sem képesek mindig hatékonyan fellépni a recesszió, illetve az infláció veszélyével. Új helyzet jött létre: az árak a gazdasági visszaesés körülményei között is tovább emelkedtek. Ezzel szemben azonban már a hagyományos keynesi gazdaságpolitika tehetetlen, mert ha recesszió körülményei között inflációellenes intézkedéseket hoz (visszafogja a keresletet), akkor elmélyíti a válságot. Míg, ha a gazdaságot az összkereslet növelésével próbálná kirántani a recesszióból, akkor az áremelkedések üteme gyorsulna fel elviselhetetlen mértékben. Az infláció tehát a keynesi típusú hagyományos gazdaságpolitika eredményességét, és a gazdaság átfogó, mindenre kiterjedő szabályozásának szükségességét hozza előtérbe. Ez a gazdasági szükségszerűség ugyanakkor nehezen nyerhet tért a tőkés gazdaság jelenlegi társadalmi keretei között.

Az államadósság terhei

Igaza van-e Adam Smithnek, aki szerint az államadósság a jövő gazdaságára nehezedő teher?[9] Smith tételét a közgazdászok — ilyen formában — ma már nem tartják helyesnek. Az államra — amint a *Politikai gazdaságtan* 1. kötetben már tárgyaltuk — nem ugyanazok az elvek vonatkoznak adósságait illetően, mint egy családra vagy egy vállalatra. Ha egy családnak (vagy egy vállalatnak) egy adott évben adóssága képző-

[9] *A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1959. és *P. A. Samuelson:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

dik, akkor a következő időszakban törekednie kell arra, hogy tartozásait megfizethesse. Ezért mindaddig kevesebbet kell költenie a bevételeinél, amíg az adósságát ki nem egyenlítette. Az adósság attól függően jelent kisebb vagy nagyobb terhet, hogy az évi törlesztések és kamatok összegének mekkora az aránya a család (vagy vállalat) évi bruttó jövedelméhez viszonyítva. Az adósság tehát mindenképpen teher a számukra.

Más a helyzet az állam adósságával. Vajon az államnak mikor és kinek kell megfizetnie az adósságot olyan esetben, amidőn a konjunktúraciklus során nem képződik annyi szuficit, mint amennyi kiegyenlítené az ugyanazon ciklusban képződött deficiteket? Ha egy évben az állami kiadások összege meghaladja az évi bevételek összegét, az így keletkező költségvetési deficit fedezésére a kormányzat hitelt vesz fel a központi banktól. Akkor tehát az állam a központi banknak tartozik? Formálisan igen, valójában azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. Egyrészt, e központi bank az állami adóssághelevelek forgalomba hozatalával áthárithatja az állami tartozásait a magánszféra felé. Ekkor az állam a magánszférának tartozik. Másrészt a költségvetés deficitjét újonnan nyomtatott bankjegyekkel (vagy ami ugyanaz: folyószámla-jóváírással) és fedezheti. A bankóprés költségeitől eltekintve a központi banknak ez a művelet sem jelent terhet, mert a mai pénzrendszerben a központi bank nem váltja be a bankjegyeket aranyra.

Az állam tehát a költségvetési deficit fejében államadóssági kötvényeket bocsát a központi bank rendelkezésére, amelyet az besorolhat a tartalékai közé, hogy majd szükség esetén — a nyíltpiaci műveletek során — céljainak megfelelően befolyásolja velük a forgó pénz mennyiségét. Az állam már csak azért sem tartozik a központi banknak, mert az államadóssági kötvények révén olyan értékpapírokhoz jut, amelynek az adás-vételi forgalma teljesen rá van bízva. Ha úgy látja jónak, elad belőlük, ha szükséges, visszavásárolja őket. De az állam azért sem lehet valódi adósa a központi banknak, mert a legtöbb tőkés országban a központi bank maga is állami intézmény.

Mindez azt mutatja, hogy az államadóssággal kapcsolatos terhek lényegét nem az állam és a központi bank viszonyában kell keresni. A dolog azon fordul meg, hogy *milyen az államadósság közgazdasági hatása.* Ezzel kapcsolatban egyrészt azt célszerű megnézni, hogy milyen hatása van a forgalomba kerülő államadóssági kötvényeknek, másrészt pedig azt kell végiggondolni, hogy az összpénzforgalmat miképpen befolyásolja a költségvetési deficit miatt forgalomba került többletpénz.

Az államadóssági kötvények nagyvállalatok, bankok, biztosítótársaságok — ritkábban magánszemélyek — birtokába jutnak, és nettó vagyonuk részeként bekerülnek a nemlikvid tartalékaik közé. Miért éri meg nekik pénzvagyonukat ebben a formában tartani? Azért, mert az államkötvények (bár a kamatlábaik alacsonyak, de) biztos kamatozásúak. Erről a központi bank gondoskodik, hiszen az ő érdeke leginkább, hogy a tőkések szívesen fektessék pénzüket államadóssági kötvényekbe.

A költségvetési deficit révén a forgalomba kerülő pénzmennyiség megváltoztatja a forgalomban levő összpénzmennyiséget. Ezáltal a költségvetési deficit hatással van az általános árszínvonalra, a beruházások és az össztermelés alakulására. A költségvetési

deficitnek a termelésre kifejtett befolyását *a deficit monetáris hatásának* nevezzük, és éppen ez a hatás *képezi az államadóssággal kapcsolatos gazdasági megfontolások valódi tartalmát.* A költségvetési deficit folytán megváltozó hitelkínálat ösztönzően hathat a termelés növekedésére, ugyanakkor azonban inflációt is okozhat. *Az államadósság valódi terheit tehát az infláció jelenti, és ez sem elsősorban a jövő gazdaságára, hanem nagyon is a jelen gazdaságára nehezedik.*

Mivel a mai inflációs folyamatot sokféle tényező határozza meg, egy-egy adott gazdaságban és időszakban igen nehéz megállapítani azt, hogy az államadósság ténylegesen milyen mérvű inflációt okozott. Ezért nem volna helytálló az államadósság nyomán felgyorsult inflációból arra következtetni, hogy akkor a gazdaságpolitika helytelen volt. De nem lenne igaz a fordítottja sem: a hibás gazdaságpolitika nem jár feltétlenül inflációval. Az, hogy a gazdaságpolitika helyes vagy helytelen — ez nemcsak gyakorlati, hanem elvi kérdés is.

A központi bank monetáris politikája

A monetáris politika történelmileg jóval korábban kialakult, mint az államháztartáspolitika. Monetáris politikán — első közelítésben — a pénzforgalom szabályozásának folyamatát értjük, amelyet a központi bank valósít meg. Volt már szó arról, hogy formailag a központi bank nem minden tőkés országban állami intézmény, de a mai kapitalizmusban a dolog lényegét nézve mégis mindenhol annak számít. A központi bank már a II. világháborút megelőzően is folytatott pénzügyi szabályozási tevékenységet, de ez a tevékenység akkor nem emelkedett a hivatalos állami gazdaságpolitika rangjára, habár a gazdasági folyamatokra gyakorolt hatása nem volt csekély.

A pénzállomány szerkezete a mai kapitalizmusban

Korábbi ismereteink alapján tudjuk, hogy modern tőkés pénzforgalomban nemcsak bankjegyek forognak, hanem jelentékeny a bankszámlapénz-forgalom is, s tartalékként más értékpapírok is szerepelhetnek. A monetáris politika szabályozási mechanizmusának megismeréséhez azt kell meghatároznunk, hogy az egyes pénzfajták és értékpapírok milyen mértékben számítanak pénznek, és miképpen helyezkednek el a pénzállomány struktúrájában, illetve, hogy milyen szerepet játszanak a pénzforgalom alakulásában.

Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a „pénz", illetve a „forgó pénz" kategóriák szűkebben és tágabban is értelmezhetők. Szűkebb értelemben pénznek nevezzük azokat az eszközöket, amelyek — betöltve a pénzfunkciókat — pénzként forognak, vagy minden további átalakulás nélkül foroghatnak is. Így nyerjük a *pénzállomány* egyik értelmezését, és azt — megkülönböztetésül a tágabb értelmezésektől — M_1-nek nevezzük. Az M_1-be tartozó eszközök az érmék, a bankjegyek és a bank-

számlapénzek. Az M_1-be nagyjából azok a fizetési eszközök tartoznak, amelyekkel „minden további nélkül" fizetni lehet.

Az újratermelés menetére gyakorolt hatásuk tekintetében az *érmeforgalom* jelentősége ma már igen csekély. Az aprópénzforgalom értéke töredéke a bankjegyforgalomnak. A pénzérmék csak a váltópénz szerepét töltik be, s ilyen értelemben csak technikai jellegű problémákat okozhatnak. (A pénzérmék fémtartalma általában jóval kisebb értéket jelent, mint a pénzérmék névértéke. Ha ugyanis az infláció miatt a pénzérme névértéke megközelítené „fémérték"-üket, akkor az állam begyűjti és beolvasztja azokat, nehogy a forgalom szereplői tegyék ugyanezt.)

A *bankjegy- és bankszámlaállomány* együttesen az összes M_1-nek túlnyomó többségét adja. Az M_1 mindig csak a forgó pénzek mennyiségét foglalja magában. Ezért nem tartalmazza a kereskedelmi bankokban elhelyezkedő bankjegyeket és érméket. Ennek ellenére a bankokban levő pénzállománynak fontos szerepe van abban, hogy mekkora lesz az M_1 nagysága. A bankokban levő bankjegyek ugyanis elsősorban a bankszámlapénzek tartalékául szolgálnak. Ezért ezeket a bankjegyeket *tartalékpénz*nek szokták nevezni. A tartalék pénzállomány nem számít bele a forgalomban levő pénzmennyiségnek sem most tárgyalt szűkebb, sem pedig a később tárgyalandó tágabb fogalmába, egyszerűen azért, mert nem forog.

Nézzük most az M_1-nél tágabban értelmezhető M_2 „pénzmennyiség" tartalmát! A pénzérméket és a bankjegyeket mindenki elfogadja fizetés fejében, hiszen törvényes fizetési eszközök. A bankszámlapénzzel majdnem hasonló módon lehet fizetni, hiszen a vásárló a bankszámlájának a terhére kiállított csekkel is fizethet, s nem kell azt neki előzetesen a bankjában beváltani. Azt mondhatjuk, hogy a bankszámlapénz *likviditási foka* majdnem ugyanolyan magas, mint a bankjegyé, illetve az érméké. Ezeken kívül azonban léteznek olyan pénzeszközök, illetve vagyontárgyak is, amelyekkel nem lehet „minden további nélkül" fizetni, mert likviditásuk foka alacsonyabb az előzőeknél.

A lakosság és a vállalatok összes pénzvagyona nemcsak az M_1-be tartozó pénzeszközökből tevődik össze. A családok és a vállalatok pénzmegtakarításaik egy részét *tartósan lekötött* formában tartják. Ha mondjuk egy család a pénzének egy részét a közeli jövőben nem szándékozik elkölteni, akkor ezt nem látra szóló betétre, hanem *tartós betétre* helyezi el. Ez ésszerű a család szempontjából, mert a tartós betét után kamatot kap. De a bank is jól jár, mert a tartós betét után alacsonyabb a kötelező tartalékráta, s ez ellensúlyozza a betét utáni magasabb kamatteherket. A tartós betét formájában tartott pénzvagyon likviditási foka alacsonyabb, mint a bankszámlapénzé, mert a tartós betétre nem lehet csekket kiállítani, s így közvetlenül nem lehet vele fizetni. Ha a család később mégis úgy döntene, hogy a tartós betétre befizetett pénzvagyonát elkölti, akkor előbb be kell mennie a bankba és bankjegyben visszakérni a befizetett összeget, vagy pedig utasítani a bankárt, hogy a pénzvagyonukat a tartós betétek állományából helyezze át a látra szóló betétek közé.

Nem lehet közvetlenül fizetni a *takaréklevél* vagy *biztosítási kötvény* formájában lekötött pénzeszközökkel sem. Ám a takaréklevelet is be lehet váltani, a biztosítást is

fel lehet mondani. Ily módon az ott lekötött eszközök „felszabadíthatók", tehát — ha nem is minden további nélkül, de — viszonylag könnyen likviddé tehetők.

A tartós betétek, a takaréklevelek és a biztosítási kötvények olyan „gyűrűt" képeznek az M_1 körül, amelyek likviditási fokukat nézve nem állnak messze a bankjegyektől és a bankszámlapénztől. Ezek a pénzeszközök bármikor fizetési eszközökké változtathatók, állandóan készen állva arra, hogy az M_1 részévé váljanak. Ezért *a tartós betétek, a takaréklevelek és a biztosítási kötvények az M_1-gyel együtt képeznek egy nagyobb egységet, forgalmi tartományt, amelyet M_2-nek nevezünk.*

Tekintsük a *12.5. ábrát.*

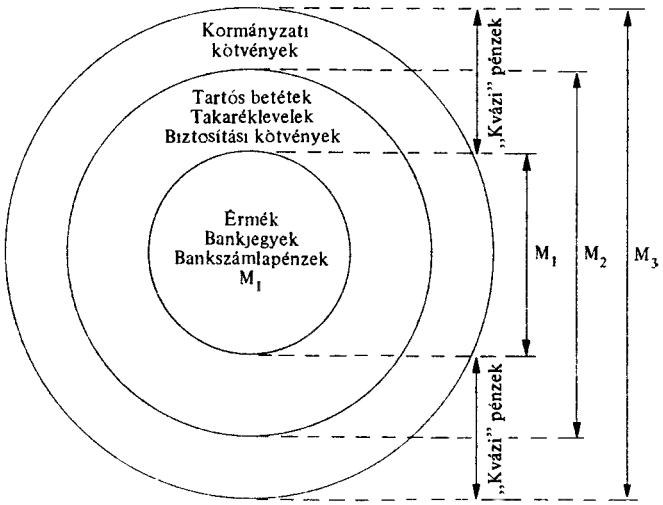

12.5. ábra
A pénzállomány struktúrája a mai kapitalizmusban

Az egyre nagyobb átmérőjű koncentrikus körök a pénzmennyiség egyre táguló értelmezési tartományait jelölik. Az M_1 köré a „kvázi"-pénzek vonnak gyűrűt, illetve gyűrűket. Az elnevezés arra utal, hogy ezek az eszközök bármikor viszonylag könnyen pénzzé, fizetési eszközzé tehetők, s ebben az értelemben „majdnem"-pénzek.

Beszélhetünk azonban M_3-ról is. A megtakarításokat, illetve a tőkéket lehet M_2-höz képest kevésbé likvid formában is tartani. A pénzvagyon tartásának gyakori formája az *értékpapírok vásárlása.* Ha egy család vagy vállalat értékpapírokat vásárol, akkor vagyonát pénzformából áthelyezi értékpapírformába. Az értékpapír ugyanis már nem pénz, mert a pénzfunkciók többségét már nem tölti be, egyedül a tartalékolási funkciót őrizte meg vagyontartási funkció formájában.

Azonban az értékpapírok likviditási foka sem egyforma. A közönséges részvények vásárlása irreverzibilis folyamat, mert a részvénytársaságok nem kötelezik magukat a részvények névértékének kívánság szerinti visszafizetésére. Mindazonáltal a részvényeket el lehet adni a részvénytőzsdén. Ám az, hogy a részvényt a névértékén, a felett

vagy csak jóval a névértéke alatt lehet értékesíteni, az előre nehezen jósolható meg. Ha annak a vállalatnak, amelyiknek a részvényét megvették, „jól megy" és magas osztalékot tud fizetni, akkor a részvényvásárlás gyümölcsöző befektetésnek bizonyult, és ezért a részvények viszonylag könnyen eladhatók, még pedig minden bizonnyal névértéküknél drágábban. Ha viszont a részvényvásárló „rossz lóra tett", akkor csak veszteséggel tudja pénzzé tenni értékpapírjait.

Vannak azonban értékpapírok, amelyek likviditási foka jóval kisebb mértékben vagy egyáltalán nem ingadozik. Ilyenek a *kormányzati kötvények*. Ezek, bár alacsonyabb kamatozásúak, mint az átlagos osztalékot biztosító részvények, mégis keresett vagyontartási formák. Közkedveltségük annak köszönhető, hogy a központi bank többnyire biztosítani tudja a különböző fajta, rövid és hosszú lejáratú államadóssági kötvények biztos kamatozását. Emellett az államadóssági kötvények könnyen tehetők pénzzé a viszonylag gyakori nyíltpiaci műveletek során. De mert likviditási fokuk alacsonyabb az M_2-be tartozó pénzeszközökénél, ezért egy újabb gyűrűt képeznek az M_2 körül. A kormányzati kötvényeknek a lakosság és a vállalatok tulajdonában levő állományát és az M_2-t együttesen M_3-nak nevezzük.[10]

A monetáris szabályozás sémája

Most már pontosabban meghatározhatjuk a monetáris politika fogalmát. *Monetáris politikán a forgalomban levő pénzmennyiség, s ezen belül elsősorban az M_1, azaz az érmék, a bankjegyek és a bankszámlapénzek együttes mennyiségének szabályozását értjük.* A tőkés állam monetáris politikájának a fő célja a gazdasági élet, ezen belül elsősorban a beruházások ösztönzése, illetve visszafogása, a gazdasági stabilitás megvalósítása, illetve megőrzése érdekében. A gazdasági élet, a beruházások élénkítésére, ösztönzésére irányuló politikát *expanzív*, a beruházások, a gazdasági növekedés visszafogására irányuló gazdaságpolitikát pedig *restriktív* gazdaságpolitikának nevezzük.

Hogyan fejti ki szabályozó hatását a központi bank monetáris politikája? A szabályozási folyamat három mozzanatból áll, amelyet a *12.6. ábrán* mutatunk be.

Az *első mozzanat* során a központi bank – a rendelkezésre álló eszközök segítségével – igyekszik megváltoztatni a kereskedelmi bankok rendelkezésére álló pénztartalékok mennyiségét. A központi bank valamilyen módon azt befolyásolja, hogy a kereskedelmi bankok több vagy kevesebb hitel nyújtására, s így több vagy kevesebb

[10] Az M_1 fogalmának az értelmezésében a közgazdászok között nagyjából teljes az egyetértés. Az M_2, illetve a kvázipénz fogalmait, illetve az egyes értékpapírok belefoglalását valamelyik kategóriába, már különbözőképpen ítélik meg. Például nem mindenki ért egyet azzal, hogy a biztosítási kötvények likviditási foka nagyobb, mint a kormányzati kötvényeké. Vagy egyesek szerint a kvázipénzek közé sorolhatók a viszonylag biztos kamatozású *elsőbbségi részvények* is. Mások másféle módon osztályozzák a mai tőkés pénz állományát. Az itt kifejtett módozat csak egy a lehetségesek közül, mindazonáltal eléggé elterjedt.

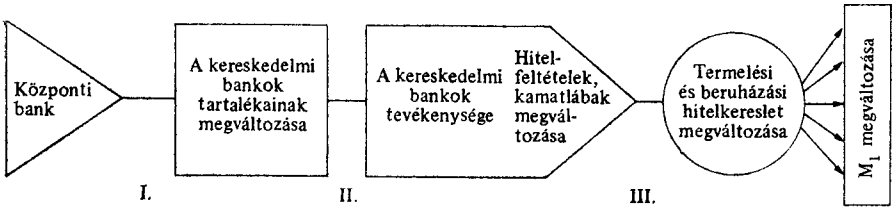

12.6. ábra

A monetáris szabályozás sémája

pénz teremtésére legyenek képesek egy megelőző állapothoz képest. Ha a monetáris politika célja a gazdasági élet ösztönzése, akkor a korábbiakhoz képest nagyobb arányú hitelnyújtást (pénzteremtést) tesz lehetővé a kereskedelmi bankok számára. Ha a politika célja restriktív, akkor megszigorítja a kereskedelmi bankok pénzteremtési lehetőségeit.

A *második mozzanat*ban a kereskedelmi bankok reagálnak a megváltozott helyzetre. Ha a központi bank által alkalmazott eszközök hatására a pénztartalékaik növekedtek, akkor ezzel a kereskedelmi bankoknak több lehetőségük van hitelnyújtásra. Ezt úgy igyekeznek realizálni, hogy „olcsóbbá" teszik a hitelt: csökkentik a kamatlábat, enyhítenek egyéb hitelfeltételeiken. A restrikciós politika hatására pedig emelkednek a kamatlábak és szigorodnak a hitelfeltételek.

A monetáris szabályozás *harmadik mozzanatában* a hitelfeltételek megváltozása a tőkéseket termelő- (vagy kereskedelmi, illetve szolgáltató) tevékenységük fokozására vagy visszafogására bírja rá. Ennek érdekében a korábbiakhoz képest nagyobb vagy kisebb mértékben vesznek igénybe kereskedelmi banktól termelési vagy beruházási hiteleket, azaz növelik vagy csökkentik a hitelkeresletüket. Ennek hatására forgó pénz mennyisége — az M_1 — nő vagy csökken, illetve jobban vagy kevésbé nő.

A monetáris szabályozási folyamat a kereskedelmi bankok működése által valósul meg. A központi bank elindít egy folyamatot, amely ettől kezdve „megy a maga útján" a fenti sémában felvázolt módon. A monetáris politika sikere döntően azon múlik, hogy helyesen választják-e meg azt az eszközt, amely meghatározott változást vált ki a kereskedelmi bankok tevékenységében. Mivel az első mozzanat kivételes jelentőségű a szabályozási folyamatban, a továbbiakban ezt vesszük szemügyre.

A monetáris politika eszközei arra szolgálnak, hogy beindítsák és a kívánt irányba megváltoztassák a forgó pénz mennyiségét. Ezt a célt a következő eszközök más-más módon érik el. A központi bank monetáris politikájának eszközei az alábbiak:

a) a nyílt piaci műveletek;

b) a leszámítolási kamatláb-politika;

c) a kötelező tartalékráta-politika;

d) kisebb jelentőségű eszközök.

A nyílt piaci műveletek

A központi bank leggyakrabban alkalmazott szabályozási eszköze az ún. *nyíltpiaci műveletek*. E műveletek során a központi bank államadóssági kötvényt ad el vagy vásárol vissza. Az államadóssági kötvények lehetnek rövid lejáratú *kincstárjegyek* vagy hosszú lejáratú *kormányzati kötvények*. A kincstárjegyek alacsonyabb, a hosszú lejáratú kötvények magasabb fix kamatlábú értékpapírok.

Hogyan zajlik le a nyíltpiaci műveletek segítségével a monetáris szabályozás? Tegyük fel, hogy a gazdasági helyzet a felgyorsult növekedés visszafogását, azaz restrikciót tesz indokolttá! Ilyen körülmények között a központi bank 1 milliárd dollár értékű kormányzati kötvény *eladására* határozza el magát.[11] A kötvényeket „nyílt" piacon adják el, ami azt jelenti, hogy bárki megvásárolhatja azokat.[12] A vásárlók többnyire a nagyobb biztosítótársaságok, valamint a nagyvállalatok közül kerülnek ki, de lehetnek esetleg magánszemélyek is.

A kormányzati kötvények eladásakor a forgalomban levő pénzmennyiség nagyobb mértékben csökken, mint a kötvények eladási árának összege. A kereskedelmi bankok kénytelenek visszafogni a hitelkínálatukat, mert a kormányzati kötvények vásárlása következtében lecsökkennek a tartalékaik. A kötvények vásárlói ugyanis ritkán fizetnek készpénzzel, rendszerint csekkeket állítanak ki a látra szóló betéteik terhére A központi bank a kereskedők közvetítésével kapott csekkeket inkasszálásra bemutatja a megfelelő kereskedelmi banknál, amely ezzel az összeggel kénytelen csökkenteni a birtokában levő tartalékok mennyiségét. A kereskedelmi bankoknak — mint tudjuk — bankjegyben kell likvidnek lennie. A nyíltpiaci műveletek hatására lecsökkennek a kereskedelmi bankok likvid tartalékai, példánk szerint 1 milliárd dollárral.[13] Ha a kötelező tartalékráta — mondjuk — 20%-os, akkor a kereskedelmi bankok arra kényszerülhetnek, hogy a náluk elhelyezett látra szóló betétek állományát 5 milliárd dollárral csökkentsék. Látni fogjuk, hogy a bankok nem feltétlenül csökkentik ennyivel a bankszámlaállományt, mivel rendelkezhetnek — szükség esetén készpénzzé tehető — nem likvid tartalékokkal is.

A központi bank eladott 1 milliárd dollár értékű kötvényt. Ha mindenki csekkel fizetett és a bankoknak nincsenek számottevő nemlikvid tartalékai, akkor a bankok pénztartalékai 1 milliárddal fognak csökkenni. A teljes pénzállomány — az M_1 — annyiszorosával csökken, amennyi a kötelező tartalékráta reciproka, azaz a *pénzügyi multiplikátor*, jelen esetben az ötszörösével. Ha minden államadóssági kötvényt

[11] Az Egyesült Államokban ezt a döntést az ún. Federal Open Market Comitee hozza, amely a FED igazgatóiból és néhány nagyobb regionális bank elnökéből áll.

[12] A kötvények eladásával erre a célra specializálódott kereskedők vannak megbízva, akiknek nem kötelességük nyilvánosságra hozni, hogy kiknek adták el a kötvényeket. (Lásd: *P. Samuelson)* I. m. 426. o.)

[13] Illetve annyival kisebb mértékben, amennyi a bankbetéttel nem rendelkező magánszemélyek által történő kötvényvásárlás összértéke.

készpénzért vásárolnának meg és a vásárlók között nem volna bank, akkor a forgalomban levő pénzmennyiség az ötszörösénél kisebb mértékben is csökkenhet.

Amikor pedig a gazdasági élet ösztönzése, vagyis expanzív monetáris politika válik kívánatossá, a központi bank a nyíltpiaci műveletek során *visszavásárolja* az államadóssági kötvényeket. Ekkor minden fordítva történik, mint az előző esetben. A kötvények eladói most a központi bankra szóló csekket kapnak, amelyet átutalhatnak a saját kereskedelmi bankjukhoz, és ott látra szóló betétre helyezik el. Ezzel most megnőnek a kereskedelmi bankok pénztartalékai, s így növelhetik a pénzállományt, megint csak a visszavásárolt kötvények összértékének a többszörösével.

A leszámítolásikamatláb-politika

A kereskedelmi bankok nem feltétlenül „viselkednek" úgy, ahogyan a központi bank a nyíltpiaci műveletekkel azt elérni szeretné. Csak abban az esetben lenne feltétlenül biztos a pénzforgalom, illetve az M_1 kívánatos megváltozása, ha a kereskedelmi bankok – pénzmegtakarításaikon kívül – semmiféle más tartalékkal nem rendelkeznének, illetve még ekkor is csak abban az esetben, ha a kereskedelmi bankoknak nincsenek jelentős *többlet*tartalékai bankjegyekből, amelyeket mindeddig nem használtak fel. Azonban rendszerint vannak *nem likvid tartalék*aik is, s ezek – kisebb-nagyobb nehézségek árán – szükség esetén likviddé tehetők.

A nem likvid tartalékok között szerepelhetnek közönséges áruváltók vagy pedig államadóssági kötvények. A múlt században a nem likvid tartalékok szinte kizárólag kereskedelmi váltókból állnak. A múlt századi kétszintű bankrendszerben ugyanis a kereskedelmi bankok úgy juthattak bankjegyekhez, hogy ügyfeleik kereskedelmi váltóit *viszontleszámítolás*ra benyújtották a központi bankhoz. Ám a bankok a hozzájuk benyújtott áruváltókat – leszámítolás után nem azonnal nyújtották be a központi banknak viszontleszámítolásra, hanem egy részüket tartalékolták. Amikor bankjegytartalékaikat növelniük kellett, akkor a birtokukban levő áruváltók bizonyos hányadát viszontleszámítoltatták.

A legtöbb mai bankrendszerben a kereskedelmi bankok nem elsősorban az áruváltók viszontleszámítoltatása révén juthatnak bankjegyekhez, hanem a birtokukban levő államadóssági kötvények terhére hitelt vesznek fel a központi banktól.[14] Az államadóssági kötvények megjelenése és elterjedése után a kereskedelmi bankok szívesebben tartalékolják ezeket, mert ez a magánváltóknál biztosabb módja a vagyontartásnak. Most, ha likviditásuk megőrzése érdekében bankjegyre van szükségük, a birtokukban levő államkötvényeket *leszámítoltatják* a központi banknál.

Térjünk vissza az előző példánkhoz! A központi bank – restrikciós céllal – eladott 1 milliárd dollár értékű államkötvényt. Ha most a kereskedelmi bankoknak vannak nem likvid tartalékaik, a bankjegytartalékaik nem okvetlenül csökkennek

[14] Vö. P. Samuelson: Közgazdaságtan. I. m. 1976. 427–428. o.

1 milliárddal, sőt nem is biztos, hogy egyáltalán csökkennek. A nyíltpiaci műveletek hatására megfogyatkozott tartalékaikat az államkötvényeik egy részének leszámítoltatásával növelik.

A központi bank ugyan nem köteles hitelt nyújtani a kereskedelmi bankoknak, de a gyakorlatban igen ritkán tagadja meg a hitelnyújtást. Helyette más módon igyekszik elérni, hogy a pénzmennyiség megváltozására vonatkozó eredeti céljai mégis teljesüljenek: *a leszámítolási* (vagy korábban a viszontleszámítolási) *kamatláb módosításával.* Amennyiben a hitelkínálatot szeretné növelni, csökkenti a leszámítolási kamatlábat, így ugyanakkora névértékű kormányzati kötvényre most nagyobb összegű hitel vehető fel. Ez arra ösztönözheti a kereskedelmi bankokat, hogy a korábbinál jobban növeljék pénztartalékaikat, s ezáltal nagyobb lehet a pénzforgalmuk. A központi bank megemeli a leszámítolási kamatlábat, ez — ceteris paribus — a pénzmennyiség csökkenését eredményezi.

A nyíltpiaci műveletek sikere érdekében tehát a központi bank nem tagadja meg a leszámítolást, hanem megváltoztatja a kamatlábat. Ha a kereskedelmi bankok számottevő nem likvid tartalékokkal rendelkeznek, akkor a példánk szerinti 1 milliárd értékű kötvényeladással egyidőben megemeli a leszámítolási kamatlábat. A kereskedelmi bankoknak ezáltal kevésbé éri meg hitelek felvételével ellensúlyozni pénztartalékaik csökkenését.

Korábban említettük, hogy a központi bank restriktív politikája csak akkor lehet hatékony, ha a kereskedelmi bankok nem rendelkeznek számottevő kihasználatlan pénztartalékokkal. Persze valójában a bankoknak egy része mindig törekszik arra, hogy legyenek likvid pénztartalékaik, s ezeket az eszközöket nem használják fel további hitelnyújtás fedezetéül. A bankok egy részének több, másikuknak kevesebb likvid tartalékuk van. Számos tőkés bankrendszerben elterjedt gyakorlat az, hogy a kereskedelmi bankok egymásnak is nyújtanak kölcsönöket. Ha tehát valamely bank likviditása veszélybe kerül, mert pénztartalékait teljes mértékben lefedezte hitelek nyújtásával, akkor kölcsönért folyamodhat más kereskedelmi bankokhoz, akiknek a likviditása szilárd, mert rendelkeznek likvid pénztartalékokkal. A kereskedelmi bankok közötti tartalékpénz-áramlás révén a bankrendszer egésze nagyobb arányú hitelnyújtásra képes, mint anélkül. Természetesen olyan országokban — például Angliában —, ahol hasonló gyakorlat terjedt el, a központi banknak monetáris politikájában a bankok közötti pénzátcsoportosítás lehetőségeivel is számolnia kell.

A kötelezőtartalékráta-politika

Bár nem gyakran, de előfordul, hogy a nyíltpiaci műveletek és a leszámítolási kamatláb módosításának együttes alkalmazása sem hozza meg a pénzkínálat kívánt csökkenését, illetve növekedését. Erre az esetre a központi bank meghatározott módon és keretek között rendelkezik azzal a jogkörrel, hogy megváltoztathatja a kereskedelmi bankokra vonatkozó törvényes tartalékrátát. A kötelező tartalékokra vonatkozó

törvényes előírások megváltoztatása drasztikus eszköz, ezért csak ritkán lehet alkalmazni.[15] A kötelező tartalékráták gyakori megváltoztatása ugyanis meghiúsítaná, hogy a kereskedelmi bankok tranzakcióikat kellő biztonsággal kalkulálhassák.

A tartalékrátákat a forgalom minimális szükségletéhez képest jóval magasabban állapítják meg. Ezen alapszik a kötelező tartalékráták megváltoztatásának hatásmechanizmusa. Korábbi példáinkban 20%-os kötelező tartalékrátával számoltunk, s ez nagyjából reálisnak mondható. Az előírt tartalékráták az Egyesült Államokban a század elejéig 7–13% között mozogtak. 1935 után a FED jogot szerzett arra, hogy a tartalékrátákat megduplázhassa. A közelmúltra vonatkoznak a *12.2. táblázat* adatai.

12.2. táblázat

Törvényes tartalékráták a FED tagbankjai számára 1973 januárjában

A bankbetét nagysága (M $)	Kötelező tartalékráta (%)
Látra szóló betétek	
0– 2	8
2– 10	10
10–100	12
100–400	17,5
400 millió felett	22
Tartós betétek	
5 millió alatt	3
5 millió fölött	5

Forrás: P. A. Samuelson: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 402. o.

Miért ilyen magasak a törvényes tartalék-előírások? Semmiképpen sem azért, mert ilyen arányú tartalékok szükségesek annak biztosításához, hogy akik letéttel rendelkeznek, pénzüket bármikor visszahívhassák. A látra szóló betétekkel szemben öt százalék körüli arányú tartalék is elegendő az esetleges visszahívások fedezésére – amennyiben nincsen mély válság.[16] *A törvényes tartalékráták nem azért magasak, hogy a betéteket biztonságossá és bemutatásra kifizethetővé tegyék, hanem azért, hogy képessé tegyék a központi bankot a bankszámlapénz – és ezen keresztül az M_1 – mennyiségének a szabályozására*, amennyiben egyéb eszközök hatástalannak bizonyulnának. A viszonylag magas kötelező tartalékráták megváltoztatása tehát a monetáris szabályozás mesterségesen megnövelt hatású eszköze.

[15] A kötelező tartalékráták megváltoztatására általában csak néhány évenként egyszer kerülhet sor, míg például a nyílt piaci műveletekre hetente többször is.

A kötelező tartalékráták megváltoztatására rendszerint akkor kerül sor, amikor a kereskedelmi bankok likvid többlettartalékai, illetve nem likvid tartalékai már jelentősen kimerültek a megelőzően alkalmazott szabályozási eszközök hatásainak ellensúlyozására tett erőfeszítések következtében. Ha a központi bank szükségesnek látja a hitelkínálat további visszafogását, most módja van felemelni a kötelező tartalékrátákat, és emiatt a kereskedelmi bankok kénytelenek csökkenteni az összes bankszámlapénz-állományukat.

A bankszámlapénz csökkenése a következőképpen megy végbe: a kereskedelmi bankok megállapítják, hogy készpénztartalékaikban hiány van, s ezért a korábban nyújtott kölcsöneik egy részét vissza kell vonniuk. A korábbi kölcsönvevők, akiktől most a kölcsönt visszavonják, kénytelenek kölcsönüket látra szóló betétjük terhére visszafizetni. A bankszámlapénz-állomány összehúzódik, a kereskedelmi bank tartalékai pedig kitágulnak. A folyamat egészen addig tart, ameddig a bankszámlapénz-állomány és a tartalékok aránya meg nem felel a kötelező előírásoknak.

A monetáris szabályozás kisebb jelentőségű módszerei

A központi bank és a kereskedelmi bankok ugyanannak a bankrendszernek a tagjai. Az erre való hivatkozással a központi bank tisztviselői a monetáris helyzet kívánt megváltoztatása érdekében — az előzőekben említett alapvető eszközök alkalmazásával együtt — igyekeznek meggyőzni a bankárokat arról, hogy „közös érdekről van szó". Kifejezhetik rosszallásukat, ha a kereskedelmi bankok vezetői nem azt teszik, amit elvárnak tőlük.[17] Személyes kapcsolat útján történő befolyásuk igen hatásos is lehet, mert a kereskedelmi bankok — főképpen az államadóssági kötvények leszámítolása során — függő helyzetben vannak a központi banktól, s ezért érdekük vele a jó viszonyt fenntartani.

A fejlett tőkés országok időnként alkalmazzák a pénzügyi élet egy másik különleges szabályozási eszközét: a *szelektív hitelszabályozást*. A globális hitelfeltételek változatlansága mellett például hitelkedvezményben részesítik az exportra termelő vagy a létfontosságú javakat gyártó ágazatokat.

A tőkés országok többségének bankgyakorlatában törvény tiltja meg, hogy a látra szóló betétek után kamatot fizessenek.[18] Ilyen körülmények között a pénztulajdonosok szívesen helyezik el a pénz megtakarításaikat tartós betétekre, mert azok után kamatot húzhatnak. Ha a tartós betétek kamatlába túlságosan magas, a pénztulajdonosok csekkszámláikon minimális összeget tartanak, és csak szükség esetén

[16] A mély válságban viszont a jóval magasabb tartalékráta sem segítene.

[17] *P. Samuelson:* i. m. 431. old.

[18] Törvényes tilalom híján a pénzmegtakarítás más formáival szembeni verseny előbb-utóbb a látra szóló betétek után is kamatfizetésre kényszerítené a bankokat. A kamatok ellensúlyozása — a pénzügyi szakemberek szerint — túlságosan kiélezi a bankok versenyét a hitelnyújtási lehetőségek megszerzéséért. *(P. Samuelson:* i. m. 429. o.)

növelik meg azt a tartós betéteikből. Mivel az M_1 aránya lecsökken az M_2-höz képest, a monetáris politika hatóereje felettébb korlátozott lehet. Ezt elkerülendő, a központi bankok előírhatják a tartós betétek után fizethető kamatlábak maximális szintjét. A *tartós betétek kamatláb-maximalizálása* útján meggátolható a bankszámlapénz mennyiségének nem kívánatos lecsökkenése. A betéti kamatláb maximumának változásával a központi bank az M_1 és az M_2 viszonyát tudja befolyásolni.

Napjaink tőkés gazdaságainak konjunktúraingadozásaiban fontos szerephez jutottak az úgynevezett fogyasztói beruházások.[19] Ezért növekedett meg a fogyasztói beruházások ösztönzését vagy fékezését célzó monetáris politika eszközeinek a jelentősége. A fogyasztói beruházások két legnagyobb tétele a tartós fogyasztási cikkek vásárlása és a lakásépítkezés. Az előbbieket *a fogyasztói hitelek részletfizetési feltételeinek* meghatározásával, az utóbbiakat pedig *a jelzálogkölcsönök feltételeinek változtatásával* igyekeznek befolyásolni.

A keynesizmus és monetarizmus, a tőkés állami gazdaságpolitika két koncepciója

A keynesizmus

Az állammonopolista kapitalizmus már a század harmincas éveinek végére a fejlett tőkés országok többségében kialakult. A II. világháború előtti állammonopolista viszonyok sok szempontból lényegesen különböztek a mai tőkés gazdasági viszonyoktól. A „nagy válság" időszakának gazdaságára még a kormányzati tevékenységnek és általában a szolgáltatásoknak viszonylag alacsony aránya volt a jellemző. Az infláció korántsem jelentett akkora gondot, mint manapság. A fő problémát az újratermelés ciklikus kilengései és az elégtelen keresletből eredő krónikus munkanélküliség okozta. Ilyen körülmények között lépett fel *Keynes*. Elsősorban az ő elméleti tevékenységének volt köszönhető az a — maga korában nagy jelentőségű — felismerés, hogy a tőkés újratermelés drámai erejű megrázkódtatásainak elkerülése, a foglalkoztatottság és a termelés egyenletesebb növekedése céljából állami beavatkozásra, aktív állami gazdaságpolitikára van szükség.

Mitől függ a termelés és a foglalkoztatottság alakulása? — ez a keynesi elmélet alapkérdése. Abból indul ki, hogy tartósan csak azt termelik, amire kereslet van. A fő probléma tehát az, hogy miképpen alakul a hatékony kereslet. Az összkereslet két fő részből áll: a fogyasztási és a beruházási keresletből. Ha a fogyasztási határhajlandóság a nemzeti jövedelem függvényében csökkenő tendenciájú, akkor a növekvő nemzeti jövedelmen belül a fogyasztási kereslet arányának a csökkenését csak növekvő arányú beruházási kereslettel lehet ellensúlyozni. A beruházási kereslet nö-

[19] Erről lásd a 13. fejezetet!

vekedése – a magánberuházások esetében – a tervezett beruházások várható jövedelmezőségétől és a hitelkamatlábtól függ. A beruházási kereslet növelésére elvileg két út lehetséges: a magánberuházásokat ösztönözni a kamatláb csökkentésével (monetáris politika segítségével), vagy az állami beruházásokat növelni (a költségvetési politika révén).

Keynes a monetáris politikának alárendelt szerepet tulajdonított; azt nevezetesen, hogy a pénzmennyiség változásával szabályozza a kamatlábat. Nem tartotta azonban bizonyosnak azt, hogy a kamatláb csökkentése megfelelően serkenti a beruházásokat.[20] Sőt, már abban sem volt bizonyos, hogy a növekvő pénzmennyiség, illetve hitel feltétlenül csökkenti a kamatlábat. Ezért úgy gondolta, hogy – mivel a monetáris politika bizonytalan hatásmechanizmusra épül – a beruházási kereslet megfelelő növekedése elsősorban az állami beruházásokat megvalósító költségvetési politika segítségével érhető el.

A kérdés most az, hogy mennyire realizálódtak a Keynes által lefektetett alapelvek a tőkés országok későbbi gazdaságpolitikájában. Azt kell mondanunk, hogy tiszta formájukban sehol sem valósultak meg, de a II. világháború után a fejlett tőkés országok kormányainak tevékenysége többé-kevésbé megfelelt a keynesi alapelveknek.

1945-öt követően a tőkés országokban komoly strukturális változások mentek végbe. Kedvezett a keynesista gazdaságpolitika megvalósulásának az, hogy – bár különböző mértékben, de – mindegyik országban lényegesen megnőtt a kormányzat részesedése a nemzeti jövedelemből. Kiépültek a „jóléti transzferek" intézményei, nagy volumenű és nagy jelentőségű állami beruházásokra került sor.

Néhány egyéb változás azonban nem kedvezett a keynesizmusnak, mert hozzájárultak az inflációs folyamatok felerősödéséhez. A bruttó nemzeti terméken belül alaposan megnövekedett a szolgáltatások, s általában az improduktív szektorok aránya. A gyors technikai fejlődés jelentősen megemelte az ún. technológiai munkanélküliség arányát.[21] Az összkeresleten belül megnőtt a tartós fogyasztási cikkek kereslete; számottevően váltak a bérből és fizetésből élők megtakarításai. A tőkés újratermelés fő problémája a II. világháború után már nem a ciklikusság, hanem az infláció és a munkanélküliség. Keynes nem számolt – nem is számolhatott – olyan állandósult inflációs folyamattal, amely a mai tőkés gazdaságokat jellemzi. A krónikus infláció időszakában a keynesi gazdaságpolitikai eszközök gyakran bizonyultak hatástalanoknak. Ez a tény szolgáltatott alapot az ún. „monetáris ellenforradalom" térnyeréséhez.

[20] Világos, hogy nem önmagában a kamatláb, hanem a kamatláb és a beruházások várható jövedelmezőségének *viszonya* szabályozza a beruházási kereslet alakulását. Ha a várható profitráta alacsony, akkor a kamatlábat hiába szorítják le, ez nem fogja ösztönözni a beruházásokat.

[21] Erről lásd a 14. fejezetet!

A monetarizmus

A keynesisták szerint a pénzfolyamatoknak nincs döntően meghatározó szerepe a gazdasági folyamatokban. A pénzmennyiség reagál ugyan a reálfolyamatok változására, sőt önálló visszahatása van azokra, ám e kölcsönhatáson belül a keynesisták a reálszférának tulajdonítanak elsőbbséget. *Milton Friedman* szerint a pénz nemcsak egyszerűen aktív visszaható tényező, hanem a pénzmennyiség változásának a gazdasági folyamatokban döntő szerepe van. Indoklása szerint, „ha megbomlik a pénzforgalom rendje, minden más gazdasági mechanizmus működése felborul."[22]

A monetaristák nem bíznak a költségvetési politikában. Úgy tartják, hogy az állami beruházások keresletteremtő hatásának mértéke, a multiplikátorhatás nagysága bizonytalan, nem látható előre. A fogyasztási hajlandóság bizonytalan kategóriája helyett Friedman a pénz forgási sebességének általa stabilabbnak tartott kategóriájára építi az elméletét.

A nemzeti jövedelem szintjét meg lehet határozni a pénzmennyiség, illetve a pénzforgalom segítségével is. A nemzeti jövedelem árösszege egyenlő a forgó pénz mennyiségének és a pénz forgási sebességének a szorzatával:[23]

$$M_1 \cdot V = T \cdot p,$$

ahol

V — a pénz forgási sebessége;

T — a termelés;

p — az árszínvonal.

Ha a pénz forgási sebességének alakulása ismertnek és ilyen értelemben adottnak vehető, akkor a nemzeti jövedelem szintjét a pénzmennyiség változásán keresztül lehet befolyásolni, még pedig a megfelelő monetáris politika segítségével.

A monetarista gazdaságpolitikai koncepcióban a költségvetési politikával szemben tehát a központi bank által folytatott monetáris poliitka kap meghatározó szerepet. Ebben a koncepcióban tulajdonképpen egy Keynes előtti gazdaságpolitika öltött újra testet.

Az I. világháború utáni időszakban — a nagy válság előtt — még sokan bíztak abban, hogy a tőkés újratermelés periodikus ingadozásai monetáris eszközökkel is megfékezhetők. A modern monetarizmus azonban a monetáris politikát már nem szűkíti le a kamatláb változtatására, hanem kiterjeszti a monetáris összkereslet alakítására is, nehogy a monetáris szféra „megzavarja" az egyébként önmagától kielégítő fejlődésre képes reálszférát. Nincs szükség tehát arra, hogy az állam aktív költségvetési politikával közvetlenül alakítsa a reálfolyamatot.

[22] *M. Friedman:* The Role of Monetary Policy; The American Economic Review 1968. május, 12. o.

[23] „Az egyenletnek tehát van egy pénzoldala és egy jószágoldala. A pénzoldal az összes *kifizetett pénzt* ábrázolja, és a pénzmennyiség és a forgási sebesség szorzataként tekinthetjük. A jószágoldal a *kicserélt* jószágmennyiségeknek és az áruknak a szorzata." *(I. Fischer:* Die Kaufkraft des Geldes; Berlin, 1916. VII. o. — idézi *Mátyás A.:* A polgári közgazdaságtan története... 332. o.)

A II. világháború utáni korszak inflációjáért a monetaristák a keynesista gazdaságpolitikát hibáztatják. A keynesisták szemére vetik, hogy az állami kiadások finanszírozása közben egyenetlenül, hullámzóan változtatták a folyó pénzmennyiséget. Emiatt nem alakulhatott ki az a feltétel, amely Friedman szerint elengedhetetlen a kiegyensúlyozott növekedéshez; vagyis az, hogy az emberek felismerjék a pénzmennyiség változása nyomán kialakuló ármozgást, és előre tudjanak számolni az így anticipált inflációval. Ha viszont a pénzmennyiség változása egyenletes ütemű, akkor a szerződésekben és a kalkulációk során figyelembe tudják venni az infláció várható ütemét.

A monetaristák szerint a forgó pénz mennyisége csak az új pénz kibocsátásával változik meg. Másképpen: nem mindegy, hogy a kormányzati kiadásokat adóbevételekből finanszírozzák-e, vagy pedig költségvetési deficitből. Ha például a költségvetés új beruházásokra szánja el magát, ezzel csak első lépésben növeli meg az összkeresletet, illetve a forgó pénz mennyiségét. A monetarista közgazdák azonban az ún. *kiszorítási hatásra* hivatkozva azt állítják, hogy ha az állam a kiadásait adóelvonás útján finanszírozza, akkor végeredményben nem nő meg az összkereslet, mert a kormányzat kiadásai magánkiadásokat „szorítanak ki" az összkeresletből.

Keynesizmus kontra monetarizmus — kinek van igaza?

Milton Friedman jogosan bírálja a keynesi elméletet, amiért az nem tulajdonított kellő jelentőséget a pénznek a makrogazdasági folyamatokban.[24] A tőkés állam kiadásainak finanszírozási módjától függően csakugyan különbözőképpen változik az összkereslet. De két kérdésben a monetaristák szélsőséges nézeteket vallanak.[25]

Az egyik a már említett kiszorítási hatással kapcsolatos. Bizonyíthatatlan, hogy a kiszorítási hatás miatt az adók útján végbemenő jövedelemátcsoportosítás nem növeli az összkeresletet. A jövedelem szintje és a fogyasztási határhajlandóság között — bár nem túl szoros, de mindenképpen szignifikáns — negatív korreláció van. Ha a magasabb jövedelmi rétegektől adóelvonás útján az alacsonyabb jövedelmű rétegekhez átcsoportosítanak egy millió dollárt (például transzferkifizetések segítségével), akkor ennek az egy milliónak most kisebb hányadát takarítják meg, mint amennyit átcsoportosítás nélkül megtakaríthattak volna. Az alacsonyabb kategóriák most a jövedelmükből nagyobb hányadot szándékoznak elfogyasztani. Így ugyanakkora összjövedelem esetén is nagyobb lehet az összes fogyasztási kereslet, tehát az összkereslet is.

[24] „A pénzforgalomnak az áruforgalomra gyakorolt hatását sok esetben nem ismerik fel, és a pénzpolitika legfontosabb kérdésének az áruforgalomhoz szükséges pénzmennyiség helyes meghatározását tartják. E pénzpolitikai irányzatok hibája az, hogy az áruforgalom nagyságát adottnak veszik, a pénzt csupán az adott mennyiségű áruforgalom lebonyolításához szükséges forgalmi eszköznek tekintik." *(Szegő Szilvia:* A modern gazdaság inflációs folyamatainak természetéről; Közgazdasági Szemle, 1972/7–8. sz. 830. o.)

[25] Vö. *Mátyás Antal:* Friedman monetarizmusa – újra megfontolva; Közgazdasági Szemle 1982/10. sz.

Erősen vitatható a másik monetarista nézet is. E szerint a mai tőkés gazdaságban a forgó pénzmennyiség nagyobbik része „exogén" módon — az állami kiadások útján — kerül a forgalomba, nem pedig az áruforgalom pénzszükségleteihez igazodó váltóleszámítolások révén, azaz „endogén" módon. A mai pénz mennyiségének kétségtelenül a kisebb része kerül forgalomba kereskedelmi váltók leszámítolásával, illetve viszontleszámítolásával. Fontosabb azonban ennél, hogy az állami kiadások révén forgalomba kerülő pénzmennyiség nem feltétlenül emeli az árszínvonalat. Nem kizárt, hogy a költségvetési deficit révén olyan pénzmennyiség került ki, amelyre a forgalomnak szüksége volt. Ez különösen akkor valószínű, ha a kereskedelmi váltók leszámítolása csak a kisebb hányadát adja a forgalomba kerülő pénznek. Igaz azonban, hogy az állam többletköltekezésével kifolyó pénz nem igazodik eleve a forgalom szükségleteihez, mint az történt a klasszikus bankjegy esetében.

Friedman az infláció mérséklése céljából a szabad piaci folyamatok fokozottabb érvényre juttatását, az állami kiadások csökkentését, de még inkább az adózás drasztikus enyhítését tartja kívánatosnak. A tőkés gazdaság fejlődése azonban ma már elképzelhetetlen nagyarányú állami gazdasági tevékenység nélkül. A kormányzatok éppen a tőkés termelés fejlődésének viszonylagos zavartalansága érdekében kénytelenek egyre több olyan gazdasági feladatot magukra vállalni, amelyet a magánszektor nem akar vagy nem tudna megoldani.

A monetaristák szerint a központi banknak valamiféle megegyezésen alapuló konstans ütemben — elképzelésük szerint évente 5—6% közötti intervallumban — kellene növelnie a forgó pénz mennyiségét, és egyebekkel az államnak nem kellene törődnie; a kamatláb, a munkanélküliség, az árszínvonal alakítását a szabad piaci erők játékára kell ráhagyni.

A keynesista és a monetarista koncepció között a vita még tart. A vita elhúzódásához nagyban hozzájárult a krónikussá váló infláció. A megvalósult expanzív gazdaságpolitika ui. közvetlenül mindig a nominális keresletet növeli meg. A nominálkereslet növekedésére pedig a kínálat még akkor sem kizárólag termelésnövekedéssel, hanem részben az árak emelésével reagál, amikor még vannak kihasználatlan kapacitástartalékok. Ugyanígy bizonytalan a restriktív politika inflációt csökkentő hatása is. A nominálkereslet csökkenésére (vagy növekedésének visszafogására) a kínálat nem elsősorban az árak leszállításával (vagy emelkedésük csillapításával) válaszol, hanem a termelés és a foglalkoztatottság csökkentésével (vagy növekedésük visszafogásával).

Akár expanzív, akár restriktív a mai tőkés gazdaságpolitika, mindenképpen inflációval jár együtt. A monetaristák ebből arra következtetnek, hogy akkor nincs szükség aktív állami gazdaságpolitikára. Nem vehető azonban bizonyosra, hogy az aktív költségvetési politika nélkül — feltételezve persze, hogy ez egyáltalán megvalósítható — az infláció veszélye kevésbé fenyegetne. A tőkés országok mai gazdasági helyzetére leginkább az jellemző, hogy együtt *kell* élniük az inflációval. Ám „meg lehet tanulni együttélni az inflációval, de aligha lehet súlyos problémák nélkül együttélni vele."[26]

[26] *Erdős P. — Molnár F.:* Infláció és válságok... 54. o.

13. Konjunktúraingadozások az állami monopolkapitalizmusban

A klasszikus típusú periodikus válságok sajátosságainak és lefolyásának megismerése megkönnyíti a modern kapitalizmus konjunktúraingadozásainak megértését. Gondolatmenetünk során először megnézzük, hogy melyek azok a legfontosabb jellemzők, amelyek napjaink tőkés újratermelésének ciklikus mozgásaira vonatkoznak. Majd megvizsgáljuk, hogy melyek azok a változások, amelyek a tőkés termelési viszonyok fejlődése során a konjunktúraciklus módosulását okozhatják. Végül rátérünk arra, hogy miben áll az alapja és az oka a mai kapitalizmus konjunkturális ingadozásainak, s miben áll a klasszikus típusú válságoktól való eltérések lényege.

A fejlett tőkés országok termelési visszaeséseinek főbb sajátosságai a második világháború után

A II. világháború után a tőkés országok újratermelésének alakulása néhány fontos dologban különbözött a kapitalizmus megelőző fejlődési szakaszaitól. Az első – s talán legfontosabb – különbség az, hogy a fejlett tőkés országok termelésének ciklikus hullámzásai nem rendszeresen követik egymást, azaz, *nem figyelhető meg az a szabályszerű periodicitás, amely a klasszikus típusú válságokat a XIX. században jellemezte.*[1]

A mai tőkés gazdaság termelési visszaesései a két világháború közötti súlyos válságokhoz viszonyítva *lényegesen enyhébbek.* Az 1921-es válság különösen Angliában volt súlyos, a termelés itt csökkent a legjobban. A széntermelés 29%-kal, a nyersvastermelés 67%-kal, az acéltermelés 59%-kal esett vissza.[2] Az 1929–33-as válság fő köz-

[1] Amerikai tapasztalatok szerint a nagyobb konjunktúraciklusok átlagos időtartama valamivel több mint nyolc év volt. Így 1795 és 1937 között 17 ciklus volt, átlagosan 8,35 éves időtartammal. A II. világháború után az Egyesült Államokban a termelési visszaesések az alábbi módon követték egymást: 1948–49, 1953–54, 1957–58, 1960–61, 1969–70, 1973–75. Nyugat-Európában az első válságszerű visszaesésre 1951–52-ben került sor, majd 1964-ben és 1973–75-ben. Japánban az utóbbiak mellett visszaesett a termelés 1957–58-ban is. (Az adatok forrása *A. H. Hansen:* Fiscal Policy and Business Cycles, New York, 1941. 19. o. és „A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana" Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 292–294. o.)

[2] Az adatok forrása *U. Ciepielewski – I. Kostrowicka – Z. Landau – J. Tomaszewski:* A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 250. o.

pontja az Egyesült Államok volt, 53 hónapig tartott és a kapitalizmus eddigi történetének leghosszabb és legmélyebb gazdasági válsága volt. A GNP 33%-kal, az ipari termelés 53%-kal csökkent.[3] A II. világháború után az ipari termelés visszaeséseinek a mértéke 10% alatt maradt az Egyesült Államokban, s még kisebbek voltak Nyugat-Európában és Japánban. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez a sajátosság csak a két világháború *közötti* válságokhoz képest jellemzi napjaink válságait. Angliában például 1825-től a II. világháború kezdetéig egyetlen válság sem idézett elő az ipari termelés színvonalában 10%-nál nagyobb csökkenést, az Egyesült Államokban pedig ez alatt az időszak alatt mindössze két ilyen eset fordult elő.[4]

További eltérés a XIX. század válságciklusaihoz képest az, hogy míg a múlt századi termelési visszaeséseket körülbelül hasonló hosszúságú növekedési szakaszok követték, addig a II. világháború után a viszonylag rövid visszaesési szakaszokat viszonylag hosszú növekedési szakaszok követték. Az 50-es és 60-as évek termelési visszaeséseinek hossza sehol sem haladta meg a 12 hónapot, míg a legtartósabb 73–75-ös válság is „csak" 18 hónapig tartott. Ezzel szemben az Egyesült Államokban 1961-től 1969-ig nyolc éven át, Olaszországban 1953-tól 1965-ig, Japánban 1954-től 1966-ig tizenkét éven át viszonylag kiegyensúlyozott, s a korábbiakhoz képest gyors ütemű gazdasági növekedés valósult meg.[5]

A tőkés termelési viszonyok néhány fontos módosulása

A klasszikus típusú periodikus válságok mozgása elválaszthatatlan az állótőkék rendszeresen megvalósuló tömeges pótlásától és bővítésétől, vagyis a beruházások időbeli egyenetlenségeitől. A beruházások hullámzásával együtt megfigyelhető volt a profithányad periodikus emelkedése és süllyedése, ami a profitorientált tőkés gazdaságot felváltva a konjunktúra és a válság állapotaiba juttatta. A mai tőkés újratermelés visszaeséseinek és fellendüléseinek a tanulmányozása alapján arra lehet következtetni, hogy a klasszikus válságmechanizmus kibontakozását a mai tőkés viszonyok gátolják. Mivel magyarázható ez a változás? Ezzel kapcsolatban választ kell találnunk arra, hogy kialakulhatnak-e a modern tőkés gazdaságban olyan feltételek, amelyek csökkentik vagy éppen megszüntetik a beruházások hullámzásait, illetőleg létrejöhetnek-e olyan körülmények, amelyek csökkentik vagy megszüntetik a profithányad hullámzásait?

[3] Az adatok forrása *G. Haberler:* Az 1930-as évek nagy gazdasági válsága – vajon megismétlődhet-e? Tanulmánykötet Varga István emlékezetére „Változások, váltások és válságok a gazdaságban" címmel. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 62–63. o.

[4] Vö. „A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana" 290. o.

[5] A II. világháború után egyes tőkés országok magas gazdasági növekedési üteme, de főképpen annak viszonylagos állandósága oly mértékben szokatlan volt, hogy a közgazdászok akkoriban japán, nyugatnémet, olasz stb. „gazdasági csodáról" beszéltek. Lásd erről például *Jánossy Ferenc:* A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, Budapest, 1975.

A tőkés állam gazdasági szerepének megváltozása

A tőkés állam gazdasági szerepvállalásának a története — amint azt a 6. fejezetben láttuk — az eredeti tőkefelhalmozás idejére nyúlik vissza. A kapitalista termelési viszonyok megerősödésében és uralkodóvá válásában nagy szerepe volt az államnak. Később, a prosperáló szabad verseny viszonyai között az állam gazdasági tevékenysége más formákban öltött testet. S végül a monopolkapitalizmusban a tőkés termelési viszonyok ellentmondásainak éleződése, de különösképpen az aranystandard pénzrendszer összeomlása, a nagy gazdasági világválság és a két világháború létrehozta az állami beavatkozás új formáit, s hozzájárult az állami monopolkapitalizmus megszilárdulásához.

A mai értelemben vett állami gazdaságpolitikáról tulajdonképpen csak a II. világháború után beszélhetünk. A modern állami gazdasági tevékenység legjellemzőbb vonása az, hogy az állam makroszinten avatkozik be az újratermelésbe. Ez a beavatkozás az egész gazdasági rendszer rövid és hosszú távú szabályozására irányuló törekvésekben jelenik meg. Az állam gazdasági szerepe ilyen irányú minőségi átalakulásainak legfőbb mozgatóerejeként a tőkés újratermelés azon ellentmondásai szolgálnak, amelyekbe a monopolkapitalizmus a termelőerők fejlődésének hatására ütközik.[6] Az állam beavatkozása nélkül a piaci mechanizmus önmagában nem képes megteremteni a társadalmi tőke újratermeléséhez szükséges feltételek jelentékeny részét — ma még kevésbé, mint a klasszikus kapitalizmusban.

Az improduktív szektor arányának növekedése

Az improduktív szektorok — értve most ezen a kereskedelmi, a pénzügyi és egyéb szolgáltatási szférákat — alakulását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy mozgásuk lényegesen megváltozott a II. világháború után. Az 1929—33-as válság idején a kereskedelem 49,3%-kal, a pénzügyi szféra 44,1%-kal, a szolgáltatások összesen 33,7%-kal estek vissza az Egyesült Államokban. Ugyanott az 1948—49-es termelési visszaesés során a pénzügyi szféra 13,6%-kal, a szolgáltatási szféra 3,3%-kal *növelte* a tevékenységét.[7]

A II. világháború után a termelési visszaeséseket a fejlett tőkés országokban általában nem kísérte az improduktív szektorok visszaesése. Ez önmagában stabilizáló hatású, mert a beruházási és fogyasztási javak iránti kereslet egy részét az improduktív szektorokban képződő jövedelmek képezik. Minél nagyobb az improduktív szektorok aránya a GNP-ben, annál nagyobb lehet ez a stabilizáló hatás.

Mi lehet a magyarázata a fenti jelenségnek? Egyrészt az, hogy az improduktív szektorokban lazább az összefüggés a kereslet változása és a foglalkoztatottság alaku-

[6] Ezekről szóltunk a 6. fejezetben.

[7] Az adatok forrása Survey of Current Business, 1972/8.

lása között, mint a produktív szektorokban. A kereskedelmi és pénzügyi szférában foglalkoztatottak nagyobb hányada speciálisan képzett, kvalifikált munkaerő, akiktől csak igen súlyos és hosszan tartó visszaesések idején válnak meg munkaadóik. Másrészt, a szolgáltatások nagy részét — legalábbis a szektor felfutása idején — a tőkésosztály veszi igénybe. Ezért az ezek iránti kereslet válság idején sem csökken jelentősen. Harmadrészt, a szolgáltatások területén sok olyan tevékenység van, amelyet nem a magántőke, hanem az állami intézmények nyújtanak. Ezek viszont válság idején ugyanúgy anticiklikusan viselkednek, mint a produktív állami vállalatok.

A tőkés országok közötti gazdasági kapcsolatok jellege

A kapitalizmus során a termelőerők nemzetközivé válnak, ami elsősorban a munkamegosztás nemzetközivé válását és a külkereskedelem arányának növekedését jelenti. Ez a folyamat már a XIX. században felgyorsul, de csak a XX. században válik meghatározó jelentőségűvé a legtöbb ország gazdasági növekedése szempontjából.[8] A termelőerők nemzetközivé válása a tőkés országok között kölcsönös gazdasági függőségi viszonyokat teremt. Ha valamely tőkés országban válság robban ki, akkor az érezteti hatását a többi országban is, s ugyanígy a fellendülés is. Tendencia jön létre arra, hogy az egyes országok újratermelési ciklusai egyidőben bontakozzanak ki. Ennek a tendenciának az érvényre jutása egyrészt függ a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intenzitásától, másrészt attól, hogy mekkora a termelési visszaesések időtartama és mélysége. Minél nagyobb ugyanis a ciklusok amplitúdójának a hossza és a ciklus időtartama, annál valószínűbb, hogy más országok felveszik a ciklus ritmusát. Ezt a jelenséget nevezik *az újratermelési ciklusok szinkronizációjának*. Az újratermelési ciklusok szinkronizációja hozzájárul ahhoz, hogy a termelési kilengések hatása súlyosabb legyen.

A II. világháború után — egészen 1973-ig bezárólag — a fejlett tőkés országok újratermelési ciklusainak aszinkronizációja figyelhető meg. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági válságok és a konjunkturális fellendülések nem egyszerre lépnek fel mindegyik országban. Ilyen aszinkronizáció volt tapasztalható az Egyesült Államok és Nyugat-Európa, valamint az Egyesült Államok és Japán viszonylataiban.

A ciklusok aszinkronizációját nagyrészt az eredményezte, hogy a szóban forgó időszak ciklusai nem voltak elég mélyek és tartósak ahhoz, hogy kialakulhasson egy egységes ritmus az újratermelések hullámzásaiban. Az aszinkronizáció létrejöttéhez az is hozzájárult, hogy a II. világháború nem egyforma mértékben okozott pusztításokat a részt vevő országok gazdaságában. Ott, ahol a háborús károk viszonylag kiseb-

[8] Ez így természetesen csak akkor igaz, ha a gyarmatosítási folyamatokat nem számítjuk ide. A gyarmatosítás, illetőleg a gyarmatosítási törekvések a 19. század utolsó harmadának és a 20. század első felének legfontosabb nemzetközi viszonylatú meghatározója az imperialista nagyhatalmak gazdasági fejlődésének, illetve fejlődési lehetőségeinek.

bek voltak, a háború utáni heyreállítási periódus tartalma rövidebb volt, ellentétben azokkal az országokkal, ahol a jelentősebb háborús károk miatt a helyreállítási periódusok tovább tartottak. Az előző országcsoportba tartozik például az Egyesült Államok és Kanada, míg az utóbbiak közé a nyugat-európai hadviselő országok és Japán.[9]

A hetvenes évek első felétől kezdődően a fejlett tőkés országokban elsősorban ismét az újratermelési ciklusok szinkronizálódása figyelhető meg. A tőkés világgazdaság a hetvenes évek második felétől kezdődően hosszan tartó gazdasági recesszióba került, amelynek hatása már a tőkés világgazdaságon kívül is érezhető.

Az állandósult infláció

A klasszikus típusú konjunktúraciklusok jellemző vonása volt az, hogy míg a megélénkülés és a fellendülés szakaszában a termelés növekedését általában növekvő árszínvonal kísérte, addig a válság és a depresszió szakaszában a termelés visszaesésével együtt az árak is visszaestek, vagyis a konjunkturális áremelkedéseket rendszeresen dekonjunkturális árcsökkenések követték.

A II. világháború után az árak konjunkturális hullámzásait az infláció ütemének ingadozásai váltották fel. Az árak emelkedése a válság szakaszában sem állt meg, legfeljebb csak az üteme mérséklődött. A jelenség kialakulásában nagy szerepe van a tőkés állam deficitfinanszírozó gazdaságpolitikájának.[10] Az állam – miközben az „olcsó pénz" politikájával igyekszik fellendíteni a beruházásokat – olyan vásárlóerőt teremt, amelyet a monopolista termelők nem a termelés, hanem az árak növelésével kötnek le.

Napjaink inflációs folyamata az anticiklikus gazdaságpolitika „melléktermékeként" jött létre, ám azóta „másodlagos" problémából „elsődlegessé" lépett elő. A keynesi ihletésű deficitfinanszírozó gazdaságpolitika csak úgy tudja meggyorsítani a növekedést, csökkenteni a munkanélküliséget, ha aktív költségvetési politikával növeli az összkeresletet. Ennek következtében felgyorsul az infláció. Az infláció további gyorsulásának megakadályozása céljából az állam kénytelen visszafogni a kiadásait, ez pedig visszafogja a növekedést, s ismét megemelkedik a munkanélküliség. S kezdődhet az egész elölről.

A modern kapitalizmusban tehát „megváltoztak az egész tőkés gazdasági rendszer

[9] Az I. világháború után is felborult az egységes világciklus, mert a legsúlyosabb károkat szenvedett országokat (Németország, Franciaország, Olaszország) nem érintette a háború utáni első válság 1921-ben. (A helyreállítási periódusokról lásd például *Jánossy Ferenc:* A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok c. könyvét. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.)

[10] „Az infláció elkerülhetetlenül jelen van, ha a teljes foglalkoztatottság és a gazdaságnövekedés prioritást élvez az egyensúllyal szemben." *(W. Röpke:* Der Kampf gegen die Inflation... idézi *Csikós–Nagy Béla* az Inflációelmélet és antiinflációs politika c. kötet bevezető tanulmányában, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 24. o.)

feltételei, és ez lényegesen módosította az e rendszer belső lényegét képező ellentmondások megnyilvánulását. Ez különösen abban fejeződik ki, hogy az árak emelkedését közvetlenül előidéző aktív okok most olyan gazdasági folyamatok lehetnek, amelyek korábban a mély és tartós túltermelési válságokban, a foglalkoztatottság erős ingadozásaiban és a tömeges tartós munkanélküliségben, a csődök nagy számában stb. nyertek legvilágosabb kifejezést. Az ok-okozati összefüggések itt kétoldalú, bonyolult jelleget öltenek. A tőkés ciklus formájának megváltozása például nyilvánvalóan rányomta bélyegét az árak mozgására: az, hogy nincsenek mély és tartós túltermelési válságok, mintegy szentesítette az áraknak a megelőző időszakban bekövetkezett növekedését".[11]

Az 1973—1975-ös gazdasági válság néhány jellemzője

A fejlett tőkés országok a II. világháború utáni gazdasági fejlődésüknek eddigi legmélyebb krízisét 1973—1975-ben érték el. Ezt a válságot nem is elsősorban azért emeljük ki, mert a legsúlyosabb volt a szóban forgó időszakban, hanem azért, mert viszonylag tisztán megmutatkoztak benne a modern tőkés újratermelés konjunktúraingadozásainak legfontosabb sajátosságai.

Az 1973—1975-ös válság — a legtöbb ország esetében — bebizonyította, hogy a modern ciklusok nem feltétlenül klasszikus újratermelési ciklusok, mert nem feltétlenül vezethetők vissza az állótőkék újratermelési sajátosságaira. Világosan kirajzolódott — különösképpen az Egyesült Államokban — az ún. fogyasztói beruházások megnövekedett jelentősége a válság kibontakozásában, illetve a fellendülés megindításában. Az 1973—1975-ös válságok termelési görbéi megmutatták, hogy a fogyasztói beruházások ingadozása *megelőzte* az össztermelés, s benne az állótőke-beruházások ingadozását is.[12]

A tőkés világgazdaságot 1973-at megelőzően — a gyorsuló ütemű infláció talaján kibontakozó fellendülés során — számos olyan nehézség jellemezte, amelyek különkülön talán nem eredményeztek volna ilyen súlyos válságot. A hetvenes évek elejére a tőkés országok nemzetközi pénzügyi rendszere, az aranydevizastandard összeomlott.[13] Ehhez járult a nyersanyagpiacon bekövetkezett olajárrobbanás, majd ezt kö-

[11] *A. G. Milejkovszkij—Sz. A. Nyikityin—R. M. Entov:* Infláció és a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződése. A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 406. o.

[12] Lásd *Molnár Ferenc;* Fogyasztási beruházás és konjunktúra. Közgazdasági Szemle, 1981. március 269—271.o.

[13] Az 1960-as évek második felétől az Egyesült Államok fizetési mérlege a szükségesnél jóval nagyobb passzivumokat mutatott. (Minthogy az USA-dollár a legfontosabb kulcsvaluta volt, más országok likviditásigényei megkövetteltek az Egyesült Államoktól bizonyos mértékű fizetésimérlegpasszivumot.) Ennek következtében a dollár túlértékeltté vált, ami azt jelentette, hogy a dollár vásárlóereje nagyobb volt külföldön, mint az Egyesült Államokban. Az amerikai áruk exportképességének

vetően néhány alapvető nyersanyag árának gyors ütemű emelkedése. Tovább súlyosbította a helyzetet az, hogy a tőkés kormányzatok többségének — jórészt az olajárrobbanás következtében — nemcsak az infláció, a növekvő munkanélküliség, s a fenyegető recesszió veszélyével kellett szembenéznie, hanem — bár különböző mértékben — fizetésimérleg-problémákkal is.

Végül is az országok többségében az inflációellenes küzdelem jegyében hozott restrikciós intézkedések kerültek túlsúlyba. Ennek hatására ugyan a termelés növekedése megtorpant, ám az általános árszínvonal tovább növekedett, sőt legtöbb helyen még gyorsult is az üteme. Ezzel egy addig kevésbé észlelt folyamat, a *stagfláció* (stagfláció = stagnálás+infláció) bontakozott ki.[14]

A konjunktúraingadozások alapja és okai a mai kapitalizmusban[15]

Tekinthető-e az állótőke-beruházás a modern időkben is a ciklus anyagi alapjának? Mitől függően szerepelhet (az állótőke-beruházásokon kívül) más valami a ciklus anyagi alapjának? Először ezekre a kérdésekre keressük a választ.

A mai újratermelési ciklus anyagi alapja

A hazai szakirodalomban újabban szó esik az ún. „beruházásdogmáról".[16] Ennek lényege az, hogy a tőkés termelés ciklikus ingadozásait kizárólag a beruházások hullámzása alapján lehet megérteni, illetve, hogy a beruházások alakulásából kell kiindulni, ha a termelési ingadozások természetét vizsgáljuk. Aligha lehet helyes felfogás, hogy a ciklikus ingadozások alapja mindig, minden tőkés országban csakis az állótőke-beruházások ingadozása lehet. De mitől függően tekinthető valami a ciklus anyagi alapjának?

A ciklus anyagi alapja csakis olyan valami lehet, amelynek termelése és kereslete időben jelentős hullámzásokat mutat, rendszerint nagyobbat, mint a termelés egészének a hullámzása. Fontos az is, hogy ha ennek a valaminek a termelése és kereslete emelkedik, akkor ez maga után rántsa az egész termelés emelkedését, s megfordítva.

---

a fokozása miatt végül is többször is le kellett értékelni a dollárt. Ezután a dollár aranyra való beválthatósága már semmiféle viszonylatban nem volt biztosítható, s ezzel az aranydeviza-standard összeomlott. A nemzetközi pénzügyi rendszer ilyen és más fontos kérdéseivel a Politikai Gazdaságtan IV. kötete foglalkozik majd.

[14] Erről később még lesz szó!

[15] Ennek a fejezetnek a kidolgozásában nagy segítséget nyújtott Erdős Tibor korábban már említett kézirata, amely a modern válságelmélet egyes kérdéseivel foglalkozik.

[16] Vö. *Molnár Ferenc:* Fogyasztói beruházás és konjunktúra. Közgazdasági Szemle, 1981/3. 263–268. o.

Az is elég, ha az említett valami mozgása alapján számított differenciahányados esik, és ez indukál visszaesést az össztermelésben, illetőleg megfordítva. Továbbá ezt az eredményt egymagában kell hoznia.

A fentiekből következik, hogy *általában a fogyasztási cikkek termelése nem lehet a ciklus anyagi alapja*, mert ha a termelésük egymagukban nőne, az a tőkés termelést aligha lendítené fel. Ez eredményezheti a bérhányad növekedését, de ez — mint láttuk — a tőkés termelés visszaesését idézi elő.

A ciklus anyagi alapját képező valami termelésének és keresletének a növekedése akkor lendíti fel az egész tőkés termelést, ha egyúttal a profit hányadának a növekedésével jár együtt. Ezt a szerepet betöltheti például a beruházási javak termelése. A Kalecki-képlet egyszerű alakjából következően[17] ha nő a beruházás, akkor szükségképpen nő a profit is. A beruházások esetében minden más feltétel is megvan, ami ahhoz szükséges, hogy betölthesse a ciklus anyagi alapjának a szerepét.

A beruházásokon kívül azonban még más is betöltheti ezt a szerepet. Molnár Ferenc ezzel kapcsolatban a fogyasztói beruházásokra (vagyis a lakásépítkezésekre és a tartós fogyasztási cikkek vásárlására) hívja fel a figyelmet.[18] A fogyasztói beruházásokra is jellemző az erőteljes hullámzás, s a kilengések amplitúdója nagyobb, mint amekkora az össztermelésben megfigyelhető. Ugyanekkor hullámzásuk együttjár a profit hullámzásával, növekedésük a profit növekedését, esésük a profit csökkenését okozza.

Ennek magyarázata abban van, hogy noha a fogyasztói beruházások nagyobb hányadát eszközlik a bérből élők, *e „beruházások" mindig a hiteligénylések hullámzásával járnak együtt*. A tartós fogyasztási cikkek vásárlásának több, mint a fele, a lakásépítkezések túlnyomó része hitelben történik. Ezért a fogyasztói beruházások megugrása mindig maga után vonja a lakosság — főként a bérből élők — hitelfelvételeinek felszökkenését, megnő a *bérből élők túlköltekezése*. Megfordítva, a fogyasztói beruházások esése vagy megtorpanása a hitelfelvételek — a hitelállomány növekményének — zuhanását váltja ki. Ilyenkor megnő *a bérből élők megtakarítása*. A Kalecki-egyenlet általános alakjából[19] kiolvasható, hogy a bérből élők megtakarítása, illetve túlköltekezése a makroszintű profit egyik összetevője. Ezért a fogyasztói beruházások növekedése vagy csökkenése együtt jár az összprofit növekedésével vagy csökkenésével ugyanúgy, mint az állótőkeberuházások ingadozása. Ezért lehet — Molnár Ferenc kifejezésével élve — a *fogyasztói beruházások ingadozása a modern ciklus „második anyagi alapja"*.[20]

[17] Emlékeztetőül a Kalecki-képlet egyszerű alakja: Bruttó profit = Bruttó beruházás + Tőkés fogyasztás.

[18] Lásd *Molnár Ferenc* idézett cikkét, valamint *Erdős Péter — Molnár Ferenc;* Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 301 — 304. o.

[19] A Kalecki-képlet általános alakja: Az adózás utáni bruttó profit = Bruttó beruházás + Tőkés fogyasztás ± Külkereskedelmi mérleg egyenlege + A munkások túlköltekezése (— A munkások megtakarítása) + A költségvetési deficit (— A költségvetési szufficit).

[20] Ez a kifejezés Erdős Tibor említett kéziratában található. (Tőle tudjuk azt is, hogy az Molnárnak tulajdonítható.)

Nem állítható azonban, hogy a mai ciklusok alakulásában az állótőke-beruházások ingadozásának nincs semmi szerepe. Amennyiben a fordulópontok nem az állótőke, hanem a fogyasztói beruházásokra vezethetők vissza, akkor ciklusról, de *nem klasszikus újratermelési ciklusról* van szó. Nincs kizárva azonban, hogy esetenként a modern ciklus fordulópontjait mégis az állótőke-beruházások ingadozásai képezik. Előfordulhat például, hogy valamelyik kibontakozás az állótőke-beruházások növekedésével indul el.[21]

Ha a fogyasztói és a jelzáloghitelek jelentős arányúvá válnak, akkor új ciklikus tényező jön létre. Nem volna így, ha ezek a hitelek egyenletesen nőnének, csakhogy ezt semmi sem garantálja. Akármilyen okból akad is meg a fogyasztói és jelzáloghitelek növekedése — és velük együtt a fogyasztói beruházásoké is — később gyorsabb ütemben fognak növekedni. De — értelemszerűen — nem növekedhetnek mindig kiugró ütemben. Ha a hitelállomány esni kezd, előbb-utóbb az esést emelkedés váltja fel, s fordítva.

Még inkább ingadoznak a fogyasztói hitelek, ha a kamatláb is változik. Ezt a kamatlábat az állam nem határozhatja meg közvetlenül, de befolyásolhatja.[22] Ezzel együtt a ciklust is befolyásolja, sőt — mint majd látni fogjuk — maga is ingadozást vihet be a tőkés termelésbe.

A fogyasztói beruházások csak a tőkés gazdaság fejlett szakaszában válnak jelentékennyé. A fogyasztói és a jelzáloghitelek elterjedése is inkább a modern kapitalizmusra jellemző. Ezért a fogyasztói beruházásokról mint a ciklus külön anyagi alapjáról inkább csak a II. világháború utáni időszakot véve érdemes beszélni.

A termelés és a fogyasztás ellentmondásának megnyilvánulása az állami monopolkapitalizmusban

Korábban már említettük, hogy a termelés és a fogyasztás ellentmondása nem feltétlenül jelentkezik túltermelésként. Hangsúlyoztuk, hogy sok függ a munkásosztály, illetve a bérből élők tárgyalási pozíciójától, és attól is, hogy a monopóliumok menynyire hajlandók a kínálatukat megnövelni. Ha a kínálatukat a monopolár növelése érdekében visszatartják, akkor a termelés kevésbé haladhatja túl a fogyasztást. Ez a változat nem zárható ki teljesen, de ma már aligha valószínű, hogy a túltermelés visszaszorulásának ez jelentős tényezője volna. Melyek azok a tényezők, amelyek miatt az állammonopolista kapitalizmusban a túltermelés és a fogyasztási hiány mint

[21] Erre hívja fel a figyelmet az NSZK-ra vonatkozóan *Szőnyei Tibor:* Néhány további megjegyzés egy konjunktúraelmélethez c. cikkében. Közgazdasági Szemle, 1982/5. Az igazsághoz tartozik az is, hogy Szőnyei elemzésének eredményeit és módszerét *Kardos Tamás:* Klasszikus típusú volt-e az NSZK 1974–75. évi gazdasági válsága? (Válasz Szőnyei Tibornak) c. cikkében megkérdőjelezte. Lásd Közgazdasági Szemle 1983/3. 350–357. o.

[22] Az előző fejezetben utaltunk erre a lehetőségre, amikor a központi bank maximálhatja a fogyasztói hitelek kamatlábait, például az Egyesült Államokban.

a válság közvetlen kirobbantó oka kisebb jelentőségűvé vált? Három főbb tényezőt említhetünk meg:

a) *A szakszervezetek szerepe.* Nem vitatható, hogy a szakszervezetek a nominálbérek alakulását befolyásolják, annak emelkedését gyorsíthatják. Ez a reálbérek növekedésére vezethet, ha kínálati verseny van, s a vállalatok a verseny közben a termelést nem csökkentik, hanem növelik, vagyis ha a verseny akadályozza az árak növelését. A lényeg az, hogy a szakszervezeti mozgalom hatására könnyebben előállhat olyan helyzet, hogy a termelés és a fogyasztás ellentmondása nem a túltermelésben jelentkezik, hanem a bérhányad növekedésében. Ekkor a fogyasztás úgy nő, hogy sérti a tőke profitérdekeit, s ezért következik be a termelés visszaesése.[23] A vállalatok mikrosíkú döntései ugyanis természetesen függnek attól, hogy a bérek hogyan alakulnak. Ha a bér nő, annak rövid időszakos hatása lehet a felhalmozás mérséklése. Ha a bérnövekedés a beruházási lehetőségek csökkenésének időszakában következik be (a két osztály ütemváltásakor), akkor ez egyúttal a bérhányad növekedését is jelenti.

b) *Az állami költségvetés szerepe.* A költségvetési kiadások növekedésének hatására megnő a termelés színvonala akkor, ha vannak kihasználatlan kapacitás- és munkaerő-tartalékok. A költségvetési deficit már maga is többletkeresletet és termelést jelent, de ehhez járul még a multiplikátor-hatás is. Ez annál nagyobb, minél nagyobb hányadát költik el jövedelmüknek a vállalatok vagy a lakosság árukra, szolgáltatásokra. Így a kereslet és a termelés a költségvetési deficit nagyságánál nagyobb mértékben, annak többszörösével is növekedhet.

A költségvetés akkor is növeli az összkeresletet, ha egyensúlyban van, de megemelkedett az aránya. Minden költségvetési kiadás-növekedés ugyanolyan multiplikátorhatással jár, mint a deficit. A különbség az, hogy a kiegyenlített költségvetésben az adóbevételek is nőnek, ennyivel kevesebbet vásárolhatnak a vállalatok és a lakosság. A vállalatok és a lakosság vásárlásainak csökkenése negatív multiplikátorhatást indít el. A pozitív és a negatív irányú multiplikátorhatások kioltják egymást, ezért mindig annyival lesz nagyobb az összkereslet, mint amekkorával megnövekszik a kiegyenlített költségvetés. Ám a magánszféra keresletcsökkenése csak abban a valószínűtlen esetben éri el a kormányzati kiadások miatt növekedő kereslet mértékét, ha az adóbevételek növekedése *teljes egészében* kiszorít magánkiadásokat. Egyébként a pozitív irányú multiplikátor hatása erősebb.

Az állami költségvetésnek a termelés és a fogyasztás ellentmondásának megnyilvánulása szempontjából az a jelentősége, hogy adott termeléshez mindig nagyobb kereslet kapcsolódhat, s ezért kisebb a valószínűsége, hogy fölös készletek képződnek.

c) *A bérből élők jobb tárgyalási pozíciója.* A munkások és alkalmazottak tárgyalási pozíciója függ – egyebek között – a munkanélküliség színvonalától. A szakszer-

[23] Nem véletlen, hogy a polgári közgazdaságtan „monopóliumnak" tekinti a szakszervezeteket (lásd például *P. Samuelson:* Közgazdaságtan. I. m. 1976.) Persze monopólium abban az értelemben, hogy a szakszervezet nem egyszerű „price taker" (árelfogadó) ma már, hanem „price maker" (ármeghatározó) is – a munkaerő árának, a mindenkori reálbérnek a vonatkozásában.

vezetek pozíciója is jobb akkor, ha a munkanélküliség alacsony szintű. Az állami monopolkapitalizmusban – elsősorban az állami költségvetés kereslet- és termelésnövelő tevékenységének hatására – a foglalkoztatottság színvonalának az alakulása kedvezőbb a munkásosztály szempontjából, mint a megelőző időszakokban. Így a bérhányad könnyebben nőhet meg, könnyebben kialakulhat olyan helyzet, hogy a termelés és fogyasztás ellentmondása nem mint fogyasztási hiány jelentkezik. Ezért *a termelés és fogyasztás ellentmondásának kiéleződése túltermelés nélkül nemcsak elméletileg lehetséges eset*, hanem azzal a valóságban is számolni kell.

Anticiklikus tényezők a mai tőkés gazdaságban

A tőkés újratermelés konjunkturális hullámzásai nemcsak abban különböznek a mai viszonyok között a korábbiaktól, hogy a termelés és a fogyasztás ellentmondása nem feltétlenül túltermelésben jelenik meg, hanem abban is, hogy a ciklikus mozgás kialakulása ellen ható tényezők jelentek meg. Most ezeket vesszük – lehetőleg jelentőségük szerint – sorba.

Az állami költségvetés

A legfontosabb anticiklikus tényező lehet az állam gazdasági tevékenysége, amennyiben eltekintünk azoktól a hatásaitól, amelyek maguk is kiváltanak termelésingadozásokat.

Az állam tevékenységén belül legfontosabb az állami költségvetés szerepe. Tegyük fel, hogy periodikus túltermelési válság kezd kibontakozni. Bármilyen szabályszerűen ismétlődő válság mélysége elsősorban a válságot mélyítő kumulatív folyamatok érvényesülési szabadságától függ.[24] Az állami költségvetés a kumulatív folyamatok érvényesülését fékezheti. A költségvetés fenn tudja tartani kiadásait a válságban is, mert azokat nem motiválja a közvetlen profitszempont. Az állam nem törekszik saját profit realizálására, nincs is értelme a költségvetés profitjáról beszélni.[25] Van tehát egy olyan a terület (szféra), amely a termelés összehúzódását megakasztja, sőt visszájára is fordíthatja, ha a költségvetés a kiadásait még növeli is a válság idején. Következésképpen a ciklikus – jelen esetben a periodikus túltermelési válság jóval enyhébb az állami költségvetéssel, mint nélküle. Minél nagyobb a költségvetés aránya a nemzeti jövedelemhez képest, annál jobban képes fékezni a kumulatív folyamatok kibontakozását.

Ha már a válság mélységét az állami költségvetés enyhítette, akkor a válságot követő megélénkülés és fellendülés is kisebb mértékben fog eltérni a növekedési trendtől. Ez részben azért van így, mert egy adott átlagos növekedési ütem mellett minél

[24] A kumulatív folyamatok intenzitását meghatározó tényezőkről a 9. fejezetben volt szó.

[25] Ez persze nem vonatkozik a költségvetési intézményekre, mert ezek működését jelentős mértékben befolyásolhatják profitszempontok is.

kisebb a visszaesés egy előző válságban, annál kevesebb a „behoznivaló" a következő fellendülésben, ezért egyenletesebb lehet a termelés növekedése. Másrészt, a fellendülést erősítő kumulatív folyamatokat is fékezheti az állami költségvetés, ha szuficitessé válik. A „lassúbb nekifutás" enyhíti a túltermelés mértékét, s ezért kisebb lehet a következő válság mélysége.

A költségvetés akkor is enyhíti a válságot, ha annak nem túltermelés a tartalma, vagyis, ha nem az elégtelen fogyasztásnak van szerepe a válság kirobbanásában. Tegyük fel, hogy a fogyasztás – ezen belül a bérből élők fogyasztása – mindig felszívja a piacra dobott fogyasztási cikkeket. A válság most azért robban ki, mert *előzőleg* a II. osztály gyorsabban nőtt, mint az I., s emiatt a profithányad (és a profitráta) esni kezdett. Ezért a tőkések a termelést és a beruházásokat már csökkenteni kezdték, pedig még minden termék realizálható volt. A termelés csökkentése munkáselbocsátást vált ki, ez fogyasztásicikk-keresletesést, ez ismét termelésesést: lefelé induló negatív kumulatív folyamat indul el. Ha most az állam a kiadásait nem csökkenti, akkor éppúgy megakasztja az összehúzódási folyamatot, mint az előbbi esetben. Vagyis a kumulatív folyamatok fékezése akkor is fontos, ha nem túltermelési válság robban ki.

A költségvetés deficitje és szuficitje a kumulatív folyamatokat közvetlenül úgy fékezi, hogy az összkeresletet befolyásolja: *válságban a kereslet csökkenését, fellendülésben a kereslet emelkedését fékezi.* Közvetve pedig a profitra gyakorolt hatásán keresztül fékezi a termelés esését, és mérsékli a túlfűtött fellendülést. A deficit ugyanis növeli az összprofitot, a szuficit pedig csökkenti. Ez azt jelenti, hogy az állami költségvetés a profithatáson keresztül is fékezi a ciklikus kilengéseket erősítő kumulatív folyamatokat.

Az állami költségvetés anticiklikus mozgása következtében az állótőke-beruházások időben egyenletesebbé válnak. Ám a beruházások egyenletesebbé válását nem kell *külön* tényezőnek tekinteni! A költségvetés fékezi a kumulatív folyamatokat, s ezzel *együtt* a termelés és a beruházások növekedését is egyenletesebbé teszi. Ugyanez a szerepe a költségvetési egyenleg profithatásának is. Mindezek következtében az állótőke-beruházások alakulása egyenletesebb lesz, s közelebb kerül a trendjéhez jelezvén, hogy a tőkés újratermelésben anticiklikus tényezők működnek. Mindez azonban következmény, alapjában véve nem arról van szó, hogy a beruházásokat közvetlenül szabályozzák anticiklikus megfontolásból.

Milyen tényezőktől függ a költségvetés anticiklikus hatásának erőssége? A költségvetés anticiklikus „viselkedését" elősegíti az *adórendszer progresszivitása.* A progresszív adórendszer ugyanis automatikus biztosítékot nyújt arra, hogy a válságban az adóbevételek gyorsan essenek és a költségvetés deficitessé váljon. A fellendülés idején pedig a progresszivitás elősegíti a szufficit kialakulását, mert a progresszív adók miatt az adóbevételek gyorsabban nőnek, mint ahogyan a nemzeti jövedelem nő. Ha a kiadások csak úgy nőnek, mint a nemzeti jövedelem, akkor a költségvetés hosszabb időszakos kiegyenlítettsége esetén fellendülés idején szufficit alakul ki, ami a fellendülést mérsékli. A költségvetés automatikus szabályozó hatását más kiadási téte-

lek is elősegítik. Ilyen például *a munkanélküli segélyek rendszere*. Ezek a válságban „automatikusan" nőnek, a fellendülésben pedig esnek.

A költségvetési szervek saját belátásuk szerint is változtathatják bevételeiket és kiadásaikat: ezek tartoznak az ún. *diszkrecionális intézkedések* sorába.[26] Ilyenek az adókulcsok változtatása, új adók kivetése vagy régiek eltörlése. Ide tartoznak a közmunkák elindítása, támogatások fizetése vagy az alkalmazottak fizetésének az emelése.

Az állami pénzügyi szervek monetáris politikája

Külön kell foglalkoznunk az állami pénzügyi szervek – elsősorban a központi bank – hitel- és pénzforgalmi politikájával. A monetáris politika is lehet anticiklikus, de csak *lehet*, mert – mint majd látni fogjuk – a hitelpolitika a termelésben és a beruházásokban tekintélyes arányú hullámzásokat válthat ki. Ettől azonban még mindig tekintsünk el. Ekkor mondható, hogy *a monetáris politika a mai tőkés gazdaságban a második legfontosabb anticiklikus tényező.*

A monetáris politikából elsősorban a kamatpolitikát és a nyíltpiaci műveleteket kell kiemelnünk. A központi bank államkötvény-vásárlásai szoros összefüggésben vannak a kamatpolitikával. Az adóssághlevél-vásárlások ugyanis növelik a pénzforgalmat, és ezáltal a kamatláb csökkentését segítik elő, az eladások hatása értelemszerűen a fordított.

Mennyiben lehet a kamatpolitika anticiklikus hatású? Vegyük először a beruházási hitelek kamatlábait! A központi bank által megszabott kamatlábaknak (ezen belül elsősorban az áruváltók rediszkontlábainak és a központi bank által a kereskedelmi bankoknak nyújtott hitelek kamatlábának) az emelése vagy csökkentése hat a kereskedelmi bankok által nyújtott beruházási hitelek kamatlábaira: változásaival megegyező irányban csökkennek, illetve emelkednek.[27] A beruházási hitelek kamatlábának emelkedése fékezheti a beruházások növelését, így a fellendülésben a központi banknak saját kamatlábait emelnie kell. Válságban pedig a kamatláb csökkentése a helyes politika.

Már Keynes is rámutatott arra, hogy a kamatlábak csökkentése nem elégséges ahhoz, hogy a válságban kielégítő anticiklikus hatást fejtsen ki. A vállalkozókat ugyanis nem önmagában a kamatláb színvonala fogja ösztönözni arra, hogy jobban vagy kevésbé vegyék igénybe a beruházási hiteleket, hanem a kamatlábnak a beruházások várható profitabilitásához való viszonya. Válságban viszont a beruházások várható jövedelmezősége nagyon alacsony, akár még nulla vagy negatív is lehet. A fellendülésben a kamatlábak emelése is csak addig képes számottevő fékező hatást

[26] Korábban – a 12. fejezetben – utaltunk arra, hogy a diszkrecionális intézkedések többnyire hosszadalmas előkészítést igényelnek, ezért nem tekinthetők rugalmas változónak.

[27] Persze – amint azt a megelőző fejezetben láttuk – a leszámitolási kamatláb változtatása csak más monetáris eszközökkel együtt képes megfelelő hatást kiváltani.

kifejteni, amíg a beruházások túlnyomó többségét hitelekből valósítják meg. Amint azonban megemelkedik az önfinanszírozó beruházások aránya — és jelentőssé válik —, ettől kezdve a kamatlábak további emelése már nem tudja visszatartani a beruházások növekedését.

A kamatláb-politika jelentős anticiklikus tényezőnek számít azért is, mert nagy a fogyasztói beruházások aránya. Mivel a fogyasztói beruházások nagy részét hitelből finanszírozzák, a fogyasztói hitelek kamatlábainak a változtatása a ciklus lényeges befolyásoló tényezője lehet.[28] A fogyasztói hitelkamatláb csökkentése a válságban élénkítheti a vásárlási kedvet a tartós fogyasztási cikkek iránt, vagy annak emelése a fellendülésben mérséklő hatású lehet.

Az állami vállalatok tevékenysége

Az állam gazdasági tevékenységén belül az eddig említettekhez képest sokkal kisebb jelentőségű anticiklikus tényező az állami vállalatok tevékenysége. Az állami vállalati szektor annyiban fejt ki anticiklikus hatást, amennyiben e vállalatok tevékenysége nem igazodik az általános ciklikus hullámzásokhoz. Tehát ez a szektor akkor fejti ki ezt a hatást, ha a beruházásai egyenletesen nőnek, illetőleg a termelését a válságban sem csökkenti.

Nem mondható azonban, hogy az állami vállalati szektor tevékenysége függetlenedhet az általános ciklikus hullámzásoktól. Ez főképpen arra vezethető vissza, hogy ezek a vállalatok többnyire az alapvető fontosságú nyersanyag- és energiatermelő ágazatokban működnek. Ezek az ágazatok a termelési vertikumnak viszonylag alacsonyabban fekvő szintjein helyezkednek el, amiből az következik, hogy termelésük alapvetően az egész újratermelés igényeitől függ, de kevésbé tudja befolyásolni az újratermelés növekedését. Az alábbi példával próbáljuk illusztrálni, miről is van szó.

Tegyük fel, hogy a nemzetgazdaság minden fontos kitermelő ágazata állami, míg a feldolgozó ágazatok mind magántulajdonban vannak. Most az újratermelés növekedését nem korlátozhatja az, hogy a kitermelő ágazatokban miképpen alakul a rövid, illetve a hosszú távú jövedelmezőség, mert az állam a profitszempontoktól függetlenül is növelni tudja e vállalatok termelését a nemzetgazdaság kitermelő szektorának növekedési igényeitől függően. Most tegyük fel, hogy a magánszférában válság tör ki! Ha az állami szektor most nem csökkenti a termelését, akkor felhasználatlan nyersanyagkészletek fognak felhalmozódni, de a magánszektor termékei iránt a kereslet csökkenését legfeljebb csak az fékezi, hogy az állami szférában nem csökken a foglalkoztatottság. (Persze ez sem lebecsülendő!) Most tegyük fel, hogy az állam a feldolgozó szférában is rendelkezik számottevő vállalattal. Ha a válság idején ezek a vállalatok fogják a termelésüket növelni, akkor ezáltal — a multiplikátor-

[28] Az állam persze közvetlenül csak a fogyasztói hitelek maximális szintjét tudja korlátozni.

hatásnak megfelelően – meg fog növekedni a kereslet a magánszféra termékei iránt, mert az állami vállalatok most nemcsak kiszolgálják a magánszektort, hanem *fel is használják azok termékeit.* Minél magasabban fekszik az állami vállalat a termelési vertikumban, annál több más vállalat termékeit használja fel közvetve vagy közvetlenül, s annál erősebb lehet az anticiklikus hatása.

Ha tehát az állami vállalatok többsége a kitermelő ágazatokban működik, akkor ennek a szektornak az anticiklikus hatása nem túl jelentős. Az állami vállalatok jelentős része azonban nem a termelésben, hanem a szolgáltatások területén működik.[29] E szolgáltató vállalatoknak azonban már jelentékenyebb a hatásuk, de ezeket a szolgáltató szektor egészének az anticiklikus szerepével együtt fogjuk tárgyalni.

A szolgáltató szektor szerepe

Korábban – első megközelítésben – már érintettük a szolgáltató szektor anticiklikus hatását. Azt mondtuk, hogy ez a szektor anticiklikus tényező, mert teljesítménye sokkal kevésbé ingadozik, mint a GDP, s még kevésbé, mint a nemzeti jövedelem. A közgazdászok a szolgáltatások anticiklikus szerepét – általában – növekvő jelentőségűnek tartják, mert e szektor részesedése a GDP-n belül emelkedő, s a II. világháború után lényegesen nagyobb, mint korábban.

A szolgáltatások stabilizáló hatása – tőkés viszonyok között – azon alapszik, hogy a szolgáltatások fogyasztói nagyobb részben a tőkések – legalábbis ezek vásárlásában a tőkéseknek nagyobb a részesedése, mint a fogyasztási cikkek vásárlásában.[30] Minthogy a szolgáltatásokra fordított tőkés vásárlások aránya viszonylag szilárd, és a tőkések szolgáltatásvásárlása – makroszinten – profit, az összprofit ingadozása is kisebb mértékű akkor, ha a szolgáltatások aránya nagy.

Az eddigiek kiegészítésre, illetve pontosításra szorulnak, ha figyelembe vesszük, hogy a szolgáltatási tevékenységek ingadozása csak a II. világháború után lett csekély mértékű. Az 1929–1933-as válságban a kereskedelmi-pénzügyi szféra szolgáltatásai is zuhantak, itt is lényegesen csökkent a foglalkoztatottság. A II. világháború utáni tapasztalatok viszont azt mutatják, hogy ha a válság nem túl mély, akkor a szolgáltatások nem esnek vissza.

Ez a jelenség összefüggésben van azzal, hogy a szolgáltató szektor stabilizáló szerepében a legnagyobb az állami szektor hatása. Ha az összes szolgáltatásokból kivonjuk az ún. állami szolgáltatásokat,[31] akkor arra a meglepő eredményre jutunk, hogy a II. világháború után a szolgáltató szféra súlya alig-alig növekedett. Ebből levonható

[29] Tulajdonképpen ilyen szolgáltató állami intézmények az állami oktató és egészségügyi intézmények is.

[30] Ezt a tételt statisztikailag nehéz lenne kimutatni, inkább csak abból lehet rá következtetni, hogy a legtöbb szolgáltatás kezdetben luxusként jelentkezik.

[31] Ezen most értsük az állami adminisztrációt, az oktatást és az egészégügyet, valamint a hadsereg fenntartását is, hiszen bizonyos értelemben ez is szolgáltatás.

az a következtetés, hogy *a szolgáltatások inkább már csak akkor képesek a válság mélységét, és ezzel a ciklikus ingadozások hevességét csökkenteni, ha már az államnak számottevő anticiklikus szerepe van.* Igaz tehát, hogy a II. világháború után a szolgáltató szektor aránya jelentősen megnövekedett, de ez döntően az állami adminisztráció felduzzadása miatt következett be. Így a szolgáltató szektor anticiklikus hatása is csak az állam gazdasági szerepvállalásának és egyéb, anticiklikus gazdaságpolitikai intézkedéseinek a következtében erősödött fel.

Foglaljuk össze a mai tőkés gazdaságban ható anticiklikus tényezőket most már valódi jelentőségük sorrendjében! Az anticiklikus hatás jelentősége tekintetében a következő fontossági sorrend állítható fel: 1. Az állami költségvetés anticiklikus tevékenysége; 2. Az állami hitel- és pénzforgalmi politika; 3. A szolgáltatások szerepe az állam anticiklikus hatása alapján; 4. Az állami vállalati szektor tevékenysége. Említhetők volnának még más tényezők is (például a ciklusok világméretű aszinkronizációja), de a fenti négy tényező jelentősége kiemelkedő a többihez képest.

Az állam mint gazdasági válságot kiváltó tényező

A tőkés államnak nemcsak anticiklikus hatása van, hanem maga is bevisz hullámzásokat a termelésbe. Továbbá: a II. világháború után nemcsak olyan tényezőkkel van dolgunk, amelyek a gazdasági növekedést a korábbi időszakhoz képest egyenletesebbé teszik, hanem jelentkeznek sajátos – természetesen nem klasszikus – válságot előidéző tényezők is. Az sem igaz, hogy a mai tőkés gazdaság válságai nem lehetnek súlyosak. Bekövetkezhetnek igen súlyos válságok, amelyek azonban nem magyarázhatók az eddig említett tényezők alapján, ezért viszonylag újszerű jelenségnek számítanak; ilyen például a világpiaci árrobbanás szerepe a válságok kirobbanásában. Ezeknek a problémáknak a tárgyalása legalább olyan fontos, mint annak bemutatása, hogy az állam hogyan képes mérsékelni az újratermelési ciklus kilengéseit.

Mindeddig azt feltételeztük, hogy a tőkés állam aszerint cselekszik, hogy a termelés a ciklusnak éppen melyik szakaszában van. Valójában az állam gazdasági tevékenysége nem csupán anticiklikus célzatú, sőt nem is mindig elsősorban anticiklikus rendeltetésű. Ezért az állam a rendelkezésére álló eszközökkel a termelés ciklikus menetétől eltérő hullámzásokat visz be a gazdasági életbe.

A ciklus szempontjából szabálytalan változásokat okozhat a hitel- és a kamatpolitika, sőt a költségvetési politika is. Az állami pénzügyi szerveket, valamint az állami költségvetést „soron kívüli" válságot, illetve fellendülést kiváltó intézkedésekre elsősorban az alábbiak indíthatják:

a) az infláció megfékezésére tett intézkedések;

b) a fizetési mérleg kiegyensúlyozására tett lépések;

c) a külpolitikával összefüggő belső gazdaságpolitikai intézkedések.

Ha az állami pénzügyi szervek a központi bank kamatlábait lényegesen megemelik, akkor ez maga után vonja mindenfajta kamatláb megemelkedését. Ez történhet

azért is, hogy az inflációs áremelkedés ütemét lefékezzék. Az infláció a mai kapitalizmusban nagyon felgyorsulhat, mert a pénz kapcsolata az arannyal megszűnt, s a belső és a nemzetközi pénzforgalmat nem fogja vissza az aranyra való beváltási kötelezettség. Az egyre gyorsuló áremelkedés több szempontból is hátrányos lehet a tőkés újratermelés számára. Egyrészt, növelheti a belső politikai feszültségeket, mert az infláció a különböző társadalmi rétegeket mindig egyenlőtlenül érinti. Másrészt, bizonytalanná teheti a gazdasági kalkulációt. Emögött például az bújhat meg, hogy a túl gyors áremelkedés túlzott beruházásokra ösztönözheti a tőkéseket, mert az infláció a valóságosnál nagyobbnak mutatja a várható profitot, illetve profitrátát.[32] Harmadrészt, az infláció ronthatja a külkereskedelmi és a fizetési mérleget különösen akkor, ha a valutaárfolyamok fixek, vagy csak rugalmatlanul változnak.[33] Ez azért van így, mert fix árfolyam esetén az infláció a valuta túlértékeltségére vezet, ha más országokban az infláció lassúbb ütemű.

A felgyorsult infláció fentebb említett három fontos káros következménye közül a túlfűtött beruházási konjunktúrára vezető hatást kell kiemelni. Vagyis a központi bank, amikor a kamatlábakat emeli, akkor a beruházási konjunktúrát szeretné visszafogni. Kérdés azonban, hogy a kamatlábemelésnek van-e számottevő restriktív hatása? Korábban — Keynesre hivatkozva — azt mondtuk, hogy a kamatlábpolitikának csak másodlagos, s nem kielégítő hatása lehet az újratermelésre — a költségvetési politikához képest. Most meg kell jegyeznünk, hogy — bár Keynesnek alapvetően igaza van — a kamatpolitikának ez a „másodlagos" hatása sem lebecsülendő. Ugyanis — s ezt korábban nem említettük — ha a kamatláb színvonala megközelíti a profitrátáét, akkor a kamatláb emelése nemcsak a hitelből finanszírozott beruházásokat fogja vissza, hanem az önfinanszírozó beruházásokat is, mert ilyenkor a pénztőkét inkább a bankban helyezik el, és tartózkodnak a beruházásoktól.

A központi bank kamatlábemelésének tehát komoly restriktív, termelési visszaesést is kiváltó hatása lehet. A beruházások és a termelés ilyetén visszaesése azonban nem valamiféle ciklikus önmozgás során megy végbe. A restrikció feloldása — a kamatlábak csökkentése[34] — a gazdaság megélénkülését indíthatja el, s ez sem feltétlenül kapcsolódik az újratermelési ciklushoz. A lényeg tehát az, hogy ebben az esetben az állam viszi bele a hullámzást a gazdasági életbe.

Tegyük fel, hogy az állami költségvetés valamilyen speciális okból jelentős mértékben deficitessé válik. Ennek lehet — egyebek között — külpolitikai oka is.[35] Most a

[32] Az állótőkéket ugyanis bekerülési értéken tartják nyilván, ennélfogva az amortizációs leírás is ehhez igazodik. Emiatt a profitráta számlálója a valóságosnál nagyobbnak, a nevezője viszont kisebbnek fog mutatkozni.

[33] A valutaárfolyamok problémaköre a Politikai gazdaságtan, 4. kötetének témája lesz.

[34] Itt kell megjegyezni, hogy ha az inflációt is figyelembe veszik, akkor mindig *reál*kamatlábra gondolnak, ami nem más, mint a nominális kamatlábnak az árindexszel deflált értéke.

[35] Legjobb példa erre a Reagen-adminisztráció eddig folytatott költségvetési politikája. Közismertek azok a konkrét okok, amelyek miatt az amerikai költségvetés deficitje rekordmértékűvé duzzadt.

nagymértékű infláció csak úgy kerülhető el, ha a központi bank kamatlábait is nagyon magasra emelik.[36] Ily módon elérhető, hogy a tőkésvállalatok hitelfelvétele ne növekedjék, s így a kereskedelmi bankok pénzteremtő tevékenysége nem növeli a pénzforgalmat. Vagyis, a forgalom növekvő pénzellátása teljes egészében biztosítható az állami költségvetés deficitje révén a forgalomba kerülő pénzmennyiséggel.[37]

Az egyik tőkés országban végrehajtott restrikciós célzatú kamatlábemelésnek hatása lehet más országok újratermelésére is. A magas amerikai kamatláb például — paradox módon — jobban rontja az európai tőkés országok konjunktúráját, mint az amerikait. Ha valamely országban kiugróan magas kamatláb alakul ki, akkor ez hatással van a nemzetközi pénz- és tőkepiacra. Az európaiak számára kifizetődőbb amerikai bankokba helyezni el a tőkéket, vagy amerikai értékpapírokat vásárolni. A meginduló nemzetközi pénz- és tőkemozgás súlyos zavarokat okozna az európai országok fizetési mérlegeiben, ha maguk is nem emelnék a központi bankjaik kamatlábait.[38]

Konjunkturális hullámzásokat válthat ki továbbá egy helyi háború kirobbanása, illetve befejeződése. A háborút viselő országban a fegyverkezés gyors növekedése miatt nagyarányú költségvetési deficit alakulhat ki, s ha a deficitet nem kíséri a bankkamatlábak drasztikus megemelése, akkor az egyértelműen ösztönzi a konjunktúrát (és persze az inflációt is). A háború befejeződése után a deficit aránya csökken, s ez dekonjunkturális hatású. Ily módon háborús „boom" és válság váltja egymást.[38] Világos, hogy az ilyen természetű termelési és az erre visszavezethető beruházásingadozásoknak semmi közük sincs a klasszikus ciklus elméletében megismert konjunkturális ingadozásokhoz.

Meg kell említeni az ún. „stop-go"-ciklusokat is, amelyek a fizetési mérleg zavaraival kapcsolatosak. Ha a folyó fizetési mérleg deficitessé válik, és ezt nem kívánják tőkeimporttal ellensúlyozni, akkor restrikciót léptetnek életbe: emelik a kamatlábakat, esetleg korlátozzák a költségvetési kiadásokat, vagy növelik az adóbevételeket. Amint a folyó fizetési mérleg egyensúlya helyrebillen, a restrikciót feloldják, és inkább expanzív politikát folytatnak.[39] A „stop-go"-ciklus is tipikusan olyan hullámzás, amelyet az állam visz be a gazdasági életbe, miközben a folyó fizetési mérleg egyensúlyba hozására törekszik.

[36] Az Egyesült Államokban 1983-ra a reálkamatláb közel 10%-os szintet ért el, amelyet korábban még csak meg sem közelített.

[37] Ez azonban csak elvi lehetőség, a gyakorlatban erre kevés az esély.

[38] Ezzel is a Politikai gazdaságtan IV. kötetében foglalkozunk majd részletesebben.

[39] A folyó fizetési mérleg két legfontosabb összetevője a külkereskedelmi mérleg és a tőkemérleg.

A világpiaci árrobbanás szerepe a válságok kibontakozásában

A világgazdaságban végbemennek olyan nagy horderejű változások, amelyek az egyes országok gazdasági életében konjunkturális zavarokhoz vezetnek. Ezek a zavarok nagyon jelentősek is lehetnek, és egybefonódnak azokkal a folyamatokkal, amelyekkel eddig foglalkoztunk, nevezetesen az inflációs folyamatokkal, a kamatpolitikával, illetőleg az állam restrikciós politikájával. A világgazdasági változások közül ebben a vonatkozásban — az utóbbi éveket tekintve — a legfontosabbnak a világpiaci árrobbanást kell tartanunk.[40]

A II. világháború után a fejlett tőkés világgazdaságban két igazán súlyos gazdasági válság alakult ki: az első 1973—75-ben, a második 1980-ban bontakozott ki, és a legtöbb ország még ma sem lábalt ki belőle. Ez utóbbi válság időtartama jóval hosszabb, míg az előző sokkal mélyebb volt, ezért ma még nehéz eldönteni, hogy melyik válság minősíthető súlyosabbnak. Ez azonban nem válságelméleti kérdés, ezért itt nem foglalkozunk vele. Nézzük meg a két válság kiváltó okait!

A legszembetűnőbb dolog, hogy mindkét említett válságot egy-egy világpiaci árrobbanás előzött meg. Még fontosabb az, hogy 1973 óta két igazán jelentős árrobbanás következett be, és *mindkettőt súlyos gazdasági válság követte.* Mindegyik árrobbanást követően meredeken esett a fejlett tőkés országok ún. „terms of trade"-indexe és a cserearányok romlását a válság bekövetkezése követte.[41] Ez máris valószínűvé teszi, hogy a világpiaci árrobbanás és a gazdasági válság között ok-okozati kapcsolat van. Nézzük meg, milyen folyamatok vezettek az árrobbanástól válsághoz! Az összefüggések feltárása azt is világossá teszi, hogy ezek a válságok sem tartozhatnak a klasszikus periodikus válságok sorába.

Az árrobbanás először is a külkereskedelmi — és a folyó fizetési mérleg megzavarásán keresztül vezet válsághoz. Ott, ahol a világpiaci árrobbanás a külkereskedelmi cserearányok romlását váltja ki — vagyis a fejlett tőkés országok zömében — többnyire szükségszerű a külkereskedelmi mérleg romlása. Ez alól csak akkor van kivétel, ha az ország az exportvolumen gyors növelésével ki tudja egyenlíteni a cserearányromlás külkereskedelmimérlegrontó hatását. Ez azonban csak egyetlen országnak, Japánnak sikerült.

Rendszerint deficitessé válik a külkereskedelmi mérleg (és vele együtt a fizetési mérleg), vagy jobb esetben erőteljesen csökken a korábbi külkereskedelmimérleg-többlet. Mindkét esetnek kedvezőtlen a konjunkturális hatása, mert — egyéb tényе-

[40] Az árrobbanáshoz vezető folyamatok ismét csak a Politikai gazdaságtan IV. kötetében kerülnek sorra.

[41] A „terms of trade" indexe az ország nemzetközi cserearányainak alakulását fejezi ki.

zőket adottnak véve – mindkét esetben esni kezd a vállalatok realizált profitja.[42] Ez máris válságot válthat ki, hiszen a vállalati tevékenység döntő tényezője a realizált profit alakulása.

A válság bekövetkezése persze valószínűbb akkor, ha a korábbi mérlegtöbblet hiányba csap át, és még inkább akkor, ha a deficit nagyarányú. Ekkor nemcsak a csökkenő arányú vállalati profitok hajtják a gazdaságot a válság felé, hanem az életbe léptetett restriktív állami intézkedések is. Ilyenkor a fizetési mérleg kiegyensúlyozása érdekében szükséges a restrikció – például a bankkamatlábak emelése –, ami külön is rontja a konjunktúrát. A beruházások visszafogása fékezi az import növekedését vagy akár az importot is, de a külkereskedelmi mérleg hiányának mérsékléséért a belső gazdasági fejlődés megtorpanása az ár. A végső összefüggés ugyanaz, mint amit a „stop-go"-ciklusoknál láttunk, de most a restrikció hátterében a világpiaci árrobbanás áll. Vagyis a világpiaci árrobbanás és az állami restrikció válságot okozó hatása összefonódik egymással.

A világpiaci árrobbanás válságra vezet az infláció felgyorsításán keresztül is. A világpiaci nyersanyag- és energiaárak emelkedése egyrészt közvetlenül növeli az ezeket importáló országok inflációs rátáját, mert növelik az importőr országok áruinak termelési költségeit, amit az itt működő vállalatok áremelés útján igyekeznek kompenzálni. Tekintettel arra, hogy a fejlett tőkés országokban a termelés jelentős részét a monopóliumok adják, ez a kompenzáció jórészt meg is valósulhat.[43]

A világpiaci árrobbanás közvetett úton is felgyorsította az inflációt. Hatására a külkereskedelmi mérleg passzívvá vált a legtöbb országban. Ezt rendszerint az exportvolumen növekedésének gyorsításával igyekeztek kiegyenlíteni. Ez azonban többnyire csak a belső felhasználás rovására volt lehetséges. Ily módon a világpiaci árrobbanás hatására a külkereskedelem *szívó hatást* gyakorolt a gazdaságokra: relatíve kevesebb áru maradt belső felhasználásra. A nominális bérek azonban legalább akkora ütemben nőttek, mint korábban, ezért a nominális jövedelem gyorsuló ütemben hagyta maga mögött a belső felhasználásra rendelkezésre álló nemzeti jövedelem növekedését. Az eredmény csak az infláció felgyorsulása lehetett. Valószínű, hogy ennek a tényezőnek erőteljesebb volt a hatása az inflációra, mint az árrobbanásra visszavezethető költségnövekedésnek.

Akármilyen okból gyorsul az inflációs áremelkedés, az elkerülhetetlenül a bérharcok felerősödésére vezet. Megfigyelhető, hogy a világpiaci árrobbanás óta a nominálbérek növekedése is felgyorsul. Ez viszont tovább gyorsítja az inflációt. Az átlagos nominálbérek növekedési üteme az 1973–75-ös válságban nemhogy csökkent volna, hanem a legnagyobb mértékű volt a II. világháborút követő addigi időszakban. A bérharc felerősödésének a célja a reálbérek csökkenésének megállítása, vagy esetleg

[42] Ez a Kalecki-képlet általános alakjából olvasható ki.

[43] Jó néhány monopóliumnak ezt a kompenzációt olyan jól sikerült megoldani, hogy még növelni is tudták profitrátáikat.

a korábban elért reálbérszint elérése volt. Ez a cél nem teljesülhetett, mert ennek a válság idején nem voltak meg a termelési előfeltételei. Így csak a bér–ár spirál felgyorsulásához járulhatott hozzá.

Az árrobbanás válságra vezet ún. részleges válságok kiváltásán keresztül is. A kőolajárak drasztikus emelkedése különösen megzavarta egyes iparágak termelését. Ez szükségszerűen bekövetkező jelenség a kőolaj-feldolgozóiparban, mivel a felhasználók a kőolajtermékekkel (a benzinnel, a gázolajjal, a fűtőolajjal stb.) takarékoskodni igyekszenek. Ezért a kőolaj-feldolgozóipar termelése esni kezd. Hasonló a helyzet a gépkocsiiparban és a vegyipar olyan területein, ahol a kőolaj fontos nyersanyagnak számít.

Azok az iparágak, amelyeket a kőolajár-emelés nagyon érzékenyen érint, jelentős hányadát adják a feldolgozóipari termelésnek, ezért részleges válságuk erőteljesen befolyásolja az összipari termelés alakulását, magukkal ránthatják az egész nemzetgazdaságot, vagyis általános válsághoz vezethetnek.

Még inkább így van ez, amikor a restriktív intézkedések, továbbá a deficitessé váló külkereskedelmi mérleg, illetve az ebből következő profitráta esés amúgyis a válság felé viszi a gazdaságot.

Az 1980-ban kibontakozott válság néhány jellemző vonása

Láttuk, hogy a világpiaci árrobbanás a korábban felsorolt okok következtében gazdasági válságot vált ki. Ezek közé sorolható – az 1973–75-ös válságon túl – az 1980-ban kibontakozott válság is. Ezek a válságok sajátos, nem klasszikus típusú termelési visszaesések, amelyek alapjában véve a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban bekövetkező zavarokból kiindulva érthetők meg. Hasonlók azonban a klasszikus típusú periodikus válságokhoz annyiban, hogy ezek is átmeneti jellegűek. Az árrobbanás az általános árszínvonal növekedését felgyorsítja, de a nemzetközi cserearányok megváltozása miatt közben az árarányok is megváltoznak. Láttuk, hogy a válság elkerülhetetlen, de ezt követően újabb kibontakozás indulhat meg, mert a megváltozott árarányokhoz az országok termelési szerkezetük átalakításával alkalmazkodhatnak.

Úgy tűnik, hogy az árrobbanás okozta válságból nehezebb kijutni, mint a klasszikus periodikus válságból.[44] Nehezebb az új világpiaci árarányokhoz igazodni, mint például az állótőke-beruházások hullámzásán alapuló válságból kilábalni. A második

[44] Az iparilag fejlett tőkés országok olyan folyamaton mennek át, amelynek során az ipar technológia bázisának gyökeres átalakuláson kell keresztül mennie. Népszerűen szólva a „kéményes" iparágak (nehézipar, vegyipar stb.) visszaszorításáról van szó a fejlett haditechnikán alapuló mikroelektronikai, komputertechnikai stb. ágazatok javára.

világpiaci árrobbanást követő válság nagyon elhúzódónak bizonyult. Ezt azonban minden bizonnyal nem lehet csupán az árrobbanással magyarázni.

Az 1980-ban kibontakozott gazdasági válság számos nagyon lényeges sajátosságot mutat az egyéb, de különösen a klasszikus periodikus válságokhoz képest. Az alább felsorolt legszembetűnőbb jellemzők többsége már az 1973–75-ös válságot is jellemezte, de talán nem annyira nyilvánvaló jelleggel.

A világpiaci árrobbanáson alapuló gazdasági válságok legfontosabb jellemzői a következők:

1. Az áremelkedés üteme a válság alatt is gyors, sőt az 1973–75-ös válságban még gyorsult is. Egyszerre volt megfigyelhető a termelés és a beruházások csökkenése, valamint az infláció felgyorsulása. A klasszikus válságokban az ár csökkent, s még a II. világháború utáni időszak korábbi recessziói alatt is tapasztalható volt az áremelkedés ütemének a csökkenése.

2. A kamatláb színvonala a válság alatt is magas, sőt az 1980-ban kezdődött válság során még emelkedett is. (Ez persze nemcsak a nominális, hanem a reálkamatlábra is vonatkozik.) Korábban a válság bekövetkezését mindig a kamatlábak csökkenése követte.

3. A nominális bérek növekedése a válságban nem lassul, ha nem gyorsul. Ez annak ellenére következett be, hogy a munkanélküliség aránya ezekben a válságokban is megemelkedett. A megelőző időszakok válságaiban a bérek mindig visszaestek.

4. Az állami központi költségvetési szervek nehezen szánják el magukat expanzív költségvetési politika folytatására. A II. világháború korábbi recessziói idején a gyors expanzív költségvetési intézkedések mindig gyors eredményekhez vezettek.

A felsorolt sajátosságok teljességgel érthetetlenek volnának, ha ezeket a válságokat túltermelési válságoknak minősítenénk olyan jelenségek alapján, hogy ezekben is csökken a termelés, esnek a beruházások, nő a munkanélküliség aránya stb. Az utóbbi jelenségek *mindenfajta* válságnak sajátjai. A világpiaci árrobbanáson alapuló válság éppen akkor érthető meg, ha belátjuk, hogy a klasszikus periodikus válságokon kívül több másfajta gazdasági válság is lehetséges és következhet be a valóságban is.

A gazdasági válságok típusai

Az előzőekben tárgyalt problémák közben többféle gazdasági válságról volt szó. Ezek között legalább négy típust lehet megkülönböztetni:

1. *Klasszikus típusú periodikus válság*, amely lehet túltermelési válság, de lehet, hogy az túltermelés nélkül is kibontakozik, ha a fogyasztás növekedése a profitérdeket sérti. Alapvető jellemzője, hogy az állótőke-beruházások önmozgásán alapul, az állótőke-beruházások ritmikus hullámzásával, a beruházásingadozások visszhangszerű ismét-

lődésével kapcsolható össze. A tőkés állam e válságok mélységét lényegesen enyhíteni tudja, s e válságokat nem az állam gazdasági tevékenysége okozza.

2. *A fogyasztói beruházások ingadozásához kapcsolható válság.* Ezek a válságok még összefonódnak az állótőke-beruházások ingadozásával. A fogyasztói beruházások kezdik meg a fordulatot — válság után ezek emelkednek először, válság előtt pedig ezek esnek először. A fordulópontok között az állótőke-beruházások alakulása lényeges szerepet játszik, mert meghosszabbíthatja a fellendülés időszakát, hozzájárulhat a válság elmélyüléséhez. Az ilyen válságok is ismétlődhetnek eléggé szabályszerűen, de mivel a fordulópontokat nem vezethetjük vissza az állótőkék újratermelési sajátosságaira, ezért nem nevezzük azokat klasszikus típusúnak. Az állam az ilyen típusú válságok mélységét is enyhítheti.

3. *Az állam által kiváltott gazdasági válság,* amelyeket az állam hoz létre — nem szándékosan ugyan, hanem — aközben, hogy valamilyen gazdaságpolitikai célt kíván elérni. Ilyen célok lehetnek: a fizetési mérleg kiegyensúlyozása, a saját valuta árfolyamának fenntartása,[45] valamilyen költségvetési program megvalósítása, az infláció gyorsulásának megakadályozása, helyi háború kirobbantása vagy befejezése stb. Céljainak megvalósítása közben a kormány drasztikusan változtathatja a kamatlábakat, költségvetési deficitet vagy szufficitet hozhat létre, kiadási programokat indíthat be, illetve szüntethet meg. Ezek az intézkedések az újratermelés menetét megzavarják, megtorpanást, válságot okoznak, vagy fellendülést idéznek elő. Nem kapcsolható hozzájuk időbeli szabályszerűség, de elég gyakran bekövetkezhetnek.

4. *A világpiaci árrobbanásokon alapuló válság.* Ebben az esetben világgazdasági események okozzák a válságot, illetőleg ezek az események kényszerítik az államot olyan intézkedések meghozatalára, amelyek a válság bekövetkezését még inkább valószínűsítik. Itt az állam válságot előidéző intézkedései egybefonódnak a világpiaci hatásokkal. Ezért az államnak nincs sok lehetősége arra, hogy az ilyen típusú válságok mélységét jelentősen enyhítse.

A tőkés világgazdaság horizontján már megjelent egy ötödik fajta gazdasági válság lehetősége is. Ez akkor jön majd létre, ha az államok sorozatban jelentik be fizetésképtelenségüket. Emiatt a bankok sorozatban mennek tönkre, és a nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlik. Ennek ma még beláthatatlan következménye volna a világgazdasági helyzet alakulására, de legalábbis egy súlyos világgazdasági válság jönne létre. Ez *a nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlása miatt bekövetkező válság* volna.

A sokfajta válság tehát nem vizsgálható egyetlen séma szerint. Nem tekinthető mindegyik a termelés és a fogyasztás ellentmondásából levezethető válságnak sem. Így például nem az a 3. és a 4., illetve az esetleges 5. sem. Ezek nem azért robbannak ki, mert a fogyasztás elmaradt a termelés növekedése mögött, vagy a fogyasztás a profitérdekeket sértő módon növekedett volna. Lehet, hogy e válságok esetében a fogyasztás növekedése összhangban lenne a tőke érdekeivel vagy a piaci realizálás követelményeivel, mégis válság robban ki. E válságok igazi természetének megértéséhez új

[45] Ezzel is a *Politikai gazdaságtan* 4. kötete foglalkozik majd.

eszköztárra, új vizsgálati módszerekre, de mindenekelőtt nemzetközi kitekintésre van szükség, mert a mai tőkés gazdaság válságelméleti problémái is csak a világgazdasági összefüggésekbe ágyazottan tárgyalhatók kielégítően.[46]

Mégis van valami közös mindenfajta válságban. Mindegyik válság a profit esésével, legalábbis a profithányad csökkenésével kezdődik, és mindegyiknek a végét a profit (hányad) emelkedése jelzi. A profit(hányad) csökkenése, illetve emelkedése döntő szerepet játszik mindenfajta válság és fellendülés kibontakozásában. Vagyis minden tőkés gazdasági válságban a profitszempont kezdetben mint ok, és nem mint okozat játszik szerepet. Természetesen, ha már a válság megkezdődött, akkor ez tovább csökkenti a profitot, a fellendülés pedig tovább növeli a profitot, vagyis az ok okozattá válik. Mégis, a profit elsődlegesen mint a válságot előidéző legátfogóbb ok szerepel.

[46] Ezért a mai válságfolyamatok teljes elemzését csak a *Politikai gazdaságtan* 4. kötettől várhatjuk.

14. A munkásosztály és a nem tőkés rétegek helyzete. A kapitalizmus fejlődési perspektívái

A fejlett tőkés társadalmak osztályszerkezetének főbb vonásai

A fejlett tőkés országok társadalmi rétegződése meglehetősen bonyolult, és több ismérv szerint vizsgálható. Az alapstruktúrát a tőketulajdonhoz való viszony adja meg, ez ismérv szerint két nagy osztályt és rajtuk kívül legalább két társadalmi réteget lehet megkülönböztetni.

A termelési eszközök felett rendelkező tőkés osztály maga is erős belső tagozódást mutat fel. Jelentős különbség van a termelési folyamatban aktív szerepet betöltő tőkés, és az irányító funkciót csak áttételesen, vagy sehogy sem gyakorló részvénytulajdonosok között. Mindkét csoporton belül további lényeges rétegződési ismérv a tulajdon mértéke, ennek alapján kis-, közép- és nagyburzsoáziáról beszélhetünk. A nagytőkén belül is külön kell kezelni az ipar és a bankügy egymással összefonódó kulcspozícióit birtokló finánctőkés csoportot.

A munkásosztály szintén több ismérv szerint tagozódik. Fontos szempont a szakképzettség mértéke és milyensége, ez viszonylag szűk csoportokat privilegizált helyzetbe is hozhat. A skála másik szélén a szakképzettséget nem igénylő, sokszor egészségtelen és lenézett munkát végzőket találjuk, akiknek helyzetét súlyosbítja, hogy nagy részük rendszerint vendégmunkás vagy idegen etnikumból származik. A munkafolyamatban elfoglalt hely szerint meg szokták különböztetni a „kékgalléros" és a „fehérgalléros" munkást, az előbbiek fizikai munkát, az utóbbiak a „kékgallérosokkal" nagyjából hasonló presztizsű és azonos szintű megélhetést nyújtó szellemi rutinmunkát végeznek.

Az értelmiséget a tőkés társadalmakban nem lehet osztálynak tekinteni, mert a termelési eszközökhöz való viszonya részben a tőkés-, részben a munkásosztályénak felel meg. Az értelmiségnek csak egy része végez bérmunkát, de közülük is soknak a termelési eszközök feletti rendelkezés a társadalmi funkciója. A vezető menedzser réteg jövedelemben, társadalmi tekintélyben, életmódban valóban nagyon közel áll a tőkés osztályhoz. Hozzájuk hasonlóan a vezető állami hivatalnokok is szakképzettségük révén jogosultak a gazdasági folyamatok szabályozására és (az állami költségvetésbe bevont) többlettermék feletti rendelkezésre. A vezető menedzserek és állami hivatalnokok helyzetében az is közös, hogy rendelkezési, elsajátítási döntéseiket alá kell többé-kevésbé rendelniük egy felettük álló hatalomnak. A tőketulajdonosokat és a törvényhozás választott képviselőit nem a szakképzettség, hanem a magántulajdon illetve a politikai szuverenitás jogosítja fel a végrehajtó apparátusuk feletti uralomra.

Az értelmiség legnagyobb része magas szakképzettséget igénylő improduktív szolgáltatásokat nyújt a társadalomnak – orvosok, jogászok, tanárok, újságírók, művészek, tudományos kutatók és mások népes tábora tartozik ide. Ők többségükben nemcsak aközött választhatnak, hogy a magántőkének vagy az államnak adják-e el munkaerejüket; nyitva áll előttük a bérmunkától független megélhetés is – szolgáltatásaikkal maguk is megjelenhetnek a piacon. Azoknak, akik az önállóság mellett döntenek, számolniuk kell a piaci verseny kockázati tényezőivel.

Az értelmiséghez hasonlóan a tőkés és a munkásosztály között foglalnak helyet a kisárutermelők. Bár a nagy szervezetek konkurrenciája megélhetési lehetőségeiket állandóan veszélyezteti, de másrészt egyre újabb működési területeket is kínál számukra. A kisárutermelők legnagyobb része bedolgozóként kötődik a nagyiparhoz, vagy a nagyipari termékek javításával foglalkozik. E társadalmi réteghez sorolhatók a farmerek és a kiskereskedők is.

A modern tőkés társadalmak szerkezetéről eddig kapott képet még sok vonatkozásban árnyalni kellene, de ez már túllépné a politikai gazdaságtan tankönyvi tárgyalás kereteit. Ezért csak utalunk rá, hogy a fentebbi statikus képet ki lehetne egészíteni annak vizsgálatával is, hogy egyes társadalmi osztályok és rétegek mennyire zártak vagy nyitottak, a felfelé illetve lefelé való mobilitásnak milyen tipikus útjai, lehetőségei vannak. E kérdésekkel a szociológia foglalkozik.

A munkaerő értéke — újra megfontolva

Ebben az alfejezetben a tőkés termelési viszonyok legalapvetőbb vonásait a kapitalista társadalom nem tőkés rétegeinek – de mindenekelőtt az egész társadalmi gazdagság létrehozójának, a munkásosztálynak – a szemszögéből vizsgáljuk meg. Hogyan részesednek az anyagi gazdagságból a munkások, az alkalmazottak, a különböző improduktív szolgáltatást nyújtók és a kisárutermelők?

A kapitalizmusban a munkások meg vannak fosztva a termelési eszközök birtoklásától, s ezért megélhetésük biztosítása miatt arra kényszerülnek, hogy munkát vállaljanak a tőkésnél. A termelési eszközök és a munkások által létrehozott termékek felett a tőkés rendelkezik. A tőkés termelésben tehát nem egyenlő szerepű és egyenjogú osztályok állnak egymással szemben, hanem az alávetett munkásosztály és az uralkodó helyzetű tőkésosztály. A munkásosztály helyzetét alapvetően mindig is ez határozza meg kapitalista viszonyok között. Ugyanakkor a tőkésnek, ha termelését folytatni akarja, akkor biztosítani kell a munkások megélhetését, s ennek érdekében a munkásosztály által létrehozott össztermék egy részét – munkabérként – át kell engednie a számára. Első kérdésünk tehát az, mitől függ a létrehozott nemzeti jövedelem megoszlása a tőkések és a munkások között, azaz mekkora a makroszintű értéktöbblet rátája?

Az 1. fejezetben láttuk, hogy a munkaerő különleges áru elsősorban azért, mert újratermelése elsősorban nem a termelés, hanem a fogyasztás szférájában megy végbe. A munkaerő újratermelési költségei a közönséges áruk szempontjából *realizálást*

jelentenek, ezért a munkaerőáru értékének meghatározása nem lehetséges a közönséges áruk realizálási folyamatának figyelembevétele nélkül.

Induljunk ki abból a fontos marxi megállapításból, hogy „A munkaerő értékét, mint minden áruét, az ennek a sajátos cikknek a termeléséhez, tehát az újratermeléséhez is szükséges munkaidő határozza meg."[1] Tudjuk, hogy ezt a „sajátos cikket" nem ugyanúgy termelik, mint a többi árut. Az a társadalmilag szükséges munka, amely a munkaerőáru értékét meghatározza, *azokban az árukban testesül meg, amelyeknek elfogyasztása biztosítja a munkaerő újratermelését.* Ezen áruvolumen alapvető összetevői egyben a munkaerő sajátos újratermelési költségei is.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a munkás és családja *nemcsak anyagi* javakat és szolgáltatásokat fogyaszt, hanem *nem anyagi jellegű szolgáltatásokat is.* Ezeknek aránya a munkásosztály összfogyasztásán belül növekvő tendenciájú. Már a kiképzési költségek jó része is ilyen szolgáltatás díja (például az oktatás). Emellett a mindennapi fogyasztásban is szerepelnek nem anyagi jellegű szolgáltatások, amelyek megvásárlása a szolgáltatóknak átengedett áruk értékén keresztül vesz részt a munkaerő értéknagyságának kialakulásában.

A kapitalizmus fejlődésével a munkásosztály *szükséges* (tehát a munkaerő többékevésbé normális újratermelését biztosító) *fogyasztási színvonalába* számító javak és szolgáltatások volumene bővül, és összetétele sem marad változatlan. Ez a bővülés egyrészt a termelékenység növekedése miatt válik lehetségesssé, másrészt azáltal is bekövetkezhet, hogy a munkásosztály állandó *bérharcával* megakadályozza, hogy munkája termelékenységének emelkedése vagy intenzitásának növekedése kizárólag a tőkésosztály javát szolgálja. Ha a dolgozó tömegeknek végső soron valóban sikerült kivívnia, hogy újabb fogyasztási cikkek és szolgáltatások kerüljenek be szokásos fogyasztási színvonalába, akkor ezek is a munkaerő értékét meghatározó javakká („bérjavakká") válnak. Ezt a körülményt nevezi a szakirodalom a munkaerő értéke történelmi-erkölcsi (vagy társadalmi) elemének, ami lényeges szerepet játszik a munkaerő értékének alakulásában. „A munkaerő értékét az átlagmunkás szokásszerűen szükséges létfenntartási eszközeinek értéke határozza meg" – írja Marx.[2]

Mitől függ a munkaerőáru értékét meghatározó szokásszerű fogyasztói volumenének nagysága és alakulása? Egyrészt függ a munkaerő *saját* újratermelési költségeitől. Ám ezek a költségek (mint valamekkora fogyasztási volumen) a munkaerő saját létfeltételéből nem vezethetők le egyértelműen. Több-kevesebb bizonyossággal állítható, hogy a bérjavak mennyiségének „meg kell haladnia" az emberi lét fenntartásához elengedhetetlenül szükséges minimális fogyasztási szintet. De már arra nézve semmi sem állítható bizonyosan, hogy a munkaerő normális újratermelésében a bérjavak volumenének mennyivel kell meghaladnia a létminimumot. Ugyanakkor az is belátható, hogy a munkás jövedelme (s ezen keresztül a megvásárolható bérjavak köre) nem lehet olyan magas, hogy abból rendszeresen megtakaríthasson, és így termelési

[1] *K. Marx:* A tőke I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 162. o.
[2] Marx–Engels Művei, 23. kötet, 483. o.

eszközöket vásárolhasson, mert ezáltal munkásból tőkéssé vagy kisárutermelővé változna. A munkaerő saját újratermelési feltételeiből tehát legfeljebb csak bérjavak körének alsó és felső határai határozhatók meg, ám semmit sem tudunk mondani arra nézve, hogy a szokásos fogyasztási színvonalnak hol kell elhelyezkednie ezen a sávon belül.

A munkaerő értékét alkotó fogyasztási javak köre azonban nemcsak a saját újratermelési, hanem a közönséges áruk *realizálási* feltételétől is függ. Ha a társadalomban csak tőkések és munkások vannak, akkor magától értetődik, hogy mivel a megtermelt fogyasztási jószágokat el is kell adni, s a vásárlók legnagyobb része a munkásosztályból kerül ki. A munkások vásárlása nemcsak a munkaerő újratermelését hivatott biztosítani, hanem azt is, hogy a termelőerők növekedése következtében egyre bővülő mértékben piacra kerülő fogyasztási javakat értékesíteni is lehessen.

Ám azon keresztül, hogy a munkások vásárlása az áruk értékesítési feltétele, egyben a tőke értékesülési feltételét is jelenti. A tőkések a profit növelésére törekszenek, de a profit csak akkor növekszik makroszinten, ha a tőkések együttesen több fogyasztási cikket vásárolnak, vagy pedig, ha növelik a beruházásaikat. Mivel azonban a tőkések fogyasztásicikk-kereslete rugalmatlan, a profit növelésének legfőbb módja a nettó beruházások növelése marad. A beruházás azonban nem öncél, hanem végül is csak akkor lesz mikroszinten gazdaságos, ha a segítségével termelt javakat sikerül értékesíteni is. S mivel végső soron minden beruházásnövekedés megnöveli a fogyasztási javak termelését is, s a növekvő fogyasztási jószág vásárlója egyre kevésbé lehet a tőkés osztály, ezért – legalább a tiszta kapitalizmusban – szükségszerű a munkásosztály vásárlásának a növekedése, s ezen keresztül azon bérjavak körének a bővülése is, amelyek bekerülnek a munkások szokásos fogyasztási színvonalába. Megállapítható tehát, hogy a munkaerőáru értékét alkotó fogyasztási javak körének alakulását nemcsak a munkás saját létfeltételei határozzák meg, hanem az egész újratermelési folyamat (elsősorban a megtermelt fogyasztási cikkek) értékesítésének szükségessége is Másképpen megfogalmazva: *a munkaerőáru értékét befolyásoló ún. történelmi-erkölcsi tényező valójában nem más, mint a munkatermelékenység emelkedése miatt bővülő tőkés értékesülési szükségletek megnyilvánulása a munkások vásárlásainak növekedésében.*

A szükséges és a többletmunka tartalma a tőke és a munkás közötti nem egyensúlyi csere esetében

Ha a mindenkori reálbér megegyezik a szokásszerű fogyasztási színvonallal, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkaerőárut értéken vette meg a tőkés, tehát a tőkés és a munkás közötti csere egyensúlyban van. Ebben az esetben – mint ahogyan az első fejezetben tettük – nem okoz gondot a szükséges és a többletmunka tartalmának a meghatározása. Ha a tőkések oldaláról közelítjük meg a kérdést, azt kapjuk, hogy a többletmunka a nemzeti jövedelemnek az a része, amelyet a tőkésosztály – ellenszolgáltatás nélkül – elsajátít, az ezen felüli rész lesz a szükséges munka, amelyet

a munkásosztály sajátít el. Ha a munkásosztály felől közelítjük meg a kérdést, akkor azt kapjuk, hogy a szükséges munka a nemzeti jövedelemnek az a része, amely a munkaerő normális újratermeléséhez szükséges szokásszerű fogyasztást teszi lehetővé, s az ezen felüli rész a többletmunka. Mindkét közelítés ugyanazt az eredményt adja, mert a reálbér megegyezik a szokásszerű fogyasztási színvonallal.

Most tegyük fel, hogy a folyó évi reálbér meghaladja a szokásszerű fogyasztási színvonalat, vagyis a munkaerőárut értéken felül vásárolták meg! Most a munkások által elsajátított értékrész nagyobb, mint amennyi a munkaerő normális újratermeléséhez szükséges. Ezért a szükséges munkát meghaladó értékrészt is munkások sajátítanak el, ez azonban nem lehet többletmunka, mert nem jelenik meg értéktöbbletként, nem a tőkésosztály sajátítja el. Vagyis a többletmunkát nem közelíthetjük meg a munkásosztály, csak a tőkésosztály felől. Ebben az esetben többletmunkának csak az az értékrész minősül, amelyet a tőkésosztály el is sajátít.

Tegyük fel, hogy a folyó évi reálbér alatta marad a megszokott fogyasztási színvonalnak, s azért a munkaerőárut érték alatt vásárolták meg! Most a tőkések által elsajátított értékrész nagyobb, mint amennyi a szükséges munkán felül fennmaradó többletmunka, mert az azt meghaladó értékrészt is a tőkések sajátítják el. Ez azonban nem lehet szükséges munka, mert nem a munkásosztály sajátítja el. A többletmunka tehát olyan részt is tartalmaz, amely egyensúlyi esetben szükséges munkának minősült volna, ebből következően a munkások által elsajátított értékrész most kisebb, mint a szükséges munka.

Ha a tőkések, illetve a munkások által elsajátított értékrészek nem esnek egybe a szükséges és a többletmunkával, akkor miképpen kell felírni az értéktöbbletrátát a tőke és a munkás közötti nemegyensúlyi csere esetében? Most az értéktöbbletráta nem írható fel a többletmunka és a szükséges munka hányadosaként, ezért a kizsákmányolás fokára általánosabban érvényes összefüggést kell felállítani. A kizsákmányolás fokát mutató értéktöbbletráta most az alábbi alakot ölti:

$$m' = \frac{M''}{V''},$$

ahol

M'' – a nemzeti jövedelemből a tőkésosztály által elsajátított értékrész, amelyet nevezhetünk többletmunkának;

V'' – a nemzeti jövedelemből a munkásosztály által elsajátított értékrész, amelyet nem nevezhetünk szükséges munkának.

A munkaerő értékének és az értéktöbbletrátának az alakulása a tiszta kapitalizmus modelljében

A munkatermelékenység emelkedése – önmagában véve – kettős hatással van a munkaerő értékére, mégpedig úgy, hogy a két hatás – külön-külön önmagában véve – ellentétes irányban változtatná meg a munkaerő értékét. A munkatermelé-

kenység növekedése csökkenti az egységnyi volumenű termék értékét, s emiatt a munkaerő értéke csökkenne. Ám ugyanekkor bővül a munkások fogyasztásába kerülő javak köre is, ez pedig — önmagában — megnövelné a munkaerő értékét. Ha azt akarjuk eldönteni, hogy vajon tiszta kapitalizmusban miképpen hat a munkaerő értékének *tendenciájára* a munkatermelékenység emelkedése, akkor azt kell megnéznünk, hogy a két ellentétes hatás közül mikor melyik lesz a domináns.

Tegyük fel, hogy a termelékenység növekedése mellett a foglalkoztatottság (illetőleg a kifejtett élőmunka mennyisége) és a termelési struktúra változatlan. Ekkor az újratermelés értékben változatlan, de használati értékben bővülő. A nemzeti jövedelem *növekménye* — használati értékét tekintve — ugyanolyan szerkezetű, tehát ugyanolyan arányban oszlik meg termelési eszközökre és fogyasztási cikkekre, mint a megelőző időszak *teljes* nemzeti jövedelme. Ha a fogyasztási cikkek növekménye is ugyanolyan arányban oszlana meg a tőkések és a munkások között, mint korábban, akkor az értékben változatlan nemzeti jövedelem ugyanolyan arányban oszlana meg most, mint korábban. S mivel a foglalkoztatottság nem változott, így a munkaerő értéke és az értéktöbbletráta egyaránt változatlan maradna.

Ha azonban a tőkések fogyasztása rugalmatlan, akkor a fogyasztási cikkek növekménye nagyobb arányban jut a munkásoknak, mint korábban. Emiatt a munkaerő értéke megemelkedik és az értéktöbbletráta pedig csökken. Ennek az az oka, hogy a rugalmatlan tőkés fogyasztás miatt a munkások fogyasztásába kerülő javak körének bővülése nagyobb ütemű, mint a termelékenység növekedése. Megállapítható tehát, hogy *a tiszta kapitalizmus modelljében a munkatermelékenység emelkedése — tendenciájában — növeli a munkaerő értékét és csökkenti az értéktöbblet rátáját.*

Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez a tendencia csak az említett feltevések mellett nyilvánvaló. A valóságban a termelési struktúra sohasem változatlan: elképzelhető például, hogy egy viszonylag hosszabb időszakban — a tőkeigényesség növekedése folytán — az I. osztály gyorsabban nő, mint a II. osztály. Emiatt a nemzeti jövedelem növekményében nő a termelési eszközök aránya. Ennek következtében a munkaerő értéke még rugalmatlan tőkés fogyasztás mellett sem nő szükségszerűen, sőt elképzelhető, hogy csökken, illetőleg az értéktöbblet rátája növekszik. Ám a tőkeigényesség változásának nincs korszakos (hosszabb távon szükségszerűen érvényesülő) növekvő tendenciája, míg a termelékenység korszakosan is növekvő. Így a fenti tételünk — elég hosszú időt véve — igaz marad. A tételben megfogalmazott összefüggésnek — a tőkeigényesség növekedésén túl — ellene hat az is, hogy a tőkések fogyasztása csak akkor rugalmatlan, ha a fogyasztási struktúra változatlan. Ha a fogyasztási struktúrában viszonylag nagy az újonnan megjelenő termékek köre, akkor a tőkések fogyasztásának összértéke még akár emelkedhet is. A tőkések ugyanis a kézenfekvő fogyasztói az új és új luxus- és státusjavaknak. E javak rendszerint nagyértékű jószágok, illetve gyakran cserélik őket. A tőkések fogyasztásának értéknövekedése ellene hat a munkaerő értéknövekedésének, illetve az értéktöbbletráta csökkenésének. Mindazonáltal a korszakos tendenciát ez sem érinti.

A következő gondolatkísérlet során kapcsoljuk be a foglalkoztatottság színvonalá-

nak emelkedését, s tekintsünk el a termelékenység változásától! Nőjön a nemzeti jövedelem 2%-kal a foglalkoztatottság 2%-os emelkedése miatt. Hogyan alakul most a munkaerő értéke (az egy főre eső szokásszerű reálbér „értéke"), illetve az értéktöbbletráta? Tegyük fel, hogy a termelési struktúra változatlan és a nemzeti jövedelem értékben is 2%-kal nő meg. A nagyobb új érték megoszlása akkor maradna változatlan arányú a két osztály között, ha a tőkések fogyasztása rugalmasan – 2%-kal – bővülne. Ha a tőkés fogyasztás bővülése ennél kisebb, akkor a munkaerő értéke növekszik és az értéktöbbletráta csökken. Mivel a foglalkoztatottság növekedése korszakos tendencia, megállapítható, hogy tendenciájában ugyanúgy hat, mint a termelékenység emelkedése. Ugyanazok azonban az ellenható tényezők is! A tőkeigényesség növekedése, a termelési struktúra eltolódása az I. osztály javára, illette a tőkések fogyasztásának értéknövekedése rövid-, ill. középtávon ellensúlyozhatja a foglalkoztatottság emelkedésének hatását. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy amikor a termelékenység emelkedése miatt nő meg a nemzeti jövedelem, akkor a növekvő fogyasztási cikk mennyiséget *nem-növekvő* munkáslétszám fogyasztja el, míg a foglalkoztatottság növekedése esetén a munkáslétszám is nő. Ezért az egy főre jutó reálbér „értéke" a termelékenység hatására gyorsabban nő, mint a foglalkoztatottság növekedésének hatására. Vagyis: a munkaerő értékének növekvő, illetve az értéktöbbletrátának csökkenő tendenciája erősebb, határozottabb az előbbi modellben, mint a későbbiben. Mindazonáltal a foglalkoztatottság növekedése és a termelékenység emelkedése *együttesen* igen határozottá teszik a tiszta kapitalizmusban a munkaerő értékének és az értéktöbbletráta alakulásának a tendenciáját.

A továbbiakban feloldjuk a tiszta kapitalizmus néhány feltevését, és megvizsgáljuk, hogy ez mennyiben módosít a megállapított tendencia érvényességén.

A nem tőkés rétegek részesedése a nemzeti jövedelemből

A megtermelt és az elosztott nemzeti jövedelem

Ábrázoljuk a nemzeti jövedelem termelésének és elosztásának viszonyát *még mindig* a tiszta kapitalizmusban!

Induljunk ki abból, hogy adott nagyságú társadalmi termék termelése során – az elhasznált termelési eszközök pótlását meghaladó – létrejött valamekkora terméktömeg (a megtermelt nemzeti jövedelem), amelynek meghatározott összértéke van (összes új érték). E megtermelt (s még nem realizált) értéktömeg megoszlására nézve csak annyi mondható, hogy ha a munkások megkapják a korábban megszokott reálbérüket, akkor az ehhez szükséges munka V' lesz, s az ezt meghaladó többletmunka pedig M'. Itt (a termelés szintjén) a többletmunka csak úgy határozható meg, mint adott új érték és a szükséges munka különbsége. Ám a szükséges munka (a munkás saját létfeltételein túlmenően) az *előző* időszakok realizálási szükségletei által (a mun-

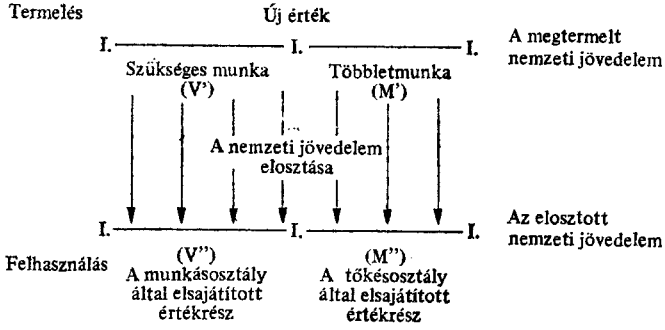

14.1. ábra

A nemzeti jövedelem termelése és elosztása „tiszta kapitalizmusban"

kás szokásszerű fogyasztásán keresztül) határozódott meg, s nem az *adott* időszak realizálási szükségletei által.

Az adott időszak realizálási szükségletei egészen különbözők lehetnek mint a megelőzőeké, ezért az új érték megoszlásáról csak a megtermelt nemzeti jövedelem tényleges felhasználása fog tájékoztatni. Az elosztott nemzeti jövedelemben beszélhetünk a munkásosztály (V''), illetve a tőkésosztály (M'') által elsajátított értékrészekről.

A nemzeti jövedelem megoszlása a kisárutermelők bekapcsolása mellett

Ha a tiszta kapitalizmus feltevését elvetjük, először az tűnik fel, hogy a nemzeti jövedelmet nemcsak tőkésüzemekben, hanem kisárutermelő műhelyekben, illetve parasztgazdaságokban is termelik. Jelöljük a kisárutermelő módban termelt új értékrészt K-val! Ekkor a nemzeti jövedelem termelésének és elosztásának ábrája a következőképpen alakul *(14.2. ábra)*.

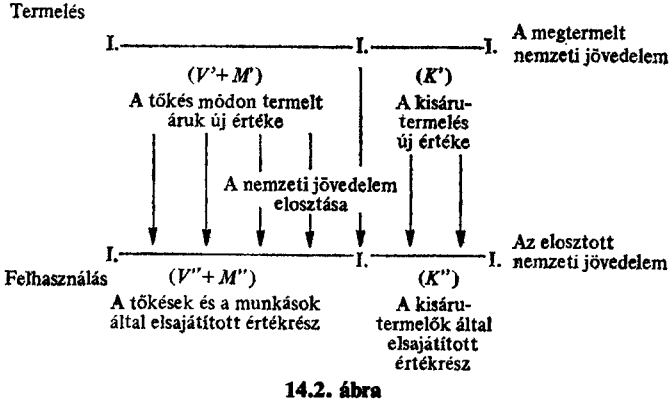

14.2. ábra

A nemzeti jövedelem termelése és elosztása a kisárutermelők bekapcsolásával

Ha K'' nagyobb, mint K', akkor a kisárutermelők által termelt áruk új értéke kisebb, mint az általuk elsajátított áruk összértéke. Ebben az esetben persze $(V''+M'')<(V'+M')$. Ez a helyzet éppúgy előfordulhat, mint a fordítottja, ám, ha tartósan $K'' < K'$, akkor tendencia fog kibontakozni a kisárutermelő szektor összehúzódására, mert a kisárutermelés gazdaságtalannak bizonyul. Ennek következtében a kisárutermelők egy része tönkremegy és a tőkés termelés potenciális munkaerőforrását fogja gyarapítani. A kisárutermelők tönkretétele az eredeti tőkefelhalmozás jellemző vonása a kapitalizmus kialakulásának korszakában.

A nemzeti jövedelem megoszlása az improduktív szolgáltató szektor figyelembevétele mellett

A tőkés társadalom soha nem volt „tiszta kapitalizmus", mindig is voltak olyan termelő és nem termelő rétegek, amelyek nem fértek bele a „tőkés- és a munkásosztály" kategóriába. Ezek közül vegyük figyelembe a nem anyagi szolgáltatást nyújtó szektorban foglalkoztatottakat. A nem anyagi szolgáltatás figyelembevétele nem lehetséges olyan módon, ahogyan a készárutermelés esetében tettük, mert ez a szektor nem hoz létre anyagi javakat, tehát nem vesz részt a nemzeti jövedelem termelésében. Ugyanakkor azonban az ebben a szektorban foglalkoztatottak is részesednek a nemzeti jövedelemből, olymódon, hogy a munkásokat, illetve a tőkéseknek nyújtott szolgáltatásaik fejében azok a nemzeti jövedelem egy részét „átengedik" nekik. Nézzük meg miképpen fest most az elosztás és a termelés viszonya *(14.3. ábra)*. (Az egyszerűség kedvéért a kisárutermeléstől ismét eltekintünk.)
Az ábrából kiderül, hogy az elosztott nemzeti jövedelem most nem egyenlő $(V''+M'')$-mel, hanem $(V''+M''+SZ)$-szel, ahol SZ a nem anyagi szektor által

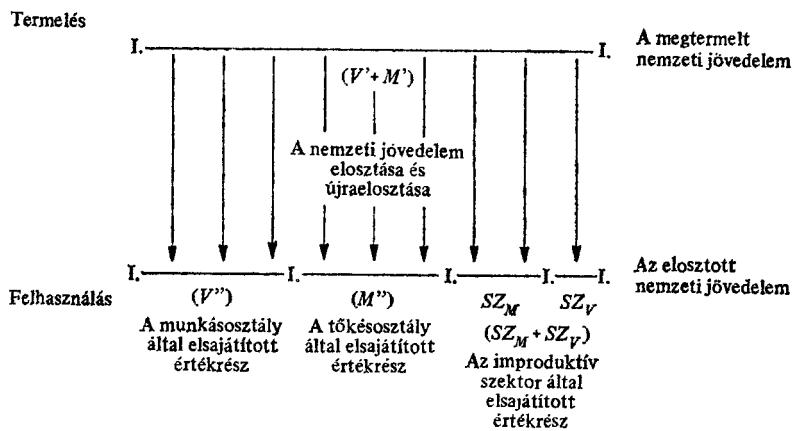

14.3. ábra

A nemzeti jövedelem termelése és elosztása az improduktív szektor bekapcsolása mellett

elsajátított új értékrész. Az SZ aszerint oszlik tovább SZ_V-re, illetve SZ_M-re, hogy a szolgáltatást a munkás- vagy a tőkésosztály vette igénybe. A szolgáltatások ilyetén felosztása viszonylag egyértelmű bizonyos lakossági szolgáltatások esetében, mint az egészségügy, az oktatás vagy olyan tevékenységek, mint a hajvágás vagy a személyszállítás esetében. Kevésbé egyértelmű bizonyos, a társadalmi rend jellegéből következő tevékenységek, mint például a hadsereg fenntartása, a rendőrség, bíróság és egyéb állami alkalmazottak esetében.

Az „SZ" felbontása SZ_V-re, illetve SZ_M-re azért szükséges, hogy az értéktöbbletrátát olyan körülmények között is értelmezni tudjuk, amikor a produktív munkások által létrehozott új érték egy részét olyan réteg sajátítja el, amely nem vesz részt annak előállításában. Lehetne e kizsákmányolás fokát a 3. ábrából úgy felírni, mint a M'' és V'' hányadosát? Mit is kell kifejezni az értéktöbbletrátának? A számlálóban az új érték azon részének kell szerepelnie, amelyet a tőkések és az improduktív foglalkoztatottak a munkásosztálynak nyújtott ellenszolgáltatás nélkül sajátítanak el, míg a nevezőben azon értékrésznek, amelyet vagy a munkásosztály sajátít el, vagy pedig az improduktív foglalkoztatottak, de a munkásosztálynak nyújtott kielégítő ellenszolgáltatás fejében. Ezért ilyen körülmények között az értéktöbbletrátát az alábbi módon írhatjuk fel:

$$m' = \frac{M'' + SZ_M}{V'' + SZ_V}$$

Az értéktöbbletráta és a munkaerő értékének tendenciája a munkatermelékenység növekedése mellett, növekvő részarányú improduktív szektor esetén

Tiszta kapitalizmust feltételezve a munkaerő értékére növekvő, az értéktöbbletrátára pedig csökkenő tendenciát állapíthattunk meg. Mi állapítható meg akkor, ha bekapcsoljuk az improduktív szektort is?

Vegyük előbb az értéktöbbletráta alakulását! Könnyen belátható, hogy a növekvő részarányú improduktív szektor más „szektorok" részesedését csökkenti a nemzeti jövedelemben. Ezt úgy kell érteni, hogy a produktív szektorok (a munkás- és a tőkésosztály) azáltal, hogy nomináljövedelmük egy részéért szolgáltatásokat vesznek igénybe, lehetővé teszik a szolgáltatást végzők számára áruk vásárlását. Ilyen értelemben a produktív szektorok a szolgáltatások fejében „átengedik" a megtermelt javak egy részét az improduktív szektornak. Ám az már nem feltétlenül igaz, hogy az improduktív szektor kizárólag a munkásosztály „rovására" növeli a részesedést. Ez csak akkor következne be, ha ez a szektor kizárólag a munkásosztálynak teljesítene szolgálatokat, s ezért azt nem a munkásosztály „rovására", hanem annak érdekében tenné. Az improduktív szolgáltatások növekedése azonban inkább a tőkések által „igénybe vett" szolgáltatások javára történik (ez biztosan igaz, ha a katonai kiadásokat is ide soroljuk). Ez viszont azt jelenti, hogy az improduktív szektor nemzeti jöve-

delemből való részesedését inkább a tőkésosztály „rovására" növeli, mintsem a munkásosztályéra.

A termelékenység növekedése lehetőséget teremt az improduktív szektor arányának növekedésére, azért adott új értéken belül nő SZ aránya a $(V''+M'')$-hez képest. Ám az értéktöbbletráta attól függően fog nőni vagy csökkenni, hogy az SZ-en belül miképpen alakul az SZ_M és az SZ_V aránya. Ha az SZ_M aránya nő az SZ_V-hez képest, akkor *az improduktív szektor részarányának növekedése az értéktöbbletráta emelkedésével jár együtt.*

Nézzük meg most a munkaerő értékének alakulását! Vegyük ismét változatlannak a produktív foglalkoztatást (illetve az időszakban kifejtett munka mennyiségét). Most, ha 10%-os a termelékenység növekedés és mondjuk 2%-os a tőkés fogyasztás növekedése, akkor a munkaerő értéke változatlan marad, ha az improduktív foglalkoztatás (vagy az improduktív foglalkoztatottak fogyasztása) 8%-kal nő. Az a tényező — a rugalmatlan tőkés fogyasztás —, amely a tiszta kapitalizmusban a munkaerő értékének növekedését eredményezte most nem jár ugyanezzel a hatással. A tőkés fogyasztás kisebb növekedési ütemét ellensúlyozza az improduktív szektor fogyasztásának gyorsabb növekedése. Ez nagyon valószínű, ha az improduktív szektor részaránya emelkedik. *Megállapítható, hogy az improduktív szektor részarányának növekedése a munkaerő értékének csökkenése irányába hat.*

Az osztályharc szerepe a munkaerő értékének és az értéktöbbletrátának a változásában

Az eddigiekben azt láttuk, hogy a munkaerő értéke és az értéktöbbletráta változásában a megtermelt áruk realizálási szükségleteinek változása jelenik meg. Van-e szerepe ebben a folyamatban az osztályharcnak, illetőleg a munkások által kiharcolt bérszintemelkedésnek? Láttuk, hogy a bérharcnak abban az esetben, ha a kapacitáskihasználás foka nem változik, akkor csupán árszintemelkedés az eredménye. Minden más esetben azonban a munkás- és a tőkésosztály közötti osztozkodás mértéke nem volt levezethető közvetlenül az újratermelési összefüggésekből, tehát részben az osztályharc is befolyásolja. Miképpen?

A két osztály jövedelmét megtestesítő javak részben olyanok, amelyek rendeltetésüknél fogva (használati értékük formájából következően) csak az egyik vagy másik osztály jövedelmét képezhetik. A beruházási javak például kizárólag a tőkések, bizonyos alacsonyabb rendű fogyasztási javak pedig többnyire csak a munkások fogyasztásába kerülhetnek bele. Ha a nemzeti jövedelem olyan „tőkejavak"-ból és „bérjavak"-ból állna, amelyek nem képezhetik az ellenkező osztály jövedelmét, akkor a társadalmi termék termelésekor már „eldőlne" a nemzeti jövedelem elosztása. Ilyen körülmények között a bérharcnak sem haszna, sem pedig értelme nem lenne, mert úgysem változtathatna a két osztály jövedelmét alkotó javak körén.

Ám a nemzeti jövedelem jelentős részben olyan használati értékekből, pontosab-

ban: fogyasztási cikkekből áll, amelyek egyaránt képezhetik mindkét osztály jövedelmét. Láttuk, hogy a tőkésosztály a fogyasztási javak növekményéből rendszerint csökkenő hányadra „tart igényt", a jószágnövekmény növekvő hányadának tehát a munkásosztály fogyasztásába kell kerülnie, de vajon automatikusan bekerül-e? Természetesen nem feltétlenül, mert az egyes tőkésnek nem érdeke a munkabér megfelelő mértékű növelése, hiszen az ő munkásainak bére túlnyomórészt más tőkések termékei iránt jelent keresletet. Ez azt jelenti, hogy a munkásosztálynak rendszerint ki kell harcolnia a megfelelő bért. A megfelelő bér kialakulásában fontos szerepe van az „össztőkés" érdekeket megjelenítő államnak. Az állam a különböző gazdaságpolitikai eszközök segítségével, valamint azzal, hogy közvetítőként lép fel a tőkések és a munkások közötti bértárgyalásokban elérheti a megfelelő bérszint kialakulását.

A munkaerőáru és az értéktörvény

Van-e olyan mechanizmus, amely a közönséges árukhoz hasonlóan arról gondoskodik, hogy a munkaerő ára hosszabb távon az értéke (vagy annak módosult formája) közül ingadozzon? A munkaerő értéke és ára kifejezhető a megtermelt és a realizált nemzeti jövedelemből való részesedés nagyságával. Ha a reálbér megfelel a szokássá vált fogyasztási szintnek, akkor a munkások által elsajátított értékrész (V'') megegyezik a munkaerő értékével, illetőleg a szükséges munkával (V'). Ha $V'' < V'$, akkor a reálbér kisebb, ha $V'' > V'$, akkor pedig nagyobb, mint a munkaerő értéke.

A munkaerőáru különleges mivoltából következik az, hogy többnyire a $V'' > V'$ jellemző, vagyis a reálbért alkotó összes fogyasztási jószághalmaz értéke rendszerint meghaladja a munkaerőáru értékét. Ennek az az oka, hogy a termelékenység növekedése következtében emelkedő tendenciája van a reálbérnek, a szokásszerűvé válás azonban hosszabb időt vesz igénybe. Vagyis a *reálbérek növekedése mintegy „maga után húzza" a munkaerő értékét, illetőleg a szokásszerű fogyasztási szintet.*

Sajátos helyzetről van szó! Ha a munkaerőáru ára (a reálbér) meghaladja az értékét (a szokásszerű fogyasztási szintet), akkor nem az ár fog – a kínálat növekedés miatt – lecsökkenni az érték szintjére, hanem az értéke fog felemelkedni az áruhoz. Ez a mozgás teljesen ellentétes az értéktörvénynek a közönséges áruknál megismert mechanizmusával.

A munkaerő esetében az értéktörvény egyéb mechanizmusai sem működnek. Ha egy közönséges áru esetében az áru tartósan eltér az értéktől (vagy annak módosult formájától), akkor egy idő után megindul a termelők átcsoportosulása az ágazat felé vagy abból kifelé. A munkaerő „termelői", a munkások előtt többnyire nem adódik olyan választási lehetőség, hogy munkaerejük helyett inkább mást termeljenek. A munkás nem választhat aközött, hogy eladja vagy nem adja el a munkaerejét, kénytelen akkor is eladni, ha a munkaerő ára értéke alatt marad; s viszont. A munkások száma nem fog attól jobban nőni, hogy a reálbér meghaladja, illetve jobban meghaladja a szokásos fogyasztási szintet.

Megállapítható tehát, hogy a munkaerőáru esetében nem működnek az értéktörvénynek a közönséges áruknál megismert mechanizmusai. Felmerül a kérdés, hogy ha a munkaerőáru árát nem az értéktörvény mozgatja, akkor mi határozza meg annak alakulását? Nos, erre a korábban megismert törvényszerűségek alapján úgy válaszolhatunk, hogy a munkaerő árának alakulását a tőke specifikus arányossági követelményei, a megtermelt (közönséges) áruk realizálási szükségletei, illetőleg ezen keresztül a tőke profitszükségletei határozzák meg.

Foglalkoztatottság és munkanélküliség

A foglalkoztatottság alakulása – a nemzeti jövedelemből való részesedés mellett – a bérből és fizetésből élők kapitalizmusbeli léthelyzetének másik fontos meghatározó tényezője. Először azt vizsgáljuk meg, hogy miért és mennyiben szükségszerű a munkanélküliség a kapitalizmusban.

A munkanélküliség a tőkés termelési mód *állandó kísérőjelensége*. Jelen volt és van gazdasági visszaeséseknél és fellendüléseknél egyaránt. Időnként pedig, különösen a túltermelési válságok és depressziók idején – de néha több újratermelési ciklust magában foglaló hosszabb időszakban is – jelentősen megnő a munkanélküliek aránya.

Jellegzetes tünet, hogy a munkanélküliség kiterjed a gazdaság minden területére és szinte minden képzettségi rétegre (a műszaki-gazdasági értelmiségtől a segédmunkásokig), és minden korcsoportra, de különösképpen a fiatalokra. Maga a tény, hogy a tőkés viszonyok minden formaváltozása ellenére a munkanélküliség a tőkés kibontakozástól napjainkig jelen van, arra enged következtetni, hogy az a tőkés viszonyoknak szükségszerű jelensége.

Lehet teljes foglalkoztatottság a kapitalizmusban?

Az a körülmény, hogy a munkanélküliség mindig jelen van, arra utal, hogy okait részben az újratermelési ciklus keretein belül, részben azon kívül kell vizsgálni. A tőkés termelési ciklus hullámzása hullámzó munkanélküliséget eredményez, s az ennek betudható munkanélküliséget nevezzük *konjunkturális munkanélküliségnek*.[3] A termelés csökkenése a munkások tömeges elbocsátásával jár. A ciklikusság miatt fennálló munkanélküliség elvileg csak a fellendülés csúcsán szüntethető meg. A kapitalizmus egész történetét áttekintve azonban az figyelhető meg, hogy a fellendülés csúcsán sem szűnik meg a munkanélküliség, tehát inkább az a szabályszerű, hogy még ezeken a csúcsokon is van tartaléksereg. A ciklikus újratermelésben a tőke általában is

[3] A munkanélküliségről szóló tananyagrész megírásához felhasználtuk *Bihari Péter:* „A munkanélküliségről" c. tanulmányát. (Kézirat, 1980), lásd még erről *Bihari Péter:* A (strukturális) munkanélküliségről. Közgazdasági Szemle 1981/10.

megteremti a feltételeket ahhoz, hogy a termelési ciklusok idején se legyen munkaerőhiány.

Ciklusátlagban is szükségszerű tehát a munkanélküliség léte. A tartaléksereg a tőkés társadalom létfeltétele: teljes foglalkoztatottság lehetetlen. A gyakorlatban a teljes foglalkoztatás — bizonyos kritériumok szerint — megenged valamekkora munkanélküliséget. Sok közgazdász teljes foglalkoztatásról beszél akkor is, ha a munkanélküliség eléri az aktív lakosság 3–4%-át! Minden esetre az olyan teljes foglalkoztatottság, amely mellett a munkanélküliek száma egyenlő a nullával, a mai történelmi korszakban elképzelhetetlen.

A tartaléksereg teszi lehetővé a tőkés számára a konjunktúra kihasználását. Marx kifejezésével élve, „a tőke közepes értékesülési szükségleteihez képest szükségképpen fölös népesség termelődik. Ha pedig az egymás után következő válságok és depressziók mélyülnek, a fellendülések lanyhulnak (esetleg némely országban, sőt az országok egész sorában el is maradnak), az átlagos munkanélküliség korszakosan is növekvő tendenciát mutat.[4]

Amennyiben a termelés ciklikus ingadozásai mérsékelhetők (pl. az állami beavatkozás stb. révén), a konjunkturális eredetű munkanélküliség hullámzása is visszaszorulhat, s a tartalék kisebb lesz, mint a ciklus erősebb kilengései esetén lenne. Az utóbbi évtizedben a konjunkturális munkanélküliség jelentősége is korlátozottabb, mint korábbi időszakokban volt. Az utóbbi évtizedek egyik fő tanulsága éppen az, hogy a munkanélküliség előfordulásában előtérbe kerültek a strukturális eredetű okok.

A munkaerőnek a termeléstől való eltaszítása és újbóli odavonzása, ugyanannak a folyamatnak a megnyilvánulása. Így festi le ezt Marx: „Két tendencia van, amelyek állandóan keresztezik egymást: lehetőleg kevés munkást alkalmazni ugyanazon vagy nagyobb mennyiségű áru, ugyanazon vagy nagyobb nettótermék, többletérték, nettó jövedelem megtermeléséhez; másodszor, lehetőleg nagy munkáslétszámot alkalmazni (habár lehetőleg keveset az általuk termelt áruk mennyiségéhez viszonyítva), mert az alkalmazott munka tömegével — a termelőerő egy adott fokán — többletérték és a többlettermék tömege növekszik. Az egyik tendencia az utcára dobja a munkásokat és fölössé teszi a népességet; a másik megint felszívja őket, és abszolút kiszelesíti a bérrabszolgaságot."[5]

A strukturális munkanélküliség

A tőkés termelés nemcsak ciklikus, hanem szükségképpen spontán természetű is. Az időnként túlzottan előreszaladó ágakban a termelés csökkentésére — s emiatt munkáselbocsátásokra — kerül sor. Elvontan véve az egyes helyeken feleslegessé vált

[4] Így például a két világháború közötti periódusban átlagosan is nagyobb volt a munkanélküliek aránya, mint az azt megelőző, azonos időszakban. A realizálási nehézségek tendenciális növekedése időnként — vagy hosszabb idő alatt — visszatartja a termelési ütemet, s ezzel fokozza a munkanélküliséget.

[5] Marx–Engels Művei, 26/II. kötet, 537. o.

munkaerő más helyeken munkába állhatna. De a munkahelyváltozás időt vesz igénybe, az aránytalanságok pedig állandóan fennállnak. Mindig lesznek tehát olyan munkástömegek, akik éppen munka nélkül vannak. Ilyen irányban hatnak a *technikai átszervezések* is, melyek a kapitalizmusban nagyarányban tesznek egyes gazdasági területeken munkásokat feleslegessé.

Az ilyen okokból adódó munkanélküliséget *strukturális munkanélküliségnek* nevezik. Arról van szó, hogy a társadalmi munkaerőt (képzettség, lakóhely, kor, nem stb. szerint) különböző egyének jelenítik meg a munkaerőpiacon. A munkaadók is különböző, eltérő jellegű munkahelyekkel rendelkeznek. Bizonyos munkahelyeket – szakképzettség, az iskolai képzettség specifikus jellege stb. miatt – csak a munkaerő bizonyos csoportjai tölthetnek be. Ebből adódóan a munkaerőpiacon vannak egymással nem helyettesíthető csoportok, a munkaerő allokáció nem „folytonos", a munkapiac töredezett, részpiacokra tagolt.

Ha a munkaerő iránti kereslet szerkezete eltér a kínálatának szerkezetétől, akkor ez a *strukturális aránytalanság* okoz munkanélküliséget. Bizonyos munkahelyekre hiányzik a megfelelő ember, egyes embereknek pedig hiányzik a megfelelő munkahely. Emellett a foglalkoztatottak között is problémákat okoz a „szakmastruktúra" és a „munkahelystruktúra" közötti feszültség.[6]

Mindez azzal jár, hogy a mindenkori munkaerő-kínálat nem elégíti ki, s egyszersmind mégis meghaladja a termelés munkaerőigényét. Egymás mellett is létezhet tehát munkanélküliség és munkaerőhiány.[7] A termelés (így a munkahelyek) struktúrája szüntelenül változik, ami megteremti a munkaerő struktúraváltozásának szükségességét.

A munkanélküliség egyéb okai

A termelés és vele a munkanélküliség kitágulását, illetve összehúzódását előidéző egyéb okok közül kiemelendő a technikai haladás. A technikai fejlesztés nyomán gyakran változik a konkrét munkavégzéshez szükséges képzettség. Amennyiben a képzettség változása nincs szinkronban a technikai haladással (s ez sok esetben elkerülhetetlen), strukturális munkanélküliség fokozódására kell számítani.

Ha a technikai haladás munkamegtakarító jellegű, akkor a műszaki haladás hatására a munkát technika helyettesíti. Ez különösen azokban a szakágazatokban fordul elő leginkább, amelyekben – például piaci problémák miatt – árbevétel növelésére a termelés fokozása útján kisebb a lehetőség, így a jövedelem növelése csak a költségek csökkentésével érhető el.

[6] Lásd erről Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, 1975.

[7] A munkaerőpiac strukturális egyensúlytalanságának tükörképe, a mai foglalkoztatás jellegzetes vonása. Franciaországban pl. 1977-ben a több mint egymilliós munkanélküliség ellenére, a vállalatok 10%-a a munkaerőhiány miatt volt képtelen a termelés növelésére, 25%-uknál pedig kifejezetten nehézségekbe ütközött a munkaerőtoborzás. *(B. Durieux:* „Propos sur la politique de l'emploi. Revue economique, 1978/1. sz.)

A munkának tőkével való helyettesítését szokás *„racionalizálásnak"* nevezni. A kifejezés viszonylag új keletű, a folyamat, amit takar, korántsem az. A gőzgép termelésben való alkalmazása vagy a munkaszervezés terén elért tudományos eredmények gyakorlati felhasználása is racionalizálás volt a maga idejében. A technika és a munka közötti választást — ha ilyen felmerül — mindig a ráfordítás motiválja. Ilyen helyettesítésnek akkor van értelme, ha az gazdaságos. A racionalizálás folytán egyesek tehát elveszítik munkahelyüket. E tevékenységnél is megmutatkozik, hogy ugyanaz az ok (az önköltségcsökkentő technikai fejlesztés), amely a jövedelmezőséget emeli, munkanélküliséget teremthet.

Napjainkban a tudományos-technikai haladás eredményeként a bruttó beruházásoknak — a korábbihoz képest — nagyobb hányada helyettesít munkát. Valószínű, ezzel kapcsolatos az, hogy a II. világháború utáni időszakban a legfejlettebb tőkés országokban *a produktív munkaerő iránti szükséglet a termelés több területén abszolút értelemben is csökkenő irányzatú lett.* A foglalkoztatottság a termelő és a nem termelői szférában *csak együttesen emelkedik abszolút értelemben.*

A technikai haladás nemcsak csökkenti a munkaerő iránti keresletet, hanem növeli a kínálatát is. A munkaerő-kínálat növekedésének elsődleges forrása persze a munkások *természetes szaporodása.* A kapitalizmus egész fejlődését tekintve azonban lényegesebb a munkáslétszám *társadalmi szaporodása.* A munkaerő kínálat társadalmi szaporodásához tartozik, a termelés racionalizálásán túl — a kistermelők tönkretétele, proletárrá változtatása. A tőke a kistermelőt kiszorítja, növelve ezzel is a munkaerő-kínálatot. Tőkés viszonyok között a munkáslétszám tehát a természetes szaporodást meghaladó mértékben növekszik.

A technikai haladást persze nem tekinthetjük kizárólagosan a munkanélküliség okozójának. Ugyanis a termelékenység emelkedése alapján felszabadult munkaerő — legalábbis elvileg — más ágazatokban alkalmazható lenne, illetve a termelékenység emelkedése alapján (például több műszak bevezetésével) csökkenteni lehetne a termelőmunkások munkaidejét, növelni a társadalmilag hasznos, nem termelő tevékenységeket, értelmesebbé tenni a szabadidő kihasználását stb. Tőkés viszonyok között mindez nehezen megvalósuló követelmény, mert a foglalkoztatottság problémáival való közvetlenül társadalmi szintű törődést feltételez.

A technikai haladás tehát legfeljebb a munkanélküliség keletkezésének alapja lehet, de egymagában nem vezet szükségszerűen a foglalkoztatottság csökkenéséhez. Ez tőkés viszonyok között sem abszolút törvényszerű, mert a technika gyors fejlődése a foglalkoztatottság gyors növekedésével párosulhat, ha a technikai haladás tőkemegtakarító irányzatú. Jó konjunktúra bőségesen ellensúlyozhatja a nagyarányú technikai fejlesztés munkahelyettesítő hatásait. Ugyanakkor rosszabb kilátások esetén akár nagyarányú munkanélküliségben csapódhat le egy szerényebb technikai fejlődés is.

A munkanélküliség legfőbb társadalmi hatása

A munkanélküliség fokozódása nemcsak a munkásosztály, illetve a dolgozó rétegek léthelyzetét fenyegeti, hanem magát a tőkés rendszert is, amennyiben kiélezi az osztályellentéteket, és instabil gazdasági és társadalmi helyzetekhez vezet. Ezért a tőkés állam különböző módon igyekszik megakadályozni ilyen helyzetek kialakulását. E törekvés jegyében új munkahelyeket teremt, vagy hozzásegít magánvállalkozásokat új munkahelyek teremtéséhez, valamint a munkaképes népesség munkanélküli rétegének nem jelentéktelen munkanélküli segélyeket biztosít, a munkaképteleneknek pedig különböző szociális segélyeket nyújt.

Az állami gazdaságpolitika által a dolgozó rétegeknek nyújtott segélyek többnyire valóban megakadályozzák az osztályharc kiéleződését, de nem szüntethetik meg az őket fenyegető *alapvető létbizonytalanságot*. E tekintetben legveszélyeztetettebbek a külföldi munkavállalók, az etnikai kisebbségek, a nők, a fiatalok bizonyos csoportjai. Munkaképeskorú lakosság egy része tartósan munkanélküli, egy másik része pedig a munkanélküliség állandó veszélyének van kitéve. Ezt a helyzetet úgy is szokták leírni, mint egy „modern kasztrendszer" kialakulását. Ebben a kasztrendszerben a nem tőkés lakosság egy kiváltságos része vesz részt termelőként a nagy termelékenységű, automatizált ipari munkában, egy másik része pedig egyfajta teljesítménytől független minimális „szociális bérből" (társadalmi juttatásból!) élő fogyasztóvá válik. Az ilyen helyzetben állandósulnak a tőkés rendszert fenyegető társadalmi veszélyek, amelyek az állami elnyomó intézkedések erősödését váltják ki.

A kapitalizmus fejlődési perspektívái

Befejezésül azt a kérdést vesszük szemügyre, hogy milyen további fejlődési lehetőségek állnak a kapitalista termelési mód előtt, illetőleg milyen értelemben szükségszerű, hogy a tőkés termelési módot egy másik, magasabb rendű termelési mód váltsa fel. Ez utóbbi kérdést csak igen röviden érintjük, már csak azért is, mert egyrészt ez feltételezné a fejlett és a fejlődő országok viszonyának behatóbb elemzését (amivel a Politikai gazdaságtan IV. kötete foglalkozik), másrészt a problémát a Politikai gazdaságtan III. kötete részleteiben tárgyalja majd.

A tőkés termelési mód megszűnésének történelmi szükségszerűsége

A kapitalizmus fejlődése során eddig is több fejlődési szakaszon ment keresztül. A klasszikus kapitalizmus szabad versenyét a monopolkapitalizmus monopolista viszonyai váltották fel, majd a termelőerők további fejlődésének eredményeképpen

kialakult az állami monopolkapitalizmus, amelyre már nemcsak a monopóliumok uralma, hanem a monopoltőkés állam nagyfokú gazdasági tevékenysége is jellemző.

A tőkés termelési mód egyfelől megteremti és erősíti a termelőerők társadalmasodásának tendenciáját, másfelől viszont a termelési eszközök magántulajdonának alapelvén épül fel. Már az állami monopolkapitatlizmus létrejötte is azt bizonyította, hogy a termelőerők további fejlődése csakis a magántulajdon kereteinek korlátozása révén lehetséges. A tőkés országok II. világháború utáni fejlődése csak úgy, mint napjaink állandósuló világgazdasági válsága bizonyítja, hogy az állammonopolista kapitalizmus mindössze újabb mozgásformát teremtett a termelés társadalmasodása és a tőkés magántulajdon alapvető ellentmondásának, de nem szüntette meg azt. A tőkés újratermelés ma már elképzelhetetlen közvetlen állami gazdaságszabályozás, gazdaságpolitika és tervezés nélkül. Az állam fokozódó gazdasági szerepvállalása arra utal, hogy a magántulajdon keretei összébb húzódnak, illetőleg erre tendencia mutatkozik. Ez azonban ellentétes a tőkés magántulajdon elvével, ezért a kapitalizmus jövőbeni fejlődése során újra és újra az alapvető ellentmondás kiéleződésére lehet számítani.

Napjaink bonyolult gazdasági és politikai világhelyzetében — s ismerve az elmúlt három-négy évtized fejlődési tapasztalatait — elhamarkodott dolog volna a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződéséből közvetlenül arra következtetni, hogy a közeli jövőben a tőkés termelési mód gyors összeomlása várható. Tudjuk viszont, hiszen benne élünk, hogy ma már létezik egy szocialista termelési mód, amely nem a magántulajdon elvének szentségére épül, s emiatt a társadalmi-gazdasági fejlődés olyan lehetőségeit is magában rejti, amelyet a kapitalizmus nem: a termelési eszközök társadalmi tulajdonán megvalósuló gazdaságépítést. Ez a termelési mód a megvalósult szocializmus.

A szocialista és a tőkés termelési mód ma két, egymás mellett létező gazdasági rendszerben funkcionál, s mindkét világgazdasági rendszer súlyos gazdasági-társadalmi gondokkal küzd. Ma még nem látható, hogy vajon a kapitalista rendszer miképpen fogja leküzdeni a tartós gazdasági recessziót, a fokozódó ütemű inflációt, a növekvő munkanélküliség, az éleződő regionális feszültséget vagy a halmozódó fizetésimérleg-hiányok problémáját.[8] Ám hiba volna feltételezni, hogy nem is tud ezekkel a gondokkal megküzdeni. A kapitalizmus — miközben egyik fejlődési szakaszból átnőtt egy másikba — mind annyiszor bebizonyította, hogy minden alapvető korlátja ellenére óriási alkalmazkodó képesség rejlik benne a termelőerők fejlődése által létrehozott társadalmi-gazdasági fejlődési szükségletekhez. Ma még nem lehet tudni pontosan, hogy meddig terjedhet ez az alkalmazkodási képesség. A tőkés termelési mód megszűnése tehát napjainkban még olyan — elsősorban logikai úton belátható — szükségszerűség, amelynek irányzatát sok ellentmondó jelenség homályosítja el, és konkrét történelmi körvonalait még nem lehet pontosan megrajzolni.

[8] E feszültségek levezetésének egyik útját a legkonzervatívabb és legreakciósabb erők a szocialista országokkal szembeni hideghaborúban és konföderációban látják.

A gazdasági fejlődés lehetőségeiről napjaink kapitalizmusában

A tőkés világgazdaság az 1973–75-ös válságot követően mind a mai napig „nem tudott magához térni" abban az értelemben, hogy kevés remény mutatkozott és mutatkozik arra, hogy a tőkés országokban újra bekövetkezhet valamiféle újabb „gazdasági csoda". Állandósult a stagnálás, már pedig a kapitalizmusnak növekedésre van szüksége, hiszen „növekedésre beállított társadalom". Ebből arra következtethetünk, hogy a tőkés világgazdaság gazdasági korszakváltás előtt áll, vagy talán az már meg is kezdődött.

A gazdasági korszakváltásról szóló elméleteket ma még persze legfeljebb csak a jól megalapozott hipotézis szintjén lehet megfogalmazni. Ám a kapitalizmus gazdaságfejlődési perspektívái éppen e hipotézisek alapján rajzolódnak ki. Két ilyen hipotézist fogunk ismertetni a sokféle, jól-rosszul megalapozott jóslat és elképzelés közül azokat, amelyeket a leginkább figyelemre méltónak tartunk. Az egyik az ún. Kondratyev-ciklusokra alapozott elképzelés, a másik pedig Jánossy Ferenc ún. „evolúciós" alternatívája.

Hosszú hullámok a tőkés termelésben

Vannak-e a gazdasági életnek a konjunkturális jellegű, s ezért rövidebb (8–10 éves) ciklikus mozgásain túl hosszabb távú hullámmozgásai is? Ez napjainkban is vitakérdés, sokak szerint nincsenek ilyen hullámok, vagy ha vannak, akkor sem lehet kimutatni azokat a jelenleg ismert eljárásokkal.[9] A gazdaság hosszú (50–60 éves) hullámmozgásainak felismerése és empirikus vizsgálata elsőként Ny. Kondratyev nevéhez fűződött.[10] Vizsgálatai során statisztikai elemzéssel a 18. század végétől 1920-ig terjedő idősorokat elemzett a nagykereskedelmi árak, a kamatláb, a bérek és a külkereskedelem, valamint a vas, a szén és az ón termeléséről. A felsorolt tényezők indexeinek mozgása nagyfokú párhuzamosságot mutatott, s belőlük tisztán felismerhető hullámmozgások voltak kiolvashatók. Kondratyev szerint a hosszú hullámok közül az első teljes ciklus 56 évig, kb. 1793-tól 1849-ig, a második 47 évig, 1849-től 1896-ig tartott. A harmadik ciklus 1920-ig kb. a feléig jutott el.

Kondratyev nem adott oksági magyarázatot a felismert jelenséghez, de később számos magyarázat született a hosszú hullámok okairól és természetéről. Schumpeter saját innovációs elméletének igazolását látta bennük, s a hosszú hullámok mozgását a nagy horderejű innovációk, illetve innováció családok létrejöttével és terjedésével

[9] Az itt következő fejtegetés nagyrészt *Kemenes Egon:* Konjunkturális és szekurális változások a világgazdaságban c. tanulmánya alapján készült, lásd Varga István eml. tan. köt. „Változások, váltások és válságok a gazdaságban" Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

[10] Lásd erről Readings In business Cycles Theory. Philadelphia – Toronto, 1951. 20–42. o.

* Szabó Kálmán fenti tételéről egy ma még kiadás alatt levő munkájából olvashatunk. „Érték és arányosság..." VII/3. alfejezet.

magyarázta.[11] Ezzel analóg Szabó Kálmán felfogása, amely az ún. technológiai korszakváltásokhoz köti a természeti és az innovációs járadékok képződésében bekövetkező eltolódásokat, s hozza összefüggésbe a gazdaságfejlődési hosszú ciklusok problémájával 1. [Vö. *Szabó Kálmán:* Érték és arányosság a modern gazdaságban (Akadémiai Kiadó, 1984.) című mű VII./3. alfejezetével] Mások monetáris magyarázatot adtak a Kondratyev-ciklushoz. Cassel és Katchin az aranytermelés változásai által befolyásolt pénzkiáramlás hullámzásaira hivatkoztak, minthogy a hosszú hullámok legtisztábban a nagykereskedelmi árakban voltak kimutathatók.[12]

Kondratyev megállapításai a hozzájuk fűződő magyarázatok különbözősége ellenére máig is foglalkoztatják a közgazdaságtudományt. Valószínűsíthető, hogy a 20. század elejének viszonylagosan kiegyensúlyozottabb gazdasági növekedése, valamint a harmincas évek nagy világgazdasági válsága a harmadik Kondratyev-ciklus két ellentétes szakaszára esett.[13] Kérdés azonban, hogy a II. világháború utáni jelentős világpolitikai és világgazdasági változások miképpen befolyásolták a feltételezett negyedik Kodratyev-ciklus befolyását Kemenes Egon szerint annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy „bár a Kondratyev-ciklusok múltra vonatkozó megismerési értékevitathatatlan, a jövőt előrevetítő prognosztikai értéke vitatható, és ennek alapján végzett extrapolációnak sem empirikus, sem elméleti alapjai nem tekinthetők tisztázottnak."[14]

Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy Bródy András legújabb könyvében pedig a Kondratyev-ciklusok létezéséből következtetéseket is levont a tőkés gazdaság jövőbeni fejlődési lehetőségeire vonatkozóan.[15] Ezt fogjuk most röviden átnézni. Bródy úgy véli, hogy a harmadik ciklus a háború végéig is eltarthatott, s hogy a II. világháború végeztével indult meg az a negyedik ciklus, amely a 60-as évek vége felé tetőzött, majd a 70-es években a hanyatlásba fordulva a jelenlegi növekedési nehézségek egyik fontos okává vált.

Milyen tényezők mozgása fejeződik ki a Kondratyev-ciklusokban? Tulajdonképpen azokról van szó, amelyeket a 10. fejezetben már megismertünk: a tőkeigényesség, a népesség természetes szaporodása, a technikai haladás üteme, a természeti erőforrások relatív korlátozottsága — hogy csak a legfontosabbakat említsük. A Kondratyev-ciklusokban tehát ezen tényezők periodikus ingadozásai fejeződnek ki, ám ezeknek a periódusoknak a hossza a „normális" üzleti ciklusok többszöröse.

[11] Lásd erről *Mátyás A.:* A polgári közgazdaságtan története. I. m.

[12] Lásd erről *A. Achinstein:* Economic Fluctuations, — American Economic History, New York, 1961. 162–180. o.

[13] „Az Egyesült Államokban 1980-tól az első világháborúig a gazdasági fejlődés a termelés tőkeigényességének jelentős emelkedését hozta magával. Természetesen a tőkeigényesség növekedése fokozatos volt. Ugyanerre a periódusra az erőteljes konjunkturális fellendülés és a viszonylag enyhe és rövid ideig tartó válságok voltak jellemzőek. A ciklus ilyen alakulásában biztosan nagy szerepet játszott a termelés állótőkeigényességének emelkedése." *(Erdős T:* Egyensúly, válság, ciklusság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 129. o.)

[14] *Kemenes Egon:* i. m. 177. o.

[15] Lásd *Bródy András:* Lassuló idő — a gazdasági bajok magyarázatához. 1983.

A hosszú hullámmozgásokat közvetlenül a tőkejavakat előállító I. osztály túl-, illetve alultermelése váltja ki. A hosszú hullám fellendülési időszakát egy olyan önmagát erősítő folyamat jellemzi, amely mögött az ún. *bázisinnovációkat*[16] megvalósító tőkejavak iránti megnövekedett kereslet áll. Ennek hatására a termelés fajlagos tőkeigényessége és a beruházások megtérülési ideje megnő, vagyis ún. tőkeigényes technikai haladás folyamata bontakozik ki. Ez azt jelenti, hogy a munka termelékenységének növekedése a termelés tőkeigényességének megemelkedése alapján megy végbe. A tőkejavak felgyorsult felhalmozása addig tart, amíg a tőke—munka közötti helyettesítési arány fokozatosan meg nem változik az utóbbi javára. Ekkor megáll a tőkejavak felhalmozása, a hosszú hullám eléri a csúcsot, a tőkejavak iránti kereslet fokozatosan visszaesik. Ilyenkor a gazdaságnak kevesebb új tőkére van szüksége az elértéktelenedett tőkék pótlásához, mert a technikai haladás tőkemegtakarítóvá vált. Ezért a tőkejavakat előállító szektor hanyatlásnak indul, s fellép a depresszió. Az ingadozásokkal az innovációk úgy függenek össze, hogy a hosszú hullám fellendülési időszakában a gazdaság fokozatosan „elkötelezi magát" néhány bázisinnováció és a ráépülő nagymérvű tökéletesítő innováció mellett. A tőke egyre nagyobb mértékű lekötése révén az újdonságok széles körben elterjednek, maguk is fokozatosan megszokottá, rutinszerű termékekké, eljárássá válnak. A fellendülés csúcsán a piacgazdaság már nem az új bázisinnovációk felsorolására, hanem a meglevőket tökéletesítő innovációkra ösztönzi. A hosszú hullám leszálló ágába kevés beruházásra kerül sor, ezért kevés a bázisinnováció. A leszálló ág mélypontja körül lép fel az ún. *strukturális válság*, amelyből csak új bázisinnovációk beindítása jelentheti a kiutat. A strukturális válságból való kilábaláshoz szükséges új bázisinnovációk felkarolásához a társadalomnak el kell fogadnia és fogadtatnia a meglevő tevékenységek, intézmények és értékek átrendezésének szükségességét. Ez az átrendeződés az egyének és ágazatok számára a vagyoni helyzet, a jövedelmi arányok, a munkamegosztásban elfoglalt hely, a társadalmi-politikai pozíciók megváltoztatását jelenti.[17]

A Kondratyev-ciklusok tehát hatnak az üzleti ciklus lefolyására. Ha a Kondratyev-ciklus elég erős, akkor a hosszú távú növekedési rátájával ellensúlyozhatja a konjunktúraciklus leszálló ágát, és így „eltörpítheti az üzleti ciklus hanyatlási periódusából eredő jelenségek súlyát."[18] Ilyenkor válság nem feltétlen mutatkozik, legfel-

[16] Ez a kategória G. Menschtől származik. Nemcsak világosan megkülönböztette az ún. *bázisinnovációkat*, amelyek uj munkamegosztási elágazásokat, új emberi tevékenységeket hoznak létre a gazdaságban; és az ún. *tőkelétesítő innovációkat*, amelyek a már kialakult új munkamegosztási elágazáson belül jelentenek továbbfejlődést. Az innovációk e két típusa az új tudományos-haladási eredmények két válfajára, nevezetesen a radikálisan és messzehatóan újat nyújtó, alapvető jelentőségű bázisinnovációkra (pl. az atomenergia felfedezése, a számítógép feltalálása stb.), illetve a radikálisan új ismeret széles körű alkalmazási lehetőségét feltáró tökéletesítő-innovációkra (pl. a miniatürizáció) támaszkodnak. (Lásd erről pl. *G. Mensch:* Das technologische Patt. Frankfurt am Main, 1975.)

[17] *Nagy Aladár:* az úgynevezett hosszú hullámok és az innovációk = Tájékoztató MM kiadvány 1983 /4. 77—78 old

[18] Bródy András i. m. 157. old

jebb csak a növekedés üteme mérséklődik átmenetileg.[19] Másképp áll a helyzet a Kondratyev-ciklus hanyatlási periódusában. Ha a hosszú távú tényezőkben beállott kedvezőtlen irányú visszaesés elég erős, akkor éppen az ellenkezőjére változtatja az üzleti ciklus menetét: recesszió helyett válságok, növekedés helyett depresszió. A depresszió elhúzódik és a viszonylag rövid és „nem teljesnek érzett" fellendülés után ismét beáll a válság vagy a recesszió.

Ez az utóbbi leírás — Bródy szerint — pontosan illik a 70-es évek második felére kialakult helyzetre a tőkés világgazdaságban. Feltehető tehát, hogy a 70-es évek stagnálása visszavezethető egy Kondratyev-ciklus létezésére. A negyedik Kondratyev-ciklus, amely a II. világháború után fellendülőben volt, körülbelül a 70-es évek elején tetőződött, és utána hanyatlásba fordult.

Ha a Bródy-féle periodizáció megfelel a tényeknek — s az események sok tekintetben alá is támasztják azt —, akkor a 80-as és 90-es évek még tovább fogják mélyíteni a tőkés világgazdaság tartós válságát, és „csak az ezredforduló körül remélhetjük egy újabb hullám kialakulását, amikor az új Kondratyev-ciklus majd ismét hátára veszi a világgazdaság bárkáját."[20]

Egy evolúciós alternatíva

Jánossy Ferenc egy másféle hipotézisben más gondolatmenet végén jut el arra a következtetésre, hogy a fejlett kapitalizmus gazdasági korszakváltás előtt áll.[21] A Jánossy-féle gazdasági korszakolás alapja azonban nem az újratermelés hosszú távú tényezőivel kapcsolatos.

Gondolatmenete szerint a kapitalizmus jellegét a 19. században még nem a tőke és a bérmunka szétválasztottsága, hanem ennek a szétválásnak a tartós és heves folyamata határozta meg döntően. Az önálló kistermelők tönkremenése a tőkés termelési szféra bővülésének nem csupán kísérőjelensége, hanem elengedhetetlen feltétele volt a tőkés felhalmozásnak. A tőkefelhalmozás ilyen módon extenzív módon is végbemehetett, mert a létalapjukból megfosztott kistermelők kimeríthetetlennek látszó munkaerő-utánpótlást tettek lehetővé. Az óriási munkaerő-tartalék azt is lehetővé tette, hogy a reálbéreket a létminimumhoz közeli, alacsony szinten tarthatták, mert a felhalmozás során nő a foglalkoztatottság még pedig úgy, hogy a tőke által foglalkoztatott bérmunkások számának növekedése geometriai haladvány sze-

[19] „A felfelé irányuló Kondratyev-ciklus hátán hordozott üzleti ciklus hosszú fellendüléseket és igen rövid és enyhe lassulást mutat csak. Ez az az időszak, amikor a közgazdászok és politikusok vagy teljesen megfeledkeznek a ciklusokról, vagy diadalmasan kijelentik, hogy legyőzték őket. A gazdaság végleg meggyógyult, a ciklus elavult. Ez az eufóriás álláspont jellemezte az 1960-as éveket és már korábban is a »gazdasági csodák« — helyreállítási periódusokként leleplezett háború utáni évtizedeit." *(Bródy András:* i. m. 157. o.)

[20] *Bródy András:* i. m. 158. old.

[21] *Jánossy Ferenc:* Egy evolúciós alternatíva. Valóság 1982/2.

rint történik.[22] A foglalkoztatott bérmunkások számának gyors növekedése következtében a munkatermelékenység emelkedése csak igen lazán kötődik az egy főre eső reálbér alakulásához.[23] (Ehhez hozzá kell tenni, hogy hosszú távon a termelékenység és a reálbér növekedése csak akkor szakadhatott el egymástól, ha 1. a termelékenység üteme nem túl gyors, 2. ha a tőkések személyes fogyasztása rugalmas, 3. ha a termelékenység növekedése elsősorban a termelési eszközök termelésében valósul meg.)

A termelékenység növekedési üteme csak attól kezdve gyorsul fel, hogy a tőkéstermelésben kifogytak az extenzív munkaerő-tartalékok. Ez a helyzet — Jánossy szerint — a nagy világgazdasági válság időszakára következett be a vezető tőkés országokban. A növekedés most már csak intenzív módon mehet végbe, ám emiatt a munkatermelékenység növekedésének együtt kell járnia az egy főre jutó reálbérek gyors emelkedésével. Ezzel kezdetét vette a tőkés gazdaságfejlődés második ún. intenzív szakasza, amelyet most már a reálbérek geometriai haladvány szerinti gyors növekedése jellemez.[24] Belátható, hogy a reálbérek növekedési folyamata nem lehet végtelen. Elkerülhetetlen fordulatnak — semmivel sem kisebb jelentőségű fordulatnak, mint amely a 30-as évek nagy világválsága idején játszódott le — kell bekövetkeznie, mégpedig azon a ponton, amikor a fogyasztási javak áradatának a növekedése a szükségletek relatív telítettségéhez vezet. Jánossy szerint: ez az állapot akkor következik be, ha mindazok a szükségletek amelyeknek kielégítéséért dolgozni érdemes már ki vannak elégítve. Konkrétabban: relatív telítettség akkor következik be, ha az egyes emberek a „többet fogyasztani vagy kevesebbet dolgozni" dilemma előtt állva többnyire az utóbbi mellett fognak dönteni.[25]

„Hogy ilyen feltételek mellett megközelítőleg zérónövekedés következik-e be, és ha igen mikor, vagy egy kismértékű növekedés még fenntartható lesz, vagy akár a termelési volumen csökkentése válik szükségessé, illetve előnyössé, azt a kérdést itt nyitva hagyhatjuk."[26] (Zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy a fejlett és a fejlődő viszonyok között, ma még megoldatlan feszültségek leküzdése — átmenetileg — enyhítheti a fejlett tőkés országok piacproblémáit, s így ideiglenesen csökkentheti a szükségletek relatív telítettségéből származó növekedési korlát erejét.) A szükségletek relatív telítettségén túlmenően már kirajzolódott egy másik növekedési korlát is: „... Már most meg kellene akadályozni vagy legalábbis lassítani kellene a növekedést, hogy elkerüljük azt a katasztrófát, amely bekövetkezik, ha nem vetünk véget a természeti kincsekkel — ezen belül a vízzel és levegővel — folytatott rablógazdálkodásnak"[27]

[22] Lásd *Jánossy F.;* im. 18. o.
[23] Lásd *Jánossy F.;* im. 19. o.
[24] Im. 21. o.
[25] Im. 21. o.
[26] Im. 22. o.
[27] Im. 22. o.

A növekedési korlátok behatárolják a termelési, illetve a fogyasztási volumen növekedési lehetőségeit. Ilyen körülmények között a munkatermelékenység további emelkedése az összmunkaidő radikális csökkenéséhez fog vezetni. Csakhogy a társadalmilag szükséges munkaidő állandó csökkenése új módon veti fel a kapitalizmusban a munkához való jog és lehetőség, azaz a foglalkoztatottság és a munkanélküliség problémáját. Az összmunkaidő csökkenése mellett kell biztosítani a teljes foglalkoztatottságot, illetve megakadályozni, hogy a munkanélküliség szintje a társadalmilag elviselhető szint fölé emelkedjen. Ennek két feltétele van: egyrészt, hogy az összmunkaidő csökkenése az *egyéni munkaidő* csökkenéséből és ne a foglalkoztatottság csökkenéséből adódjon, s ugyanakkor meg kell akadályozni az egy főre eső reálbérek csökkenését. Ha ugyanis a reálbér a munkaidővel arányosan csökkenne, akkor a fogyasztási és ennek következtében a termelési volumen is visszaesne, s ez válságszerű spirális visszafejlődést indítana el. „Makroökonómiai szempontból is abszolút jogosult, sőt szükséges a szakszervezetek ama követelése, hogy az óra-, illetve a teljesítménybéreket oly mértékben emeljük, amely elegendő a munkaidő-csökkenésből származó bérkiesés kompenzálásához, vagyis biztosítja a reálbérek szinten tartását".[28]

Az új fejlődési szakaszban egészen másképpen vetődik majd fel a munkaidő és a szabadidő, illetve a különféle „minőségi" munkák arányának a kérdése. Az ipari fejlődés a termelékenység növelése során a munkamegosztás következtében a „munkaspektrumot" az emberhez méltatlan munkák irányába deformálta. „Ez a tendencia nemcsak hogy kezdettől fogva létezett, hanem egyike azoknak a tendenciáknak, amelyek az első fordulat, tehát a gazdasági világválság idején sem változtak, és előreláthatólag a jelenleg érlelődő fordulat során sem fognak változni, legalábbis nem a bérmunka keretein belül. Hogy már ma is milyen erős az emberekben a torzítatlan, értelmes munka igénye, az egyebek között azon is lemérhető, hogy az elidegenedett munkától való menekülésként alternatív munkaközösségek jönnek létre."[29]

Mind a romantikus „alternatív mozgalom"-nak mind pedig a marxista forradalmi mozgalomnak alapjában véve azonos a tartalma: az elidegenedés elleni küzdelem. Minthogy az elidegenedés ténylegesen a kapitalizmusban jött létre, a romantikusok szerint vissza kellene térni a kapitalizmus *előtti* termelési viszonyokhoz, míg a marxizmus szerint meg kell döntenie azt, és létre kell hozni a kapitalizmus *utáni* termelési viszonyokat.[30]

Jánossy mindkét alternatívától különböző úgynevezett evolúciós alternatívát vázol fel. Az ő elképzelésében a bérmunka nem a termelési viszonyok forradalmi átalakulásával, hanem a munkaidő radikális csökkenése folytán egy hosszú evolúciós folyamat során vonul vissza. A bérmunka ily módon — még ha elidegenedett marad is — egyre kevésbé határozza majd meg az emberek életmódját és életének tartalmát.

[28] Im. 25. o.
[29] Im. 26. o.
[30] Im. 27. o.

„Feltehetően a munkaidő legközelebbi feleződése – de az utána következő már biztosan – elegendő lesz ahhoz, hogy a ‚szükségszerűség birodalmában' végzett munka – naponta néhány óra vagy évente néhány hónap – elveszítse ma még elsőrendű, életformát meghatározó jelentőségét."[31]

Jánossy szerint is tagadhatatlan, hogy ma még kevés kilátás van arra, hogy a fejlett tőkés országok a további fejlődés során eljutnak egy ilyen helyzetbe. Ez már csak azért is kevéssé valószínű, mert a tőkés termelés a bérmunkán alapszik, s hogyan lenne képes megvalósítani egy olyan fejlődést, amelynek lényege éppen a bérmunka – nemzeti, sőt nemzetközi, tehát a fejlődő országok milliárdnyi lakosára is kiterjedő – visszavonulása. Ám Jánossy „evolúciós alternatívája" – ha jelenleg mégoly valószínűtlennek tűnik is – válasz egy a ma emberében állandóan megbúvó, s ritkán kimondott kérdése: van-e olyan pozitív perspektíva a mai emberiség előtt, amely nem vezet a világrendszerek önpusztító és visszavonhatatlan összeütközéséhez?

[31] Im. 27. o.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
A kiadásért felel: Dalos Vilmos igazgató
Széchenyi Nyomda, Győr 85. K—513
Felelős nyomdavezető: Nagy Iván igazgató
K—5150/5370 · Budapest, 1985
A szerkesztésért felel: Fogarasi Judit
Műszaki vezető: dr. Martonné Vágó Magdolna
Műszaki szerkesztő: Kempfner Zsófia
A táblaborító Czakó Katalin munkája
Az ábrákat készítette: Dobó Ferenc
Formátum: B/5 · Terjedelem: 31,1 A/5 ív
Betűtípus: Times